A HOLOKAUSZT MAGYARORSZÁGON NYOLCVAN ÉV MÚLTÁN

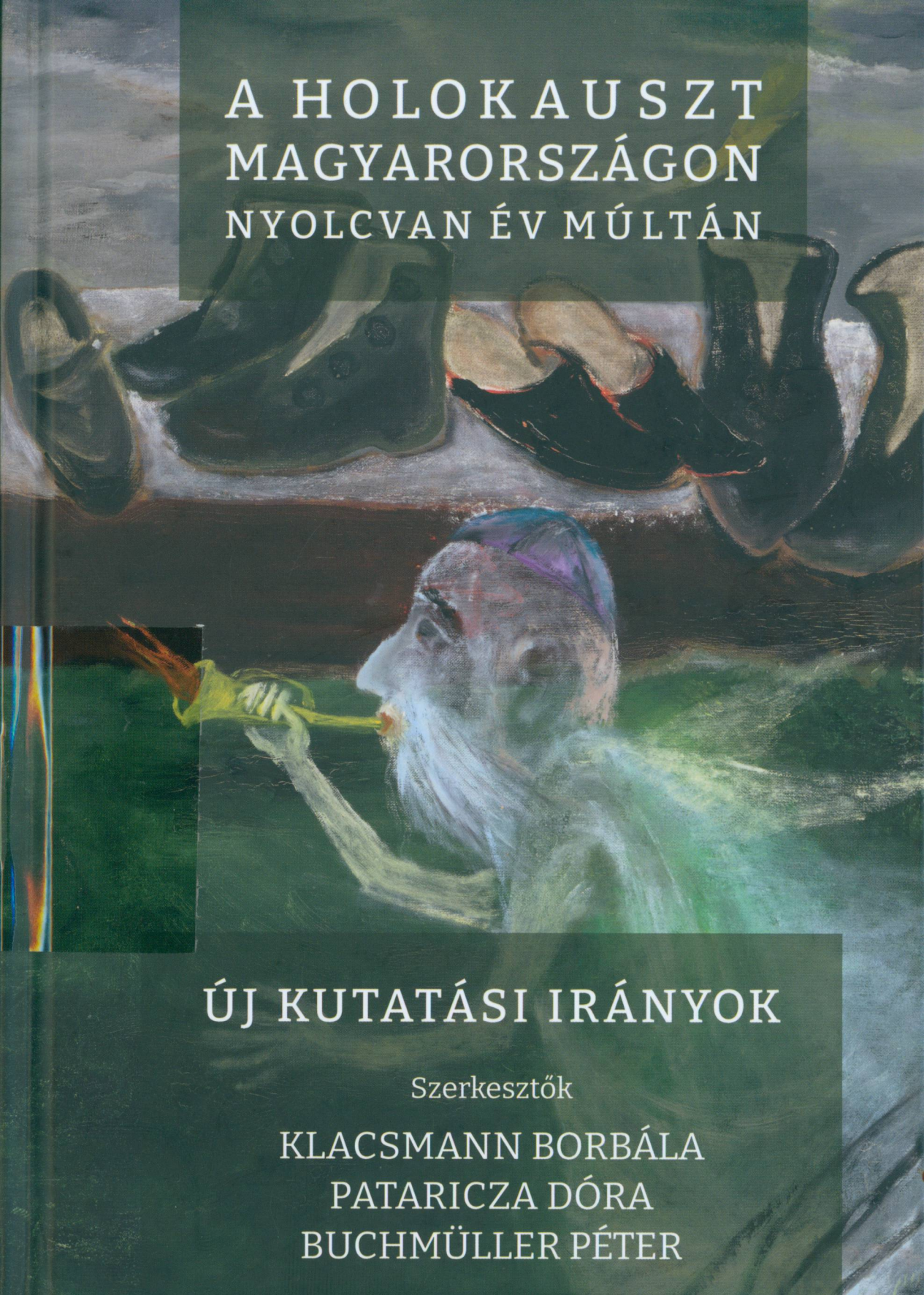

ÚJ KUTATÁSI IRÁNYOK

Szerkesztők

KLACSMANN BORBÁLA
PATARICZA DÓRA
BUCHMÜLLER PÉTER

X 376.912

A HOLOKAUSZT MAGYARORSZÁGON
NYOLCVAN ÉV MÚLTÁN

ÚJ KUTATÁSI IRÁNYOK

Szerkesztők

KLACSMANN BORBÁLA
PATARICZA DÓRA
BUCHMÜLLER PÉTER

A kötet kiadását a Mazsihisz támogatta, megjelent a Holokauszt 80 Emlékév keretében.

© Országos Rabbiképző – Zsidó Egyetem, 2024
© A kötet szerzői, 2024
© A kötet szerkesztői, 2024
Minden jog fenntartva.
Bármilyen másoláshoz, sokszorosításhoz, illetve adatfeldolgozó rendszerben való tároláshoz a kiadó előzetes írásbeli hozzájárulása szükséges.

A kötet szerkesztői: Klacsmann Borbála, Patricza Dóra, Buchmüller Péter
Olvasószerkesztő: Szabó Márta
Felelős kiadó: Balázs Gábor, általános rektorhelyettes
Borító: Anna Margit: *Elkésett Messiás*, 1985.
Borítófotó: Darabos György
Kiadó: Országos Rabbiképző – Zsidó Egyetem, 1084 Budapest, Scheiber Sándor utca 2.

ORSZÁGOS RABBIKÉPZŐ – ZSIDÓ EGYETEM
JEWISH THEOLOGICAL SEMINARY – UNIVERSITY OF JEWISH STUDIES
בית־מדרש לרבנים – האוניברסיטה ללימודי היהדות בהונגריה

ISBN 978-615-5494-15-4

SZTE Klebelsberg Könyvtár
J001499386

Szte Klebelsberg Könyvtár és Levéltár
SZEGED
8.

X 376912

ISBN 978-615-5494-15-4

9 786155 494154 >

Tartalom

Balázs Gábor – Komoróczy Szonja Ráhel 7
Előszó

Klacsmann Borbála – Patricza Dóra – Buchmüller Péter 9
Szerkesztői bevezető: A holokauszt Magyarországon nyolcvan év múltán

ANTISZEMITIZMUS ÉS TÁRSADALMI REAKCIÓK

Ádám István Pál – Buchmüller Péter 15
„A zsidó vérségi kapcsolatot nyomokban sem tűrjük meg tagjaink sorában" – Antiszemitizmus és konformizmus a Budapesti Ügyvédi Kamarában

Kunt Gergely 46
„A kíváncsiság hajtott" – A zsidóüldözés "látványossága" egy bámészkodó kamasz visszaemlékezésében

GETTÓSÍTÁS ÉS MUNKASZOLGÁLAT

Kónya Judit 71
A szegedi és Szeged környéki munkaszolgálatosok segélyezése – betekintés a Szegedi Zsidó Hitközség irattárába

Csapody Tamás 98
A bori munkaszolgálatosok hosszú története

Klacsmann Borbála 126
Egy gyötrelmes hónap – A pesti gettó topográfiája és mikrotörténete

LÁGEREK

Huhák Heléna 157
Lőszerből szavak: lágernaplók a kényszermunkatáborban

Szabó Alexandra M. 180
A lovára romák népirtása – Sterilizációs kísérletek a lakompaki táborban

Szécsényi András 203
„Valami irtózatosan nagy gettó, amibe most kerültünk" –
Theresienstadt a Bergen-Belsenben felszabadult magyar zsidók naplóbejegyzéseiben

MENTÉSI KÍSÉRLETEK

Lénárt András – Pataricza Dóra 229
Kiválasztottak. A cionista mentőakció szegedi csoportjának sorsa

Olosz Levente 274
Mentési hálózatok szerepe a magyar zsidóság mentésében

ÚJRAKEZDÉS, KORAI EMLÉKEZET

Bohus Kata 309
Hétköznapi hősiesség, antifasiszta harc, kollektív embermentés –
Raoul Wallenberg budapesti alkalmazottai korai emlékezetében

Bódi Lóránt 337
„Auschwitzból hazatért csinos, középkoru nő,
főbérleti lakással rendelkező, férjhez menne."
„Izraelita" házassági hirdetések a két világháború között és a vészkorszak után

A HOLOKAUSZT AZ IRODALOM TÜKRÉBEN

Kisantal Tamás 371
A holokauszt emlékezete az 1970-es évek magyar irodalmában

Kékesi Zoltán – Zombory Máté 397
Auschwitz-memoárok és az antifasiszta örökség:
Betlen Oszkár, Bruno Baum, Hermann Langbein

A szerzők életrajzai 427

Előszó

Yosef Hayim Yerushalmi szerint „egyedül Izraelben tapasztalja... egy egész nép az emlékezésre történő felszólítást vallási parancsként."[1] A hagyományos zsidó közösségek történelmi emlékezetének egyik legfontosabb jellemzője az, hogy a közösség tagjait nem annyira maguknak az eseményeknek az emlékezetben való megőrzésére kötelezte, hanem sokkal inkább arra, hogy „mindenekelőtt Isten beavatkozásaira a történelembe és az emberek erre adott pozitív vagy negatív válaszaira kell emlékezniök."[2]

A zsidó kollektív emlékezet működését elsősorban a „rituálé és recitálás pályái" határozzák meg, és ebben alapvetően különbözik a modern történetírás célkitűzéseitől és metódusától. A kollektív emlékezettel foglalkozó tudósok első generációja (pl. Maurice Halbwachs, Pierre Nora) úgy vélte, hogy a történelemírás fontosságának növekedésével, a kollektív emlékezet szerepe szükségszerűen hanyatlani fog. A kutatók második generációja (pl. Barry Schwartz, Yael Zerubavel) azóta megkérdőjelezte ezt a hipotézist, és szerintük a történelmi adatok, valamint a politikai és a társadalmi agendák állandó feszültségben léteznek, és a történelemkutatás csak korlátozott mértékben tudja egy adott közösség kollektív emlékezetét befolyásolni vagy kiszorítani.

A kollektív emlékezet elsődleges szerepe nem a múlt eseményeinek pontos megőrzése, hanem hogy a közösség azokból olyan következtetéseket vonjon le, amelyek az adott korban, számukra releváns módon segítik a közösségi identitás és összetartás fenntartását, valamint a jövő irányának kijelölését. Ez tapasztalható általában a holokauszt-emlékezettel kapcsolatban is: mivel egységet, folytonosságot és egyediséget akar mutatni a zsidó közösség számára, egy eseményként kezeli a soát, általánosításokat alkalmaz vele kapcsolatban, szimbólumokban próbálja megérteni, és nem érzékeny a történelmi kutatás finomságaira és pontosságára.

---

1 Yosef Hayim Yerushalmi. *Záchor: Zsidó történelem és zsidó emlékezet*, ford. Tatár György, Budapest: Osiris, 2000, 28.
2 Yerushalmi, 2000, 29.

A történelemkutatás számára viszont a holokauszt nem egyetlen esemény, hanem összetett, több földrajzi helyszínen zajló, időben különböző fázisokra bontható történelmi eseménysor, amelynek egyes fázisai különböző tanulságokkal járnak. A közösségek mítoszai, hiedelmei, metanarratívái akkor is tovább élhetnek, ha a kutatások eredményei nem feltétlenül támasztják alá azokat, de a történelemtudomány kutatásainak eredményei – különösen a mikrotörténelem szintjén – képesek lehetnek befolyásolni, hogy egy közösség tagjai hogyan emlékezzenek a múltjukra. E két terület – a kollektív emlékezet és a közösség múltjának tudományos kutatása – nincsenek egymásnak alá-felé rendelve, de egymástól elszigetelve sem.

Tudományos intézményként, de ugyanakkor a magyarországi zsidók döntő többségét képviselő Mazsihisz által fenntartott zsidó oktatási intézményként az Országos Rabbiképző – Zsidó Egyetem egyszerre tekinti feladatának a legújabb, kizárólag szakmai szempontokat figyelembe vevő történelmi kutatások támogatását és a zsidó közösség csoportemlékezetének ápolását. E két cél különbözik, de összeegyeztetését éppen Yerushalmi történelemfelfogása teszi lehetővé: „... a követelés, hogy Izrael emlékezzék, számol az emlékezet szelektív természetével... Az igazi veszély nem annyira abban áll, hogy egy esemény feledésbe merül, hanem hogy az merül feledésbe, *hogyan* is történt."[3]

Ez a Buchmüller Péter, Klacsmann Borbála és Pataricza Dóra által szerkesztett kötet, amely a Mazsihisz és a magyar kormány támogatásával az Országos Rabbiképző – Zsidó Egyetem kiadásában jelenik meg, a holokauszt-kutatók elsősorban fiatalabb nemzedékének írásait tartalmazza. A szerzők a kortárs történelemkutatás módszereit használják, és a jelenkori tudományos közösség számára releváns témákat tárgyalnak. E tanulmányok nem a magyarországi holokauszt nagy narratíváját, és nem is a zsidó közösségi emlékezetet kívánják megváltoztatni, hanem abban segítik az olvasót, hogy mélyebben megismerje és megértse az eseményeket, és emlékezteti arra, hogy ne feledje, mi és hogyan történt. A megújuló OR-ZSE számára különösen fontos a magyarországi német hatalomátvétel 80. évfordulóján magas szakmai színvonalú tanulmányokon közlésén keresztül megemlékezni a magyar zsidó történelem e fontos fejezetéről.

3 Yerushalmi, 2000, 29.

Szerkesztői bevezető: A holokauszt Magyarországon nyolcvan év múltán

A holokausztkutatók máig vitatkoznak arról, hogy mikor kezdődött a magyar holokauszt? 1920-ban, a *numerus clausus*szal, amely első ízben korlátozta a zsidó származású magyarok felvételét felsőoktatási intézményekbe, vagy 1938-ban, amikor az Imrédy-kormány meghozta „a társadalmi és a gazdasági élet egyensúlyának hatályosabb biztosításáról" címet viselő 1938:XV. törvénycikket, amely a szakirodalomban első zsidótörvény néven vált ismertté. Abban azonban mindenki egyetért, hogy a magyar holokauszt folyamata 1944-ben vett drámai fordulatot, amikor a német megszállás után hatalomra kerülő kollaboráns Sztójay-kormány – a Magyarországra érkező Eichmann-kommandóval karöltve – megtervezte és véghez vitte a magyar zsidóság gettósítását és deportálását. Csak ebben az egy évben több mint félmillió ember lelte halálát a gettókban, a nácik táboraiban, munkaszolgálatosként a hadsereg kötelékében, majd a nyilas hatalomátvétel után a Duna-parton, halálmenetekben vagy a pesti gettókban. Ezért választotta a mérföldkőnek számító 1944 évfordulóit Randolph L. Braham (1922, Bukarest – 2018, New York), a magyar holokausztkutatás atyja, hogy kiadja az emlékköteteket. Az első a 40. évfordulón jelent meg, és a továbbiakban Braham professzor minden tizedik évforduló alkalmából a legnevesebb magyar, vagy magyar témával foglalkozó holokausztkutatókat kérte fel, hogy egy-egy tanulmánnyal járuljanak hozzá a kötetekhez. A sorozat így a megemlékezés mellett látleletet is nyújt a kutatás állásáról, kurrens témákról és módszerekről, tehát ezek a könyvek meghatározóak a magyar holokauszt historiográfiájában.

Mivel Braham professzor 2018-ban elhunyt, ezért ezúttal mi vállaltuk magunkra az évfordulós kötet megjelentetését. Célunk nemcsak az volt, hogy méltó módon megemlékezzünk a holokauszt magyarországi áldozatairól a 80. emlékév alkalmából, és hogy tisztelegjünk Randolph L. Braham munkássága előtt, hanem hogy megmutassuk, milyen új kutatási irányok, témák alakultak ki az elmúlt évtizedben. A rendszerváltás óta ugyanis a magyar kutatás elkezdett felzárkózni a nyugat-európai holokausztkutatás

Könyvtár és L

trendjeihez, és ez a folyamat a 2000-es években gyorsult fel. Mind nagyobb figyelmet kaptak olyan megközelítések és témák, mint például a társadalmi nemek kérdése, a mikrotörténelem, az emlékezetkutatás, az üldözöttek tapasztalatai, az általuk írt források, visszaemlékezések, valamint a holokausztban részt vevő egyének, társadalmi csoportok szerepei. Ugyanakkor előtérbe került a digitális bölcsészettudomány és a térbeliség története, az érzelemtörténet és még számos más innovatív megközelítési mód. Ezek az új módszerek a korábbi évfordulós könyvekből még értelemszerűen kimaradtak, vagy csak marginálisan voltak jelen, leginkább azért, mert az időközben felnövő kutatók foglalkoznak velük. Kötetünk ezért egyúttal lehetőséget ad a publikálásra olyan fiatal szakembereknek is, akik eddig nem, vagy csak ritkán kaptak lehetőséget arra, hogy egy ilyen fontos kötetben jelentessék meg az eredményeiket.

Különleges könyvet tart a kezében az olvasó: a szerzőgárdában képviselteti magát a holokausztkutatók új generációjának színe-java. Többségük nemzetközi kutatói körökben is elismert, publikációik jelentek meg angolul és más nyelveken, valamint rangos hazai és nemzetközi ösztöndíjakat nyertek el.

Fontos megemlíteni, hogy e kötet önszerveződő módon jött létre: eredetileg a kutatók egy online megbeszélésén vetődött fel az ötlet, és a szerkesztők mindennemű intézményi háttér vagy segítség nélkül kezdtek neki a leendő szerzők toborzásának, kiadó keresésének, a kiadás költségeit fedező támogatások összegyűjtésének. Sajnos ez jellemző a jelenkori magyar holokausztkutatás szétforgácsolt állapotára, ugyanis a mai napig nincs egyetlen olyan hazai egyetem vagy kutatóhely sem, ahol a szakma legkiválóbb képviselői együtt, egymást támogatva dolgozhatnának közös projekteken. A szerzők már javában írták tanulmányaikat, amikor az Országos Rabbiképző – Zsidó Egyetem vállalta a könyv kiadását, források biztosítását és általában a támogatást. Segítségüket ezúton is köszönjük.

A kötetet az akadémiai elvárásoknak megfelelően szerkesztettük: minden tanulmány kettős anonim szakmai bírálaton esett át, előfordult, hogy kétszer is, míg a szerkesztők publikálásra késznek nyilvánították.

A szerkesztési folyamat során többször is átalakult a kötet tartalomjegyzéke, amelyet végül hat nagy tematikus fejezetre osztottunk. A fejezetek laza kronológiát is követnek, ám a tanulmányok csoportosításánál nem ez volt az elsődleges szempontunk. Az első két esettanulmány a magyar társadalomban egyre erősödő antiszemitizmussal, illetve az arra adott társadalmi reakciókkal foglalkozik. Ezek szerzői olyan csoportok attitűdjeit vizsgálják,

amelyek a hilbergi besorolás szerint a „*bystander*ek", azaz a „tétlen szemlélők" kategóriájába esnek. E két tanulmány bemutatja, mennyire sokrétű lehetett a többségi társadalom egyes csoportjainak, de akár egyetlen egyénnek is a zsidósághoz és a zsidóüldözéshez való hozzáállása, ezáltal tovább árnyalják a szakirodalomban egyébként is egyre differenciáltabb képet.

A következő fejezet három tanulmánya a munkaszolgálat és a gettósítás témáját taglalja. Két szerzőnk a katonakorú magyar zsidó férfiak megkülönböztetésére szolgáló különleges intézmény, a munkaszolgálat egy-egy aspektusát mutatja be: a bori rézbányában fogva tartottak sorsát, illetve a munkaszolgálatosok segélyezését, míg a harmadik tanulmány szerzője a pesti gettó topográfiáját, valamint a túlélők ehhez kapcsolódó emlékeit vizsgálja a térbeliség története módszerével.

A deportáltak tapasztalatait mutatják be a következő tematikus fejezet tanulmányai olyan, talán kevésbé közismert lágerek miliőjében, mint Lackenbach, Theresienstadt vagy Sömmerda. Ennek során olyan – a magyar holokausztkutatásban viszonylag új – megközelítési módokat alkalmaznak, mint a naplók mint tárgyak és narratívák komplex elemzése, a mindennapok története és érzelemtörténet, valamint gender- és emlékezetkutatás.

A mentési kísérletekkel foglalkozó fejezet a zsidó mentőakciók bemutatásán keresztül cáfolja a zsidóság általános passzivitásáról máig erősen élő tévhitet, ugyanakkor szerzőink az áldozatok cselekvési lehetőségeit mikrotörténeti és kapcsolatháló-elemzéssel világítják meg. Végül az utolsó két fejezet tanulmányai a holokauszt hatásait és emlékezetét vizsgálják különböző szempontokból: egyrészt, hogy maguk a holokaussztúlélők hogyan formálták olyan személyiségek emlékezetét, mint Raoul Wallenberg, másrészt, hogy miként képeződött le a túlélők társadalmi összetétele és mentalitása egy különleges forráscsoportban, a házassági hirdetésekben. Emellett két tanulmányban szó esik a későbbi évtizedekben a traumát feldolgozó irodalomról, annak változásairól, megközelítési módjairól, valamint arról, hogy egy-egy szerző milyen fogalmi keretek között ábrázolta a holokausztot.

Biztosak vagyunk abban, hogy kötetünk nemcsak a történész kollégák számára, hanem a történelem iránt érdeklődő olvasóközönség, és legfőképpen az érintettek számára is érdekes lesz.

A kötet borítóján Anna Margit holokausztúlélő festőművész (1913, Borota – 1991, Budapest) *Elkésett messiás* című festménye látható, amely szürreális stílusával érzékletesen fejezi ki a holokauszt eltorzult világát; e mű inspirálta a *Cipők a Duna-parton* (2005) emlékművet is. Szimbólumrendszere közve-

títi a keserűséget és reménytelenséget, ugyanakkor a magyar kontextust is érzékelteti. A mű pontosan negyven esztendővel a háború után, 1985-ben készült és emlékezett meg a holokauszt tragédiájáról, kötetünk pedig újabb negyven évvel később törekszik erre.

Végül, de nem utolsósorban szeretnénk köszönetet mondani Pető Andreának, hogy felhívta a figyelmünket a borítón látható festményre, szerzőinknek, hogy rendíthetetlenül dolgoztak a tanulmányaikon, továbbá külön köszönet Huhák Helénának értékes szakmai tanácsaiért.

Ezt a könyvet a magyar holokauszt áldozatai emlékének ajánljuk. Emlékükből fakadjon áldás!

Budapest, 2024 októbere

A szerkesztők

ANTISZEMITIZMUS ÉS TÁRSADALMI REAKCIÓK

„A zsidó vérségi kapcsolatot nyomokban sem tűrjük meg tagjaink sorában" – Antiszemitizmus és konformizmus a Budapesti Ügyvédi Kamarában

Bevezető

1944. március 22-én a Gestapo megkezdte a budapesti zsidó értelmiségiek letartóztatását. Az ügyvédek összegyűjtése meglehetősen zökkenőmentesen zajlott, hiszen a *Budapesti Ügyvédi Kamara* már korábban elküldött egy listát a zsidónak minősülő ügyvédekről a Gestapo számára. A visszaemlékezések alapján a lista elküldője a *Magyar Ügyvédek Nemzeti Egyesületének* (MÜNE) egy tagja (valószínűleg Szabó Lajos) volt.[1] A tanulmány a két világháború közötti ügyvédség radikalizálódását, illetve szerepét mutatja be a szervezet történetén keresztül, elsősorban saját kiadványaik, illetve a korabeli sajtóban megjelent cikkek alapján, továbbá a tagok felelősségre vonásának körülményeit, különös tekintettel az érintettek személyes percepcióinak vizsgálatával.

Kovács M. Mária munkáiban részletesen bemutatta az Ügyvédi Kamara és annak liberális ügyvédjeinek ellenállását egyrészt a két világháború közötti kormányokkal, melyek igyekeztek csorbítani a kamarai autonómiát, másrészt a szélsőséges ügyvéd kollégákkal szemben, akik dominanciát akartak szerezni a kamarán belül.[2] Antiszemita ügyvédekkel, illetve megnyilvánu-

1 Bálint Ákos György. *Sziget a mérgezett tengerben*, Budapest: Budapesti Ügyvédi Kamara, 2013; Lévai Jenő. *„...csak ember kezébe ne essem én..." Deportáció, Télach, Schutzpass – Napló, 1944–1945*, Budapest: Múlt és Jövő, 2016.

2 Kovács M. Mária. „Ügyvédek az árral szemben – Antiszemita és liberális ellenállás a Horthy-korszakban" in *Medvetánc* 2–3, 1985, 91–97; *The Politics of the Legal Profession in Interwar Hungary*, Institute of East Central Europe – Columbia University, 1987; „Lawyers Against the Current Anti-Semitism and Liberal Response in Interwar Hungary" in Yehuda Don, Victor Karady (szerk.). *Social and Economic History of Central European Jewry*, New Brunswick – London: Routledge, 1990. 249–256; *Liberal Professions and Illiberal Politics – Hungary from the Habsburgs to the Holocaust*, New York, Oxford: Oxford University Press, 1994; „The Radical Right and the Hungarian Professions: The Case of Doctors and Lawyers, 1918–1945" in Charles McClelland, Stephan Merl

lásokkal találkozhatunk az első világháború előtt is, ennek azonban nem volt szervezett formája, a kamara szigorúan szankcionálta az ilyen jellegű nyilvános véleménynyilvánításokat,[3] különösen abban az esetben, ha azok hivatalos eljárások vagy tárgyalások során keletkeztek. Néhány példát talán érdemes említeni. 1894-ben egy budapesti ügyvéd a következőképpen reagált egy ellene beadott feljelentésre: „Arra, amit a panaszos becsületről előad, csak annyit válaszolok, hogy én keresztény ember lévén, oly vallás- és erkölcstan elvei szerinte neveltettem, melynek ismeretét a panaszosról ugyan föl nem tételezhetem, de éppen azért őt arra, hogy az én becsületemet kritizálhassa, képtelennek tartom." A kamara ugyan mellőzte a fegyelmi tárgyalás lefolytatását, de „megintendőnek és rendreutasítandónak" tartotta az ügyvédet. Az indoklás szerint ugyanis a „faji és vallási gyűlöletnek az ügyvédi kamara hivatalos működésében való megjelenését eltűrni lehetetlen".[4] 1911-ben a Budapesti Ügyvédi Kamara Választmánya 100 korona megfizetésére kötelezett egy ügyvédet. A felperes képviselője egy elveszített ügy után megsértette a bíróságot, amikor fellebbezésében a következőképpen érvelt: „jelen pert egy zsidó bíró irányította".[5] Végül, 1912-ben a kamara fegyelmi bírósága 1000 korona pénzbírságra ítélte az ügyvédet, aki fellebbezésében a következő fordulatokkal élt: „Zsidó morál foglaltatik a fegyelmi ítélet ama kimagyarázásában", „most jön megint a zsidó morál gyengesége".[6]

Az első világháború után sorra alakuló radikális, antiszemita szervezetek mellett az ügyvédség lemaradásban volt, főleg az orvosokhoz képest, akik már 1919-ben megalapították a *Magyar Orvosok Nemzeti Egyesületét* (MONE), amely komoly támogatója volt a *numerus clausus*nak, az első zsidótörvény benyújtója, Csilléry András pedig a MONE akkori elnöke volt. 1925-ben ugyan Győrffy Gyula kísérletet tett a *Keresztény Ügyvédek Ligájának* létrehozására, melynek célja az volt, hogy az ügyvédség megszabaduljon „a kamarában a szabadkőművesek, demokraták, radikálisok, universitaire [egyetemi,

(szerk.). *Professions in Modern Eastern Europe*, Berlin: Duncker & Humblot, (Giessener Abhandlungen zur Agrar- und Wirtschaftsforschung des Europäischen Ostens, vol. 207), 1995. 168–188. *Liberalizmus, radikalizmus, antiszemitizmus – A magyar orvosi, ügyvédi és mérnöki kar politikája 1867 és 1945 között*, Budapest: Helikon Kiadó, 2001.

3 Králik Lajos. *A magyar ügyvédség. Az ügyvédi kar*, II. kötet, Budapest: Budapesti Ügyvédi Kamara, 1903. 75.

4 *Egyenlőség*, 1894. február 23. 11.

5 *Ügyvédi Kamarai Közlöny*, 1911. december 1. 497.

6 *Ügyvédi Kamarai Közlöny*, 1912. május 1. 266.

itt pejoratív értelemben], intellektuel és kommunárdok [a párizsi kommün résztvevői] zsidó uralmától," a kezdeményezés azonban érdeklődés híján kudarcba fulladt, ahogyan a *Szózat* című napilap fogalmazott, a kamarában uralkodó „zsidó túlsúly" miatt.[7]

A budapesti ügyvédi kamarán belül a századforduló óta valóban többségben voltak az izraelita ügyvédek *(1. táblázat)*. Hasonló volt a helyzet Bécsben is, ahol 1893-ban az ügyvédek 58%-a, az ügyvédjelölteknek pedig a 86%-a volt izraelita.[8] Az izraelita többségű ügyvédség, az egyre jelentősebb számú kikeresztelkedett mellett (1941-re már 17%),[9] természetesen nem támogathatott egy politikailag szélsőséges szervezetet, ugyanakkor fontos kiemelni, hogy ekkor még a keresztények többségének körében sem talált sok támogatóra a szervezet. Amellett, hogy gazdasági kapcsolataik és érdekeik sem álltak ezzel összhangban, az ügyvédi kamara egyedülálló autonómiáját is féltették mindenfajta szélsőséges áramlattól. A jogállamiság védelmének szerepe és a liberális állam védelme ekkor még erősen élt a többségben, ami a korszakban folyamatosan egyre inkább idejétmúlt elképzelésnek bizonyult.[10]

BUDAPESTI ÜGYVÉDI KAMARA[11]

	Ügyvédek száma	Izraelita ügyvédek száma	Izraelita ügyvédek (%)
1890	739	345	46,7
1900	1069	616	57,6
1910	1707	1050	61,5
1920	2350	1338	56,9
1930	2730	1523	55,8
1938	3386	1846	54,5

7 *Szózat*, 1925. július 21. 3.

8 Sauer, Barbara – Reiter-Zatloukal, Ilse. *Advokaten 1938*, Vienna: MANZ, 2022. 8.

9 Karady, Victor. „Professional Status, Social Background, and the Differential Impact of Right Radicalism among Budapest Lawyers in the 1940s" in Charles McClelland, Stephan Merl (szerk.). *Professions in Modern Eastern Europe*, Berlin: Duncker & Humblot, (Giessener Abhandlungen zur Agrar- und Wirtschaftsforschung des Europäischen Ostens, vol. 207). 1995. 68.

10 Navratil Szonja. *A jogászi hivatásrendek története Magyarországon*, Budapest: ELTE Eötvös Kiadó, 2014. 103.

11 Kovács, 1987, 40.

A Magyar Ügyvédek Nemzeti Egyesületének megalakulása

A MÜNE megalakulására végül 1927-ben került sor, a tekintélyes ügyvéd, Kálnoki Bedő Sándor vezetésével, aki korábban a Marosvásárhelyi Ügyvédi Kamara elnöke, az Egységes Párt országgyűlési képviselője és Bethlen István közeli barátja volt. A *Nemzeti Újság* fel is rótta az egyesületnek a késlekedést, melynek megalapítása már korábban esedékes lett volna.[12] Mintegy felmentésként, ezt a megkésettséget utólag egy 1941-es kiadványában a MÜNE azzal magyarázta, hogy „a világháborút követő összeomlás a magyar nép erejét annyira kimerítette, hogy az öntudatra ébredést azonnali tettek nem követték és a regenerálódás folyamata akkor elmaradt".[13] A fővárosi alapítású egyesület tagjai elhatározták, hogy mindenképpen el kell kezdeniük a vidéki toborzást is,[14] noha ez a cél egészen a korszak legvégéig meglehetősen sikertelen vállalkozás maradt, a MÜNE gyakorlatilag budapesti szervezetként működött. Saját kimutatásuk alapján, még 1938-ban is a vidéki praxissal rendelkező 1180 keresztény ügyvéd közül csupán 36-an voltak a MÜNE tagjai.[15] Ez természetesen nem azt jelenti, hogy Budapesten kívül ne lettek volna szélsőjobboldali ügyvédek, mindenesetre a MÜNE toborzása meglepően eredménytelen volt a körükben; e jelenség magyarázatához még további kutatás szükséges. Elsődleges feladatuknak tekintették, hogy a „magyar ügyvédség régi, tisztes hagyományait felélessze és ápolja"[16] a szervezet, konkrétumokba tehát ekkor még ritkán bocsátkoztak.

A MÜNE olyannyira élvezte a MONE támogatását, hogy alakuló ülésüket is a MONE termében tartották, melynek során Csilléry vázolta a MONE eredményeit megalakulásuk óta, mint követendő célokat a MÜNE irányába.[17] Az egyesület további kiemelt céljai között szerepelt a felsőoktatásra vonatkozó *numerus clausus* támogatása, melyből Bethlen István, ahogy 1927 októberében bejelentette, törölni kívánta a zsidókat érintő megszorítást.[18] A MÜNE nemcsak a felsőoktatásban szándékozott „megvédeni" a *numerus*

12 *Nemzeti Újság*, 1927. június 2.
13 *A Magyar Ügyvédek Nemzeti Egyesületének multja, jelene, jövője*, Budapest, 1941. 6.
14 *Magyarság*, 1927. szeptember 18.
15 *Magyar Ügyvéd*, 1938. április 11. 15–29.
16 *Magyarság*, 1927. november 26.
17 *Nemzeti Újság*, 1927. június 2.
18 Kovács M. Mária. *Törvénytől sújtva – A numerus clausus Magyarországon, 1920–1945*, Budapest: Napvilág Kiadó, 2012. 193.

*clausus*t, de egyre markánsabban törekedett annak bevezetésére a kamarán belül is. A kamarán belüli harc a liberális hagyományt követő, illetve a radikális megoldásokat kínáló ügyvédek között ekkor vette kezdetét, mely, mint látni fogjuk, az évek során egyre erőteljesebben eszkalálódott. Egyrészt, az indulás kezdeti nehézségei után, a MÜNE egyre több tagot tudott magának toborozni a fővárosban, másrészt maga a szervezet is radikalizálódott, és szélsőségesen antiszemita programot hirdetett.

A szervezet jelentőségét, pontosabban annak hiányát jelzi, hogy az *Egyenlőség* hetilap – mely természetesen mindig részletesen beszámolt a zsidóság helyzetének alakulásáról – különös hangsúlyt fektetett az olyan kiemelt szakmák, mint az ügyvédség állapotának bemutatására, 1929-ig nem is említette a MÜNE-t. Az ügyvéd Ballagi Ernő, aki rendszeresen publikált a lapban az ügyvédi kamara ügyeivel is kapcsolatosan, egy 1929-es cikkében a kamarai választásokról tudósított, melyben a MÜNE ugyan szélsőséges, de nem túl jelentős csoportként jelent meg. Érdemes megjegyezni, hogy a kamarai választások azért keltettek kiemelt a figyelmet, mert izraelita és keresztény ügyvédek közösen érték el, hogy kikeresztelkedett jelöltek ne indulhassanak kamarai pozíciókért. Hagyományosan minden párt fel-fele arányban jelölt keresztény és izraelita kollégákat, az ebben keletkező zavaros helyzetet igyekeztek kiküszöbölni az ügyvédek.[19] Az eljárás különösségét jelen tanulmánynak nem célja hosszasan elemezni, mégis szembetűnő, hogy noha a beszámoló alapján, amint a kamara elnöke is hangsúlyozta, ez nem felekezeti kérdés volt, hiszen a kikeresztelkedettek bojkottálását mind izraelita, mind keresztény részről támogatták, mégis nehéz másképp értelmezni. Egyrészt a kikeresztelkedettek, akiket következetesen „hitehagyottaknak" neveztek, problémás elemmé váltak, hiszen nem tudták őket egyértelműen egyik kategóriába sem besorolni, másrészt a vezetőség felekezeti megoszlására sem ügyelt korábban ennyire kínosan a kamara. A választások során a MÜNE-ben lévő belső ellentétek is felszínre kerültek. A Kálnoki Bedő Sándor által vezetett csoport radikálisabb változásokat sürgetett, míg Wenczel Árpád és követői bíztak abban, hogy sikerül egységet teremteni a kamarán belül a régi vezetőséggel közösen.[20] Ez abból a szempontból is érdekes, hogy később éppen Bedő tűnt a radikális megoldásokat kevésbé támogatónak Wenczelhez képest, jóllehet egyikük sem tartozott a MÜNE-n belüli szélsőséges szárnyhoz.

19 *Egyenlőség*, 1929. február 16.
20 *Magyarság*, 1929. január 22.

Az egyesület 1928-ban önálló kiadványt is összeállított Szabó Lajos szerkesztésében, ami azonban sikertelen vállalkozásnak bizonyult. A havilapnak induló újság 1929-es második száma csak októberben jelent meg, az Országos Széchényi Könyvtárban is mindössze két lapszám hozzáférhető. Ám annyi megállapítható, hogy ezekben az években az egyesületnek nem volt olyan antiszemita akcióterve a kamarán belül, mint a MÜNE-nak az 1919-es megalakulásától kezdve, amely rögvest elkészítette a keresztény budapesti orvosok listáját.[21] A MÜNE tagjait inkább egyfajta passzív ellenállásra szólította fel a kamarán belül, illetve azzal szemben, felismerve, hogy többre ekkor még nemigen volt lehetőségük. Mindenesetre azokat a keresztény kollégákat, akik nem támogatták őket, a „diszidens" jelzővel illette.[22]

A MÜNE nemcsak az orvoskollégákkal, de az egyetemi diáksággal szemben is lemaradásban volt. Az 1919-ben alapított, közismert Turul Szövetségnek 1920-ban megalakult a jogász hallgatókból álló szekciója *Budapesti Jogászok Verbőczy Bajtársi Egyesület* néven.[23] A MÜNE rövid életű lapja beszámolt a *Verbőczy* által szervezett eseményekről, és hangsúlyozta a kapcsolatok kiépítését az egyetemi ifjúsággal, különösen a *Verbőczy*vel. Érdemes megjegyezni, hogy az egyetemi egyesület ekkorra nemcsak szervezettségében, de radikalizmusában is túlszárnyalta a hasonló ügyvédszervezetet. A lap hasábjain megjent cikk, melyet a *Verbőczy* vezetője jegyzett, teljesen nyíltan írt a magyar faj szupremációjáról.[24] A MÜNE a sajtóban ekkor még jóval finomabban fogalmazott.

A MÜNE a Baross Szövetséggel szintén igyekezett kapcsolatot kialakítani, mely évente adott ki listát keresztény kereskedőkről, iparosokról és vállalkozókról. A liberális Ügyvédi Közlöny meg is jegyezte, mennyire kínos volna egy magára valamit is adó ügyvédnek, ha egy ilyen listán szerepelne.[25]

Erőfeszítéseik ellenére 1930-ra úgy tűnt, a MÜNE elvész a sikertelen szervezetek süllyesztőjében. Hivatalos lapjuk megszűnt, az 1930-as éves taggyűlésen – melyet önálló helyiség híján még mindig a MONE termében

21 Kovács, 2001, 87.
22 *MÜNE hivatalos lapja*, 1929. január.
23 *Verbőczy Évkönyv*, Budapest, 1928. 18.
24 *MÜNE lapja*, 1929. október, 3-4. A Verbőczy (sok helyen következetlenül Werbőczyként írva) 1936-ban, teljesen nyilvánvalóvá téve programját, röplapján a következőt írta: „Lépjetek be a Werbőczy-Szövetségbe! Felfogásunk szerint: a zsidóság faj, nem felekezet" (*Esti Kurir*, 1936. szeptember 11.)
25 *Ügyvédi Közlöny*, 1932. június 18.

voltak kénytelenek megtartani – való részvételre toborozni kellett a tagokat. Több mint valószínű, hogy a gazdasági válság, amely igen érzékenyen érintette az ügyvédtársadalmat is,[26] főleg a kisebb szervezetek működési lehetőségeit nehezítette. A budapesti ügyvédek 15%-a még a kamarai tagdíjat sem tudta befizetni,[27] ezért érthető, ha a kamarán belüli szervezetre sokaknak már végképp nem maradt erőforrásuk. 1930-ban és 1931-ben gyakorlatilag eltűntek a magyar sajtóból; radikális ügyvédszervezetként és az ügyvédek megélhetési gondjait felkaroló egyletként jelentek meg.[28]

A MÜNE radikalizálódása

Valódi krízist jelentett a MÜNE történetében, amikor 1932 októberében az egyesület alapítóelnöke, Kálnoki Bedő Sándor, lemondott tisztségéről „nagy elfoglaltsága miatt".[29] Kovács M. Mária véleménye szerint Bedő nem akart egy radikálisan antiszemita szervezet elnöke lenni.[30] Ugyanakkor Bedő a MÜNE megalakulásától kezdve kitartóan támogatta a felsőoktatásra vonatkozó *numerus clausus*t, illetve annak kiterjesztését az ügyvédségre. Már 1927-ben kifejtették, hogy „a MÜNE bevallott célja szerint arra törekszik, hogy az ügyvédség arculatát közelebb hozza a nemzet arcához, amelynek vonásaitól ezidőszerint egynémely eltérést mutat". A *numerus clausus* módosítása kapcsán pedig kiemelték, hogy annak éppen a „faji és nemzetiségi" paragrafus szolgálja értelmét, ebből kifolyólag a szervezet nem támogatja annak módosítását.[31] Bedő öt éven át volt az egyesület elnöke, így lemondása mögött nem annak antiszemitizmusa, hanem inkább a várható radikális irányváltása állhatott. Nem tűnik véletlennek, hogy Bedő lemondása mindössze pár héttel követte Gömbös Gyula miniszterelnöki kinevezését. Bedő ugyanis Bethlen István baráti köréhez tartozott, Gömbös a MÜNE radikálisabb szárnyának támogatója volt, így Bedő lemondása után ők domináltak az egyesületben, Krüger Aladár, Szabó Lajos és Budinszky László lettek a legfontosabb figurák. A nyilas hatalomátvétel után Krüger Aladár az Országgyűlés háznagya lett, Budinszky

26 Kovács, 2001, 124.
27 Kovács, 2001, 125.
28 Lásd: *Magyarság*, 1930. április 13. *Nemzeti Újság*, 1930. április 13. *Új Nemzedék*, 1930. április 15.
29 *Nemzeti Újság*, 1932. október 7.
30 Kovács, 2001, 103.
31 *Nemzeti Újság*, 1927. december 14.

László[32] pedig a Szálasi-kormány igazságügy-minisztere. Szabó Lajos elmondása szerint már 1933-ban hozzáfogott egy olyan ügyvédlista készítéséhez, melyen jelölte a kereszténynek, illetve zsidónak minősülő kollégákat. Szabó szerint ugyanis ekkorra vált számára nyilvánvalóvá, amint kifejtette, hogy az összes zsidó ügyvéd koalícióra lépett, hogy elnyomhassák a kereszténye ket a kamarában.[33] A dolog közvetlen előzménye, hogy a MÜNE beterjesztett egy javaslatot a kamarának, miszerint azt szükségszerűen decentralizálni kellene, hiszen az ország ügyvédjeinek fele a budapesti kamara tagja, ami aránytalanságokat szül.[34] Ebből következően a kamarai választások nem a többség véleményét fejezik ki, így azt teljesen meg kellene reformálni.[35] A kamara természetesen elvetette a javaslatot, ami Szabót, elmondása szerint, rettentően feldühítette, és a lista elkészítése mellett komoly beszervezésbe kezdett, amiről így írt: „Minthogy alig ismertem egynéhány keresztény ügyvédet, a többiek között olyan eszközökhöz is folyamodtam, hogy elmentem a tömegfelhívásokra, szembefordultam a megjelent ügyvédekkel és figyeltem, hogy egy-egy név felhívása után ki jelentkezik. Ha azt állapítottam meg, hogy az illető kinézése szerint nem tartozik a zsidó fajhoz, ezt a körülményt megjegyeztem s addig mesterkedtem, míg az illetőkkel ismeretségbe kerültem és őket a mozgalomnak megnyertem."[36]

1932 novemberében az MTI kétoldalas riportban számolt be a MÜNE taggyűléséről. A nagy érdeklődés oka lehetett valószínűleg az is, hogy az újonnan kinevezett igazságügy-miniszter, Lázár Andor is megjelent az eseményen. Ez a körülmény nyilvánvalóan fontos volt az egyesület legitimitása szempontjából, főleg, hogy Lázárnak számos közeli barátja is MÜNE-tag volt,[37] ugyanakkor beszédében a miniszter arra buzdította az ügyvédséget, hogy céljaik eléréséhez inkább egyesítsék erőiket, és felejtsék el az őket egymástól elválasztó gondolatokat.[38] Lázár ugyan sosem értett egyet a MÜNE radikális

32 Karsai László. *Szálasi Ferenc: Politikai életrajz*, Budapest: Balassi Kiadó, 2016. 452. és 481.
33 *Magyar Ügyvéd*, 1937. december 20.
34 *MTI*, 1933. március 28.
35 *MTI*, 1933. március 20.
36 *Magyar Ügyvéd*, 1937. december 20.
37 Például Kelety Géza és Schmidt Jenő (Lázár Andor. *Visszaemlékezéseim*, Budapest: Ráday Gyűjtemény, 1995. 179.), vagy Hindy Zoltán, (ugyanott 359.)
38 *MTI*, 1932. november 3.

antiszemitizmusával, azonban még 1936 januárjában is támogatásáról biztosította az egyesületet.[39]

Az egyesület, immár 500 fős tagságával, korántsem volt elhanyagolhatónak mondható.[40] Tagjai bekapcsolódtak a szélsőjobboldali pártok és a sajtó munkájába, antiszemita és ekkor még sokszor németellenes törekvéseket hangoztatva.[41] Egy 1935-ös kamarai közgyűlésen a MÜNE újra kritizálta a kamara vezetőségét, mely szerintük nem felelt meg az országban lévő nemzeti arányoknak. Fontos megjegyezni, hogy a MÜNE már nyilvánosan sem az izraelita, hanem a zsidó kifejezést használta,[42] ami komoly szakítás az ügyvédi kamara liberális hagyományaival, mely kizárólag felekezeti szempontból igyekezett arányosan elosztani a vezetőségi helyeket, de korántsem származási alapon. Ugyanekkor a Wenczel Árpád vezette *Keresztény Ügyvédek Nemzeti Csoportja* (KÜNCS) beolvadt a MÜNE-be, viszont közel sem minden KÜNCS-tag kívánt a MÜNE tagja lenni, emiatt ők elhagyták az egyesületet.[43] Wenczel Árpád végül 1938-ban lépett ki a MÜNE-ből, és több keresztény ügyvéddel együtt megalapította a *Keresztény Ügyvédek Nemzeti Szövetségét* (KÜNSZ). Mivel a szervezet elsődleges célja az volt, hogy a MÜNE antiszemita törekvéseit ellensúlyozza, a MÜNE a szervezetet a zsidó érdekek kiszolgálójaként értelmezte.[44]

Emellett 1935-re újra saját kiadványt is alapítottak *Magyar Ügyvéd* néven. A szerkesztő a már említett Budinszky László volt, aki 1939-ben a Nyilaskeresztes Pártba is belépett, és 1946-ban, mint háborús bűnöst, kivégezték.[45] A *Magyar Ügyvéd* első száma világosan alátámasztja, hogy az egyesület ideológiája mily mértékben radikalizálódott, és immár kész volt nyíltan és nyilvánosan is faji antiszemitizmust hirdetni. Az ügyvédi hivatás megreformálásának gondolata továbbra is az egyesület célja maradt, de a folyóirat vezérmotívuma a „magyar faj önvédelme" és a „zsidó veszedelem megfékezésének szükségessége" lett. A szám büszkén számolt be arról, hogy

39 *MOT*, 1936. január 2.
40 Kovács, 2001, 130.
41 Jó példa a *Magyar Élet – Nemzetpolitikai Szemle* (1936–1944), melynek szerkesztője Kayos György is a MÜNE tagja volt. Az itt megjelent cikkek számtalanszor kritizálták a kamarát, mint a „zsidók erődjét". (*Magyar Élet*, 1941. július 14.)
42 *MOT*, 1935. március 4.
43 *MOT*, 1935. március 5.
44 *Tagértesítő, Magyar Ügyvédek Nemzeti Egyesülete*, 1941.
45 Karsai, 2016, 452.

elkészítették a keresztény ügyvédek statisztikáját,[46] amelyet a következő számban már az összes ügyvéd listájává bővítettek, megadva nemcsak felekezeti hovatartozásukat (faji szempontból még a konvertiták is zsidónak számítottak), hanem MÜNE-tagságukat is.[47] Miként korábban említettük, Szabó Lajos, az egyesület elnöke már 1933-ban elkezdte a lista elkészítését, amikor véleménye szerint az összes zsidó ügyvéd koalíciót kötött a keresztények elnyomására az ügyvédi kamarán belül.[48]

Ezt a hírhedt listát nyilvánosan 1939-ben egy 1940-es évre szóló ügyvédi naptár részeként tették közzé. Bár radikális ideológiájuk és az úgynevezett „zsidókérdés" koncepciója közismert volt, valószínűleg mégis kissé kínosnak érezték, hogy nyíltan megnevezzék zsidó kollégáikat, ezért a keresztény ügyvédeket jelölték meg, és ígéretet tettek az esetleges hibák kijavítására, ahogy azt a 7.720/1939-es rendelet (a második zsidótörvény végrehajtási rendelete) előirányozta.[49]

Mindemellett, a meritokrácia elutasítása is egyértelműen hangsúlyt kapott a lapban, amikor azt követelte, hogy az ügyvédi kamarába való felvételi eljárás során ne csak a jelentkezők elméleti tudását, hanem „személyes tulajdonságaikat" is vegyék figyelembe.[50] A cél egyértelműen a szakma lényegének megreformálása volt azáltal, hogy az ideológiai lojalitást és származást előnyben részesítsék a szakmai tudással szemben. Ugyanakkor az egyesület elutasította a vádat, mely szerint nyugatról importálták a mozgalom ideológiáját. Érvelésük szerint a MÜNE már 1927-ben megalakult, amikor „Hitlert még egyáltalán nem ismerték", ők kezdeményezték a *numerus clausus*t, és már jóval előtte fajvédő mozgalmat alapítottak, tehát a MÜNE egy szerves fejlődés eredménye volt,[51] a „magyar gondolat" pedig nem importált, hanem őshonos.[52] Béccsel összevetve, az ügyvédek radikális szervezetének budapesti megalakítása valóban korábbi, ott ugyanis jóval később, csak 1933-ban hoztak létre egy hasonló egyesületet *Der Verband deutsch-arischer Rechtsanwälte*

46 *Magyar Ügyvéd*, 1935. október 5.
47 *Magyar Ügyvéd*, 1936. március 25.
48 *Magyar Ügyvéd*, 1937. december 20.
49 *Ügyvédi Határidőnapló az 1940. szökőévre*, Budapest: MÜNE, 1939.
50 *Magyar Ügyvéd*, 1935. október 5.
51 *Magyar Ügyvéd*, 1936. március 25.
52 *Magyar Ügyvéd*, 1938. augusztus 1.

Österreichs néven.[53] Ahogyan a neve is elárulja, ez a tömörülés az indulástól kezdve radikálisan antiszemita programot hirdetett, és követelte a szakmán belüli *numerus clausus* bevezetését.[54] A bécsi egyesület rögvest rendkívül sikeresnek bizonyult, 1933 végére több mint 500, 1934-re pedig 800 tagot számlált, ami a keresztény ügyvédeknek a döntő többsége.[55]

Ezzel párhuzamosan a MÜNE tagjai valóban találkoztak német nemzetiszocialista jogászokkal, akik éppen tanulmányútjukat töltötték Magyarországon; jóllehet hivatalosan nem a MÜNE-nek kellett volna fogadnia a delegációt, kifejezetten keresték a velük való kapcsolatteremtést.[56] Egy másik kiadványában a MÜNE azt is hangsúlyozta, hogy nem a korszellemet követték, hanem ők voltak annak aktív formálói, hiszen jóval a zsidóellenes törvények bevezetése előtt figyelmeztették a nemzetet, hogy a zsidók elnyomása megkérdőjelezhetetlen szükségszerűség.[57] Az egyesület ugyanakkor azt is elutasította, hogy forradalmi mozgalom lett volna. Budinszky László szerint egyszerűen a magyar nemzeti érdekek támogatását tűzték ki célul. Mivel a nemzet közvéleményét képviselték, és az egyesületen belül is fenntartották a demokráciát, emiatt Porubszky György szerint nem lett volna szabad őket a diktatúra támogatóinak nevezni.[58] Az egyesület tagjainak demokráciafelfogásáról is – melyet az egyesületen belül fenntartani kívántak (legalábbis a sajtóbéli reprezentációjuk alapján) – kaphatunk némi képet, de az ország egészének politikai életére nézve, írásaik alapján nem tartottak követendőnek.

Felmerül a kérdés, hogy a MÜNE két világháború közötti antiszemitizmusa elsősorban társadalmi-politikai vagy gazdasági jellegű volt. Kiadványaik tartalma alapján mindkettő. Ahogy 1942-ben állították, „az ügyvédi *numerus nullus* törvényjavaslatnak és leendő törvénynek nem gazdasági, hanem nemzetpolitikai háttere van ugyan, belőle azonban gazdasági előnyök is származnak, amely előnyöknek a rászoruló magyar ügyvédek kell, hogy hasznát lássák".[59] Mégis, 1929-ben a MÜNE és a zsidó kamarai tagok

53 Benz, Wolfgang. (szerk.). *Handbuch des Antisemitismus. Judenfeindschaft in Geschichte und Gegenwart, vol 5. Organisationen, Institutionen, Bewegungen*, Berlin-Boston: De Gruyter, 2012. 623.
54 *Advokaten 1938*, 30–31.
55 *Advokaten 1938*, 52.
56 *Magyar Ügyvéd*, 1936. június 19.
57 *A Magyar Ügyvédek Nemzeti Egyesületének multja, jelene, jövője*, Budapest, 1941.
58 *Tagértesítő*, 1941.
59 *Dolgozz velünk a magyar ügyvédség jövőjéért!*, Budapest: MÜNE, 1942. 22.

közötti koalíció még nemcsak lehetséges volt, hanem meg is történt. 1937-re ezt a koalíciót, vagy inkább a Blauner Mór és a „jómódú ügyvédek" közötti szembenállást új szemszögből értékelték. A MÜNE elnöke, Szabó Lajos úgy érvelt, hogy ezt a koalíciót figyelmen kívül kell hagyni, mivel ebben az ellentétben tulajdonképpen mindkét fél zsidó volt, akiket a keresztény ügyvédeknek le kell győzniük. A MÜNE már akkor is támogatta a faji antiszemitizmust, ezért a konvertitákat is mind zsidónak tekintette, ráadásul Szabó Lajos szerint még veszélyesebbek, mint azok, akik megtartották a vallásukat, mivel megbízhatatlan, gyanús egyének.[60] A lapszámban azt is hangsúlyozták, hogy a keresztény jogászok mintegy negyede a „zsidó pártok" támogatója volt. Szabó szerint ezek a körülmények vezettek oda, hogy a MÜNE csak kisebbségben volt az ügyvédi kamarán belül.

A *Magyar Ügyvéd*ben gyakran szerepel, hogy a zsidóság idegen „vér, test, lélek, kultúra, vallás, világnézet, eltérő múlttal", ezért fontos az önvédelem.[61] Azt is állítják, hogy az alapvető hiba az 1867-es emancipációban keresendő, amely a zsidókat felekezetnek, nem pedig fajnak tekintette. Úgy látták, hogy az emancipációs törvény a liberalizmust, mint idegen ideológiát hozta el, amely minden magyarországi problémáért felelős,[62] a kapitalizmus szabad versenyében a „jogásznemzet fiai" elvesznek, amit a MÜNE is elismer.[63] Továbbá, mint állították, nemcsak a szakma zsidósodott el, hanem lényegében az egész jogrendszer.[64] Az egyesület azt a megoldást ajánlotta a zsidóknak, hogy „asszimilálódjanak", ami pontosan az ellenkezője annak, amit általában asszimiláción értünk, azaz feltétlenül azonosuljanak a magyar érdekkel, pontosabban értsék meg és fogadják el, hogy a zsidó érdekeket a magyarokkal szemben az arányuk mértékéig vissza kell szorítani.[65] Tehát a MÜNE a zsidókat az állam másodrangú állampolgárainak tekintette, akiknek semmilyen lehetőségük nincsen, hogy egyenrangúvá váljanak. Mindez a jog előtti egyenlőség eszméjének teljesen ellentmond, az egyesület tagjai jogászként teljesen más alapokra kívánták helyezni a hazai jogalkotást és igazságszolgáltatást.

60 *Magyar Ügyvéd*, 1937. december 20.
61 *Magyar Ügyvéd*, 1938. április 11.
62 *Magyar Ügyvéd*, 1938. augusztus 1.
63 *A MÜNE multja*, 1941.
64 *Magyar Ügyvéd*, 1938. augusztus 1.
65 *Magyar Ügyvéd*, 1938. augusztus 1.

Bár az egyesület folyamatosan hangsúlyozta hitelességét és önálló fejlődését, a MONE-val (Magyar Orvosok Nemzeti Egyesülete) mint példaképükkel való folyamatos kapcsolatuk a folyóiratot olvasva nyilvánvaló. Egyrészt a *Magyar Ügyvéd* rendszeresen beszámol arról, hogy milyen jelentős események zajlanak a MONE-val,[66] másrészt rendre kiemeli a két egyesület közötti kapcsolat fontosságát.

Gömbös Gyula jelentőségét feltétlenül ki kell emelni a MÜNE és az ügyvéd kollégák közötti küzdelem történetében, ugyanis 1935-re elkészítette azt a törvényjavaslatot, amely a *numerus clausus* alkalmazásáról szóló paragrafust tartalmazta a Budapesti Ügyvédi Kamarai Testületben is.[67] Gömbös a keresztény ügyvédek állítólagos elszegényedését – ahogyan az a szélsőjobboldali narratíva vezérmotívuma volt – a zsidó ügyvédek diszkriminációjával kívánta megakadályozni, tehát egy társadalompolitikai kérdést oldott volna meg felekezeti diszkriminatív jogalkotással.[68] Mindazonáltal az ügyvédek gazdasági körülményei még a gazdasági válság után is viszonylag jók voltak, különösen az orvosokhoz képest.[69] Az ügyvédség gazdasági válsága, amellett, hogy valóban voltak súlyosan elszegényedő ügyvédek, inkább tűnik kézenfekvő indoknak ideológiai célok megvalósításához. Hiba volna lebecsülni Gömbös jelentőségét a MÜNE történetében és radikalizálódásában, ugyanakkor félrevezető lenne azt állítani, hogy az egyesület pusztán az ő akaratából létezett. Inkább úgy tűnik, hogy egymásban szövetségesekre találtak, és mind Gömbösnek, mind a MÜNE-nek szüksége volt támogatásra ahhoz, hogy törekvéseit megvalósíthassa. A törvényjavaslat faji paragrafusa 1920 óta az első volt, mely felekezeti alapon diszkriminált volna, és ilyen értelemben, amint Kovács M. Mária kiemeli, a zsidótörvények előzményeként tekinthető, még akkor is, ha végül nem fogadta el a parlament.[70]

A MÜNE 1938 májusára kapott újra nagyobb publicitást, amikor az *Egyenlőség* cikket közölt arról, hogy az egyesület azzal folyamodott az Igazságügyi Minisztériumhoz, hogy az első zsidótörvény által előírt, maximálisan 20%-os zsidó kvótát 6%-ra csökkentsék a kamarán belül. A MÜNE tehát már ekkor szigorúbb rendeleteket várt el a minisztériumtól, ami beleillik a szélsőjobb-

66 Lásd: *Magyar Ügyvéd*, 1936. március 25. I/II., *Magyar Ügyvéd*, 1936. június 19. I/III.
67 Kovács, 2001, 127.
68 Ungváry Krisztián. *A Horthy-rendszer mérlege - Diszkrimináció, szociálpolitika és antiszemitizmus Magyarországon*, Budapest: Jelenkor, 2012. 414.
69 Kovács, 2001, 126.
70 Kovács, 2001, 128.

oldali pártok és szervezetek programjába. Az *Egyenlőség*-cikk azt is hangsúlyozza, hogy a keresztény ügyvédek MÜNE-től mentes tömörülés, tehát a KÜNSZ megalakulása tulajdonképpen ennek a szélsőséges indítványnak tudható be.[71] Érdemes megjegyezni, hogy a MÜNE-, illetve KÜNSZ-tagok társadalmi hátterében nincsenek egyértelműen szignifikáns különbségek. A MÜNE-tagok valamivel fiatalabbak, és a tagok között kevesebb a nemesi származású, ugyanakkor ez utóbbi különbség a MÜNE vezetőségét illetően már nem érvényes. A vezetőségben magas arányú a Vitézi Rend tagjainak száma (11%, a KÜNSZ-tagok 2%-ával szemben), illetve szintén feltűnő, hogy csaknem duplája azoknak az ügyvédeknek az aránya a MÜNE-vezetőségen belül, akik katonai jogászként dolgoztak a KÜNSZ-tagokkal szemben (23,2%, illetve 12,7%).[72]

1939-re a budapesti keresztény ügyvédek 47%-a belépett a MÜNE-be, ami megtévesztő adat, hiszen ha a kikeresztelkedett zsidó ügyvédeket (1941-ben az ügyvédek 17%-a) nem vesszük számításba mint potenciális keresztény tagokat (ha akarták volna se vették volna fel őket), akkor a MÜNE-be belépő keresztény ügyvédek aránya 57%.[73] Az 1941 októberében tartott kamarai választások során, amelyen a résztvevőknek már csak a 6%-a lehetett zsidó, 559 szavazatot kapott a MÜNE és 531-et a rivális keresztény párt.[74] A MÜNE vezetője, Szabó Lajos úgy értékelte a választások eredményét, hogy a megmaradt nagyjából 1100 szavazóképes kamaratag (akiket nem zártak ki a szavazásból a második zsidótörvény alapján) közül nagyjából 690 volt valódi keresztény (azaz nem zsidó származású, filoszemita vagy liberális értékelése szerint). Közülük 560-an szavaztak a MÜNE-re, ami 80%-os eredmény, „tehát joggal hivatkozhatom a származásilag tiszta keresztény magyar ügyvédség nagy többségének bizalmára".[75] Végül 1941 decemberében egy puccsal a MÜNE foglalta el a kamara összes pozícióját a jelentős keresztény ellenzékkel szemben.[76] Egy hónappal később a kormány támogatásával egyszerűen kizárták azokat a megválasztott választmányi tagokat, akik nem szimpatizáltak a MÜNE-vel.[77] A bíróság és az igazságszolgáltatás

71 *Egyenlőség*, 1938. május 12.
72 Karady, 1995, 85.
73 *Határidőnapló*, 1939.
74 *Ügyvédi Kamarai Közlöny*, 1941. november 1.
75 *Tagértesítő*, MÜNE: Budapest, 1942.
76 Kovács, 2001, 137.
77 Kovács, 2001, 144.

függetlenségével kapcsolatos elképzeléseikről sokat elmond, hogy 1942 áprilisában a MÜNE arra biztatta a tagjait, hogy viseljék az egyesület kitűzőjét a tárgyalóteremben is, hogy az látható legyen a bíró és a végrehajtó szervek számára is.[78]

Fontos megjegyezni, hogy a régió országaiban szintén radikális folyamatok zajlottak az ügyvédi kamarákon és szakmán belül is. A második Cseh–Szlovák Köztársaságban[79] 1938 októberében elkezdődött a zsidó származású ügyvédek kiszorítása a kamarából.[80] 1939 márciusában az újonnan kikiáltott szlovák államban Tiso egy kormányrendelettel szinte azonnal kizárta a zsidó ügyvédeket a kamarából.[81] Ausztriában 1933-tól kellett küzdenie a kamarának függetlensége megőrzéséért az állammal szemben, az Anschlusst követően természetesen az összes zsidó ügyvédet eltiltották a szakmától. Míg Bécsben 1938 márciusában még 2605 ügyvéd volt a kamara tagja, decemberre ez a szám 771-re apadt.[82] Kamarai, illetve szakmai *numerus clausus* bevezetésére Romániában és Lengyelországban is erős hajlandóság mutatkozott, illetve zsidó ügyvédek bojkottálására; végül 1937-ben Lengyelországban is kizárták a zsidó ügyvédeket a kamarából.[83] Mindezek ismeretében a magyarországi ügyvédség, illetve a zsidó ügyvédek viszonylagosan jobb helyzetben voltak. Kiváltképp meglepő, hogy habár a MÜNE fokozatosan egyre több tagot nyert meg magának, egy meglehetősen komoly és meglepően sikeres keresztény csoportosulás, főleg a KÜNSZ, gyakorlatilag egészen 1944-ig féken tudta tartani a MÜNE-t.[84]

Feltűnő, hogy a MÜNE a vidéki kamarákban jószerével a korszak legvégéig sikertelenül próbálkozott a szervezkedéssel. Az egyesület megalakulásától kezdve hangsúlyozta ennek fontosságát, mégsem voltak eléggé meggyőzőek az itteni ügyvédség többsége számára. Az 1937-es Ügyvédi Kamarák Ország-

78 *Magyar Zsidók Lapja*, 1942. április 1.
79 1938. szeptember 30-tól 1939. március 15-ig állt fenn.
80 Drápal, Jakub. *Defending the Nazis in Postwar Czechoslovakia – The Life of K. Resler*, Defence Counsel Ex Officio of K.H Frank, Prague: Karolinum Press, 2017. 69.
81 Szlovák Nemzeti Levéltár: *Advokátske komory na Slovensku (1875–1950)*.
82 Jahoda, Ernst. *Geschichte der österreichischen Advokatur 1918–1973*, Wien: Österreichischer Rechtsanwaltskammertag, 1978. 39.
83 Mahler, Raphael. „Jews in Public Service and the Liberal Professions in Poland, 1918–1939" in *Jewish Social Studies* 6, Oct. 1944, 291–350.; Livezeanu, Irina. „Interwar Poland and Romania: The Nationalization of Elites, the Vanishing Middle, and the Problem of Intellectuals" in *Harvard Ukrainian Studies* 22, 1998, 407–430.
84 Erről részletesen lásd: Kovács, 2001, 136–142.

gos Bizottságának[85] elnökválasztása során a budapesti kamara megegyezett a MÜNE-tag Wenczel Árpád jelölésében, a vidéki kamarák azonban leszavazták, így a korábbi elnök, Kövess Béla maradt a tisztségben.[86] Az 1940-es évek elején is változatlan cél maradt a vidéki ügyvédség beszervezése, Szegeden néhány tag igyekezett szabotálni a kamara munkáját 1941-ben. A decemberi kamarai közgyűlésen Hunyadi Vas Gergely bejelentette a MÜNE helyi megalakulását, illetve, hogy nem fogadják el a kamara költségvetését. Szögi Géza felszólalásában pedig harcot hirdetett, hogy zsidó ügyvédek ne lehessenek tagjai a kamarának, ám a közgyűlés figyelmen kívül hagyta őket, a helyi MÜNE-tagok pedig elhagyták a gyűlést.[87] Valódi sikert egyedül Kecskeméten értek el a jelentősebb vidéki kamarák közül. A helyi szervezet 1939-es megalakulását a MÜNE történetében igazi áttörésként értékelték, 1942-es kiadványukban azt állították, hogy a keresztény ügyvédek közül szinte mindenki belépett az egyesületbe,[88] ami távol állt a valóságtól *(2. táblázat)*. Szintén jellemző, hogy 1942-ben még mindig olyan hirdetéseket jelentetett meg a MÜNE a kisebb vidéki lapokban, például Pápán[89] vagy Kiskunhalason,[90] melyek az egyesület létezésére hívták fel a figyelmet.

1943-ban Török Árpád a MÜNE *Vidéki Szervező Bizottságának* elnöke jelentésében csalódottságát fejezte ki, ugyanis a vidéki kamaratagok különböző kibúvókkal magyarázták távolmaradásukat a MÜNE gyűlésétől. Emellett pesszimizmusának is hangot adott, véleménye szerint nem volt várható új tagok jelentkezése az egyesületbe.[91]

85 A szervezetet Gömbös Gyula hozta létre azzal a céllal, hogy ernyőszervezetként a kormány rajta keresztül befolyásolhassa a kamarák működését. (Kovács, 2001, 127.) Ez a terv azonban nem váltotta be a hozzá fűzött reményeket.
86 *MOT*, 1937. szeptember 28.
87 *Délmagyarország*, 1941. december 2.
88 *Dolgozz velünk*, 1942.
89 *Pápai Hírlap*, 1942. október 17.
90 *Halasi Újság*, 1942. október 16.
91 Budapesti Ügyvédi Kamara (BÜK), *Pestvidéki Ügyvédi Kamara*, 1943. szeptember 29. A *Vidéki Szervező Bizottság* jelentése.

2. táblázat: MÜNE-tagok aránya az egyes kamarákban (1942)[92]

1942	MÜNE-tagok (% az összes ügyvéd közül)	MÜNE-tagok (% a keresztény ügyvédek közül)
Balassagyarmat	26,4	57,1
Debrecen	15,8	23,3
Eger	11,2	19,1
Győr	12,5	19,6
Kalocsa	20,3	49,0
Kaposvár	14,0	26,5
Kassa	19,8	51,5
Kecskemét	39,2	51,3
Komárom	27,8	75,0
Miskolc	9,3	20,7
Nyíregyháza	15,4	26,1
Pestvidék	18,7	32,4
Pécs	9,6	10,7
Sopron	15,2	19,4
Szeged	15,1	20,6
Székesfehérvár	19,4	23,1
Szolnok	12,1	19,1
Szombathely	18,1	26,6
Zalaegerszeg	17,5	26,3

A MÜNE-ben uralkodó belső körülményekre jellemző ebben az időszakban Szabó Lajos felhívása a vezetőség felé, melyben arra kérte a tagokat, hogy minél sűrűbben találkozzanak a tagtársakkal, legyenek tisztában gondolkodásukkal és nézeteikkel, és erről számoljanak be a vezetőségnek, mely, ha

92 *A Magyar Ügyvédek Nemzeti Egyesületének multja, jelene, jövője*, 10., BÜK, *Pestvidéki Ügyvédi Kamara*, 1942. június 5. A *Vidéki Szervező Bizottság* beszámolója alapján végzett számításaink.

szükséges, vizsgálatot indít és megteszi a szükséges lépéseket.[93] Azt igyekezett kideríteni, hogy kik azok a kollégák, akik csak opportunizmusból, pragmatikus szempontok miatt léptek be az egyesületbe. Szabó aggodalma nem volt alaptalan, a MÜNE-be ugyanis valóban sokan pusztán haszonszerzésből léptek be, hiszen így nemcsak a keresztény, de a zsidó klientúrát is tudták bővíteni, akik sok esetben fordultak olyan ügyvédhez, aki az egyesület tagja volt, azt remélve, hogy ügyüket ők sikeresebben tudják képviselni. A jelenségre, miszerint zsidó kliensek gyakran antiszemita keresztény ügyvédet bíztak meg ügyükkel, különösen amennyiben az állami szervekkel kerültek konfliktusba, Szende Pál már 1920-ban megjelent cikkében felhívta a figyelmet, melyben az országban lévő általános állapotokat összegezte.[94]

A MÜNE radikalizálódása Karády Viktor kutatása szerint az 1940-es évek elejére tehető,[95] azonban a bemutatottak alapján elmondható, hogy a folyamat már az 1930-as évek közepén, 1933 és 1935 között lezajlott. 1932-ben Kálnoki Bedő lemondása, Gömbös miniszterelnöki kinevezése egyértelmű fordulópont volt, melyet 1935-ben a KÜNCS és a MÜNE összeolvadása zárt le. 1935-ben a MÜNE javaslatot tett a kamarának, hogy a választási szabályzatba be kellene illeszteni, hogy a magyar fajnak országos számarányának megfelelő reprezentációt kell biztosítani a vezetőségben.[96] Ekkor már elképzelhetetlennek tartották, hogy akár zsidó származású, vagy olyan kolléga csatlakozzon a szervezethez, akinek házastársa zsidónak minősült, noha a MÜNE 1927-es alapszabálya szerint még bárki csatlakozhatott, aki a kamara tagja volt, és jelentkezését az arra hivatott bizottság jóváhagyta.[97] Az egyesületen belüli erős fluktuációt jellemzi, hogy a 26 ügyvéd közül, akik 1929-ben az egyesület vezetőségében voltak,[98] 1941-re mindössze négyen maradtak.[99]

93 BÜK, *Pestvidéki Ügyvédi Kamara*, 1943. szeptember 29. és MÜNE Választmány jegyzőkönyve alapján.
94 Szende Pál. „Keresztény Magyarország és zsidó kapitalizmus" in Simon Róbert, Miszlivetz Ferenc (szerk.). *Zsidókérdés Kelet- és Közép-Európában*, Budapest: ELTE ÁJK, 1985. 369.
95 Karady, Victor. „Jews in the Hungarian legal professions" in *Yearbook of the Jewish Studies Program of the Central European University, 2011–2016*, Budapest: Jewish Studies Project, CEU, 2017. 52.
96 *MOT*, 1935. augusztus 29.
97 *Határidőnapló*, 1939.
98 *Magyarság*, 1929. június 2.
99 *Tagértesítő*, 1941.

Jóllehet a MÜNE az említett 1942-es puccs után elfoglalta a kamarán belüli összes fontos pozíciót, a *numerus nullus* bevezetését nem sikerült elérniük egészen a német megszállásig. A megszállás után azonban a MÜNE-n kívül az összes ügyvédszervezet működését betiltották, majd 1944. április 1-jén az 1210/1944. M.E. rendelet alapján megkezdődött a zsidónak minősített ügyvédek tagságának megszüntetése, irodáik felszámolása, illetve gondnokság alá helyezése.

MÜNE-TAGOK HÁBORÚ UTÁNI FELELŐSSÉGRE VONÁSA

Antiszemitizmusa miatt nem tűnik meggyőzőnek, amikor a MÜNE egy volt tagja a háború utáni, 1945-ös ügyvédi kamara általi felelősségre vonásakor azt állította, hogy az egyesület nem volt sem totalitárius, sem antiszemita.[100] Bizonyára voltak olyan tagjai is az egyesületnek, akik a kollégák állandó nyomásgyakorlására csatlakoztak a MÜNE-hez, ahogyan azt ebben az esetben állította az ügyvéd. Érthető módon, amikor a háború után a MÜNE-tagság az ügyvédi kamarából való kizárás lehetséges okává vált, a volt tagok egyrészt igyekeztek mind az egyesület jelentőségét, mind az abban való részvételüket csökkenteni,[101] másrészt azt próbálták elhitetni, hogy az egyesület csak a legvégső időszakban vált radikálissá.

Ahogy Pető Andrea kimutatta, a MÜNE-tagság önmagában korántsem jelentett felelősségre vonást a háború után, jelentős részük semmilyen retorzióban nem részesült.[102] A kollegiális összetartás ekkor is meglehetősen erősnek bizonyult, talán ennek is köszönhető, hogy a MÜNE koránt sincs olyan erősen a köztudatban, mint a MONE.

Az alábbiakban azokat a magyarázatokat szemlézzük, melyeket a Budapesti Ügyvédi Kamara berkein belül 1945-ben létrejött igazolóbizottságoknak adtak az egykori MÜNE-tagok. Valamennyi ügyvédnek át kellett ugyanis esnie az igazolóbizottságok átvilágításán, ahol a náci kötődésű, a háború alatt inkriminálódott kartársakat igyekeztek kirostálni. Az igazolóbizottságnak jogában állt az igazolásért folyamodót indokolt esetben az ügyvédi gyakorlat

100 BÜK Irattár, F. P. iratai Az Ügyvédi Kamara Igazoló Bizottságának Jegyzőkönyve.
101 Pető, Andrea. „'I switched sides.' Lawyers Creating the Memory of Shoah in Budapest" in Paukovic, Davor, et al. (szerk.). *Confronting the Past: European Experiences*, Zagreb: Political Research Center, 2012. 231.
102 Pető, 2012, 229.

folytatásától akár végleg eltiltani, akár ügyvédi hivatásának gyakorlását hat hónaptól öt évig terjedő időtartamra felfüggeszteni. Általánosságban elmondható, hogy a legtöbb ügyvéd, akinek ügyvédi gyakorlatát felfüggesztették, MÜNE-tagsága miatt került bajba, mely szervezetet az Ideiglenes Nemzeti Kormány az 529/1945. M.E. számú rendeletével feloszlatott. Amint látni fogjuk, a MÜNE-tagok elsősorban saját tagságukat igyekeztek valamiféle szociális alapú elkerülhetetlen szükségszerűségnek beállítani az igazolóbizottsági vizsgálóknak adott magyarázatukban. A másik az igazolásra várók között tipikusan megfigyelhető magatartás az az egész MÜNE-nek mint az ügyvédségen belüli szervezetnek a bagatellizálása volt. Egyes esetekben továbbá olyan körülményeket említettek, amelyek nyolcvan év elteltével segítenek jobban megérteni az ügyvédség 1940-es években átélt nehézségeit, és ez indokolttá teszi néhány ügyvéd esetének ismertetésében egy hosszabb, leíró történeti rész szövegbe emelését.

Első példánk, dr. Balogh József Erdélyből települt át Budapestre. Saját elmondása szerint azért lépett be a MÜNE-be, mert nem volt jövedelme, és a MÜNE helyettesítésekkel támogatta. Nehéz nem észrevenni mennyire erős volt a szolidaritás és az empátia érzete a MÜNE-tagok között, kivéve persze, ha zsidó kollégákról volt szó. Balogh ügyvédi gyakorlathoz való jogosultságát egy évre felfüggesztette az igazolóbizottság, amit a Népbíróság is jóváhagyott, mint igazolási ügyekben kizárólag illetékes fellebbviteli fórum.[103]

Dr. Bartholomaeidesz Béla esete azért érdekes, mert ő nemcsak a MÜNE elnöki tanácsának volt a tagja, de a MÜNE pénztárosi posztját is betöltötte. Mindezért a háború után az igazolóbizottság végleg eltiltotta az ügyvédi gyakorlat folytatásától, azonban a Népbíróság 1946. november 3-án hozott döntésével másodfokon mérsékelte a büntetést, így végül három év, az ügyvédi gyakorlattól való felfüggesztésre ítélték. Dr. Bartholomaeidesz esetében a döntéshozók figyelembe vették azt is, hogy elveszítette otthonát, és amint az az elsőfokú döntés elleni fellebbezéséből kiderül, „1944 szeptemberében, mint bombakárosult az Országos Ügyvéd Otthon Egyesület Szemere utca 8. számú házában" kényszerült meghúzni magát.

103 A népbírósági határozat száma: Nb. Ig. XIX. 4608/1946.

Egyszerű és prominens tagok

Dr. Bartholomaeidesznél is magasabban rangsorolt funkcionárius volt a háború alatt dr. szlavnicai Sándor Árpád, aki sokáig a MÜNE alelnöke volt, bár 1944-ben állítólag kilépett a szervezetből. Sándor Árpád igen sokat tudott a MÜNE belső életéről, hiszen például neki kellett ellenőriznie, hogy makulátlan volt-e a keresztény háttere a MÜNE-be újonnan belépő ügyvédeknek. Noha a háború után dr. Sándor kezdeményezte saját leigazolását az Ügyvédi Kamaránál, az 1945. május 3-án megtartott igazolási tárgyalásán nem vehetett részt, mivel épp a politikai rendőrség őrizetében volt aznap az Andrássy út 60.-ban. Igazolási kérelmében utalást tett az ügyvédeknél szélsőségesebb MONE-hoz fűződő kapcsolatára, amikor megjegyezte, hogy „1936-ban az Országos Orvosi Kamara ügyésze lettem".[104] Dr. Sándor Árpád elismerte továbbá, hogy rövid ideig ő volt a MÜNE szociálpolitikai osztályának vezetője is, de tapasztalata szerint „a MÜNE-ben nem volt élet, s még a szocpol osztály értekezletére sem lehetett néhány embernél többet összehozni". Szerinte a MÜNE csak amolyan látszatszervként funkcionált. Ugyanakkor a dr. Sándor Árpád által a Politikai Rendőrségen tett gyanúsítotti vallomásából más derül ki, hiszen itt egyebek mellett azt vallotta, hogy ugyan a 30-as évek elején a MÜNE működése „stagnált", de amikor dr. Szabó Lajos kezébe vette az irányítást, az egyesület élete fellendült. „1938 tájékán alelnökké választottak tizenketted magammal." Dr. Sándor Árpád egyik kollégájától, dr. Bánlaky Zoltántól tudta, hogy 1942 végén létezett egy lista „a munkaszolgálatra behívandó ügyvédekről", bár amikor ő konkrétan érdeklődött a MÜNE-vezetőktől a lista meglétéről, nemleges választ kapott.[105] Ugyancsak a Politikai Rendőrségnek tett vallomásában saját szerepét a választmányi üléseken való részvételen túl a származási megkülönböztetésnek a MÜNE keretein belül történő érvényre juttatásában adta meg, mondván: „Egyedüli ténykedésem a MÜNE keretében az volt, hogy a MÜNE tagjainak keresztény származását kellett megállapítanom."

Ezek után talán kevéssé meglepő, hogy a Budapest Ügyvédi Kamara I. számú Igazoló Bizottsága Sándor Árpádot az ügyvédségtől 1945. augusz-

104 Budapest Főváros Levéltára (BFL) XVII. 1531. Budapesti Ügyvédi Kamarán belül megalakult igazolóbizottság iratai, dr. szlavnicai Sándor Árpád igazolási ügye, adatlap, 2.

105 Dr. szlavnicai Sándor Árpád igazolási ügye, lásd a politikai rendőrségnél 1945. április 25-én tett tanúvallomásról szóló jegyzőkönyvet 5106/1945. számon, melyet az igazolási ügy irataihoz csatoltak.

tus 13-án „végleg elmozdította". Az erről szóló határozat indoklása szerint dr. szlavnicai Sándor „mint a Budapesti Ügyvédi Kamara választmányának tagja megjelent a Budapesti Ügyvédi Kamara választmánya által 1944. április 14-én megtartott választmányi ülésen. Ezen a választmányi ülésen dr. Walton Ágoston lelkes szavakkal méltatta a MÜNE kitartó munkáját, amelynek eredményeképp könyvelhető el az 1210/1944. M.E. sz. rendelet meghozatala. [E rendelet tette kötelezővé valamennyi zsidó származású ügyvéd kamarai tagságának törlését 1944. május 31-i határidővel.] Üdvözölték táviratilag a kormányt az ügyvédi numerus nullus rendelet meghozatala alkalmából. Egyhangú határozatot hoztak a kormány üdvözlése tárgyában. Ez a tény egymagában elegendő ahhoz, hogy az igazolást kérővel szemben megállapítható legyen az Nb.17. szakasz 2–3. pontjában meghatározott népellenes bűntett."[106] Az indoklás hozzáteszi még, hogy az igazolóbizottság megítélése alapján az orvosi kamara, a MÜNE-hez hasonlóan, „szintén feloszlatott fasiszta egyesület és ebben szintén vezető tagságot töltött be" dr. Sándor Árpád, akit az elmarasztaló igazolóbizottsági határozat mellett rendőri felügyelet alá is helyeztek.

Érdemes visszatérni egy pillanatra a szlavnicai Sándor Árpádot eltiltó határozatban hivatkozási pontként szereplő 1944. április 14-i ügyvédi kamarai választmányi ülésre, melyet eredetileg egyébként az előző napra hívtak össze, de akkor azt „a közbejött légi veszély miatt nem lehetett megtartani"[107]. A választmányi ülésről készült jegyzőkönyv szerint dr. Walton Ágoston nagyívű beszéde tette ki a rendezvény legnagyobb részét. Az a Walton ügyvéd beszélt tehát, aki az 1944. március 9-i választmányi ülésen indítványozta, hogy a kamara felterjesztésben követelje az azonnali *numerus nullus*t a kormánytól. Ezúttal, egy hónappal később, immár annak tudatában, hogy kívánsága meghallgatásra talált, dr. Walton itt „történelmi visszapillantást vet a magyar ügyvédség küzdelmeire, amelyet az elmúlt évtized alatt meg nem alkuvó határozottsággal folytatott". Ha valakinek kétségei lennének az ellenség kilétét illetően, aki ellen a küzdelem folyt, annak szól a fentebb már idézett következő mondat, melyben dr. Walton Ágoston „lelkes szavakkal

106 BFL XVII.1531. Dr. szlavnicai Sándor Árpád igazolási ügye, igazolási határozat, kelt 1945. augusztus 13.

107 BFL XVII.1531 Ügyvédek igazolási iratai, Dr. Szlavnicai Sándor Árpád ügye, ezen belül pedig egy jegyzőkönyv a BÜK kamarai választmányi üléséről 1944. április 14-én, mely egy üdvözlő határozatot hozott a Sztójay kormányhoz címezve a Numerus Nullus alkalmából.

méltatta a MÜNE kitartó munkáját, amelynek eredményeképp könyvelhető el az 1210/1944. M.E. sz. rendelet meghozatala", az a bizonyos rendelet, amely valamennyi zsidó származású ügyvédet megfosztotta hivatásától. Ezután dr. Walton Ágoston még megemlékezett „arról a szeretetteljes fegyverbarátságról, amellyel a német bajtársakkal a Kárpátokon a magyar honvéd együtt harcol a magyar haza védelmében". Majd dr. Walton külön is kitért a zsidóellenes törvénykezésre, dicsérve a magyar kormány munkáját, és általánosságban beszélt „azokról a rendeletekről, amelyek a magyar lelket, a magyar élet különböző rétegeit az idegen szellemiségtől, annak befolyásától megtisztítani óhajtják". Dr. Walton Ágoston kiemelte, hogy a kormány az ügyvédi *numerus nullus* kérdésében „bölcs és nagyjelentőségű kormányrendelettel" szabályozott, amely „nemcsak a magyar ügyvédség életében jelent mérföldkövet az idegen elemektől való megtisztítás jegyében, de ugyanakkor az egész magyar életközösség érdekét is szolgálja".

Dr. Walton, aki egyébként maga jelentett fel a vezetőségnél egy MÜNE-tagot, mert annak elvált felesége zsidó volt, beszédében egyértelműen azt a faji antiszemitizmust helyeselte, amelynek képviselőit a háború után vizsgálódó igazolóbizottság elsősorban elítélni igyekezett.[108] E tekintetben különbséget tettek azok között, akik már korán a MÜNE tagjai lettek, és azok között, akik 1941 után léptek be a szervezetbe. Erlach István ügyében például arra jutott az előzetesen eljáró vizsgálóbiztos, hogy 1941-ben lépett be a MÜNE-be, amikor Egerből Budapestre költözött: „Tudta, hogy a MÜNE jobboldali egyesület, és hogy a MÜNE-nek csakis oly keresztény tagjai lehetnek, akiknek mind a négy nagyszülejük keresztény."[109] Erre alapozta aztán a bizottság is a határozatát, mondván „[...] igazolás alá vont oly időben lépett be a MÜNE-be, amikor annak szélsőjobboldali nemzetrontó tevékenysége közismert volt [...] ebből folyik, hogy igazolás alá vont ezen cselekvőképessége kimeríti az 1080/1945. M.E. sz rendelet 1 szakaszában körvonalazott népellenes magatartás ismérveit."[110]

Ezzel szemben dr. Bulissa Rezső még akkor lépett be a MÜNE-be 1932-ben, amikor az „kicsiny társadalmi szervezetként" működött, ezen belül

108 Lásd erről az esetről Kísért a MÜNE...: Az előkerült titkos irattár leleplezi a MÜNE-kémeket, *Képes Figyelő*, 1947.

109 BFL XVII. 1531. Lásd Erlach ügyében dr. Fon Sándor jelentését, kelt 1945. december 13-án.

110 Lásd a 758/1946. számon a BÜK Igazoló Bizottsága által 1946. szeptember 16-án hozott határozat szövegét.

dr. Bulissát igazából csak a bridzs érdekelte, ahhoz keresett társakat a MÜNE-ben. Erlachot első fokon végleg eltiltották az ügyvédi pályától, míg dr. Bulissa csupán hat hónap felfüggesztést kapott. Hasonlóképpen, dr. Sáska Sándort csak feddésre ítélte az igazolóbizottság, mert ugyan „a MÜNE tagja volt, ámbár annak életében tevékeny részt nem vett".[111]

Az egyszerű MÜNE-tagság megtestesítője volt a háború utáni hatóságok szerint dr. Hrabál Elemér. Igen korán, már 1945. július 26-án hozott határozattal elmarasztalta őt az igazolóbizottság, és hat hónapra eltiltotta az ügyvédségtől. A határozat indoklása, miközben „egyszerű MÜNE tag"-ként utalt dr. Hrabálra, aláhúzta a tagságot adó ügyvédek, mint mögöttes erő jelentőségét, mondván: „Nem mulasztja el a bizottság rámutatni azon körülményre, hogy a MÜNE elnökei Dr. Szabó Lajos és Dr. Krüger Aladár állandóan arra hivatkozva, hogy a keresztény ügyvédek túlnyomó többsége mögöttük áll, sürgették a jogfosztó rendelkezések meghozatalát, és fejtettek ki erőszakos agitációt. Ezt csakis az egyszerű MÜNE tagok szavazatával érhették el." A főbűnösök mellett itt tehát még az úgynevezett *Mitläufert*, a sokszor passzív „csatlósokat" is szankcionálni kívánták a döntéshozók. Érdekesség, hogy a dr. Hrabál fellebbezése nyomán eljáró Népbíróság, mint fellebbviteli fórum, ugyan feddésre változtatta a hat hónapos eltiltást, de az igazolóbizottság által megállapított tényállást nemcsak helyesnek ítélte meg, de azzal egybecsengő indoklást mellékelt döntéséhez. Eszerint dr. Hrabál Elemér „az ideiglenes Nemzeti Kormány 529/1945. M.E. rendelete 3-dik szakasza szerint fasiszta jellegűnek nyilvánított és emiatt feloszlatott egyesületnek tagja volt. Ezáltal, bár semmiféle tevékenységet nem fejtett ki, pusztán az egyszerű tagsággal is növelte azt a réteget, amelyre hivatkozni tudtak az egyesület tisztikara és választmánya, annak elnökei Dr. Szabó Lajos és Dr. Krüger Aladár népellenes bűncselekményeik sorozatának elkövetésekor."[112]

Az egyszerű MÜNE-tagság mellett időnként súlyosabb szakmai természetű mulasztás is felmerült az eltiltott ügyvédeknél. Ez történt például Dr. csiki Sándor Lajos budai ügyvéd esetében, aki nem elsősorban a MÜNE-tagsága miatt került bajba, hanem azért is, mert egyik ügyfele számára feljelentést írt egy vele megromlott viszonyban álló albérlő ellen. A feljelentésben dr. csiki Sándor Lajos ügyfele az albérlőjét az angol rádió hallgatásával, továbbá azzal vádolta meg, hogy a zsidók számára előírt sárga csillag viselése nélkül közlekedett Budapesten. Sokat elárul a mindennapi emberek közti bizalomról, hogy az együttélés során szerzett intim természetű információt egy főbérlő ilyen formán az albérlője ellen fordította. A feljelentés elkészítéséért Sándor Lajos ügyvéd 50 pengő díjazásban részesült 1944 kora nyarán. Miután a feljelentést benyújtó egykori ügyfelét a háború után a Népbíróság súlyos börtönbüntetésre ítélte, a Budapesti Ügyvédi Kamara igazolóbizottsága erre az esetre hivatkozva örökre eltiltotta Sándor Lajost az ügyvédi praxistól, amiért: „Az az ügyvéd, aki ehhez a cselekményhez segédkezet nyújtott, nem érdemli meg, hogy az ügyvédi karban helyet foglalhasson."[113]

111 A határozat kelt 1945. augusztus 4-én.

112 A népbírósági határozat száma Nb. Ig. XVI. 4357/1945/2, kelte 1946. szeptember 20.

Természetesen igen illusztris tagokat is talált a háború után vizsgálódó igazolóbizottság. Dr. besenyői Benkő Géza ügyvédi praxisa mellett a Magyar Élet Pártjának országgyűlési képviselője volt, annak is a radikálisabb szárnyához tartozott. 1937-ben költözött Pestre, ekkor lépett be a MÜNE-be, de állítása szerint nem járt el rendezvényeikre, tényleges tevékenységet nem folytatott, amolyan „kültag"-ként aposztrofálta magát. Saját bevallása szerint épp csak 1943-ban ment el egy MÜNE-gyűlésre, ahol akkor (is) a *numerus nullus*t tárgyalták. Dr. Benkő itt állítólag felszólalt, és közölte, hogy ez a kérdés már az országgyűlés által rendezve lett, nem szabadna újabb feszültséget keltően ismét napirendre venni, mire a MÜNE jelen levő tagjai lehurrogták. A háború után azonban az igazolóbizottság nem fogadta el magyarázkodását, és 1946. június 24-én hozott határozatában kimondta, hogy a 66 éves Benkő Gézát „az ügyvédségtől elmozdítja". Bár dr. besenyői Benkő megfellebbezte a döntést, röviddel ezután elhunyt, aminek súlyos következményei lettek az özvegyére nézve. A Népbíróság ugyanis az igazolási ügyet megszüntette, tekintettel az igazolás alá vont halálára.[114] 1946. július 1-jén érkezett a kamarához dr. besenyői Benkő Géza fellebbezése, és négy héttel később, 1946. július 30-án hunyt el. A becsatolt halotti anyakönyvi kivonat alapján halálának oka „altató mérgezés" volt. Az özvegye nyugdíjigényét az Országos Ügyvédi Gyám- és Nyugdíjintézet azzal utasította el, hogy „[...] az ügyvédség gyakorlásától elmozdított ügyvéd részére Intézetünk az 1934: XXIII. tc-ben foglalt kivételes esetektől eltekintve nyugellátást nem folyósíthat [...]".

113 A határozat kelt 1946. október 14-én.

114 A népbírósági határozata 1947. március 26-án született.

Társadalmi elvárások

A MÜNE-tagoknak szegezett, egyik leggyakrabban elhangzó kérdés a háború után arra vonatkozott: ha már beléptek, miért nem léptek ki az egyesületből, amikor az a radikalizálódás útjára lépett. Dr. Ecker Ferenc, eredetileg a KÜNCS tagja volt, majd a MÜNE-nek a KÜNCS-csel való egyesülését követően lett a tagja. MÜNE-gyűlésekre csak akkor járt el, ha ott szakkérdésekről volt szó, és ott kizárólag szakkérdésekben szólalt fel. A németek bejövetele után már egyáltalán nem ment a MÜNE-be, azt sem tudta, hol volt az új székház, de mégsem lépett ki, mert „úgy éreztem, hogy bizonyos lelki terror alatt álltam".[115]

A MÜNE-tagságot egyébként többen is társadalmi elvárásból választották. Dr. Landgraf Dezső példának okáért az Országos Központi Hitelszövetkezet vezető állású tisztviselője volt. Azt is elmondta magáról, hogy: „1920 óta tagja voltam az Országos Kaszinónak, a múlt idők talán egyik legelőkelőbb társadalmi egyesületének." Dr. Landgraf úgy vélte, a többi tag szemrehányást tett neki, amiért nem lépett be sokáig a MÜNE-be. 1942-ben lett végül tagja a MÜNE-nek, mert félt, „hogy az a társadalmi kör, amelyhez tartoztam, nem fog a tagjának tekinteni". A MÜNE-ről megjegyezte: „Nem óhajtottam a tagja lenni, de belekényszerítettek."[116]

Dr. Párkányi Sándor az Országos Földhitelintézetnek volt a jogi képviselője, akkori szóhasználattal „ügyésze". Dr. Párkányiról az igazolóbizottság megállapította, hogy „[...] baráti körének 80%-a MÜNE tag volt. Belépési nyilatkozatát egy ügyvéd barátjának felkérésére írta alá. Akkor csak annyit tudott a MÜNE-ről, hogy a keresztény ügyvédek társasága. El volt foglalva, reggeltől estig a hivatalában, ügyvédi közéletben nem vett részt, ügyvédi magánpraxist nem folytatott. Mikor tudomást szerzett a MÜNE szélsőséges irányzatáról, szeretett volna kilépni, de akkor már kockázatosnak tartotta, tehát nem tette meg." Érdemes megjegyezni, hogy az elmondottak ellenére voltak példák kilépésekre, amint arról a MÜNE 1942-es tagértesítője is beszámolt.[117] Dr. Párkányit első fokon két évre függesztették fel az ügyvédi

115 Dr. Ecker ügyvédi tevékenységét első fokon hat hónapra függesztették fel 1945. szeptember 13-án, másodfokon ezt a Népbíróság Nb.Ig.XXI. 956/1946. számon 1946. szeptember 17-én feddésre változtatta, igaz, addigra már letelt a büntetése időtartama.

116 Dr. Landgrafot elsőfokú határozatával 1945. július 7-én az igazolóbizottság hathavi felfüggesztésre ítélte, másodfokon a Népbíróság ezt feddésre változtatta 1947. január 14-én.

117 MÜNE. *Tagértesítő*, Budapest, 1942. 24.

gyakorlattól, részben a MÜNE-beli tagsága, részben pedig azért, mert az ostrom elől nyugatra menekült a családjával.[118]

Gáldony Béla a Magánalkalmazottak Nemzeti Szövetségének volt az ügyésze 1933-tól 1944-ig. Gáldony külön nyilatkozatot tett a MÜNE-tagságáról, melyben azt írta, hogy állandóan nyaggatták a bíróságon, de telefonon is, ezért végül 1943-ban „jobb meggyőződésem ellenére léptem a MÜNE tagjai sorába". Azt is leírja Gáldony, hogy 1944-ben a MÜNE-tagoknak adták a kamarában az irodagondnoki tiszteket: „[...]úgy véltem, hogy törölt kartársaimnak teszek szolgálatot, ha mint MÜNE-tag irodagondnokságot kapok [...]"[119]

Idekívánkozik Teller Miksa ügyvéd és jogi szakíró, mellesleg a világhírű atomfizikus, Teller Ede apjának 1946-ban publikált tanulmánya, illetve annak néhány mondata az ügyvédi kamara történetéről. Teller így fogalmaz az 1942–44 közti periódus kapcsán: „Voltak, akik a legerősebb fenyegetés dacára nem léptek be a MÜNE tagjai közé. [...] De a terror elnémította a kar tagjait." Ezután Teller hozzáteszi: „A legbátrabbak csak a MÜNE-ből való kilépésre tudták magukat elszánni."[120] Mindkét mondat valamiféle erős közösségi nyomásra utal, melyet a Budapesti Ügyvédi Kamarán belül működött igazolóbizottságok jegyzőkönyvei és határozatai is megerősíteni látszanak.

Az egyesület bagatellizálása

Teller Miksa 1946-ban lépésről lépésre felidézte, mi vezetett az összes zsidó ügyvéd kamarai kizárásáig, így különösen a MÜNE 1941. októberi, kamarán belüli hatalomátvételét, vagy hogy 1942. június 11-én az Ügyvédi Kamarák Országos Bizottsága az igazságügy-miniszterhez küldött felterjesztésében sürgette a *numerus nullus* bevezetését. Teller példákat hozott arra is, miként démonizálta a zsidó kartársakat a Budapesti Ügyvédi Kamara 1943-as éves jelentése, amely a többi közt „kufár szelleműnek" bélyegezte őket. Ennek ellenére sok egykori MÜNE-funkcionárius a háború után is valamifajta

118 A határozat kelt 1945. október 30-án, másodfokon a Népbíróság mérsékelte az eredeti büntetést, és végül hat hónapra függesztette fel az ügyvédi gyakorlattól 1947. január 22-én.

119 Első fokon Gáldony egyévi felfüggesztést kapott 1945. július 31-én. Erre válaszul nyújtott be fellebbezést és a Nyilatkozat című másik iratot, mindkettő kelt 1945. április 1-jén, és négy nap múlva, 1945. április 5-én.

120 Dr. Teller Miksa. „A hetvenéves Ügyvédi Kamara" in *Jogtudományi Közlöny* 1/23–24, 1946. december 25. 318.

idilli kisközösségnek látta és láttatta az egyesületet. Ilyen volt Juhász Jenő is, akiről az igazolást előkészítő ügyvéd az alábbi adatokat gyűjtötte össze: 1939-ig NEP- [Nemzeti Egység Pártja] majd MÉP- [Magyar Élet Pártja] tagként, illetve utóbb függetlenként volt székesfővárosi közgyűlési képviselő. Juhász 1935-ben belépett a MÜNE-be, 1941-ben választmányi tag lett, s ugyanekkor a MÜNE listájáról kamarai választmányi tagnak is megválasztották. Juhász ellen nemcsak az igazolóbizottság, de a Budapesti Ügyvédi Kamara fegyelmi tanácsa is eljárást indított. Juhász ugyanis tagja lett 1944-ben annak a bizottságnak, mely az 1210/1944. M.E. rendelet végrehajtására alakult, és amely az 1944. április 14-én tartott kamarai választmányi ülésen törölt 1233 ügyvédet, 21 helyettes ügyvédet és 92 ügyvédjelöltet a kamara tagjainak a sorából. További törléseket is eszközöltek, és azokat jóval a határidő előtt végrehajtva, összesen 1772 ügyvédet, 26 helyettes ügyvédet és 160 ügyvédjelöltet tettek kenyértelenné.[121] Dr. Juhász megpróbált írásbeli magyarázatot adni az igazolási vizsgálóbiztos azon kérdésére, eredetileg miért lett a MÜNE tagja. Az egyesületben Juhász ügyvéd egy nemzeti alapon álló társadalmi szerveződést látott, ahol kezdetben a belépés nem jelentett politikai irányhoz tartozást. Erre utalt az a leírás is, amelyet Juhász Jenő az egyesületről adott: szerinte a MÜNE egy kártyázó és dominózó társaság volt, lehetett ott ebédelni, illetve hasznos volt gyakorlati szempontból is, mivel „a MÜNE állandó leírót tartott a helyiségében, aminek igénybevétele kényelmet és megtakarítást is jelentett, mert a tarifa igen alacsony volt".[122]

Ez a bizonyos állandó leíró volt az, aki miatt dr. Arányi László bevallottan rendszeresen járt a MÜNE-be. Ahogy a vizsgálóbiztosnak előadta: „Néha délelőtt tárgyalási időközökben bejártam a MÜNE helyiségébe, mert az ottani gépírókisasszonnyal végeztettem írásbeli munkát, ha az sürgős volt."[123] Arányi is KÜNCS-tagsága folytán, automatikusan lett a MÜNE tagja, és két indoka volt arra válaszul, hogy miért nem lépett ki az egyesület radikalizálódását látva. Egyfelől, mert ellensúlyozni kívánta a szélsőségesek befolyását, másfelől, mert szerinte MÜNE-tagként könnyebben tudott segíteni az üldözötteknek. Indoklása szerint: „mint MÜNE tag, sokat tudtam segíteni bajba jutott embereken, mert a hatóságoknál csak azzal az ügyvéddel álltak

121 Fp. 17/4/1945. határozat.

122 A T. Igazoló Bizottságnak címzett levél 1945. december 4-én kelt.

123 Elhangzott 1945. szeptember 25-én, dr. Landau Béla vizsgálóbiztos irodájában. Lásd az erről felvett jegyzőkönyvet BFL XVII. 1531. 1-es doboz, Arányi László ügye.

akkor szóba, aki igazolta azt, hogy tagja a Münének. Igy a MÜNE tagságot mások megsegítésére igyekeztem felhasználni."[124]

Sajnos dr. Arányinak nem sikerült kellően ellensúlyoznia a kamarai radikalizálódást, mely folyamatnak még csak nem is az 1772 ügyvéd kizárása volt az utolsó állomása. Dr. Farkass Béla ügyvéd egy olyan választmányi ülésen elnökölt, ahol az ügyvédi kamara választmányi tagjai ennél is messzebb mentek. Ez az ülés 1944. szeptember 12-én zajlott le, ahol is az 1210/1944. M.E. rendelet alapján törlési kényszer alá eső zsidó ügyvédek mentesítéseiről döntöttek, s melyen a választmány senkit sem javasolt mentesítésre. 156 zsidó származású ügyvéd nyújtott be mentesítési kérelmet, mely vonatkozott volna elsősorban a csillagviselési kötelezettségükre, de egyéb zsidóellenes jogszabályokra is. Az igazságügyi minisztériumból korábban jelezték a kamarának, hogy bizonyos számú mentesítést hajlandóak lennének elfogadni, ennek ellenére ezen a választmányi ülésen az igazolóbizottság szerint „a Kamara kimondta, hogy a kormányzói mentesítésért folyamodó fajilag üldözött kartársak közül egy sem érdemes ennek a mentesítésnek az előterjesztésére".[125] Dr. Farkass Béla ügyvéd a háború utáni védekezésében előadta, hogy korelnökként muszáj volt elnökölnie. Saját érdemének tudta be viszont, hogy az elnöklete alatt zajlott választmányi ülés elismerte a „lemondás jogát" az 1210/1944. M.E. rendelet alapján törlési kényszer alá eső zsidó ügyvédeknél is. Ez azért volt fontos, mert, ha már sejtette a zsidó származású ügyvéd, hogy törölni fogják, akkor lehetősége volt ennek elébe menni és inkább lemondani, ami annyiban eredményezett jobb helyzetet a törlésnél, hogy a lemondó ügyvéd – származására való tekintet nélkül – saját maga javasolhatott irodagondnokot, szemben a kirendeléssel, ami az automatikus törlést követte volna. Történetileg ez fontos körülmény, azonban nem hatotta meg a háború utáni igazolóbizottságot, amely 1352/1945. számon hozott határozatot dr. Farkass Béla ügyében, akit az ügyvédségtől elmozdított, amiért még akkor is MÜNE választmányi tag maradt, amikor már kizárólag MÜNE-tagok vettek részt a BÜK (Budapesti Ügyvédi Kamara) vezetésében, továbbá, mert elnökölt „azon a választmányi ülésen, amely a

124 Ibid. Arányi végül egy év felfüggesztést kapott a II-es számú igazolóbizottságtól 1945. november 3-án, amiért a BÜK összeférhetetlenségi bizottságaként aktív szerepet játszott a kamara életében a MÜNE uralma alatt.

125 Az idézet a dr. Juhász Jenő ügyében 1946. január 26-án meghozott igazolóbizottsági határozat indoklásából való.

zsidók csillagviselése kérdését tárgyalta… az igazolás alá vont magatartása kimeríti az 1080/1945. M.E. sz. rendelet 1. szakaszában körvonalazott népellenes magatartás összes ismérveit, mert jobboldali egyesületben tevékeny működést fejtett ki, részt vett népellenes határozatok hozatalában, és ezért a rendelkező részben foglalt elmozdítást találta ezen magatartással arányban állónak."[126] Dr. Farkass ugyan fellebbezett, de a Népbíróság 17823/1949/2. számon helybenhagyta az igazolóbizottság határozatát az ügyvédségtől való elmozdításról.

Epilógus

Talán az egyik utolsó budapesti ügyvéd, aki még Budapest ostroma és a második világháború vége előtt a Budapesti Ügyvédi Kamarába felvételt nyert, dr. Halas János volt. Halast 1944. november elsején jegyezték be a kamarába, és akkor ezt már kizárólag MÜNE-tagsági belépővel együtt lehetett intézni. Mindezt figyelembe véve az igazolóbizottság csupán feddésre ítélte Halast, tehát a lehető legenyhébb büntetésre.[127] Halas szerint azonban egyéb indokok is a MÜNE-tagság mellett szóltak, mert például az idősebb kartársak azt mondták neki, „hogy kirendelést, vagy más hasznot hajtó ügyet csak úgy kaphatok a Kamara révén, ha MÜNE tag leszek".[128] Másik erős állítása dr. Halasnak az ingatlannyilvántartást érintette: „A telekkönyv csak MÜNE ügyvédet rendelt ki zárgondnoknak már 1942-től, amit egy Gyarmathi nevű segédtisztviselő intézett, ő volt az, aki csak MÜNE ügyvédet rendelt ki." Ha hihetünk dr. Halas Jánosnak, akkor a MÜNE fokozatosan és maffiaszerűen rátelepedett az ügyvédi foglalkozás valamennyi ágazatára, amelynek végső és talán legfontosabb mozzanata a zsidó származásuk miatt kizárt ügyvédek egykori irodáinak átvétele volt. Ahogy az már elhangzott, irodagondnokká ugyanis kizárólag MÜNE-tagokat voltak hajlandóak kinevezni, ezzel kívánták befejezni az úgynevezett őrségváltást az ügyvédi karon belül.

A MÜNE-nek ugyan kisebb befolyása volt a hazai politikai életben, mégis közvetetten és közvetlenül is jelentős hatással volt a hazai közéletre. Egyrészt a radikális megoldások hirdetése, a jogegyenlőség elvének elvetése és ezzel

126 A határozat kelt Budapesten, 1946. március 20-án.
127 A határozat kelt Budapesten, 1945. július 9-én.
128 Lásd a dr. Halas meghallgatásáról 1945. május 9-én dr. Győri Emil ügyvédi irodájában felvett jegyzőkönyvet.

párhuzamosan a származási alapú kontraszelekció támogatása, az egyre erőteljesebb antiszemitizmus a társadalom talán legfontosabb szakmáján belül, mely a jogállam biztosítását és az alkotmány védelmét hivatott ellátni, súlyos kortünet. Másrészt, a MÜNE léte és erősödése indirekt módon is hatott a társadalomra. A szervezet általunk bemutatott szélsőségesen antiszemita megnyilvánulásai beleillenek a korszak szélsőjobboldali pártjainak retorikájába, ebben a tekintetben nem lehet sok újdonságot felfedezni a szervezet történetét vizsgálva. Ez az ideológia azonban a társadalom egyik legmegbecsültebb csoportja körében is népszerűségre tett szert, illetve hangoztatta radikális törekvéseit, ami nyilvánvalóan hatással volt a társadalom egészére. Mint Kovács András kiemeli, az eliteknek döntő szerepük van abban, hogy az antiszemitizmus politikai tényezővé képes-e válni.[129] A MÜNE ilyen értelemben erős legitimáló erővel bírt az antiszemita világmagyarázattal kapcsolatban.

A MÜNE felelőssége megkérdőjelezhetetlen, az általuk elkészített lista a zsidó kollégákról nemcsak a Gestapóhoz jutott el, amivel jelentősen megkönnyítették az internálásokat, de az 1941-től zajló munkaszolgálatra való behívásokhoz is használta a kormány. Eközben a KÜNSZ meglehetősen sikeresen érte el a kollégák mentesítését a hatályos zsidótörvények alól, amit a MÜNE nemcsak hátráltatott, de tevékenységével meg is akadályozott, habár a zsidó ügyvédek kamarából való kizárását a német megszállásig nem sikerült elérniük. Ugyanakkor a Budapesti Ügyvédi Kamara 2040 zsidónak minősített tagja közül a holokausztnak 642 beazonosított áldozata van, a vidéki kamarák esetében ez a szám 951.[130]

129 Kovács András. *A modern antiszemitizmus*, Budapest: Új Mandátum, 1999. 32.
130 Buchmüller Péter. „A holokauszt során elhunyt magyar ügyvédek" in Kovács M. Mária (szerk.). *Kései főhajtás – A holokauszt jogász áldozatai*, Budapest: Magyar Közlöny, 2016. 85–108.

Kunt Gergely

„A kíváncsiság hajtott" – A zsidóüldözés "látványossága" egy bámészkodó kamasz visszaemlékezésében

A holokausztkutatás hagyományosan három kategóriába – áldozat, elkövető és *bystander* – sorolja Raul Hilberg nyomán azoknak a társadalmaknak a tagjait, amelyekben a népirtás történt. A három kategória közül a bystander volt a legkevésbé kutatott, azonban az ezredfordulótól egyre több kutatás fókuszál erre a legnagyobb csoportra. Hilberg 1992-ben megjelent *Perpetrators Victims Bystanders. The Jewish Catastrophe 1933–1945* című könyve abban hozott újdonságot, hogy bevezette a bystander fogalmát, ám kritikusan mindehhez hozzá kell tenni, hogy a Hilberg-féle fogalmi hármasság igencsak leegyszerűsítő és félrevezető is, mert sematizál, és elfedi a sokszínűséget.[1] René Schlott egy tanulmányában, amelyben a bystander kifejezés fogalomtörténetét és historiográfiai hatását tárja fel, rámutat arra, hogy már Hilberg előtt is használták ezt a fogalmat, de igazán széles körben az ő könyve nyomán terjedt el.[2]

A tanulmány kereteit szétfeszítené a bystander kérdést vizsgáló szakirodalom teljes körű áttekintése, így csak a fontosabb hazai és külföldi szerzők művei alapján vázolom fel, hogy melyek azok az elsődleges kérdések és problémák, amelyek a szemlélők csoportjának és attitűdjének a vizsgálatakor felmerülnek. A magyar szakirodalom a bystander kifejezést kívülállóként,[3] valamint megfigyelőként, szemlélőként fordította.[4] A bystander fogalmon a nemzsidó civil társadalmat lehet érteni a vészkorszak idején. Ám a fogalom rendkívül

1 Hilberg, Raul. *Perpetrators Victims Bystanders: The Jewish Catastrophe 1933–1945*, New York: Harper Collins, 1992.

2 Schlott, René. „Raul Hilberg and His »Discovery« of the Bystander" in Morina, Christina – Krijn Thijs (szerk.). *Probing the Limits of Categorization: The Bystander in Holocaust History*, New York: Berghahn Books, 2020. 36–52. https://doi.org/10.1515/9781789200942-004

3 Kisantal Tamás. *Az emlékezet és a felejtés helyei. A vészkorszak ábrázolásmódjai a magyar irodalomban a háború utáni években*, Pécs: Kronosz Könyvkiadó, 2020. 223.

4 Gyáni Gábor. *Nép, nemzet, zsidó*, Pozsony: Pesti Kalligram, 2013. 204, 209.

problematikus számos okból. Egyrészt a passzivitás, másrészt a semlegesség jelentését hordozza. Harmadrészt azt a látszatot kelti, hogy a kívülálló vagy szemlélő nem felelős a történtekért, hiszen azoknak csak megfigyelője és nem aktív résztvevője. Éppen ezért Csősz László e kifejezés kapcsán doktori disszertációjában azt vetette fel Tim Cole nyomán, hogy a szemtanúk-szemlélők fogalmát csak idézőjelben lenne értelme használni, mert éppen ez az írásmód jelezné azt, hogy itt csupán látszólagos passzivitásról van szó.[5] Ádám István Pál számos tanulmányában foglalkozott a szemtanúk kérdésével a fővárosi házmesterek vészkorszak alatti magatartás- és döntésmintáit vizsgálva. Kutatásai arra világítanak rá, hogy bizonyos társadalmi csoportok és bizonyos helyzetek – így például a házmestereké – nem illeszthetők be a tettes-áldozat-szemlélő kategóriarendszerbe, mert a házmesterek nem lehettek puszta szemlélői a holokausztnak. Ádám István Pál Ernesto Vardeja kutatásait említi, aki a morális szemlélő terminusát vezette be; ők azok, akik „beavatkozhatnának ugyan az események menetébe, mégsem tesznek semmit, ezért szemlélőként is terheli őket felelősség mások szenvedéséért, még ha nem is ugyanolyan mértékű felelősség, mint az elkövetők körét".[6] Vardeja azt is hangsúlyozza, hogy ez a helyzet nem statikus, hiszen elmozdulási lehetősége van az adott személynek mind a segítők, mind pedig az elkövetők pozíciója felé. Ugyancsak Ádám említi meg, hogy Paul Ricoeur szerint „a szemlélő tétlensége is tevőleges,"[7] hiszen passzivitásával – azaz a tiltakozás vagy segítés hiányával – hozzájárult az üldözés megtörténtéhez. Klacsmann Borbála a disszertációján alapuló ismertterjesztő cikkeiben ugyancsak a szemlélő passzivitásának a kérdését vizsgálja, és arra mutat rá, hogy „A »passzív szemlélők« tehát nem voltak, nem is lehettek semlegesek, épp ellenkezőleg: súlyos károkat okoztak az üldözött zsidóknak, és hozzáállásukkal a német megszállók és a kollaboráns kormány malmára hajtották a vizet."[8]

5 Csősz László. *Tettesek, szemtanúk, áldozatok. A vészkorszak Jász-Nagykun-Szolnok megyében*, Szeged: Doktori disszertáció. Kézirat. 2010. 111.

6 Ádám István Pál. „A házmesterek szerepe a magyar holokausztban" in Randolph, L Braham (szerk.). *Tanulmányok a Holokausztról, VI.*, Budapest: Múlt és Jövő kiadó, 2014. 131.

7 Ádám, 2014, 138.

8 Klacsmann Borbála. *»Passzív szemlélők« – avagy hogy történhetett meg a holokauszt?* https://telex.hu/velemeny/2022/04/16/passziv-szemlelok-avagy-hogy-tortenhetett-meg-a-holokauszt letöltve: 2024. szeptember 8.

A bystander szó tehát a nemzsidók mindazon csoportjának magatartását, attitűdjét jelöli, amelynek tagjai nem voltak sem embermentők, sem tettleges elkövetők. Magam a bámészkodó fordítást tartom a bystander szó megfelelő magyar változatának – ha a városi térben vizsgáljuk a nemzsidók nézőpontját a zsidóüldözésről –, mert ez a szó jobban érzékelteti a véletlenszerűség szerepét. Ha ettől a kontextustól eltekintünk, a kívülálló szó – ahogy azt korábban már tárgyaltam – továbbra is problémás, hiszen a nemzsidók részesei voltak az eseményeknek, ha passzív módon is. A megfigyelőként fordítás pedig azt a látszatot kelti, mintha ez egy tudatos pozíció lett volna, holott a bystander szituáció a mindennapi térhasználat kontextusában többnyire ideiglenesen és véletlenszerűen valósult meg. A zsidóüldözés ugyanis a nagyvárosi térben egészen más tapasztalatot jelentett a nemzsidók tömegének – különösen igaz ez Budapestre, ahol zárt gettót csak 1944 végén hoztak létre a nyilasok. De előtte a nemzsidók számára is nyilvánvaló, tudott és látott volt a zsidóknak minősülő budapesti lakosok csillagos házakba kényszerítése. Ez is része annak, hogy a fővárosi zsidóüldözés társadalmi tapasztalata egészen más volt, mint vidéken, ahol a hatóságok zárt gettókat állítottak fel, és a zsidóüldözés legbrutálisabb tereit ezekben, valamint a gettóként és deportálóközpontként használt egykori ipari területeken hozták létre lényegesen rövidebb idő alatt.

A legfőbb kérdés a bystander pozícióra fókuszáló kutatások kapcsán, hogy miként értelmezzük szerepüket és a hozzájárulásukat a népirtáshoz, és mindezzel összefüggésben milyen felelősség terheli őket. Egyértelmű, hogy a legnagyobb társadalmi csoport a bystandereké volt, akik passzív módon, de legalábbis nem ténylegesen tevőlegesen – azaz nem elkövetőként – vettek részt a népirtásban és a zsidók kifosztásában. A bystander attitűd kutatások központi kérdése, hogy hogyan alakult zsidók és nemzsidók kapcsolata a genocídium alatt, miként befolyásolta az a bystanderek viselkedését.

Az újabb kutatások megkérdőjelezik a fogalom kapcsán a bystander helyzet lényegét adó kívülállás mítoszát, tagadva azt, hogy rendszerszintű állami erőszak esetében bárki is kívülálló lehetne. Más kutatások szintén arra mutatnak rá, hogy csak az elkövetők alibije az, hogy magukat bystanderként határozták meg.[9] Mindehhez hozzá kell tenni, hogy mivel ez a csoport volt a legnépesebb, éppen ezért a viselkedésük igenis számított a helyi társadalmi normák megteremtésében, éppen ezért nem írhatók le passzív szemtanúként.

9 Fulbrook, Mary. "Bystanders: Catchall Concept, Alluring Alibi, or Crucial Clue?" in Morina – Thijs, 2020, 15–36. https://doi.org/10.1515/9781789200942-003

Ugyanakkor az újabb kutatások a bystander helyzetre vonatkozóan arra is felhívják figyelmet a társadalmi reakcióképesség *(social reactivity)* fogalmát használva, hogy a bystander látszólagos passzivitása pozitív hatással is lehetett az áldozatokra, hiszen apró gesztusokkal kifejezhették szolidaritásukat.[10] Így a túlélés nemcsak a szerencsén, hanem a többségi társadalom viselkedésén is múlott.

A korábban említett magyar szakirodalom a bystander döntési és viselkedési helyzeteket alapvetően két forráscsoporton keresztül vizsgálja: egyrészt üldözött zsidóktól származó visszaemlékezéseken, másrészt különféle hivatalos eljárások során keletkezett dokumentumok változatos skáláján keresztül, legyen szó akár a zsidó javak kiigényléséről, akár a háborút követő felelősségre vonásokról. Míg az üldözöttek és az elkövetők nézőpontja számos változatban fennmaradt, addig hétköznapi szemtanúk zsidóüldözéshez való viszonyáról saját elbeszéléseket alig ismerünk. Persze emögött az is áll, hogy a magyar társadalom kollektív önfelmentését és a szembenézés hiányát („mi nem tudtunk semmiről") éppen az szolgálta, hogy ezek az egodokumentumok – amelyek a zsidóüldözésre adott hétköznapi reakciókat dokumentálják – ne maradjanak fenn tömegesen. Mindebből következik az is, hogy a bystander egodokumentumok, szűkebb értelemben véve naplók és visszaemlékezések elemzésére alig akad példa a holokauszt történetét vizsgáló magyar nyelvű szakirodalomban.[11]

Ez a tanulmány egy budapesti nemzsidó kamasz fiú – tehát a hilbergi besorolás szerint egy bystander – visszaemlékezésén keresztül tekinti át, hogy milyen elbeszélésmódjai és lehetséges tapasztalatai voltak a zsidóüldözés elbeszélésének.

10 Semelin, Jacques. „The Notion of Social Reactivity: The French Case, 1942–1944" in Morina – Thijs, 2020, 224–247. https://doi.org/10.1515/9781789200942-014

11 Kiss Zsuzsanna. „A társadalmi távolság formái egy 1938-as naplóban" in Papp Barbara (szerk.). *Lélek és történelem 3. Közelség és távolság*, Budapest: L'Harmattan, 2024. 118–120.

Könyvtár és
SZEGED

Egy bámészkodó kamasz feljegyzései

2011 szilveszterén kaptam meg egy fővárosi kamasz fiú által négyzethálós füzetbe írt, 67 oldalas naplón alapuló visszaemlékezést. Az online antikváriumban vásárolt füzet címe: *Budapest a viharban. Hogyan élte át a háborút hazánk fővárosa. 1944–1945. Naplóm a háború okozta pesti eseményekről.*[12] A háború kitörése és a Margit híd felrobbantása közötti időszakról szól a füzet, amelynek szerzősége tisztázatlan, az bizonyos, hogy egy budapesti kamasz fiú írta. A minden valószínűséggel legalább két füzetből álló sorozat első részéről van szó, a további füzetek sajnos elvesztek. Számos kísérletet tettem az azonosításra a füzetben található nyomok alapján, de nem sikerült kideríteném, ki a szerző. A fedlap hátoldalán olvasható egy rövid ajánlás: „Olvasd idősb Farkas György és emlékezz!"[13] Tehát minden bizonnyal az édesapjának készített könyv formátumú írásműről van szó, amely a korábbi naplójegyzetek átdolgozott "díszkiadása". A kamasz úgy készítette el a művét, hogy az egy könyvhöz hasonlítson, ennek megfelelő díszes tipográfiát használt, és a szöveget fejezetekre, alfejezetekre tagolta.[14]

Az első fejezet első bekezdésében a következőképpen mutatta be a családját:

„A polgári kislakás konyhájában a régi megszokott rendben zajlik az élet. A szülő főz, készíti az ebédet, a három kis csemete szórakozik. A legidősebb sem több tíz évesnél, s a legkisebb még nem is olyan régen kezdte el a tanulást. Van még egy fiú, egy harmadik elemista gyerkőc is a konyhában,

12 Sz. n. *Budapest a viharban*. Kézirat. Kunt Gergely magángyűjteményének része. A szöveget tervezem teljes egészében publikálni *Budapest a viharban – egy bámészkodó kamasz fiú visszaemlékezése a második világháborúról és a zsidóüldözésről* című forrásközlésben. A visszaemlékezésért köszönettel tartozom Lehotay Veronikának, aki a füzetet egy online kereskedésben vásárolta meg számomra. Az interneten a mai napig elérhető az egykori hirdetés: https://www.antikvarium.hu/konyv/budapest-a-viharban-456398-0 letöltve: 2024. augusztus 9.

13 Az idősebb megkülönböztető jelző arra utal, hogy a családban volt egy ifjabb Farkas György; kizárásos alapon – mivel két lánytestvért említ – minden bizonnyal ő volt a füzet szerzője. De az is lehetséges, hogy id. Farkas György tulajdonképpen a felnőtt énje, akinek a feljegyzéseket írja.

14 Az első nagy fejezet címe: *I. rész. Légoltalom Vigyázz! Budapest.* Az oldalszámok nélküli füzet a következő alfejezetekre tagolódik: *Kitör a háború; A háború első jelei; Budapest tűzkeresztsége; 1944. március 19.; Bezárnak az iskolák; Légitámadás; Megint mozog a föld; Kelenföldi riadó; Bombabiztos vidéken; A belváros sebei; Tüzek, romok, halottak; A borzalmak vasárnapja; Itt élned, halnod kell; Itt az idő most, vagy soha!; Horthy proklamációja; A hatalom átvétele; Zsidóházak ostroma; A sárgacsillagosok sorsa; Rémtettek a Nyilasházban; A Margithíd pusztulása.*

s ez, oh csodák csodája, az asztalon ül, s már olvasgat. Kezében egy könyv: »Törpék és óriások«. Ez a haszontalan asztallakó, nem tagadom, én voltam, a két másik lány pedig a testvérem. A szülő, aki főz, az édesanyám." [15]

Mindebből arra lehet következtetni, hogy a szerző 1939-ben kilencéves volt, tehát 1930-ban születhetett. A család a VI. kerületben lakott, a Nádor utca, a Nyugati pályaudvar, a Szemere és a Pannónia utca környékén. Legalábbis ezek azok az utcanevek, amelyeket a saját lakhelye viszonylatában megemlített, azonban ezek segítségével sem sikerült azonosítani sem a lakhelyét, sem a családot.

A füzet feltehetőleg 1945 második felében vagy később készülhetett. Mindennek kapcsán alá kell húzni, hogy nem naplóról, hanem visszaemlékezésről van szó, olyan visszaemlékezésről, amelynek bizonyára volt egy napló alapja, de azáltal, hogy a szöveg retrospektív, éppen a napló műfaji előnye – az egyidejűség – veszett el. A napló esetében ugyanis a szöveg általában aznap vagy egy-két nappal az események után íródik, szöges ellentétben a rendelkezésre álló szöveggel, amelynek keletkezési ideje bizonytalan. A szöveg elemzését tovább bonyolítja, hogy homály fedi azt, hogy a szerző miként alakította, egészítette ki, értelmezte újra vagy éppen cenzúrázta a memoár írása során a napló eredeti szövegét, vagy éppen a háború után mennyire és miként értékelte újra egykori feljegyzéseit és egykori viselkedését, reakcióit.

A visszaemlékezésből egyértelműen kiderül, hogy egy iskolai tanuló mindennapjait rögzíti a füzet, azokat már nem dátumokhoz kötve, hanem tematikai egységekbe rendezve. Ezek perspektívájából és tapasztalatvilágából kitűnik, hogy sem a szöveg szerzője, sem a családja nem minősült zsidónak. Bár a szöveg 1939-ben kezdődik, de a füzet szinte egésze csak 1944-re fókuszál, mert az főként a főváros bombázása, a korai tanévzárás, a gyerekek vidékre telepítése miatt rendkívül eseménydús volt. A háborús borzalmak közül kéteségtelenül a bombázás volt a legszörnyűbb élmény az elbeszélő számára. Az ismeretlen szerző figyelmet szentelt politikai eseményeknek is, köztük a német megszállásnak vagy Horthy kiugrási kísérletének, a nyilas hatalomátvételnek is, s feljegyezte azt, hogy közvetlen környezetében mindezek milyen visszhangot váltottak ki.

A memoáríró attitűdjéről sokat elmond, hogy a csillagos házakba kényszerítésről, a vidéki zsidók sorsáról és deportálásáról egyetlen szó sincs a visszaemlékezésben. Számára a zsidóüldözés alapvetően a nyilas hatalom-

15 Sz. n. *Budapest a viharban*, 1.

átvétellel vette kezdetét és vált érezhetővé, szó szerint láthatóvá. Mindez jól mutatja az empátia teljes hiányát, hiszen a zsidóüldözés akkor válik számára érzékelhetővé és említésre méltóvá, amikor annak nyilvános brutalitása már megzavarja a hétköznapokat. Ugyanakkor a felnőttek és kamaszok által készített feljegyzésekre egyaránt jellemző, hogy a világháború – mint kollektív trauma – elbeszélésekor a saját vonatkozási csoport szenvedéseinek, veszteségeinek a leírásán kívül alig szentelnek figyelmet más csoportok tragédiájának. Ez igaz a zsidókra is, de a nemzsidó keresztények feljegyzéseire különösen, akik a kisebbségi csoportok veszteségeinek elbeszélésének alig adtak teret személyes háborús élményük-emlékük megírásakor. Emiatt a különféle traumák következtében elkülönült társadalom tagjai saját veszteségeikbe zárkóztak be. Ezért is rendkívüliek azok a szövegek, amelyekben a szerző teret és figyelmet szentel olyan csoportoknak, amelyekkel nem azonosult, amelyeket valamilyen szempontból idegennek vagy másnak tekintett. Mindezt egyértelműen tanúsítja memoáríró fogalomhasználata is, mivel a zsidókat nem magyarnak tekintette, de ez a képzelt másság nem akadályozta meg abban, hogy szenvedésüket ne vegye észre, és legalábbis ne dokumentálja.

Ez a forrás nem kamasz napló, mert hiányoznak belőle a kamaszkorra jellemző sajátosságok, témák. A visszaemlékezés nem önreflektív, valamint a másik nem iránt érdeklődés és a szexualitás teljesen hiányzik belőle. Az írás fókuszában nem a szerző áll, hanem az események, és célja az ezekről való informálás, nincsen benne a kamaszkorra jellemző önelemzés, értelmezés. Ezt a szöveget egyfajta krónikának érdemes tekinteni – annak ellenére, hogy a fiú a címoldalon naplónak nevezte azt –, amely az eseményekre és azok történeti sorrendjére helyezi a hangsúlyt. A szerző megjelenik ugyan, de csak narrátorként. Mindezt alátámasztja az is, hogy a naplóírást nem belső igény váltotta ki, hanem egy külső esemény, azaz az ostrom és annak túlélése. Tehát egy krónikás, tudósítói szerepről beszélhetünk, amely a külvilágban zajló eseményekre koncentrált, és nem énközpontú, hanem eseményközpontú volt, így a saját érzések csak ritkán jelennek meg. Ennél izgalmasabb az elemzés során, hogy mit és hogyan rögzített a környezetében zajló események közül.

A visszaemlékezésen alapuló diskurzuselemzésben a bystander attitűdöt vizsgálom négy olyan fejezetben, amelyben részletesen taglalta a nyilas puccs utáni zsidóüldözés emlékeit, amelyeket városi sétái során tapasztalt. Ezek címe: *Hatalom átvétele*; *Zsidóházak ostroma*; *A sárgacsillagosok sorsa*; *Rémtettek a nyilasházban*. Célom annak feltárása, hogy milyen szöveget konstruált az általa idegennek tekintett zsidók üldözésének elbeszélésekor;

a témaválasztásában, a szerző mint narrátor szerepének pozicionálásában, valamint a nyelvhasználatában miként jelenik meg a viselkedése, szorosabb értelemben pedig az empátia és az érzelem.

A szerző tapasztalatát alapjaiban határozta meg, hogy a lakhelye talán közel esett a nyilas hatalomátvétel után kibontakozó fegyveres antifasiszta felkelés központjához, amely Kis-Varsó néven került a kutatások fókuszába az utóbbi években.[16] A nyilas hatalomátvétel után Józsefváros csillagos házaiban fegyveres ellenállás bontakozott ki, amelyet a nyilasok német segítséggel vertek le. Az események Kis-Varsóként kerültek be a halovány emlékezetbe, így utalva az 1943-as varsói gettólázadásra és a fegyveres zsidó ellenállásra.

A fegyveres ellenállás eseményei általában ha nem is voltak láthatóak, de jól hallhatóak, és a történések főbb helyszínei rövid sétával megközelíthetőek voltak számára. A visszaemlékezés alapján a nyilas hatalomátvételt követően a különböző pletykák, szóbeszédek vagy éppen gyilkosságok-harcok nyomai voltak azok, amelyek a fiatal szerző térhasználatát meghatározták. Az ekkor született visszaemlékezések és fotók, valamint igencsak ritka filmfelvétel alapján a zsidók üldözését távolról szemlélő fővárosi nemzsidók a különféle kivételes események felé sodródtak. Számukra az üldözés látványosságot, beszélgetésekre alapot adó, illékony közösségi élményt jelentett. Jól illusztrálja mindezt a naplóíró, akinek lakhelye környékén tett sétáját alapvetően az határozta meg és irányította, hogy hol láthat és hallhat újabb és újabb felkavaró, borzalmas, izgalmas történéseket a városban. Minderről a *Hatalom átvétele* című fejezetben számolt be, amelyben az 1944. október 16–17-én történteket foglalta össze. A rádió híradásainál sokkal fontosabb és közvetlenebb információforrás volt az utca és az ott elszórt röplapok. „Kissé nyugtalan éjszakánk volt. Egész éjjel dörögtek az ágyúk, s csak hajnal felé hallgattak el szinte vezényszóra. Budán megtörtént az első összecsapás.

16 Kis-Varsó emlékezetét Gazdag Péter író tárta fel háromrészes cikksorozatban a merce.hu internetes oldalon 2021-ben: „1944 októberében a józsefvárosi Népszínház utcában fegyveres összecsapás bontakozott ki zsidó ellenállók és német náci, valamint nyilas üldözőik között." Gazdag Péter. *Magyar fegyveres antifasiszta ellenállás: a Kis Varsó*, https://merce.hu/2021/02/12/magyar-fegyveres-antifasiszta-ellenallas-a-kis-varso/ letöltve: 2024. június 29. Gazdag az eseményt a legjelentősebb magyar antifasiszta felkelésként értékelte. Bartha Ákos. *Minek nevezzelek? Kritikai észrevételek az 1944-es „Kis-Varsó" krónikájáról* címmel írt kritikus áttekintést Gazdag cikksorozatáról, elsősorban a történettudomány módszereinek ismeretét hiányolva. https://ujkor.hu/content/minek-nevezzelek-kritikai-eszrevetelek-az-1944-es-kis-varso-kronikajarol letöltve: 2024. június 29.

A kíváncsiság engem is lehajt az utcára. A város dermedten nyugodt, akárcsak március 19-én. A járda, sőt az úttest is szinte fehérlik a röpcéduláktól. Ezek a röpcédulacsomók aztán mindent megmagyaráztak. Az egyik röpcédulán ez áll: »Szálasit a hatalomra«." [17]

Az éjszakai utcai harcok zaja volt az, amely a másnapi városi séták motivációját adta. A naplóíró által naponta „használt" budapesti városi tér a nyilas hatalomátvételt követő brutális zsidóüldözés hatására alapvetően alakult át, és ez ugyancsak meghatározó szerepet játszhatott abban, hogy fontossá vált olyan események – tankok megjelenése, épületek lerombolása, utcai harcok – feljegyzése, amelyek nyomot hagytak a városi térben. E nyomok értelmezésében, a történtek rekonstruálásában és megértésében fontos szerepe volt a szóbeszédnek, annak, hogy az egymást alig ismerő bystander járókelők szóba álltak egymással. A Vígszínház előtt látott első vérnyomok határozták meg az aznapi sétát, amelynek dátuma úgyszintén nem tudható, hiszen tematikus egységekre tagolódó visszaemlékezésről van szó, és nem naplóról.

„Lassan a Duna part felé sétálok. A Vígszínház előtti padon s az úttest szélén is igen sok alvadt vért veszek észre. Megborzongok (mint mindig, ha vért látok), s azon gondolkozom, vajon mi történhetett itt az éjjel. Csakhamar meg is kapom rá a választ. Egy ismerős fiúval találkozom, s az már rögtön a tragédiával fogad. – Hallottad tegnap azt a hatalmas dörejt – kérdezte, majd mikor igenlő választ adtam, mesélni kezdett. – Egy zsidó férfi mikor meghallotta a békekísérlet kudarcát, késő este kiment az utcára, s idegesen sétálva várt valakit, vagy valamit. A Vígszínház mellett, egy telefonfülke mellett helyezkedett el, s mikor egy német teherautót vett észre, hirtelen elhatározással feléje hajított egy kézigránátot. A kézigránát közvetlenül a német kocsi előtt robbant, de valami csodálatos véletlen folytán sértetlenül folytatta útját. A merénylet, amely nyilván egy általános, németek elleni harcot akart kezdeményezni, nem sikerült. A Vígszínház előtti padon ülő fiatal szerelmespár azonban a szilánkoktól súlyosan megsebesült, s a sok vérveszteség miatt már nem lehetett rajtuk segíteni."[18]

Ez az utcán hallott értelmezés a zsidók és a nemzsidók ellentétére épített, amelyben a zsidó az elkövető és a magyar az áldozat. Az elbeszélés szövegét elemezve világos, hogy az elkövető és az áldozati szerepek felcserélődnek, a saját csoport – tehát a „magyarok" – lesznek az áldozatok, míg a „zsidók" az

17 Sz. n. *Budapest a viharban*, 46.
18 Sz. n. *Budapest a viharban*, 47.

elkövetők, akik ráadásul rendelkeznek fegyverrel – tehát veszélyesek –, szemben az ártatlanokkal és civilekkel, amely csoporttal a memoáríró azonosult. Tehát az antiszemita előítéletek hatottak ennek az eseménynek az elbeszélésére. Mindezzel összecseng, hogy a történteket egyenletként értelmezve az író mindehhez a következő értelmezést fűzte a visszaemlékezésében: „Ez hát a tegnapi dörej oka. Zsidó merénylet 0 német és 2 ártatlan magyar halottal."[19] Hasonló attitűd sejlik fel a szövegben, amikor nyilas osztálytársára először utalt a német megszállás iskolai osztályon belüli fogadtatásának elbeszélésekor. Ekkor említette a nyilas fiút, aki barátként tekintett az érkező német csapatokra, és a következő mondattal utasította el azokat a vádakat, amelyek szerint ártatlan embereket deportálnak az országból: „Akit letartóztattak az hazaáruló, s a piszkos zsidókat nem kell félteni, nem kell sajnálni."[20] Ennél azonban fontosabb, hogy a visszaemlékezésből kiderül, hogy a fiú a nyilasokkal-németekkel harcolt, és a szovjetek elleni harcban esett el. Itt ugyanez figyelhető meg: a halálának az elbeszélésekor az áldozat a nyilas lesz, és a zsidó lesz az elkövető: „Akkor még nem gondolt arra, hogy egy év múlva talán már nem is fog élni. Pedig így lett. Nyilas lett, s valahol a Dunántúlon az év utolsó napjaiban agyonlőtték a zsidók."[21] Ebben az esetben a háborút a nyilasok és a zsidók közötti konfliktusként beszélte el a visszaemlékezés egyik első fejezetében a német megszállás ürügyén.

A nyilas hatalomátvétel utáni időszakot a *Zsidóházak ostroma* című fejezetben foglalta össze, amelyet ugyancsak egy városi séta inspirált. A látvány, a tömeg, az erőszak nyomai és a bizonyos irányokba sietők emberek mellett a hangok – lövések, harctéri zajok – határozták meg a térhasználat irányát. Ezen a napon az előző napi helyszínen kezdte a sétát.

„A Vígszínház háta mögött ezen a napon nagy csoportosulást vettem észre. Közelebb mentem, s egy első emeleti utcai ablakból kilógó kötelet vettem észre. »Ezen akart kimászni a zsidó« – újságolták az emberek. – »Már indult lefelé mikor észrevették.« Most hirtelen pisztolydörrenést hallunk, az emberek ijedten rebbennek szét, minél távolabb az első emeleti ablaktól. Ez már nem játék! Itt már életre-halálra megy a játék! Most újabb dörrenés hallatszik, majd még egy. Senki sem tudja, hogy ki lövöldöz a zsidó vagy a házban lévő nyilas. Végre megjelenik egy civil ruhás férfi az ablakon. Az utcára néz,

19 Sz. n. *Budapest a viharban*, 48.
20 Sz. n. *Budapest a viharban*, 12.
21 Sz. n. *Budapest a viharban*, 12.

mint aki valakit keres, s kezében mindenki észreveszi a revolvert. »Menjen mindenki tovább!« – szól le a tömegnek. – »Ne bámészkodjunk!«"[22]

Ebben a fejezetben empátiára utaló szóhasználatnak nyoma sincs. Ez összefügg a látvánnyal, azzal, hogy az esemény – azaz a harc – az épületen belül történt, s abból semmit nem lehetett látni, csupán a lövéseket hallani, amelyeknek azonban még az eredete is bizonytalan volt. Ez pedig lehetetlenné tette, hogy bámészkodóként bármelyik féllel azonosuljon. Az egész elbeszélés elsősorban érdekességként, mondhatni szórakozásként jelent meg az elbeszélésében.

Bár a harc elültével a naplóíró azt tervezte, hogy hazaindul, az újabb és újabb élményekre, ingerekre éhes tömeg részeként végül a zsidóüldözés másik helyszíne felé vette az irányt. Mindebben kulcsszerepe volt annak, hogy az utcákon a nemzsidók tömegei körében beszédtéma volt az üldözés és annak főbb – pontosabban látványosabb – elemei sok bámészkodót vonzottak, még akkor is, ha ezt a hatóságok próbálták korlátozni. Szájról szájra járt a hír az utcán, hogy a városban hol és mi történik, s ez kihatott a cél érdekében összeverődő – egymás számára ismeretlen – tömegek mozgására is. Ekkor hallotta az egyik járókelőtől a szerző, hogy a Dohány utcában harcok zajlanak: „Az egész város olyan, mint egy hadszíntér."[23] S ez különösen felkeltette az érdeklődését, hiszen a városi harc, pontosabban annak nyomai is olyan élményt jelentettek neki, amiket addig csak az újságokból ismert, mert a háború elsődleges tapasztalata a bombázás volt.[24] Félúton a Dohány utca felé tartva, a tömegben hallotta, hogy a harc már véget ért, így megszűnt a motiváció a helyszín felkeresésére, hiszen azt számára az tette különösen érdekessé, hogy a saját szemével láthatja a harcot. Ám újabb látnivalóra lett figyelmes: 1944. október 16-án a nyilasok, elrettentésül, több száz zsidót meneteltettek a város különböző pontjain. Ez a magyarországi holokauszt azon ritka pillanata, amelyről mozgókép is fennmaradt.

„Az Erzsébet körút közepe táján az úttesten nagy menet halad a Nyugati pu. felé. Hosszú sor, vagy ötven ember, félszáz sárgacsillagos zsidó. Szomorú az arca mindnek, s ami meglepő: kezüket valamennyien az ég felé tartják. Nemcsak a férfiak. A menet elején haladt egy 4-5 éves kislány, s az is feltartja

22 Sz. n. *Budapest a viharban*, 50–51.

23 Sz. n. *Budapest a viharban*, 51.

24 A bombázások után is, hol egyedül, hol pedig barátaival-iskolatársaival felkereste a lebombázott épületeket, mint borzasztó látványosságokat.

a kezét. Az emberek csak állnak a járda szélén, s nem győznek eléggé csodálkozni. Négy éves kislány feltartott kézzel! Vajon mit vétett az a csöppség? S a menet megy tovább lassú léptekkel, feltartott kézzel. Egy öreg néni alig tudja vonszolni magát. Bot van a kezében, öregek már a lábai, s percenként terül el a földön. A nyilas kísérő (egy alig 25 éves fegyveres civil) durván lökdösi és ráncigálja. »Ne szimuláljon, nénike!« – kiabál mérgesen. – »Nincs nekem arra erőm, hogy folyton magát emelgessem! Csak menjen egész nyugodtan előre. Nincs már sok hátra. Kár színészkedni!« Mindenki csóválja a fejét. Tudja mindenki, hogy ezek már a halálba mennek. A Dohány utcai ellenálló ház lakói útban vannak a megváltás felé."[25]

Ez az első olyan szöveghely, ahol megjelenik az empátia az elbeszélés során, hiszen ez olyan pont, ahol az üldözés nem távoli, nem csupán hallható vagy mások által elbeszélt esemény, hanem személyes élmény. Itt már nem lehetett elkerülni az érzelmi viszonyulás kialakítását a látottakhoz, többé már nem izgalmas-érdekes hír volt, hanem valóság. Nagyon jellemző a bystander naplókra – és visszaemlékezésekre –, hogy egészen addig nem jelenik meg semmiféle empátia, amíg a zsidók szenvedése nem testesül meg, nem válik individuálissá. Azonban ezután sem alakul át kollektív együttérzéssé, hanem általában szelektív módon marad jelen, azaz nem az egész csoportra – az üldözött zsidók egészére – lesz érvényes, hanem csak bizonyos alcsoportokra. Míg a nemzsidó szemtanúk az egész csoportot sújtó üldözés iránt közömbösek, addig az elsősorban az öregek és a gyerekek elleni atrocitásokat kifejezetten elítélték, tehát ők voltak az a részcsoport, amelynek szenvedéseivel elsőként és többnyire feltétlenül azonosultak. Személyiségfüggő, hogy ez a kezdeti együttérzés, illetve az üldözésnek legalább a részleges kritikája a későbbi sokkoló élmények hatására átterjedt-e az üldözöttek egész csoportjára. Ebben az esetben is mások szenvedésének átérzése a kisgyerek – sőt kislány –, valamint a járni sem tudó idős nő láttán jelenik meg. Végül pedig azt is bizonyítja ez az idézet, hogy a szemlélők tömege – tágabb értelemben Budapest nemzsidó lakossága – azzal számolt, hogy a nyilasok kivégzik a felvonultatott civileket. Tehát köztudott volt még a nagyobb gyerekek számára is, hogy tömeggyilkosságok történtek a városban.

Ezután a naplóíró csatlakozott ahhoz a tömeghez, amely a Nemzeti Színház felől, az Erzsébet körút és a Népszínház utca találkozásából szemlélte a fegyveres ellenállást és annak leverését, amely lehetőséget adott az egyes

25 Sz. n. *Budapest a viharban*, 51.

részletek megfigyelésére is, például észrevette, hogy a felkelőknek puskájuk van. Szemtanúság mellett fültanúságról is beszélhetünk, amely a rendkívüli hanghatások – kvázi frontélmény – miatt volt érdekes a szemlélőknek. Emellett a kamasz fiú szerző érdeklődését a németek által bevetett nehézpáncélos is felkeltette, amelyet írásában is csodálattal ábrázolt.

„A Népszínház utcában még folytatódik a harc. A piros színű zsidó épületből egy kézigránát esett ki, s pár perc alatt komoly harc fejlődött ki az üldözők és az üldözöttek között. Az Erzsébet krt. sarkán hatalmas tömeg nézi a küzdelmet. Száz és száz kíváncsi ember nézi az aránytalan harcot tisztes távolból.[26] Látni ugyan keveset lehetett, de az állandó gépfegyver és puskaropogás szinte bántotta a fülünket. Mintha legalábbis frontra kerültünk volna. Az ostromlott ház ablakaiból és a padlásról puskacső néz az úttest felé, s a csövekből időnkét kisebb füst csap ki lövést jelezve. A védekezés nem akar megszűnni. Sőt, még erősödik. Közvetlen mellettünk, a körút sarkán most kisebb páncélos áll meg. Kétszemélyes kis Árpád. Egy izzadó magyar honvéd száll ki belőle, homlokát törölgetve. Idegesen kiabál mellette álló bajtársának, a „leváltó" golyószórósnak. »A gazemberek nyolc magyart öltek meg eddig! No, de nem baj. Kifüstöljük őket! Csak keményen, bajtárs!« A soron következő bajtárs már igyekszik elhelyezkedni a kis tankba. A következő percben pedig már indul is a piros ház felé az „Árpád". Nemsokára felzakatol a golyószóró, s porzik a ház fala. Erősebb védekezés már csak a ház tornyában és a padláson van. A Nemzeti Színház oldalánál hatalmas „Tigris" tank áll. Óriástestű, vastag falú szörnyeteg, a németek büszkesége (3 méter magas, 5-6 méter hosszú). Hatalmas, nagy kaliberű lövege a Népszínház utcai vörös ház padlására mutat. A kíváncsiskodók egy része most elhagyja a sarkot. A rendőrök szétzavarják a nézőket, s pár perc múlva megszólal a Tigris páncélos lövege. Egy kis szikrát látunk csak a levegőben, egy kicsiny füstcsóvát, s aztán önkéntelenül is a házra nézünk. A hatalmas dörejjel egy időben szemünk előtt mozdul meg a zsidó ház tornya, s mint esetlen kődarab hull le a földre. Helyét már csak a por jelzi, sűrű, átláthatatlan por. Pontos találat volt. A Tigris jól célzó német tüzére biztosan megkapja ezért a vas-

26 Valószínűleg innen – az Erzsébet körút és a Nemzeti Színház sarkától – nézett a szerző a Népszínház utca felé, ahol az események zajlottak. Az ellenállásnak több helyszíne volt, a közelebbiek 4-5 háztömbnyire, míg a távolabbiak több tucat háztömbbel messzebb voltak ettől a ponttól.

keresztet.[27] Az ellenállás megszűnik, a házba honvéd és nyilas katonák törtek be, az utolsó tisztogatás miatt. Fél óra múlva kiürül a ház, lakói fogolyként mennek a gyülekezőhelyre, a Lóverseny térre. Egy férfi már ragasztja is a ház kapujára a hatalmas fehér keresztet, s csakhamar az ablakokra is rákerül a fehér kereszt.[28] Minden egyes ablaküvegen ott díszeleg a kiürítést jelző kereszt. Már a kapun sem díszeleg sárga csillag, a ház már nem zsidó-ház. Lakói már menetelnek a halál felé. A Teleki tér házaiban, de még sok más helyen is tart még a harc. A zsidók nem hagyják magukat, a zsidók védekeznek. Rengeteg a fegyverük, s az életüket már nem sajnálják. El vannak már szánva a halálra. Harcolnak, de Budapest lakossága nem segít nekik, s a túlerő végül is lehengerli őket. És estére elcsendesednek a pesti utcák. Az utolsó ellenálló is megadta magát." [29]

A naplóíró a Teleki tér környéki harcoknak már nem volt tanúja, csupán szóbeszéd alapján hallott azokról. Nem az események sorrendisége és mikéntje felől vizsgálva a szöveget, hanem mentalitástörténeti forrásként elemezve, az újra megállapítható, hogy a távolság, azaz a láthatóság alapjaiban hatott arra, hogy tömegeket, csoportokat vagy egyéneket, személyeket érzékelt a bámészkodó szemlélő. S ez ebben az esetben is kihatott arra, hogy az eseményeknek mennyire empatikus elbeszélése született, mert a szenvedés, üldözés egyéni arcokon keresztül átélhetővé és ismerhetővé vált az arra érzékeny elbeszélők narratívaalkotásában. Ezt természetesen döntően befolyásolta a társadalomkép, azaz, hogy mennyire erős képzeteket társított az idegenként számontartott csoporthoz, s ezt mennyire tudta kikezdeni, felülírni és árnyalni a szenvedésük személyes tanúsága. Ebben az elbeszélésben a részleges árnyalást jelzi a fogalomhasználat, így a zsidókat a szerző védekezőknek, ellenállóknak nevezi, akik elbuktak a túlerővel szemben. S ez az ábrázolásmód önmagában tragikus és empatikus. Végül úgy értékelte az eseményeket, hogy az üldözöttek felkelése csak akkor járt volna szerinte sikerrel, ha a többségi társadalom támogatta volna őket.

Rendkívül ritka, hogy nem üldözött keresztények teret szenteljenek egodokumentumaikban a zsidóüldözésnek, és különösen érvényes ez az amatőr

27 A Harmadik Birodalom legmagasabb katonai kitüntetése a második világháborúban, amely harctéri érdemekért járt.

28 Itt valószínűleg nem nyilaskeresztről van szó, hanem a keresztet olyan épület jelölésére használták ideiglenesen, amelyből kiűzték a zsidókat. Nem találtam rá szakirodalmi adatot.

29 Sz. n. *Budapest a viharban*, 52–53.

írókra, legyenek akár kamaszok, akár felnőttek. A visszaemlékezés ismeretlen szerzője *A sárgacsillagosok sorsa,* valamint a *Rémtettek a nyilasházban* című fejezeteket kimondottan a zsidóüldözés személyes emlékének szentelte. A második világháború tapasztalatát elbeszélő szövegekre jellemző a versengő áldozatiság,[30] amelynek eredményeként az elbeszélő úgy építi fel szenvedéstörténetét, hogy saját csoportja megpróbáltatását más csoportok veszteségeihez hasonlítja. A párhuzamba állítás során a saját szenvedéseket – legyenek azok akár egyéniek, családi vagy csoportszintűek – hangsúlyozza túl, míg mások megpróbáltatásait lenézi vagy bagatellizálja. Ettől térnek el radikálisan az ismeretlen szerző visszaemlékezésének fent említett fejezetei, amelyek pontosan a másokat is tekintetbe vevő figyelem által válnak egyedivé. S ez nem csupán pillanatnyi és félmondatnyi, hanem jelentős odafordulás és odafigyelés. *A sárgacsillagosok sorsa* című fejezet első bekezdésében a többségi társadalom helyzetét mutatta be két héttel a nyilas hatalomátvétel után. Rámutatott az áruhiányra, amely különösen az élelmiszer-beszerzést nehezítette, ezért a feketepiac lett az egyetlen lehetőség, amelyet azonban a lakosság túlnyomó többsége nem tudott magának megengedni, emiatt maradt az egyre gyakoribb koplalás. Ezzel az általános helyzettel állította szembe a zsidók még kiszolgáltatottabb körülményeit. „S a zsidók? Azoknak még ennél is sokszorta rosszabb a sorsuk."[31] Ezután felsorolta mindazokat a rendeleteket, amelyek a zsidók szabad mozgását térben és időben korlátozták, bizonyítva, hogy nekik még nehezebb, majdhogynem lehetetlen volt élelmiszerhez jutni.

Az egész szöveg egyik fő szervező elve a nyilvános utcai tér, ahol a szerzőt, sétáló kamaszként, különféle hatások érték. Arról már korábban volt szó, hogy a zsidóüldözés egyes helyszínein kialakuló utcai tömörülések elsődleges orientációs pontot jelentettek. Az élelmiszerhiány gyökeresen átalakította a hétköznapi térhasználatot 1944 őszén, emiatt azok a helyek váltak további gócpontokká, ahol élelemhez lehetett jutni. Kamasz fiúként a szerzőt bizonyára többször küldték el, hogy álljon sorba kenyérért a péknél. A nyilasok brutalitására jellemző egyik eset szemtanúja volt ekkor, amelyet később le is jegyzett. Mindehhez hozzá kell fűzni, hogy a naplók összehasonlító elemzése

30 Kovács Mónika. „Globális és lokális holokausztemlékezetek" in Braham, Randolph L. – Kovács András (szerk.). *Holokauszt Magyarországon hetven év múltán. Történelem és emlékezet,* Budapest: Múlt és Jövő, 2015. 203–208.

31 Sz. n. *Budapest a viharban,* 54.

arra világított rá, hogy a nyilasoktól a keresztények, a többségi társadalom tagjai is féltek, és uralmukra a társadalmi rend teljes felborulásaként tekintettek, amiben alapvető szerepet játszott a nyílt terror.[32] E fenyegetettségérzés következtében voltak, akik át tudták érezni a zsidók helyzetét, hiszen a nyilasok rájuk nézve is kiszámíthatatlanok és veszélyesek voltak.

A korábbi idézetek már rámutattak arra, hogy a járókelők együttérzése nagyban függött az életkoruktól. A zsidók üldözése akkor váltott ki részvétet, ha a szemlélők jól láthatták és megfigyelhették az utcán, tehát ténylegesen szemtanúk voltak, továbbá akkor, ha fiatalok vagy öregek megalázását látták. A memoáríró a megbélyegzettek sorsát egy példán keresztül ismertette, amelyben azt írta le, hogy miként bántalmazták a nyilasok a pékség előtt sorban várakozó zsidókat.[33] A brutalitás, a civilekkel szembeni nyílt erőszak megjelenése az utcákon teljesen szokatlan, és éppen ezért nehezen elbeszélhető volt, ezért a helyzetet a francia forradalommal, a nyilasokat pedig Jean-Paul Marat-val állította párhuzamba, akit az iskolai oktatás vérszomjasként, a diktatúra és a terror hirdetőjeként jelenített meg.

„A pék előtt két civil ruhás nyilas áll, hogy a rendes, »igazságos« elosztást biztosítsa és a rendet fenntartsa. Hogy biztosítja ezt a nyilas? Először is kiráncigálja a sorból a csillagosokat, s másodszor kiabál.

»Kevés a kenyér! Zsidók csak a keresztények után kaphatnak kenyeret! Előbb a nép!«

Tehát a zsidók nem kaphatnak kenyeret se. Egyetlenegyszer sem történt meg ugyanis, hogy a keresztények után jutott volna a kevés kenyérből.

»Azért születtek a zsidók, hogy koplaljanak!« – mondja szigorúan a fegyveres nyilas, s igyekszik a kérdezősködő zsidókat elküldeni.

Most lép oda egy zsidó öregember. Kezében sétabot jelzi, hogy ráadásul még sántít is. Jóval túl volt már a hetvenen.

»Van élesztő?« – kérdi a nyilas fiútól udvariasan és alázattal.

»Nincs!« – mordul rá gorombán a nyilas. – »Zsidónak semmi sincs. Holnap már levegő sem lesz!«

Az öreg szomorúan bólogat, s benéz az ajtón. Hátha téved a nyilas úr.

32 Kunt Gergely. *Kamasztükrök. A hosszú negyvenes évek társadalmi képzetei fiatalok naplóiban,* Budapest: Korall Kiadó, 2017. 352–358.

33 A visszaemlékezésben megjelenő dialógusokról nem tudni, hogy mi a valóságmagjuk, azaz, hogy valóban elhangzottak-e, vagy ezeket a mondatokat a szerző adta az elbeszélés szereplőinek a szájába. Mindenesetre a nyilasok mondatai a szűkölő félelmet, valamint a tehetetlenségből-tanácstalanságból fakadó szélsőséges agresszivitást tükrözik.

»Na, mit akar még itt« – förmed rá a másik nyilas is. – »Hordja el magát innen gyorsan, amíg el nem rúgjuk!«

Megcsóválom a fejem. Mintha csak a francia forradalom vérengző Marat-ja állna előttem.

A csillagos öregúr egy lépést hátrált, azt gondolta, itt már megállhat. Tévedett.

»Ezt a piszkot!« – szól most már idegesen a nyilas, s aztán a mellette álló fiatal nyilashoz fordul. – »Taposs rá!«

A fiatal nyilas suhanc nem kéreti magát. Egyet előre lép, s villámgyorsan rádobbant sarkával az idős úr lábára. Az öreg felszisszen a nem várt támadásra. Arcán fájdalmas vonaglás fut végig, botjával ütni akar, de meggondolja magát. Tudja, mi jár az ellenszegülésért. Nyöszörögve, sántítva megy tovább. Ugyanilyen módszerrel zavartak el az ajtótól egy idősebb hölgyet is."[34]

A társadalmi normák teljes felborulását a szemlélők többnyire nem a zsidóüldözés tényében látták, hanem abban, hogy a terror olyan csoportok tagjai (idősek, gyerekek, terhes nők stb.) ellen irányult, akiket hagyományosan sérülékenynek, gyengének és éppen ezért kivételes helyzetűnek tekintettek. Ezt a fenti szelekciós mechanizmust jelzi az is, hogy a memoár fiatal szerzője az írásában csak az azok elleni erőszakról emlékezett meg, akik a kivételes helyzetű csoportokba tartoztak, holott a pék előtt minden bizonnyal más zsidók is várakoztak kenyérre. A másokkal szemben elkövetett megszégyenítés és atrocitások érzelmi reakciókat váltottak ki a szemlélőkből. Valamilyen magyarázatot kellett adniuk önmaguk számára, hogy miként viszonyuljanak a látottakhoz, amiben elsődleges szerepe volt annak, hogy a saját passzivitásukat érthetővé és védhetővé tegyék. Azaz szembe kellett nézniük a lelkiismeret imperatívuszával, amely azt diktálta, hogy cselekedjenek, és elítéljék a látottakat. Ez ellen a legegyszerűbb az önfelmentő érvelés volt, miszerint a keresztények is üldözöttekké válhatnak, hiszen a nyilasok rájuk is veszélyesek. „Mi sorban állók csak néztük a fantasztikusan durva jelenetet. Egyikünk sem mert megszólalni, a zsidók védelmére kelni. Ők a keresztényekkel sem sokat teketóriáznak. Nemrégiben egy nőt akartak az utcán kivégezni csak azért, mert szidta a jelenlegi vezetőket."[35] A szemlélők a veszélyes helyzetben az ellenállás kifejezésének hiánya okozta lelkiismeret-furdalást többnyire a szimbolikus ellenállás különféle formáival enyhítették. Ezek általában olyan jelképes cselekedetek voltak, amelyek nem vontak maguk után retorziókat, mégis tompították a tétlen szemlélő helyzetéből adódó önvádat. Ebben az esetben ez nem volt más, mint hogy, nemtetszését kifejezendő, megcsóválta a fejét.

34 Sz. n. *Budapest a viharban*, 55–56.

35 Sz. n. *Budapest a viharban*, 56.

A visszaemlékezés kamasz szerzője a nyilas terrort kivételes történelmi időszakként fogta fel, amikor izgalmas és emlékezetes élmények érték. A történelmi helyzetek ilyen értékelése nem példa nélküli kamasz fiúk feljegyzései között, jól példázza ezt Kovács János és Csics Gyula 1956-os naplója. Ők szomszédként és barátként írtak együtt a forradalom rendkívüli napjaiban.[36] A *Budapest a viharban* szöveg szerzője a francia forradalomhoz hasonlította az eseményeket, és kifejezetten érdeklődött a hatalom és a terror működése iránt, de mélyen elítélte a nyilasokat. Azonban az iskolatársai és ismerősei körében több fiú volt, aki a nyilasokkal már a német megszálláskor, illetve azt követően szimpatizált, sőt be is állt és el is esett a szovjetek elleni harcban, ahogy azt korábban említettem.

„Mi is az új helyzet alapja, mi is az a nyilas ideológia, mi az az eszme, amely ezer és ezer embert mozgat meg és állít fegyverbe akkor, amikor már vajmi kevés remény van már a harc kimenetelét tekintve. Mi a programja annak a pártnak, amely uralkodik emberek milliói felett, s amely élet és halál ura. Mi történik egy pártban, egy nemzeti szocialista, hungarista nyilaskeresztes pártban? Erre voltam kíváncsi s nagyrészt erre kaptam feleletet egy késő őszi napon, november 3-án. S a felelet olyan borzalmas és undorító volt, hogy utána már szégyelltem magam azért, hogy én és a nyilasok egy fajtából valók vagyunk."[37]

A szerző, jóllehet a szövege szerint távolságtartással szemlélte a nyilasokat, de mint bizarr érdekességet, undorító látványosságot mégsem tudta elutasítani, amikor nyilas ismerőse meghívta egy nyilas házba látogatásra. Ezt a *Rémtettek a nyilasházban* című fejezetben írta meg. Magát megfigyelő pozícióba helyezve, a következő érvekkel támasztotta alá a nyilas házban történt látogatását. Ezen a napon találkozott az utcán „a megtévesztett nyilas fiúval", egy 17 éves fegyveres nyilas ismerősével, aki vele ellentétben fanatikusan hitt a győzelemben és az összes elcsatolt terület visszaszerzésében. Ismerőse

36 Kunt, Gergely. „The Hungarian Revolution of 1956 As Seen Through the Collaborative Illustrated Diaries of Two Preadolescent Boys" in *Hungarian Cultural Studies* 9, 2016, 101–121. https://doi.org/10.5195/ahea.2016.252.

37 Sz. n. *Budapest a viharban*, 57.

ösztönzésére tett látogatást a Szent István körút 2. alatti nyilas házban, ahol saját szemével láthatta az erőszak tombolását. „Hosszú unszolás után aztán rászántam magam arra, hogy bemenjek a pártépületbe. A kíváncsiság hajtott, s bár féltem egy kicsit, hogy valaki észrevesz és nyilasnak tart, mégis erőt vettem magamon, s besétáltam a nyilas fegyveresek által őrzött kapun."[38]

Az idézett szövegben érdekes ellentmondás figyelhető meg a tetteinek és a motivációinak az elbeszélése között. Egyrészt a felszínen és szavakban elítéli a nyilasokat, de amikor az egykori döntéseiről ír, akkor a tetteinek az elbeszélésekor néha velük tart. Mindez arra utal, hogy valószínűleg a nyilasokkal szembeni harsány ellenszenvet csak az események után konstruálta meg, míg a jelenben fenntartott kapcsolatot a nyilasokkal, hiszen barátai és osztálytársai között is voltak. Ez persze távolról sem jelenti azt, hogy nyilas lett volna, csupán szociális közegében lehetett ez meghatározó. Ezért a nyilas házba történő belépést megelőző dilemma és magyarázkodás is csupán utólag konstruált lehet.

A Szent István körút 2. és az ott elkövetett borzalmak jól ismertek a szakirodalomban, a visszaemlékezésekben és a szépirodalomban.[39] A tanúvallomások szerint a nyilas házba hurcolt nők megalázásának volt része, hogy nyilvánosan meztelenre vetkőztették és megverték őket. Általában igazoltatás vagy a megkülönböztető jelzés hiányának ürügyével hurcolták az áldozatokat a nyilas házba, ahol kirabolták őket, összetépték az igazolványokat és menleveleket, papírokat, a jobb ruhákat pedig elvették. „Harmadik napja tart a vadászat: holmikra a Szent István körút 2. alatti V. kerületi pártszervezet rablótanyáján, s emberekre a téglagyárba. Passzus ide – passzus oda! Lehúzzák a ruháit, összetépik az iratait, s mars a téglagyárba. Aki nem hivatkozik »külföldiségére«, az ugyanúgy jár! Egyre megy: zsidó, az zsidó!"[40] A veréseknek gyakori színhelye volt a pince, ahol a visszaemlékezést író kamasz

38 Sz. n. *Budapest a viharban*, 59.

39 Karsai Elek – Karsai László (szerk.). *Vádirat a nácizmus ellen. Dokumentumok a magyarországi zsidóüldözés történetéhez 4. 1944. október 15. – 1945. január 18. A budapesti zsidók sorsa a nyilas uralom idején*, Budapest: Balassi Kiadó, 2014. 521.

40 1944. november 17. Lévai Jenő – Dési János (szerk.). *„...csak az ember kezébe ne essek én..." Deportáció, Telach, Schutzpass... Napló 1944–45*, Budapest: Múlt és Jövő Kiadó, 2016. 101–102.

is járt, és ahol november 21-én, azaz két héttel később Lévai Jenőt kínozták meg, amiről naplójában részletesen beszámolt.[41]

A pincében egy fiatal munkaszolgálatost bántalmazott két nyilas fiú, az első emeleten pedig éppen egy megkínzott embert ítélt halálra egy magas rangú nyilas. A visszaemlékezésben a bántalmazók és bántalmazottak közötti beszélgetést is megkonstruálta a szerző. Az üldözöttek mindkét esetben azt hangsúlyozták, hogy ők katolikusok, ám a zsidókat fajnak képzelő nyilasokat ez nem győzte meg. A nyilas házban tett látogatást félbeszakította a Margit híd felrobbantása, itt azonban egyértelműen összecsúsznak a napok a visszaemlékezésben, mert míg a szöveg elején november 3-ára datálta a találkozást nyilas ismerősével és a nyilas ház meglátogatását, addig a hidat csak egy nappal később, november 4-én robbantották fel.[42]

Az elbeszélést a szerző úgy építette fel, hogy abban reménykedett: a nyilasok az ő – mint idegen – jelenlétében kevésbé lesznek kegyetlenek, s különösen érvényes volt ez a vele egykorú nyilas fiúkra. Azt feltételezte, valamelyes önmérsékletet fognak tanúsítani, esetleg azért, hogy a keresztények körében is élő szörnyű hírüket ily módon is ellensúlyozzák. Talán ekként lehet értelmezni, hogy az ő kérésére követték azt a két nyilas suhancot, akik egy munkaszolgálatos fiatalt hurcoltak a pincébe. „Kérésemre mi is lementünk utánuk."[43] A nyilasok azért hozták be az utcáról a munkaszolgálatost, mert nem volt rajta a sárga karszalag, és azzal fenyegették, hogy ezért a pincében agyonlövik; végül súlyosan megverték. A bántalmazott azzal próbált hatni kínzóira, hogy már gyerekkorában kikeresztelkedett, és tagja volt a Nemzetiszocialista Pártnak. Annak hangoztatása, hogy a nyilasokhoz hasonlóan ő is nemzetiszocialista kötődésű, különösen dühítette a nyilasokat, akik emiatt verték meg. A fizikai bántalmazás elbeszélésekor a szerző nem helyezkedett és nem is helyezkedhetett a szenvtelen szemlélő nézőpontjába, és bár mély megdöbbenésének adott hangot, de a tényleges cselekvésig vagy tiltakozásig nem jutott el. A bántalmazások hatására is csak a cselekvés határát súrolta: „A tántorgó zsidóra nézek, s idegesen állapítom meg, hogy a szájából lassan szivárog a vér. Már-már elszólom magam, mikor végre abbahagyják

41 Lévai – Dési, 2016, 105–110. Lehet, hogy a háznak több pincéje volt, így a helyazonosság nem biztos.

42 Hirschi, Agnes – Schallié, Charlotte (szerk.). *Svájci védelem alatt. Zsidó szemtanúk beszámolói a háborús idők Budapestjéről*, Budapest: Kalligram, 2019. 227.

43 Sz. n. *Budapest a viharban*, 59.

a kínzást."[44] A visszaemlékezést úgy konstruálta meg, hogy abban magához – gondolataihoz, reményeihez – kötötte a kínzás abbahagyását. Tehát a majdnem-cselekvés és a brutalitás végének összekötése, egymásutáni sorrendben történő elbeszélése azt tette lehetővé, hogy megkönnyebbüljön, azt az illúziót keltve, hogy neki is szerepe volt a munkaszolgálatos megmentésében. Végül halálos fenyegetések mellett, de a nyilasok elengedték a bántalmazott munkaszolgálatost.

Ezután a szerző nyilas kísérőjével az első emeleti párthelyiségbe ment, ahol már megkínoztak egy embert, mert nem viselte a sárga csillagot, és ekkor éppen a halálos ítéletét gépelték. Itt fontos kitérni a memoár nyelvhasználatára, amely ugyancsak megerősíti, hogy a járókelők részéről az empátia életkor függvénye volt. Az ismeretlen kamasz az üldözöttekre általánosan a zsidó megjelölést használta, tehát határozottan elkülönítette őket a keresztényként/magyarként azonosított saját csoporttól. A zsidó megjelölés, mint éles különbségtétel, állandó alkalmazása azt jelentette, hogy mellőzte olyan – életkorra vagy egyéb más általános tulajdonságra utaló – kifejezések használatát, amelyek befogadásra utaltak volna, és ebben az esetben ő meg az üldözöttek közös halmazban lettek volna. A második kínzás elbeszélésekor az előbb leírt szóhasználat némileg kiegészült az életkor függvényében megjelenő tisztelettel-együttérzéssel. Utalva ugyanis a megkínzott és halálra ítélt idős korára, a „zsidó úr" megjelölést használta.

„Mint később megtudtam, annak a zsidó úrnak a halálos ítéletét szövegezte, aki ott állt szemben vele az íróasztal előtt szomorú, szánalmas arccal. Mikor a halálra ítéltre néztem, bizony kissé elszorult a szívem. Mikor kedves, alázatos, kék és zöld forradásokkal és sebekkel elcsúfított arcát néztem, már vele együtt éreztem és drukkoltam. A sebek és daganatok okozója egy hosszú, keskeny, homokkal töltött bőrbot ott feküdt kettőjük között az asztalon. A kegyetlenül megvert zsidót azért ítélte halálra a nyilas vezető, mert levette sárga csillagját, s csillag nélkül mert kimenni."[45]

A megkínzott idős ember elsősorban azzal érvelt, hogy nem zsidó, hanem katolikus, és az antiszemita klisék/sztereotípiák sem illenek rá, mert szegény. Azonban a nyilasokat mindez nem hatotta meg. „A zsidó úr már látja, hogy kár minden szóért. De még nem adja meg magát. Lehajtja szomorúan a fejét, s valamin gondolkozik. Kíváncsi lettem volna a különös beszélgetés végére, de nem maradhattam tovább a párt[ház]ban. Sajnos közbejött valami, közbejött egy borzasztó dolog, amely megzavart mindenkit a környéken."[46] Ekkor következett be a híd felrobbantása, és ezután el kellett hagyni a nyilasok központját.

44 Sz. n. *Budapest a viharban*, 60.
45 Sz. n. *Budapest a viharban*, 61.

Konklúzió/Összegzés

Összességében ennek a visszaemlékezésnek a jelentősége több rétegben ragadható meg. Egyrészt fontos történeti forrás a budapesti fegyveres zsidó ellenállásra vonatkozóan, amelyről alig-alig áll rendelkezésre dokumentum. Másrészt, tágabb értelemben, atipikus bystander visszaemlékezés, amely kiemelkedik a kamasz naplók és visszaemlékezések közül, hiszen a szerző részletesen ír a nyilas terror budapesti tapasztalatáról, és érzelmileg is reflektál arra. Ennek ellenére általánosnak lehet tekinteni azt a magatartást, amely itt is jelen volt: miszerint a nemzsidókban a személyes, közeli tapasztalat – és a különösen sérülékeny csoportok szenvedése – az, ami empátiát váltott ki, míg a népirtás mindazon szakaszai, eseményei, amelyek nem a közvetlen környezetükben történtek – így a gettósítás, a deportálás vidéken –, teljesen érdektelenek voltak számukra. Amikor a terror az általuk használt nagyvárosi térben és a mindennapokban is megjelenik, érdekességként és látványosságként közelítenek hozzá, s ez az attitűd csak részleges empátiával, vagy éppen annak teljes hiányával jár együtt. Ez az érzelmi viszonyulás akkor változik meg, ha közvetlen tapasztalattá válik a zsidók fizikai bántalmazása, hiszen ekkor már egyénekről, és nem előítéletekkel felruházottak csoportjáról van szó. A memoár szerzője úgy jeleníti meg magát, mint aki, bár elítélte a zsidók fizikai bántalmazását, de bátorsága mégsem volt ahhoz, hogy a tétlen szemlélő helyzetéből kilépjen.

Végezetül a visszaemlékezés felveti azt az alapvető problémát, hogy milyen nehézségekkel kellett szembenézniük a passzív szemlélőknek abban az esetben, ha reflektálni akartak a zsidóüldözés emlékére és az arról szerzett személyes élményekre. Hiszen ebben az esetben valamilyen módon pozicionálni kellett magukat, el kellett helyezni magukat az üldözők és üldözöttek viszonylatában, ám ebből nem következett értelemszerűen, hogy az egykori viselkedésükkel, felelősségükkel szembenézzenek. Ebből a nézőpontból igencsak problémás a szöveg, bár annak eredeti – naplóváltozatát – nem ismerjük, de

46 Sz. n. *Budapest a viharban*, 62–63.

a visszaemlékezés szövege azt támasztja alá, hogy szerzője a zsidó-nemzsidó ellentétben gondolkozott kezdetben, így véve át az antiszemita képzeteket.

Ennek árnyalására, ellensúlyozására két narratív eszközt használt. Egyrészt hangsúlyozta a nyilasokkal való szembenállását, és igyekezett magát elhatárolni tőlük, de nyilas suhanc ismerőseivel továbbra is fenntartotta a kapcsolatot. Továbbá részletesen beszámolt a zsidók elleni terrorról, és szenvedésük mértékét a saját csoport elé helyezte; ez az attitűd ugyancsak unikálissá avatja az iskolai füzetbe írt memoár szerzőjét.

A szöveg mentalitástörténeti szempontból is fontos, mert keveredik benne a korszak általános antiszemitizmusa – amely az iskolai osztályában minden bizonnyal erőteljesen jelen volt –, valamint annak későbbi revideálása. Emögött szemlélőként a nyilas zsidóüldözés brutalitásának személyes – tehát megkérdőjelezhetetlenül hiteles – élménye áll, ugyanakkor a zsidók szenvedésének az elbeszélésekor hiányzik a textusból a „mi nem tudtunk semmiről" önfelmentése, továbbá a versengő áldozatiság által fűtött bagatellizálás is. Azonban a szöveg írásakor a nyilasok hangsúlyos elutasításában a háborút követő új elvárásokhoz való alkalmazkodás is meghúzódik. A forrás arra is lehetőséget ad, hogy elgondolkozzunk a bystander attitűd és helyzet életkori összefüggésein, hiszen potenciális áldozat a születésétől – ha nem éppen a fogantatásától – bárki lehetett, aki zsidónak minősült, de milyen életkortól tekinthető valaki passzív szemlélőnek, és ebben milyen szerepet játszik a társadalmi meghatározottság, valamint a személyes döntések kérdése? Hiszen a szerző számára lehetőség lett volna arra is, hogy az osztálytársaihoz, ismerőseihez hasonlóan nyilas suhancnak álljon.

GETTÓSÍTÁS ÉS MUNKASZOLGÁLAT

Kónya Judit

A szegedi és Szeged környéki munkaszolgálatosok segélyezése – betekintés a Szegedi Zsidó Hitközség irattárába

A szegedi 612 munkaszolgálatos áldozat emlékére

Bevezetés

Az elkövetői szemszögből írt, politikatörténet-centrikus történetírás mellett az elmúlt években az áldozatok narratívája is megjelent a munkaszolgálat kutatásában.[1] Jelen tanulmány hagyományosnak számít abban az értelemben, hogy levéltári forrásokat mutat be. Ugyanakkor eddig nagyrészt ismeretlen, zsidó forrásokat von be a kutatásba: a Szegedi Zsidó [neológ] Hitközség – korabeli nevén: Szegedi Izraelita Hitközség – archívumának dokumentumait.

A hitközségi levéltárakban található anyag ismerete nélkülözhetetlen ahhoz, hogy az áldozatok nézőpontjából írjuk meg a magyarországi holokauszt történetét. A helyi zsidó közösségek dokumentumainak nagy része azonban megsemmisült 1944-ben, ami pedig részben megmaradt, azt Budapestre vitték, esetleg a hitközségeknél maradt, rendezetlenül. A legtöbbször rossz körülmények között tárolt levéltári anyag feltáratlan, és a kutatók számára máig hozzáférhetetlen. A Szegedi Zsidó Hitközség különlegesnek számít abban a tekintetben, hogy a holokauszt előtti évtizedekben a zsidóság lélekszámát tekintve harmadik legnépesebb zsidó közösségének dokumentumai helyben, a Szegedi Zsidó Hitközség Archívumában kutathatók.[2] A tanulmányom a Szegeden, illetve a Szegedről Budapestre, majd innen a Zsidó Nép Története

1 Az elsősorban narratív forrásokat (visszaemlékezéseket), illetve képi és tárgyi forrásokat használó kutatásokról lásd Szécsényi András. „Új irányok a munkaszolgálat kutatásában" in Huhák Heléna – Szécsényi András (írta, szerk.). *Holokauszt alulnézetből. A személyes emlékezet múzeumi forrásai*, Budapest: Holocaust Dokumentációs Központ és Emlékgyűjtemény Közalapítvány, 2016. 19.

2 A továbbiakban: SZZSHA. Köszönöm Ábrahám Vera és Frauhammer Krisztina segítségét.

Központi Levéltárába (Jeruzsálem)[3] került dokumentumok alapján mutatja be a munkaszolgálatosok segélyezésének szegedi vonatkozásait.[4]

A Szegedi Zsidó Hitközség a munkaszolgálat bevezetésének kezdetétől a deportálásig folyamatosan segélyezte a szegedi és környékbeli munkaszolgálatosokat. A Szegeden állomásozó V. hadtest munkaszolgálatos századainak frontra induló rászoruló tagjait is a Szegedi Zsidó Hitközség látta el téli ruhával és felszereléssel. Ők főképp Északkelet-Magyarországról vagy Kárpátaljáról származtak. A hitközség részben saját erőforrásaiból támogatta őket, még ruhatárt is fenntartott a munkaszolgálatosok részére. Grosz Margit 1943 augusztusában nyújtott be kérelmet a hitközség elnökéhez, amelyben béremelést kért a munkaszolgálatosok ruhatárának kezeléséért és nyilvántartásáért végzett munkájáért.[5]

A Szegedi Zsidó Hitközség a két országos zsidó segélyszervezet, a Magyar Izraeliták Pártfogó Irodája (MIPI) és az Országos Magyar Zsidó Segítő Akció (OMZSA) befizetője volt. A MIPI-nek helyi irodája is működött a Szegedi Hitközségen belül. A hitközségi levelezésből látjuk, hogy mindkét szervezet kivette a részét a munkaszolgálatosok segélyezéséből is, bár hivatalosan a munkaszolgálattal kapcsolatos kérdéseket, így a segélyezést is a neológia országos szervezetén, a Magyar Izraeliták Országos Irodáján belül működő Hadviseltek Bizottsága fogta össze, amelynek helyi fiókjai működtek a nagyobb vidéki hitközségekben, így Szegeden is.

A honi zsidó munkásszázadokban szolgálók sorsa a parancsnokok jóindulatán kívül a helyi zsidó közösség erőforrásain is múlt. Szeged tehetős hitközségi kerületi központ volt, amelynek 150 kilométeres átmérőjű körben található hitközségekre volt befolyása, Bajáig, Szabadkáig, Kecskemétig és Kiskunfélegyházáig. Számos hitközségből, még Budapestről is fordultak a Szegedi Zsidó Hitközséghez anyagi segítségért.[6]

3 A Central Archives for the History of the Jewish People (a továbbiakban: CAHJP) 2,9 folyóméternyi anyagot őriz a Szegedi Zsidó Hitközség irattárából.

4 A munkaszolgálatosok segélyezéséről általában lásd Pataricza Dóra – Lénárt András (szerk.). *Seifmann Béla. Visszaemlékezés. Egy szegedi munkaszolgálatos beszámolója*, Budapest: Holocaust Dokumentációs Központ és Emlékgyűjtemény Közalapítvány, 2023. 8–10.

5 Szeged, 1943. augusztus 15. CAHJP, HU-Sz-59, eredeti: 244/1943.

6 Szeged fizetett a Budapesten lakó szegedi Wieder Ida részére kétszáz pengőnyi segélyt a szülése után, lakbérre, élelmiszerre, a szülészeti klinikának és gyerekkocsira (1943. január 4.). A Kassai Izraelita Leányárvaház és Napközi Gyermekotthon 1943. július 13-án írt levélben kér gyerek- és női ruhát, játékot és gyógyszert a Szegedi Zsidó Hitközségtől a munkaszolgálatba vonultak gyermekeinek ellátásának fedezésére. Nagykanizsa nem tartozott a szegedi központ vonzáskörzetébe, 1943-ban mégis érkezett levél Nagykanizsáról is, amelyben ötven zsidó internált a nagykanizsai táborból kérelmezte, hogy a Szegedi Zsidó Hitközség járuljon hozzá havi adománnyal kóser élelmezésük költségeihez. SZZSHA II. 5. Hitközségi Iktatott Iratok 1943.

Az ország német megszállása után a szegedi polgármester 1944. május 17-én tette közzé a szegedi gettó felállításáról szóló határozatát.[7] „A szegedi hatóságok maguk is aktívan közreműködtek a délvidéki deportálás előkészítésében, majd júniusban a belügyi államtitkárok tájékoztatójának megfelelően az alig néhány héttel korábban felállított gettókat felszámolták, és a gyűjtőtáborokba szállított zsidókat német vagonokba zsúfolva ismeretlen célállomás felé indították."[8] A szegedi transzportok célpontjai az auschwitzi megsemmisítőtábor, illetve a Strasshof környéki munkatáborok voltak. A szegedi deportáltak közül Molnár Judit számítása szerint „bizonyosan nem térhettek haza 2214-en".[9]

Liebmann Béla fényképe Apró Ferenc magángyűjteményéből. A kép hátoldalán: „1940 abonyi zsidó munkatábor. Szegediek voltak. Eligazítás indulás előtt. Reggel 5 órakor. Kiskéri Toth Pál főhadnagy parancsnok! Ügyvédek, kereskedők, bankigazgatók, pincér is volt. Középen fehér ruhában kormányfőtanácsos Vértes igazgató méltóságos."

7 Molnár Judit. *Zsidósors 1944-ben az V. (szegedi) csendőrkerületben*, Budapest: Cserépfalvi, 1995. 176.

8 Molnár, 1995, 174–175. A szegedi gyűjtőtáborról lásd Molnár, 1995, 138–147. A deportálóvonatok történetéhez lásd Molnár, 1995, 148–153.

9 Molnár, 1995, 178.

A munkaszolgálat intézménye védelmet jelentett a deportálástól. A tanulmányban a munkaszolgálatosok segélyezése mellett szó lesz a munkaszolgálatba vonult hitközségi dolgozókról és családtagjaikról való hitközségi gondoskodásról, valamint egy vesztegetési ügyről, amelynek több mint nyolcvan év után megpróbáljuk kibogozni a szálait.

Történeti háttér

A munkaszolgálat törvényi feltételeit az 1939-es honvédelmi törvény („1939. évi II. törvénycikk a honvédelemről") 230. cikkelye teremtette meg,[10] amely szerint minden, 21. évét betöltött magyar állampolgár, aki a katonai szolgálatra alkalmatlan, kötelezhető arra, hogy „közérdekű munkaszolgálatot" teljesítsen, munkatáborban, három hónapos időtartamban.[11] A törvény adta kereteken belül ki lehetett zárni minden megbízhatatlan elemet a hadseregből, elsősorban a nemzeti kisebbségekhez tartozókat és a zsidókat. Az 1939. július 1-jei hatállyal érvénybe lépett munkaszolgálat rendszere olyan katonai rendszert jelentett, amely alapjaiban nem volt antiszemita, de később „a munkaszolgálat szervezetének kialakítása azonban már antiszemita szellemben történt".[12]

1940-ben a Honvédelmi Minisztérium rendeletben szabályozta a zsidók munkaszolgálatát: minden zsidót be kellett hívni munkára. A tábori zsidó munkásszázadokba a fiatalokat és egészségeseket hívták be, őket 1942 tavaszától frontszolgálatra vezényelték. Az idősebbeket kisegítő szolgálatra, „honi zsidó munkásszázadokba" osztották be.[13]

1941 áprilisában a Minisztertanács rendelete előírta, hogy a katonaköteles korú zsidók és a nemzeti kisebbségekhez tartozók kizárólag rang nélkül, fegyvertelenül szolgáljanak a honvédség kisegítő alakulataiban,[14] ahová

10 MTt. 1939. 6–105. A törvény 1939. március 11-én lépett hatályba.

11 Braham, Randolph L. *A Magyar Holocaust I.*, Budapest: Gondolat, 1988. 240–294. Csősz László. „A magyarországi háborús munkaszolgálat eredete és nemzetközi összefüggései" in Braham, Randolph L. – Kovács, András (szerk.). *A holokauszt Magyarországon hetven év múltán. Történelem és emlékezet*, Budapest: Múlt és Jövő, 2015. 126–127. A munkaszolgálat jogi hátteréről lásd Csősz László et al. „Munkaszolgálat a második világháború idején a történelmi Magyarország utódállamaiban" in *Múltunk* 2, 2015, 72–139.

12 Szécsényi, 2016, 18–19.

13 441/Om.biz. 1b-1940 számú rendelet (Csősz, 2015, 132).

14 2870/1941. M.E. számú rendelete. A rendelkezést később törvényben erősítette meg az Országgyűlés – 1942. évi XIV. törvénycikk.

a szolgálatra egészségügyileg alkalmas, 18 és 48 év közötti zsidókat és nemzetiségieket hívták be.

1941 nyaráig a munkaszolgálatosok katonai egyenruhában szolgáltak. Magyarország hadba lépése után a vezérkar kezdeményezte, hogy a munkaszolgálatosoktól vegyék el az egyenruhát és kötelezzék őket arra, hogy polgári ruhában járjanak. A sárga karszalagot 1941 tavaszától rendszeresítették. 1943 márciusában a Honvédelmi Minisztérium rendelete előírta a tábori munkásszázadban dolgozók számára, hogy polgári ruhát hordjanak, sárga karszalaggal, és rozetta nélküli katonasapkát.[15] 1943 elejére így a legtöbb munkaszolgálatos saját polgári ruháját viselte, és saját lábbelit hordott a frontszolgálatban is.

Szegedi munkaszolgálatosok csoportja. Abony, 1940. Liebmann Béla fényképe Apró Ferenc magángyűjteményéből. A fénykép hátlapján: „Dr. Burger – Bojta – Béla integet nekem. Abony, 1940, zsidótábor. Tilos volt a fényképezés. A képen láthatók mind szegediek. Sajnos már nem élnek. Barátaim voltak."

15 Braham, 1988, 251.

Az első alakulatok 1942. április 11-én indultak el a frontra. „A szegedi munkaszolgálatosokat a szegedi V. hadtest V. munkaszolgálatos zászlóaljába Hódmezővásárhelyre hívták be szolgálatra. [...] Egy-egy munkásszázad föltöltése után őrszemélyzet kíséretében azonnal hadműveleti területre szállították őket, amely tábori kmsz. [közérdekű munkaszolgálatos] századonként külön számozást is kapott. Az első nagy behívások a 2. hadsereg felállítása idején 1942 júniusában történtek. A Don menti arcvonalba az V. kmsz. zászlóalj 105/1-14. és V/5 század számozással 15 tábori századot állított fel. Állományának zöme a zsidó lakosság V. hadtest területén lévő számarányának megfelelően főként szegedi volt. A századokhoz 240 fő munkaszolgálatos mellett 20 főnyi őrszemélyzet tartozott."[16]

A magyar hadsereg nem biztosította a szolgálathoz szükséges legalapvetőbb felszerelést sem: ruhát, bakancsot, takarót. Vécsey Béla alezredes 1942. november 9-10-én jegyezte föl naplójában: „[...] csak a zsidó munkásszázad embereit rossz nézni, ahogy azok dolgoznak. Igaz, hogy ruha alig van rajtuk és a lábbeli is rettenetes állapotban van. A hadseregtől nem kapnak ruhapótlást [...] így nem lehet 15-20 fokos hidegben komoly munkát követelni tőlük."[17]

A felszerelését ki-ki maga szerezte be, és a szegény munkaszolgálatosok felszerelését a zsidó segélyszervezeteknek és a hitközségeknek kellett állniuk. Nem a magyar hadsereg, hanem maguk a zsidók látták el ruhával és eszközökkel a magyar hadsereg katonáit.

16 Kanyó Ferenc. *Szeged és környéke második világháborús hősei és áldozatai*, Szeged: Csongrád Megyei Levéltár, 2000. 305–306.

17 Pihurik Judit. „Magyar katonák és zsidók a keleti hadszíntéren 1941–1943" in *Múltunk* 3, 2007, 59. Idézi: Karsai László. „Zsidó munkaszolgálatosok a Donnál 1942–1943 telén" in *Korunk* 1/3, 2023, 34. Ugyanitt Lukács Imre visszaemlékezéséből: „A nagy hidegben sokat szenvedtünk. Ruhánk nem volt, hiszen nyárban mentünk ki és azt mondták, hogy októberre hazajövünk. 10 utánam küldött csomagból 2[-őt] kaptam meg, de a jobb meleg holmikat csellengő magyar honvédek verés kíséretében elvették tőlünk." DEGOB 1786.

Téli ruha

Steiner Endre kiskunfélegyházi lakos 1943. január 18-án megjelent a MIPI szegedi irodájában, és emelt hangon kijelentette, hogy a munkaszolgálatosok ellátását ki kell venni a hitközség kezéből.

„Kecskemétre hazajött a frontról egy munkaszolgálatos, aki azt mondotta, hogy a szegediek azért pusztulnak nagy számban, mert a hitközség nem látja el őket és ez így is van" –

olvassuk a MIPI Szegedi Irodájának jelentésében, melyet az iroda vezetője a Szegedi Zsidó Hitközség elöljáróságának küldött még aznap. A szóváltás része volt, hogy Kiskunfélegyháza nem teljesíti a Szegedi Zsidó Hitközség kéréseit, azaz nem fizeti be a kért összegeket a Hitközségnek:

„...amikor felhívtam a figyelmét arra, hogy elébe tálalom azokat a levélbeni bizonyítékokat, hogy Kiskunfélegyháza megtagadta a legprimitívebb kéréseket is, [Steiner] annyira dühbe gurult, hogy azt a kijelentést tette, hogy aki azt állítja, hogy 1940. óta Kiskunfélegyháza nem teljesíti kötelességét, az hazudik és korcsmai hangot is megszégyenítő módon azzal ment el az irodáról, hogy folytatása 11 órakor az Elnök úr előtt lesz."[18]

Nézzük, hogy a hitközség mit tett 1943 januárjáig azért, hogy a szegedi munkaszolgálatosokat, illetve a Szegedről bevonuló V. hadtestparancsnokság munkásszázadaiban szolgáló munkaszolgálatosokat ruhával ellássa. 1942 nyarán a hitközség határozatot hozott arról, hogy hozzájárul a pénztelen munkaszolgálatosok nadrágkészítési költségeihez akképpen, „[...] hogy az újszegedi kendergyártól nyerendő olcsó anyagból kb. 8 pengő árban készítendő nadrágok a hitközség tulajdonát fogják képezni, azokat a szegényebb munkaszolgálatosoknak kölcsönadja, akik a nadrágokat a hitközségnek visszaadni tartoznak".[19] Feltételezhetően a nadrágokat az országhatárokon belül szolgáló munkaszolgálatosok kapták.

Az 1942–43-as télre készülve elsősorban téli ruhát kellett a hitközségnek biztosítania azoknak munkaszolgálatosoknak, akiknek saját forrásból nem

18 A Szegedi Zsidó Hitközség Pártfogó Irodájában történtekről szóló jelentés, Szeged, január 18., olvashatatlan aláírás SZZSHA II. 5. Hitközségi Iktatott Iratok 1943.

19 Szeged, 1942. július 12. CAHJP, HU-Sz-1011 Eredeti: 30/942.

tellett erre. November végén, a tél beálltával újabb határozat született: „A hitközség elöljárósága felkéri Katona Lajos szentegyleti gondnok urat, hogy a munkaszolgálatosok ruházására 20 drb. téli kabátot, 24 drb. szőrmesapkát, 20 drb. hósapkát, 24 pár zoknit, 24 alsónadrágot, 24 inget, 12 nadrágot és 20 drb. szőrmekesztyűt beszerezzen.[20]

A hitközség felügyelte azt is, hogy a felszerelés eljusson a címzettekhez. 1943 januárjában a Honvédelmi Minisztérium lehetővé tette személyre szóló csomagok kiadását a munkaszolgálatosok számára, talán azért, hogy így ösztönözze a csomagküldést, amely vagy eljutott a címzetthez, vagy sem. Szegedről 1943 januárjában „5 bálába csomagolt 54 db csomag" érkezett Budapestre a Síp utcába. A munkaszolgálatosok részére a tábori postaszámokra továbbítandó csomagok útját a hitközség által felbérelt nyomozó, Hoffman László kísérte, az ő jelentéséből tudunk a szállítmányról.[21] Hoffman utazásainak fedezete külön tétel volt a hitközség költségvetésében, tehát valószínűleg nem egyszeri utazásról volt szó, a hitközség több alkalommal is fizetett Hoffmannak azért, hogy a munkaszolgálatosok felszerelését kísérje Szegedről Budapestre.

A szegény munkaszolgálatosok ellátására közvetlenül az V. hadtestparancsnokságtól is felszólítást kapott a hitközség. Így tehát a nem szegedi, de Szegedről bevonult munkaszolgálatosok felszerelésének és ruházatának biztosítása is a Szegedi Zsidó Hitközség feladata volt. A korabeli szóhasználat szerint a hitközség azoknak segített, akik „ínséges területről származnak", vagyis Kárpátaljáról, illetve Északkelet-Magyarország szegényebb területeiről jöttek.

A hitközség a MIPI szegedi irodájának írt levelében tételesen felsorolta a munkaszolgálatosok nevét, lakóhelyét és a ruhaneműket, amelyeket a hitközség megvett a számukra, a ruha árának feltüntetésével: „A m. kir. V. közérdekű munkaszolgálatos zászlóalj 2. századának parancsnoksága felhívott bennünket arra, hogy 6 ínséges területről bevonult és téli ruhával egyáltalán el nem látott hittestvérünk részére az idemellékelt és nevezettek által aláírt kimutatásban felsorolt ruhaneműeket szolgáltassuk ki." A hitközség összesen 887 pengőt fizetett ki 1943. január 11-én, mivel ennyibe került hat munkaszolgálatos ellátása téli ruhával. A legdrágább tételt, a télikabátot három munkaszolgálatosnak fizették ki, a többieknek volt kabátjuk. Egy

20 Szeged, 1942. november 29. CAHJP, HU-Sz-1011 Eredeti: 30/1942.
21 Hoffman László jelentése, Szeged, 1943. január 25. CAHJP, HU-Sz-59.

munkaszolgálatos Kántorjánosiból (Szabolcs megye) jött, a többiek Kárpátaljáról: Herincséről (mai Horinchovo), hárman Magyarkomjátból (mai Veliki Komjati) és Beregszászról (mai Berehove) származtak.[22]

1943 januárjában a 105/1. munkásszázad parancsnokságának igénylésére és a Kecskeméti Hitközség megkeresésére adott ki a Szegedi Zsidó Hitközség ruhaneműeket Fogel Ernő técsői munkaszolgálatos részére 220 pengő értékben – értesítette az OMZSA elnökségét a hitközség. Ezenfelül a Nagybányáról az V. hadtestparancsnokság különleges munkaszolgálatot teljesítő zászlóaljához áthelyezett további öt, kárpátaljai munkaszolgálatos részére adott ki a hitközség téli ruhát összesen 617 pengő értékben, amelyet a hitközség levont az OMZSA országos segélyalapjába fizetendő összegből. A munkaszolgálatosok mindannyian Kárpátaljáról származtak: Kincseshomokról (mai Holmok), Ungvárról (mai Uzhhorod), Kisbereznáról (mai Malyi Bereznyi), Nagybocskóról (mai Velikij Bicskiv) és Szeklencéről (mai Szokirnicja) jöttek.[23]

A hitközség által összeállított listák alapján a munkaszolgálatra bevonulók téli ruházata az alábbi tételekből állt: téli ing (31 pengő), nadrág (35 pengő), meleg alsónadrág (28 pengő), kapca[24] (3 pengő), kesztyű (13 pengő), nyaksál (4 pengő), télikabát (95 pengő), szvetter (18 pengő), pár harisnya (4 pengő), érmelegítő[25] (4 pengő). Egy munkaszolgálatos téli ruhája tehát összesen 235 pengőbe került, amelybe még nem számítottuk bele a takaró költségét (40-60 pengő), a szalmazsákot (12 pengő) a hátizsákot és a bakancsot, ami a munkaszolgálatosok elengedhetetlen felszerelése volt. Négyszáz pengővel számolva mai áron körülbelül 70-80 ezer forintba került egy munkaszolgálatos felruházása a téli hónapokra.[26]

1943 februárjában összesen 400 pengő értékben fizetett ki téli ruhát a kárpátaljai munkaszolgálatosoknak a hitközség.[27] 1943 márciusában további 410 pengő kifizetésével négy felvidéki munkaszolgálatost ruházott fel a hitközség, a tavaszi hónapokra télikabát helyett zakóval ellátva őket (38 pengő).[28]

22 SZZSHA II. 5. Hitközségi Iktatott Iratok 1943.
23 46/1943 SZZSHA II. 5. Hitközségi Iktatott Iratok 1943.
24 A láb védelmére, melegen tartására, harisnya helyett a csupasz lábfejre tekert vászon, vagy flaneldarab, amelyet főként csizmában, bakancsban hordanak.
25 A csukló melegítésére való, ráhúzható, általában gyapjúból kötött ruhadarab.
26 https://artortenet.hu/magyar-penzertekindex-arak-es-devizak-alapjan-1754-tol letöltve: 2024. július.
27 1943. február 25. SZZSHA II. 5. Hitközségi Iktatott Iratok 1943 (Eredeti: 46/43).
28 Szeged, 1943. március 11. SZZSHA II. 5. Hitközségi Iktatott Iratok 1943. (Eredeti: 46/43).

A felvidékiek téliruha-igényével kapcsolatban a Szegedi Zsidó Hitközség külön levelet írt a Magyar Izraeliták Pártfogó Irodájához 1943. március 3-án:

„A szegedi m. kir. V. honvédhadtest élelmezési raktáránál, valamint az V/2. és V/4. századoknál munkaszolgálatot teljesítő, alább megnevezett felvidéki hittestvérek azzal a kéréssel fordultak hozzánk, hogy a felsorolt ruhaneműekkel lássuk el őket. Mint mondották, erre külön utasítást kaptak az élelmezési raktár, illetve a munkásszázad parancsnokaitól, miután szánalmasan lerongyolódottan, majdnem ruha nélkül, ahogyan kinéznek, nem dolgozhatnak. 1. Lazarovics Mózes (Szeklence) kapott egy nadrágot és egy zakót, 2. Markovics Mózes (Herincse) kapott egy nadrágot és egy zakót, 3. Basch Ignác (Nagybocskó) kapott 1 db szvettert, 1 nadrágot, 1 inget, alsónadrágot és 1 kapcát, 4. Feld Emmanuel (Nyírvaja) [a mai Vaja Szabolcs-Szatmár-Bereg megyében] 1 db télikabátot és 1 nadrágot."[29]

A századparancsnokság leadta a ruhaigénylést a Szegedi Zsidó Hitközségnek, a hitközség teljesítette a kérést, ezután pedig jelentést írt a MIPI Szegedi irodájába:

„A Kecskeméti hitközség f. hó 19-én este ½ 6 órakor telefonon arról értesített bennünket, hogy a 105/1., 105/2. század parancsnokságától megérkezett ruhaigényléseket tartalmazó értesítés. Bemondották nekünk a szegedi érdekelteket, akikről természetesen azonnal gondoskodtunk, részben akként, hogy a hozzátartozók küldenek, akiknek ez módjában áll, részben pedig mi küldünk nekik..." [...] „A m. kir. V. km. zlj. nak Újszegeden állomásozó 4. századában van Keller Mór kincseshomoki [ma Holmok, Ukrajna] 1921 évbeli ugyanottani születésű újonc, kinek anyja Rosenblüh Náni. A helyőrségi kórházból kaptuk azt az értesítést, hogy nevezett súlyos betegen fekszik, amellett annyira lerongyolódott, hogy cafatokban lóg róla a nadrág és a felsőkabát, ezenkívül egyéb ruhadarabja nincs. Nyomozónk mindezt meg is állapította, de megállapította azt is, hogy súlyos betegsége miatt leszerelik. Tisztán azért, hogy valamennyire is lehetővé tegyük a hazajutását, juttattunk neki egy darab szvettert és 1 db meleg alsónadrágot, mert ugyancsak ínséges

29 SZZSHA II. 5. Hitközségi Iktatott Iratok 1943 (Eredeti: 2/59/1943/R).

területről származik, melynek értékét beszerzési árát értve a legközelebbi számadás kapcsán elöljáróságunk fogja Önöknek levonásba hozni."[30]

A Magyar Izraeliták Pártfogó Irodája csak részben hagyta jóvá a munkaszolgálatosok részére kiadott felszerelés elszámolását. A MIPI Szegedre küldött levelében arra figyelmeztetett, hogy a munkaszolgálatosok ügyét az Országos Izraelita Irodák Hadviseltek Bizottsága intézi, és nincsen szükség arra, hogy az egyes hitközségek vagy Pártfogó Irodák is adjanak ruhaneműt, mivel így „[...] lehetetlenné válik az ellenőrzés és megkönnyítjük azt, hogy egyesek indokolatlan előnyökhöz jussanak, esetleg kétszeres felruházáshoz".[31] Azonban a Szegedi Zsidó Hitközség levéltári dokumentumaiban látjuk, hogy a Hadviseltek Bizottsága (Budapest) csak részlegesen biztosított a számukra téli ruhát, és felszerelési tárgyakat, például szalmazsákot és gyógyszereket. 1943. július 13-án öt munkásszázad indult el Szegedről kisegítő munkaszolgálatra, „hadműveleti területre" (Borba, illetve Ukrajnába). A Szegedi Zsidó Hitközségnek, mint kiindulási központnak, kellett a katonai parancsnokság felhívására a hiányzó dolgokról gondoskodnia, ezért az elöljáróság levelet küldött a vonzáskörzetéhez tartozó hitközségeknek 1943. augusztus 27-én:

„Az Országos Irodák Hadviseltek Bizottsága lényegesen hozzájárult ezen akcióhoz, azonban a szalmazsákokkal való felszerelést, valamint a központi kiutalással nem fedezett ruhaszükségleteket inséges területről származó munkaszolgálatos hittestvéreinkkel szemben pótolnunk kellett, ilyenképpen 21 munkakabátot, 9 takarót, 9 szvettert, 21 nadrágot, 13 inget, 24 alsónadrágot, 21 pár harisnyát, 1 pár cipőt, 2 pár érmelegítőt, 3 hátizsákot és 200 szalmazsákot adtunk ki. Ruházati kiadásaink 2536,73 pengő, a szalmazsákok költsége 1656,44 pengő, a gyógyszerekre fordított költségek 2466,15 pengő, a pesti akció ruházati cikkeinek lehozatalával felmerült vasúti és fuvarköltségek, a munkaszolgálatosoknak nyújtott élelmezési és egyéb költségek 1156,93 pengő, összes költségeink 7816,25 pengőt tesznek ki."[32]

A Szegedi Zsidó Hitközség a megnövekedett költségeit a fiókhitközségeitől beszedett pénzből kívánta fedezni, ezért a költségeiről szóló kimutatást

30 1943. január 20. SZZSHA II. 5. Hitközségi Iktatott Iratok 1943
31 Budapest, 1943. július 28. SZZSHA II. 5. Hitközségi Iktatott Iratok 1943.
32 Mai áron számolva körülbelül egymillió-ötszázezer forintot. CAHJP, HU-Sz-45.

elküldte a szegedi községkerület hitközségeinek. A tehetősebb hitközségekkel külön elszámolás készült, így például Kecskemétnek 20%-ot kellett befizetnie. A bajai, jánoshalmai, szabadkai és bácskai munkaszolgálatosok kevesebben voltak, róluk az érdekelt hitközségek gondoskodtak.

A Kecskeméti Hitközség a befizetett 20%-os összeg mérséklését kérte 18%-ra. A Kecskemétre írt válaszlevélben a szegedi elnök amellett érvelt, hogy nagyon nagy szükség van a tehetősebb hitközségek hozzájárulására, hiszen: „Makó annyira szegény, hogy még ez a százalék sem fog biztosan befolyni".[33]

Az alábbi hitközségek kaptak fizetési felszólítást a Szegedi Zsidó Hitközségtől (zárójelben a befizetendő összegről, a teljes összeg a hitközség által kiszámolt százalékban, tizedesszámjegyig leszámolva) 1943. augusztus 27-én: Kiskunfélegyháza (8%, 625,28 pengő), Nagykőrös (8%, 625,28 pengő), Kiskunhalas (8%, 625,28 pengő), Szentes (8%, 625,28 pengő), Hódmezővásárhely (8%, 625,28 pengő), Cegléd (8%, 625,28 pengő), Kiskőrös (4%, 312,64 pengő), Csongrád (3%, 234,48 pengő), Makó (3%, 234,48 pengő). A Szegedi Zsidó Hitközség nem a kisegített munkaszolgálatos hitközségi tagok számának megfelelően számolt, hanem a hitközségek teherviselőképességének megfelelően osztotta szét az összeget a hitközségek között. A levél egy 1942-es, hitközségek közötti megállapodásra hivatkozik, amely alapján a szegedi V. hadtestbeli munkaszolgálatosok ellátásával felmerülő költségeket a hitközségek közösen viselik.

A költségek behajtása újabb nehézségek elé állította az elnökséget. A Ceglédi Hitközség elnöke például azt írta, hogy nem tudott a hitközségek közötti megállapodásról. Arra hivatkozva, hogy nem értenek egyet a terhek felosztásával és sokallják a befizetendő összeget, Cegléd a kért összeget nem fizette be.[34]

A Szegedi Zsidó Hitközség elnöke, dr. Pap Róbert válaszlevele nem adott kibúvót. Szeged az összes költség 32%-át állta, és ezenfelül legalább ekkora kiadása volt az öt századdal kapcsolatban, amelyeket nem számított fel a hitközségeknek. (A Kiskunhalasi Hitközségnek írt válaszlevél alapján 3000 pengő pluszkiadásról van szó.)

„Az öt században két százaléknyi szegedi sem volt", ugyanakkor „a csapatok között ceglédiek is voltak, ezekről is mi gondoskodtunk, illetve mi láttuk el

33 Szeged, 1943. augusztus 27. CAHJP, HU-Sz-45 (eredeti: 46/1943).
34 Cegléd, 1943. szeptember 7. CAHJP, HU-Sz-45.

őket a hiányzó dolgokkal, azon megbeszélés és megállapodás alapján, amely a szegedi hadtest és a szegedi községkerület területéről külföldre vitt munkaszolgálatosok szükséglete tárgyában a tél folyamán, illetve március hóban a hitközségek között létrejött".[35]

A Kiskunhalasi Hitközség csupán a rá kirótt összeg felét fizette ki,[36] arra hivatkozva, hogy a hitközség kicsi, 660 hitközségi taggal (150 család), és az adófizetők közül több mint negyvenen munkaszolgálatban vannak, akik nem fizetnek adót. Emellett a hitközség az 1942–43 telén és 1943 tavaszán Kishunhalason dolgoztatott 108/14. munkásszázad lerongyolódott állapotban lévő tagjait felruházta, és a részükre hitközségi gyűjtést szervezett (alsóruha, felsőruha, szappan, takaró), amely felélte a hitközség tartalékait. Negyven munkaszolgálatos kérte, hogy a hitközség konyháján étkezhessen kóser ételt, ezenfelül minden péntek este az egész századot megvacsoráztatta a hitközség alkalmanként 8-10 pulyka és egyéb baromfiak levágásával, egy mérőmázsa [100 kg] burgonyával, saját kiadásból.[37]

A hitközséget nem hatotta meg a kiskunhalasiak bőkezűsége. Válaszlevelükben leszögezik, hogy a fennmaradó 4%-nyi összeget (312,64 pengőt) nem tudják más hitközségre áthárítani, illetve nem osztották fel az összes költséget a hitközségek között, hiszen a kiosztott költségeken kívül Szegednek háromezer pengős kiadása is volt. Valamint „az egyes helységekben dolgozó munkásszázadok egészen más elbírálás alá esnek, mint a külföldre vitt munkásszázadok, Szegeden ma is több munkásszázad dolgozik, ezeket hitközségünk állandóan segíti és ezek költségeit nem téríti meg más hitközség".[38]

1944 januárjában a bakancsokat, takarókat és ruhákat továbbra is Szegeden, a hitközség székházában, a Margit (ma: Gutenberg) utca 20. szám alatt gyűjtötték össze, innen a felszerelést Budapestre, az Országos Iroda Síp utcai székházába vitték, ahonnan kiküldték az alakulatokhoz. A ruhák és más felszerelések honvédségi tulajdonba kerültek, és a parancsnok utasítására lehetett kapni belőlük, valószínű, hogy csak töredékük jutott el a munkaszolgálatosokhoz.[39]

35 1943. szeptember 9. CAHJP, HU-Sz-45 (eredeti: 46/943).
36 Lásd a hitközségi elnök levelét – 1943. szeptember 7. CAHJP, HU-Sz-45.
37 CAHJP, HU-Sz-45.
38 1943. szeptember 9. CAHJP, HU-Sz-45 (eredeti: 46/943).
39 A Szegedi Zsidó Hitközség leveléből, 1944. január 7-én. CAHJP, HU-Sz-45.

A Belügyminisztérium újabb és újabb rendeletekkel engedélyezte országos készpénzadomány gyűjtését a munkaszolgálatosok téli ruházatának és más felszerelésének beszerzésére. A hitközségek postai úton az ország egész területén készpénzt gyűjthettek. A Magyarországi Izraeliták Országos Irodájának 1943. december 14-i körözvényéből Bakonyi László főtitkár és Stern Samu elnök aláírásával:

„Nyomatékosan felhívjuk hitközségeinket, hogy a gyűjtési engedély nyújtotta lehetőségeket minden eréllyel használják ki munkaszolgálatot teljesítő hittestvéreink érdekében és a főtisztelendő rabbi urak segítségével hassanak oda, hogy mindenki kivegye részét a közös feladatból. Az akciót továbbra is az Országos Irodák Hadviseltek Bizottsága bonyolítja le.(Bp. VII. Síp u. 12.)."[40]

Szegedi munkaszolgálatosok. Kiszombor, 1941. Hääz Niki tulajdona

40 SZZSHA II. 5. Hitközségi Iktatott Iratok 1943. A körözvény eredeti levéltári száma: 83.971/1943.

Az Országos Izraelita Irodák Hadviseltek Bizottságának a Szegedi Zsidó Hitközség számára küldött sürgető leveléből megtudjuk, hogy milyen terhet rótt a zsidó hitközségekre az állam „nagylelkű" engedélye a pénzgyűjtésre. A Hadviseltek Bizottságának elnöke 1944. január 4-én kérte a hitközség elöljáróságát, hogy haladéktalanul teljesítse a Bizottság kérését:

„Ezen pénzgyűjtéssel kapcsolatban már korábban sürgönyileg, majd később levelekben is felkértük az igen tisztelt Elöljáróságot, hogy az idő rövidségére, és az ügy sürgősségére való tekintettel, szíveskedjék az 1944. évi hitközségi adóalap 50%-át – amennyiben ez még nem lenne megállapítva, úgy arányos összeget – a gyűjtés terhére előlegképpen beküldeni."

A hitközség nem sietett befizetni a pénzalapba a pénzt, amire a Bizottság sürgető levélben figyelmeztette Szegedet:

„Sajnálattal tapasztaljuk, hogy ezen kérelmünk mind a mai napig elintézést nem nyert. A magyar királyi kormány az Anyaggazdálkodási Hivatal útján, beszerzési áron mintegy 3 millió pengő értékű bakancsot, takarót és ruhára való anyagot utalt ki a munkaszolgálatosok céljaira. Ezen árukat sürgősen, halasztást nem tűrve, át kell vennünk, hogy mielőbb teljesíteni tudjuk azt a kötelességünket, amelyet a szegény munkaszolgálatos hittestvéreink tőlünk elvárnak és joggal megkövetelnek."[41]

Azaz a kormány kiutalt a munkaszolgálatosoknak egy bizonyos mennyiséget ruhákból és bakancsokból, de azok átvételét fizetéshez kötötte, és az összeget a Hadviseltek Bizottsága a hitközségektől szedte be. Végül a Szegedi Zsidó Hitközség egy hónappal később összesen húszezer pengőt küldött.[42] Fennmaradt a Hadviseltek Bizottsága Országos Irodájának köszönőlevele, amelyből kiderül, hogy a hitközség először tizenkétezer pengőt utalt az országos pénzalapba a szegény munkaszolgálatosok megsegítésére 1944. január 18-án, majd két hétre rá újabb nyolcezer pengőt küldtek.[43]

41 SZZSHA II. 5. Hitközségi Iktatott Iratok 1944.

42 Mai áron úgy kétmillió-hétszáznegyvenezer forintot. A Bizottság elnökségének küldött levélből, Szeged, 1944. február 1. CAHJP, HU-Sz-85 (eredeti: 318/1943).

43 1944. február 1. CAHJP, HU-Sz-45.

Segélyezés

A szegény munkaszolgálatosok felszerelésének biztosításán kívül a nélkülöző bevonulók családjáról is a hitközségnek kellett gondoskodnia. A Szegedi Zsidó Hitközség a hitközségi pénztárba várta a munkaszolgálatosok részére tett adományokat, ezenkívül külön számlát nyitott a Szegedi Kereskedelmi és Iparbanknál a munkaszolgálatosok segélyezésére. Az elöljáróság körözvényekben szólította fel a hitközség tagjait az adakozásra, így 1943-ban az őszi nagyünnepek idején is. A felszólító levelükben ez áll:

„Alig van olyan családunk, amelynek nem volna érdekelt munkaszolgálatos hozzátartozója. Ha nem volna legszűkebb családjában, bőségesen van tágabb családjában: a zsidó közösségben. Adjon mindenki erejét messze meghaladóan úgy a szegedi, mint az országos munkaszolgálatos célokra. Kegyes adománya váltsa meg a jótékony adakozót minden csapástól és veszélytől és az Isten irgalma és áldása legyen a jó tett jutalma."[44]

A Szegedi Zsidó Hitközségnek nem csupán a munkaszolgálatosok segélyezésével járó anyagi teherrel kellett megbirkóznia, de a munkaszolgálatba vonult tagok elmaradt hitközségi adója utáni hiányt is be kellett építenie a költségvetésbe. A kultuszadó eltörlését a munkaszolgálatosoknak külön kellett kérelmezniük, amit a hitközség automatikusan jóváhagyott.[45]

A munkaszolgálatosok támogatásának anyagi terhét a hitközség részben ráterhelte a hitközség tagjaira. Váradi József szeszkereskedő kultuszadóját a hitközség majdnem a kétszeresére emelte (a korábbi 180 pengővel szemben 324 pengőre), amely ellen Váradi írásban emelt szót 1943. január 14-én a hitközségnek címzett levelében. Váradi azzal indokolta a kérelmét, hogy az 1939. évi IV. törvénycikk (az első zsidótörvény) miatt elvesztette jövedelme alapját, a denaturált szeszkereskedését. Orvos fiát nem vették be az orvosi kamarába, nem folytathatott orvosi gyakorlatot, és nyolc hónapja az orosz fronton szolgál. Az ő felszerelését és annak utánpótlását, valamint pénzbeli támogatásának költségeit nagyon nehéz előteremteni, ezért kérte Váradi a kultuszadó mérséklését.[46]

44 SZZSHA II. 5. Hitközségi Iktatott Iratok 1943 (eredeti: 140/1943).

45 Lásd a hitközség határozatát 1942. október 25-én Pártos László ügyében, akinek kultuszadója évi 12 pengő volt. CAHJP, HU-Sz-59 (eredeti: 15/1942.X.19).

46 SZZSHA II. 5. Hitközségi Iktatott Iratok 1943 (eredeti: 43/1943/1).

A Szegedi Zsidó Hitközség Archívuma 1942-es iratai között találunk olyan kérvényeket is, amelyekben a családtagok a munkaszolgálatba vitt családtagjuk keresetének pótlását kérelmezik. A hitközség nyomozóval vizsgáltatta ki, hogy hány főt tartott el a munkaszolgálatba vitt családfenntartó, és van-e a családnak megtakarítása. A vizsgálat eredménye alapján az elöljáróság hetente gyűlt össze és döntött arról, hogy a kérelmező család jogosult-e a támogatásra. Ha jogosnak ítélték a kérvényt, akkor a család jellemzően 20-50 pengő segélyt kapott havonta.

Az 1943. január 1-jétől február 28-áig terjedő időszakra vonatkozó elszámolásból kitűnik a Szegedi Zsidó Hitközségnek a munkaszolgálatosok segélyezésére fordított összegének nagyságrendje a más célokra kiosztott segélyekhez képest. 1943 januárjában a hitközség az összes segélyre fordított összeg 90%-át, összesen 5277 pengőt, mai áron számolva körülbelül egymillió forintot fordított a munkaszolgálatosok segélyezésére: „Szegeden lévő munkaszolgálatosok étkezési és gyógyszersegélyére" 248 pengőt, takarókért 180 pengőt, „munkaszolgálatosok gyógyszersegélyére" (Kecskemét, Nagykőrös) 350 pengőt, „ruházati felszerelésekért" 4499 pengőt. A hitközség januárban több diák főiskolai tanulmányi költségeit állta, és étkezési segélyt is adott, amelyek összege mindössze 519 pengő volt, vagyis a munkaszolgálatosokra fordított segély összegének kevesebb mint 10%-a.

Februárban a munkaszolgálatosok étkezési és gyógyszersegélyére a januári összeg kevesebb mint felét, összesen 2108 pengőt adott a hitközség: étkezésre 240 pengőt, 10 darab pokrócért 881 pengőt, ruházati felszerelésekért 54 pengőt, gyógyszersegélyre 150 pengőt, pokrócokért 563 pengőt, gyógyszersegélyre újabb 150 pengőt, ruházati segélyre 70 pengőt. Az egyéb segélyekre februárban 415 pengőt fizetett ki a hitközség, a munkaszolgálatosokra fordított összeg 20%-át.[47]

Az OMZSA Elnökségének küldött levél alapján a Szegedi Zsidó Hitközség negyedévente tízezer pengőt utalt az OMZSA számlájára a Magyar Általános Hitelbankon keresztül. Az éves befizetendő összegből a hitközség levonhatta azokat a kiadásait, amelyeket a nem szegedi munkaszolgálatosok segélyezésére fordított. A hitközség a szegedi Csillag börtönből munkaszolgálatra vitt hat zsidó rab (három budapesti, egy újpesti és két kárpátaljai)

47 SZZSHA II. 5. Hitközségi Iktatott Iratok 1943.

felruházásának költségeit állta, összesen 470 pengőt, amelyről számlát küldött az OMZSA Bethlen téri központjába.[48]

Takarók és gyógyszerek

Buchwald Tivadar zsák- és ponyvakölcsönző, aki használt zsákok vételével és eladásával is foglalkozott (Szeged, Bocskai u. 7.), 1942. július 30-án a Szegedi Zsidó Hitközségnek írott levelében beszámolt róla, hogy két, egyenként hat méter hosszú és öt méter széles kölcsönponyvát küldött a 105/13. tábori munkásszázad parancsnokságának a Szilágyságba, a Halmosd (mai Halmăşd, Románia) nevű faluban szolgáló szegedi munkaszolgálatosoknak. (A ponyva alá negyven ember fért be.) Buchwald október 1-jéig, vagyis az első két hónapban nem számított föl kölcsöndíjat.

Szegedi munkaszolgálatosok. Misztótfalu (mai Tăuţii de Jos Romániában, Máramaros megyében). Gara Panni tulajdona.

A hitközség ezenkívül egy darab tizenkét személyes cserkészsátrat is küldött Halmosdra,[49] annak feladásáról 1942. július 30-án értesítette a tábori munkásszázad parancsnokságát. Még aznap a hitközség elnöke írt az ennél a munkásszázadnál szolgálatot teljesítő szegedi dr. Lusztig Istvánnak, és megbízta őt azzal, hogy vigyázzon a ponyvákra, és gondoskodjon arról, hogy azokat kizárólag szegediek használják, és hogy visszakerüljenek a hitközséghez a szolgálat lejárta után. Dr. Pap Róbert hitközségi elnök szavaival: „A ponyvákat szegedi fiúk részére küldjük, szíveskedjék tehát tudatni velünk azt, hogy hány szegedi munkaszolgálatos használja a ponyvákat. Amennyiben 40-nél kevesebb szegedi volna századánál, szíveskedjék közölni, hogy azok, akik a ponyvákat használják, mely hitközségekből valók."[50]

48 SZZSHA II. 5. Hitközségi Iktatott Iratok 1943 (eredeti: 31/43).
49 CAHJP, HU-Sz-1000.

A hitközség téli takarók ügyében többekkel is levelezett, sikertelenül. „Értesülésünk szerint munkaszolgálatosok részére alkalmas tábori takarókészlete van, amelyből 30 darabot megvenni kívánunk" – írta a hitközség a tatai pokróc-, tarisznya- és szőnyeggyáros Pollák Sándornak 1942. december 30-án. Január 4-ei válaszában Pollák leírta, hogy kizárólag az Anyaggazdálkodási Hivatalon keresztül lehet pokróchoz jutni. A hivatalba igénylést kell leadni pokrócvásárlásra: ha megadják az engedélyt, és vannak raktáron pokrócok, akkor egyenesen a gyárból lehet megkapni őket. Pollák Sándornak nem volt raktáron saját takarója, ezért nem tudott takarókat eladni a hitközségnek.[51]

A hitközség nem az Anyaggazdálkodási Hivatalon keresztül vezető utat választotta, és Pollák nemleges válasza után még aznap, 1943. január 4-én a Budapesten élő Pártos Zsigmondtól húsz darab takaró leszállítását kérte a január 15-én bevonuló szegedi munkaszolgálatosok részére. A Szegedi Zsidó Hitközség és Pártos kapcsolata nem volt új keletű: 1942. július 15-én írt levelében Pártos halina[52]-takarókat ajánlott a hitközségnek, amelyből mintát is küldött. A tél közeledtével azonban a takarók egyre fogytak: 1942. november 28-án küldött levelében Pártos szabadkozott, hogy kevesebb takarót tud szállítani a hitközségnek, mint amennyiről megállapodtak. A hitközség 1942. december 13-án is Pártostól kérte sürgősen húsz darab tábori takaró leszállítását, mert arra a december 15-én bevonuló munkaszolgálatosoknak szükségük volt. Pártos két nappal később megírta a hitközségnek, hogy az Anyaggazdálkodási Hivatal intézkedése miatt nem jutott áruhoz, ezért nem tudja szállítani a takarókat, a takarók elfogytak. A hitközség januári kérésére

50 CAHJP, HU-Sz-1001.
51 CAHJP, HU-Sz-1006.
52 Erős szálú, durva gyapjúból készített fehér, érdes posztó, nemez.

január 8-ai válaszában a hitközség türelmét kérte, mert éppen benyújtott egy kérelmet a minisztériumba takarók kiutalásáról.[53]

A Vajdaságban, Bácskertesen (mai Kupusina, Szerbia) állomásozó 105/5. tábori munkásszázad parancsnoka, Von Ihbatt Sándor (az aláírás nehezen olvasható) 1942. augusztus 3-án fordult a Szegedi Zsidó Hitközséghez:

„Hivatkozással megbízottukkal folytatott személyes megbeszélésre parancsnokságunk engedélyt adott arra, hogy a Hitközség az arra rászorulókat ruhaanyaggal és lábbelivel elláthassa. E célból mellékelten küldöm a századunk rászoruló tagjainak kérését. Egyben ugyancsak mellékelten küldöm a század tagjainak kérelmét a gyógyszerek adományozására kézi gyógyszertár számára."

A parancsnokság leveléhez két mellékletet csatoltak. Ezek közül csak az egyik, az 53 tételes gyógyszerlista maradt fenn a munkaszolgálatosok előre látható gyógyszerszükségletéről, amelyet a századparancsnok láttamozott. A hitközség az augusztus 7-én küldött válaszában kérte a századparancsnokságot, hogy: „[...] Méltóztassék a beküldött és ide visszavárólag mellékelt kimutatást az abban felsoroltak állandó lakhelyének feltüntetésével kiegészíteni, mert enélkül nem áll módunkban az illető kérelmét teljesíteni."[54]

1942 júliusában a hitközség 300 pengő kifizetésére adta meg az engedélyt a Topolyán állomásozó munkásszázadok gyógyszerköltségeinek kifizetésére. Az itt állomásozó szegedi munkaszolgálatosoknak 200 pengőt adott postára, ezenfelül küldött útján a 105/10. számú munkásszázad részére további 60 pengős segélyt juttatott a munkaszolgálatosok gyógyszertárának kiegészítésére.[55]

Az ismertetett példák jól mutatják, hogy a Szegedi Zsidó Hitközség elsősorban a sajátjain, a szegedi munkaszolgálatosokon kívánt segíteni, és erre a célra mozgósította az erőforrásait.

Hitközségi alkalmazottak behívása

Bleier Ernő, a Szegedi Zsidó Hitközség alkalmazásában álló kántortanító a szilágysági Szamosudvarhelyen (mai Someş-Odorhei, Románia) szolgált a 105/4. számú kisegítő munkásszázadban, innen levelezett a hitközséggel.

53 CAHJP, HU-Sz-1005 (eredeti: 30/942).
54 Szeged, 1942. augusztus 7. Aláírás: Pap, elnök. CAHJP, HU-Sz-1002 (eredeti: 30/942).
55 1942. július 19. és 1942. július 21. CAHJP, HU-Sz-1007 (eredeti 30/942).

A hitközség elnökének Bleier 1943. szeptember 9-én levelet küldött, amelyben tudatta a hitközséggel, hogy megkapta tőlük a hivatalos értesítést, amely szerint „az elöljáróság folyó év szeptember 1-jével főkántorhelyettesi és énekkari javadalmazásom folyósítását katonai leszerelésemig beszünteti". Bleier erre kérvényezte, hogy az elöljáróság a továbbiakban is folyósítsa a fizetését, ahogyan azt az előző hét és fél hónapban megtette. A ceruzával a papírra írt megjegyzés szerint a hitközség 150 pengőt folyósított Bleiernek, és a téliruha-vásárlásának költségeit is megtérítette.[56]

Bleier október 28-án megírta a hitközségnek, hogy további 500 pengő folyósítását kéri az őszi ünnepek alkalmából végzett kántori teendőiért „Meisels Andor Nádudvar" címre. Ceruzás megjegyzés hiányában nem tudjuk, hogy a hitközség teljesítette-e a kérését.[57]

Scharfstein Andor, a szegedi régi zsinagóga kántora 1943. október 5-én vonult be munkaszolgálatba. Az első három hónapban, december végéig megkapta a havi 55 pengő járandóságát a hitközségtől.[58]

Két alkalmazottja, Steinberger Henrik és Szlovák Henrik érdekében a hitközség a munkaszolgálat alóli felmentési kérelmet adott be az V. honvéd hadtestparancsnoksághoz. A kérelem elutasításáról Szeged város polgármestere tájékoztatta a hitközséget.[59]

Megvesztegetési ügy

1943 júliusában, a Magyar Izraeliták Pártfogó Irodája Szegedi Irodájában megvesztegetési ügy robbant ki. A vád szerint az iroda vezetője, dr. Deutsch Imre kenőpénzt fogadott el munkaszolgálatosok családtagjaitól azért, hogy áthelyeztesse őket belföldi szolgálatba, és így óvja meg őket a lényegesen veszélyesebb ukrajnai bevonulástól. Egy másik vádpont szerint dr. Deutsch a szegedi zsinagógában megtévesztette az embereket azzal, hogy a munkaszolgálatosok számára gyűjt pénzt, de valójában a kapott összegeket ellopta.[60]

Július 20-án a Magyar Izraeliták Pártfogó Irodájának budapesti központjából levél érkezett a Szegedi Irodához:

56 CAHJP, HU-Sz-59 (eredeti: 268/1943).
57 Szamosudvarhely, 1943. X. 28. CAHJP, HU-Sz-59.
58 Szeged, 1943. október 3. CAHJP, HU-Sz-59 (eredeti: 267/1943).
59 CAHJP, HU-Sz-59 (eredeti: 42518/1942.sz. II.a. és 1942. VIII. 28).
60 CAHJP, HU-Sz-38.

„Fábián Béla dr. elöljáró úrtól, mint a Hadviseltek Bizottsága elnökétől felszólítottak bennünket, hogy vizsgáljuk, mennyiben felel meg a ténynek, hogy a Pártfogó Iroda adminisztratív vezetője Dr. Deutsch Imre úr a templomban, vagy a templom tájékán oly címen gyűjt, vagy fogad el adományokat, hogy ezekből az összegekből munkaszolgálatosok segélyeztetnek. Úgy tudjuk, hogy a szegediek informálták ilyen értelemben Fábián elnök urat. Nagyon kérjük, szíveskedjenek az ügyre vonatkozólag bennünket részletesen és sürgősen tájékoztatni. Hittestvéri üdvözlettel, olvashatatlan aláírás."[61]

Dr. Pap Róbert hitközségi elnök az öt nappal később, 1943. július 25-én küldött válaszában biztosította a MIPI vezetőségét, hogy a hitközség elrendelte a vizsgálatot dr. Deutsch Imre ellen, és annak foganatosításával dr. Szabó Béla hitközségi elöljárót bízta meg.

Vértes Miksa szegedi lakos (Szeged, Boldogasszony sugárút 17.) a következőket írta 1943. július 30-án dr. Szabó Béla ügyvédnek írásos megkeresésére:

„Július 16-án péntek este az istentisztelet után közvetlenül Grünfeld Elek nevű munkaszolgálatos kereste lakásomon nénjét özv. Báló Jánosné Grünfeld Amáliát: Grünfeld Elek kb. több mint két órát töltött lakásomon nénje vendégeként, miközben magam is elbeszélgettem vele. Előadta, hogy röviddel előbb érkeztek Pécs környékéről Szőregre, most utazik haza Szatmárra téli ruházata érdekében, mert talán 8 nap múlva indulnak tovább Szerbiába. Éppen erről akar nálam érdeklődni, mert előadása szerint a templomban az istentisztelet alatt dr. Deutsch nevű hitközségi alkalmazott közölte vele, hogy »ha megfizetik a költségeit és fáradozását, úgy neki módjában lenne elintézni azt, hogy ne kelljen Szerbiába menni, hanem itthoni szolgálatban maradhat«; Grünfeld Eleket nyomatékosan és jóindulatúlag figyelmeztettem, hogy meg ne kísérelje az ajánlkozó dr. Deutsch nevű egyén ajánlatát a maga és társai részére elfogadni vagy igénybe venni és megmondottam, hogy minden fillérért kár, de különben is nagy veszélyt jelenthet az ő számukra minden kísérlet nevezett útján és megmagyaráztam előtte, hogy az ajánlkozó jámbor kísérlete csak pénz megszerzésére irányul. Kérdeztem a beszélgetés során, milyen összegről van szó, mire Grünfeld Elek azt válaszolta: nagy összegről. Erre tovább nem érdeklődtem az összegszerűség iránt, de megígérte Grünfeld Elek, hogy az elmondott ajánlatot sem ő, sem

61 CAHJP, HU-Sz-38.

néhány jobb módú bajtársa nem fogják igénybe venni. Figyelmeztettem még Grünfeld Eleket arra is, hogy egy lelkiismeretlen hitközségi alkalmazottnak a felelőtlen eljárása – mint amiről szó volt – mennyi kellemetlenséget és veszélyt okozhat a szegedi zsidóságnak és a hitközségnek. [...]"[62]

1943. augusztus 1-jén a dr. Deutsch Imre elleni fegyelmi vizsgálat részeként a szegedi Rabbinátusi Hivatalban meghallgatást tartottak, ahol megjelent a kiskunfélegyházi Steiner Endre, aki fél évvel korábban bepanaszolta a hitközséget, hogy nem látja el megfelelően a szegedi munkaszolgálatosokat. Steiner a következőket adta elő:

„Klein Imre kiskunfélegyházai orthodox elöljáró Steinernél járt és elmondta, [...] hogy Bleier Imréné (Klein Rochele) rám [Steiner Endrére] való hivatkozással aziránt érdeklődött, hogy Deutsch Imre dr. Szegedi Pártfogó Iroda vezetőjének milyen összeköttetései vannak, mert több héttel ezelőtt sógora Bleier Béla adai lakossal letétbe helyeztetett 1.500 pengőt arra a célra, hogy férjét, Bleier Imrét, aki 8 gyermekes szegény ember, valamint több hasonló társát, akik munkaszolgálatot teljesítenek és jelenleg Észak-Magyarországon teljesítenek szolgálatot, le fogja szereltetni."[63]

A kiskunfélegyházi Bleier Imréné ezek után személyesen is felkereste Steinert, hogy nyugtassa meg: dr. Deutschnak valóban vannak összeköttetései, melyeket fel is tud használni a munkaszolgálatosok érdekében. Az asszony előadása szerint dr. Deutsch fogadta őt a héten, és azzal hitegette, hogy a férje ügye jól áll. A sógora által deponált pénzt még nem kapta vissza, és nem tudja megmondani, hogy kinél helyezték azt letétbe.

Dr. Deutsch Imre is megjelent a vizsgálóbizottság előtt. A vallomásában kijelentette, hogy ígéretet kapott Bleiertől, hogy „ha sikerül a dolog, bőségesen fog honorálni, én azonban ezt nyomban visszautasítottam". Bleier Béla hat héttel később újra megjelent nála, és arról beszélt, hogy Bleier Imrének hét gyereke van, és a felesége is beteg: talán erre hivatkozva le lehetne szereltetni. Deutsch azt válaszolta, hogy „ilyen imperatív szabály nincs ugyan, de esetleg mint méltányossági ok, eredményre vezethet". Deutsch elmondta, hogy Bleier Imréné két héttel korábban este 9 órakor felkereste a lakásán,

62 CAHJP, HU-Sz-38.
63 CAHJP, HU-Sz-38.

amikor Szegeden járt átutazóban, és azt kérte, hogy tegyen meg mindent a férjéért. A találkozón „pénzt nem kértem és ő sem ígért".

A meghallgatáson Deutsch elmondta, hogy Bleier Béla többször is járt a Pártfogó Irodában Szegeden.

„Egy alkalommal valamely szabadkai orvos ügyét hozta elő, aki még kint van a hadműveleti területen. Mikor azt mondta, hogy az orvos feleségétől én kérjek 1.500 P-t az ügy elintézéséért, mert ezen az ügyön ő is keresni akar, akkor nyomban megmondtam, hogy az ügyön sem ő, sem én nem kereshetünk, de ha az asszony bejön hozzám, megvizsgálom az ügyet és megmondom, mit lehet tenni. [...] Bleier Béla, Bleier Imréné vagy bárki más sem nálam, sem tudtommal senki másnál nem helyezett letétbe sem 1.500 P-t, sem semmiféle összeget."[64]

1943. augusztus 5-én déli egy órakor Bleier Béla megjelent dr. Pap Róbert hitközségi elnök irodájában hívás nélkül. Jegyzőkönyvbe mondja, hogy eljutott hozzá a hír, hogy Steiner Imre jegyzőkönyvbe mondta, hogy ő, Bleier Béla pénzt helyezett letétbe dr. Deutsch Imre részére. Kijelenti, hogy ez az állítás nem felel meg a valóságnak, ő nem fizetett senkinek, sem dr. Deutsch Imrének, sem másnak. „Mindössze annyi történt, hogy amikor dr. Deutsch Imrét felkértem a kérvény beadására fivérem érdekében, azt mondottam neki, hogy ha keresztülviszi a szolgálat alóli felmentését, úgy őt honorálni fogom." Vagyis Bleier nem előre, hanem utólag kívánt fizetni dr. Deutschnak a közbenjárásért. „[...] én sem dr. Deutsch Imrének, sem másnak egy fillért sem fizettem, sem letétbe nem helyeztem sehol, sem ezen ügyben, sem más hasonló természetű ügyben".

A Vértes Miksa levelében foglalt állításokat a munkaszolgálatos Egri (Grünfeld) Elek vallomása megcáfolja (ez a vallomás nem maradt fenn a levéltár dokumentumai között). A vallomásban Egri tagadja, hogy hogy dr. Deutschot ismerte volna:

„[...] mert ebből [Egri vallomásából] kiderül, hogy Egri Elek dr. Deutsch Imrét nem is ismeri, vele sohasem beszélt, a szegedi zsidótemplomban soha sem volt, s mindössze annyi igaz az egészből, hogy neki Szabadkán az ottani orth. hitközségi elnök azt ajánlotta, hogy forduljon dr. Deutsch Imréhez,

64 CAHJP, HU-Sz-38.

kinek megfelelő összeköttetései vannak. A vallomás szerint erre azonban sor nem került."[65]

Vagyis Egri Elek megtagadta a Vértes Miksa előtt tett állításait, és kijelentette, hogy nem ismeri dr. Deutsch Imrét.

Bleier vallomása tehát ellentmond Steiner vallomásának, a munkaszolgálatos Egri (Grünfeld) Elek vallomása pedig Vértes Miksa tanúságát érvényteleníti. Erre hivatkozva 1943. szeptember 22-én dr. Szabó Béla ügyvéd azt ajánlja, hogy a hitközség szüntesse be a fegyelmi eljárást Deutsch ellen.

Mi történhetett valójában? Klein Vilmos, a Kiskunfélegyházi Orthodox Izraelita Hitközség elöljárója és a helyi hadviseltek bizottságának tagjának 1943. november 11-ei levele új fényt vet a történtekre. Bleier Imréné a nyáron felkereste őt, és megkérdezte tőle, hogy lehetségesnek tartja-e a férje leszerelését azon a címen, hogy nyolc gyermeke van. Bleier Imréné már beadta a kérvényét, illetve:

„[...] egy tekintélyes ember közbenjárására reménye van, hogy sikere lesz, annál is inkább, mert a siker esetére az illető részére 1500 P van letétbe helyezve. Megjegyezte, hogy a pénzt az apósa vagy sógora, aki az ügyet intézi, helyezte letétbe biztos helyre, nem ezért az egy ügyért, hanem állítólag többeknek az ügye van folyamatban, és az ő férjét is ezek közé sorozták. Én a közbenjáró nevét nem kérdeztem, csak figyelmeztettem, hogy ilyen ügyekben jó lesz elővigyázatosnak lenni. Néhány hét múltán ismét jelentkezett [Bleierné], és ekkor azt közölte, hogy bent járt előtte való napon Szegeden és az illető azzal fogadta, hogy nem jókor jött, mert holnap fog az ügyükben biztosat tudni, utazzon csak haza nyugodtan és az eredményt Steiner J. Endre úrnak fogja az illető úr megtelefonálni. Kérdésemre azután megnevezte, hogy az illető dr. Deutsch Imre a Szegedi Pártfogó Iroda vezetője. Bleierné már maga is kételkedett az eredmény sikeres voltában."[66]

Vagyis Bleier mellett mások is számítottak arra, hogy Deutsch közbenjár az ügyükben, és ezért fizethettek is: Deutsch több vasat tartott a tűzben. A hitközség mégsem vizsgálta meg a levélben leírtakat, és elfogadta Deutsch vallomását, amelyben Deutsch tagadta a vádat.

65 CAHJP, HU-Sz-38.
66 CAHJP, HU-Sz-38.

Később, amikor vizsgálat indult, szükség lett volna arra, hogy Bleierné megismételje az állításait, de „ezt nekem [Klein Vilmosnak] is megtagadta, attól való félelmében, hogy ártalmára lehet férje ügyének. Ugyanezt tette férje is, akivel időközben szintén találkoztam."[67] Bleier Imréné tehát nem volt hajlandó tanúskodni, mivel pedig nem tudta vagy nem akarta megmondani, hogy a pénz kinél van, bizonyíték sem volt a vesztegetésre. A férjet viszont ezek szerint időközben hazaengedték a honi munkásszázadból, és egyelőre nem vitték el Ukrajnába.

A vizsgálóbizottság nem talált olyan adatot, amely alátámasztaná, hogy Deutsch a templomban vagy a templom tájékán adományt gyűjtött volna a munkaszolgálatosok részére. Három Szegedi Pártfogó Irodai alkalmazott tett tanúvallomást dr. Deutsch mellett: Rónay Jánosné született Fogel Rózsi, Kiss Erzsi és Jenő István alkalmazottak elmondták, hogy dr. Deutsch viselkedésén nem vettek észre semmi gyanúsat.

A Szegedi Zsidó Hitközség Elöljárósága mindezek alapján 1943. december 23-án lezárta az ügyet, dr. Deutsch Imrét felmentették a vádak alól. Deutsch vezető pozícióban maradt a vesztegetési ügy után is. 1944-ben annak az ötfős bizottságnak volt a tagja, amelyik a szegedi gyűjtőtáborban eldöntötte, hogy a deportáláskor ki melyik vonatra szálljon föl, az auschwitzi megsemmisítő- vagy a strasshofi munkatáborba indulóra. Dr. Deutsch Imre negyedmagával élet-halál kérdésben döntött.[68]

Összefoglalás

A Szegedi Zsidó Hitközség irattárából feltárul a szegedi zsidó közösség élete a második világháború éveiben. Hogy a szó: „zsidóüldözés" mit jelentett a kortársaknak, feketén-fehéren le van írva a hitközségi levéltár sárguló lapjain. A holokauszt nem 1944-ben kezdődött Magyarországon: a deportálás a zsidóüldözés utolsó szakasza volt csupán. A jogfosztás és a zsidók kifosztása éveken át tartott, erről a folyamatról tanúskodnak a Szegedi Zsidó Hitközség dokumentumai. A zsidó hitközségek vezetői az 1944-et megelőző években már a hitközség hagyományos feladatainak ellátása mellett, a hitéleti kötelezettségek teljesítésén túlmenően, a zsidó közösség fennmaradásáért küzdöttek.

67 CAHJP, HU-Sz-38.

68 Lásd Lénárt András és Pataricza Dóra „Kiválasztottak – A cionista mentőakció szegedi csoportjának sorsa" című tanulmányát jelen kötetben.

A Szegedi Zsidó Hitközség példáján keresztül nyilvánvalóvá válik, mekkora terhet rótt a hitközségekre a munkaszolgálatosok segélyezése. A tanulmányban idézett források a segélyezés minden formáját érintik: a munkaszolgálatosok felszereléssel való ellátását, ami mindent magában foglalt, amire egy munkaszolgálatosnak szüksége lehet: bakancsot, ruhát, takarót, sátrat, gyógyszert, élelmet. Ezenfelül a hitközségnek a szegényebb munkaszolgálatosok családtagjait is támogatnia kellett, ami akár a bevonuló munkaszolgálatosok keresetének pótlását is jelentette.

Ráadásul az 1943–44-es zsidó évben a hitközségeknek a költségvetésük nagy részét (a szegedi hitközség költségvetésének felét) át kellett utalniuk a munkaszolgálatosok segélyezését összefogó segélyszervezet, a Hadviseltek Bizottságának országos pénzalapjába. A hitközségi vezetés a munkaszolgálatosok segélyezése miatti – évről évre egyre nagyobb – kiadásait részben ráterhelte a hitközség tagjaira. Végső soron ők, az otthon maradt hitközségi tagok finanszírozták a munkaszolgálatosok bevetését a fronton, és a hátországi szolgálatukat is. Magyarország háborúját a keleti fronton a zsidók is finanszírozták, pedig ellenük, mint belső ellenség ellen, szintén hadat viselt a hivatalos Magyarország.

A szegedi és Szeged környéki zsidókat, 9 ezer embert 1944. június 19-étől a szegedi téglagyárban gyűjtötték össze. Közülük 5239 főt Auschwitz helyett a Bécs mellett, Strasshofban működő munkatáborba deportáltak, háromnegyedük túlélte a holokausztot. Auschwitzot a deportáltak 2%-a élte túl.[69] Szegeden a munkaszolgálat és deportálás 2519 zsidó életét követelte, ez a város második világháborús emberveszteségének 48%-a.[70]

A tanulmányban ismertetett egy-egy esetből nem kaphatunk teljes képet a szegedi zsidó közösség szellemi és gazdasági állapotáról, a közösséget megrendítő 1944-es deportálás előtti évekről. Ugyanakkor a levéltári dokumentumok átélhetővé teszik, hogy mit jelentett a holokauszt az ország, a helyi zsidó közösségek és az egyes ember életében, és ezen belül milyen következményekkel járt a munkaszolgálat bevezetése az áldozatok nézőpontjából.

69 Frojimovics Kinga. „Munkaszolgálat a császárvárosban és környékén – szegedi vonatkozások" in Frojimovics Kinga – Molnár Judit (szerk.). *Szeged – Strasshof – Szeged. Tények és emlékek a Bécsben és környékén „jégre tett" Szegedről deportáltakról 1944–1947*, Szeged: SZTE ÁJK Politológiai Tanszék – Szegedi Magyar–Izraeli Baráti Társaság, 2022. 47–51.

70 Kanyó, 2000, 11.

Csapody Tamás

A bori munkaszolgálatosok hosszú története

A második világháború idején Magyarországon is általános hadkötelezettség volt érvényben. Különböző okokból azonban nem mindenkit hívtak be fegyveres katonai szolgálatra. Sokan a származásuk, a nemzetiségi hovatartozásuk, a politikai meggyőződésük vagy vallási hitelveik miatt nem foghattak fegyvert. Horthy Miklós kormányzó rendszere azonban nem akart teljesen lemondani róluk, és mindenképpen szándékában állt bevonni őket a hadsereg valamilyen kötelékébe. Integrálni akarta őket a honvédelmi rendszerbe, és munkájukat katonai célokra akarta használni: a hátországban, a hadműveleti területen és a frontvonalon egyaránt. Ezért megalapították a fegyvertelen katonai szolgálat, a munkaszolgálat intézményét. A honvédelmi minisztérium létrehozta ezáltal a magyar hadsereget kiegészítő, kisegítő munkás-hadsereget. Elsősorban a zsidókat, a cigányokat, az ország területén élő nemzetiségek és a vallási kisebbségek tagjait kötelezték munkaszolgálatra. A munkaszolgálatos alakulatokban a világháború éveiben több százezer ember fordult meg, és közülük több tízezren vesztették életüket.

Németország 1943. február 20-án a német hadiipar számára tízezer zsidó munkaszolgálatost kért a jugoszláviai Borba. Nagybaconi Nagy Vilmos honvédelmi miniszter nem támogatta a munkaszolgálatosok Szerbiába küldését. A Minisztertanács kétszer is megtárgyalta a kérdést, és mindkétszer egyetértett Nagybaconi Nagy Vilmossal. A németek néhány hónappal később, május 6-án hirtelen megváltoztatták kérésüket. Bor helyett 4000 munkást kértek az észtországi (tallinni) olajpala bányászatához. Időközben azonban kormányváltás történt Magyarországon, és Horthy Miklós miniszterelnöknek Kállay Miklóst, az új honvédelmi miniszternek pedig Csatay Lajos vezérezredest nevezte ki. Utóbbi elvetette ugyan az Észtországra vonatkozó kérést, de támogatta a bori munkaszolgálat ötletét. Ezt követően már hamar, 1943. július 2-án Budapesten megkötötték a magyar–német megállapodást. Az erről

szóló első szerződést magyar részről Ruszkiczay-Rüdiger Imre vezérezredes, német oldalról pedig Wilhelm Neyer, OT-Hauptfrontführer írta alá.[1]

A bori munkaszolgálat historiográfiája és forrásai

A bori kényszermunka történetének (1941–1944) monografikus feldolgozása eddig nem történt meg. Ezen nem változtat az sem, hogy egy-egy német, szerb és magyar szerző fontos anyagokat közölt a témában.[2] A monografikus feldolgozás hiányának oka az 1945 utáni kelet-európai politikai berendezkedés, valamint a társadalmi viszonyok, továbbá a német és szerb történetírás érdektelensége. Fontos tényezőként kell megemlíteni továbbá az írott források számottevő hiányát és a kutatás – máig meglévő – egyéb akadályait is.[3] A magyar bori munkaszolgálat teljes történetének (1943–1945) megírása is hiányzik, miközben jelentős művek születtek a témában.[4] Ennek okai hasonlók. A bori munkaszolgálat története és topográfiai vonatkozásai miatt a kvantitatív források számos országban kutatandók. A források elsődlegesen Magyarország, Németország és a mai Szerbia, Románia, Szlovákia, továbbá az Amerikai Egyesült Államok és Izrael levéltáraiban, valamint magángyűjteményekben lelhetők fel.

Az irodalomtudomány körébe sorolandó munkák és a regényes formában megjelent visszaemlékezések sem pótolhatták a témakör átfogó feldolgozását. Utóbbiakat elsősorban 1945 körül írták, és közülük több kiadásra is került Magyarországon, Romániában (Erdélyben) és Palesztinában (Izraelben). A visszaemlékezések megjelenésének második hulláma a magyar rendszer-

1 Abschrift. Vorvereinbarung. Budapest, 1. Juli 1943. in Randolph L. Braham (szerk.). *The Destruction of Hungarian Jewry. A Documentary Account,* New York: Pro Arte for the World Federation of Hungarian Jews, 1963. 62. doc. 258–259.

2 Rutar, Sabine. „Arbeit und Überleben in Serbien. Das Kupfererzbergwerk Bor im Zweiten Weltkrieg" in *Geschichte und Gesellschaft* 31/1, 2005, 101–134. Pajić, Tomoslav. *Prinudni rad i otpor u logorima Borskog rudnika, 1941–1944,* Beograd: Institut za savremenu istoriju, 1989.; Csapody Tamás. *Bori munkaszolgálatosok. Fejezetek a bori munkaszolgálatosok történetéből,* Budapest: Vince Kiadó, 2011.

3 A Josip Tito vezette Jugoszláviában a zsidók és a magyarok terhére elkövetett minden bűncselekmény kutatása nemkívánatos feladatnak minősült.

4 A teljesség igénye nélkül: Gazsi József. „6000 bori munkaszolgálatos tragédiája" in *Hadtörténelmi Közlemények* 11/1, 1964, 70–83. Braham L. Randolph. *The Politics of Genocide. The Holocaust in Hungary, vol. II.,* New York: Columbia University Press, 1994.

változás (1989) utánra datálható. A két időszak között a Nyugaton élő boriaknak különböző nyelveken jelentették meg memoárköteteiket, amelyek Magyarországon mindmáig ismeretlenek maradtak. A fikciós irodalom legismertebb darabja a Palásti Lászlónak több kiadást is megélt műve.[5] Az irodalomtudományi feldolgozások közül a legismertebbek közé tartoznak a Tolnai Gábor irodalomtörténész nevéhez fűződő írások.[6]

A bori visszaemlékezések külön csoportját alkotják a kisegyháztagok által írt visszaemlékezések. Ezek hasonlók a keresztény egyházi irodalomban számontartott mártírirodalom műfajában született művekhez. Ezekben a transzcendens kapcsolat meglétének bizonyítása, valamint a misszionálás legalább olyan fontos cél, mint az események rögzítése. A bori munkaszolgálatra való visszaemlékezéseik szervesen illeszkednek az egészen a Kádár-rendszer végéig tartó üldözéstörténeteikbe. Annál is inkább, mivel 1945 után is elutasították a katonai szolgálatot, így a szétszóródott volt bori munkaszolgálatosok hosszú éveket töltöttek a szocialista Csehszlovákia, Jugoszlávia, Magyarország, Románia és Szovjetunió börtöneiben. Bori visszaemlékezéseik tehát az egységesnek mondható, folytatólagos szenvedéstörténetük részét képezik.

A bori munkaszolgálatról szóló kutatásaim során a budapesti Nácizmus Üldözötteinek Bizottságának (NÜB) anyagaira is támaszkodtam. A szervezet 1962–1963-ban készített kérdőíves felmérést (*survey* technika) a volt bori munkaszolgálatosok körében. Ennek során 384 darab, egyenként 18 nyitott kérdést tartalmazó adatlap maradt fenn. Egy másik jelentős forrás a budapesti Hadtörténeti Levéltárban őrzött partizán-visszaemlékezések, amelyek az 1970-es évekből származnak. Ezek között számos olyan található, amit volt bori munkaszolgálatos írt, aki szabadulása után partizán lett.[7] A felsorolt *oral history* anyagokon túl, számos, nemzetközileg is ismert, részben online is elérhető adatbázis tartalmaz bori munkaszolgálatos visszaemlékezéseket. A magyar Deportáltakat Gondozó Országos Bizottság (DEGOB) magyar és német nyelven őriz mintegy 4000 visszaemlékezést, köztük több bori

5 Palásti László. *A bori halálút regénye,* Budapest: Gábor Áron Könyvkiadó Vállalat, 1945.
6 Tolnai Gábor. „Radnóti Miklós nyomában" in *Kortárs* 16/1–3, 1972, 86–106., 254–269., 416–433.
7 HM-HIM-HL VII. 205. A magyar antifasiszta ellenállási mozgalom iratai. Partizángyűjtemény, Jugoszlávia.

vonatkozásút.[8] A legismertebb oral history anyagok között, mint a USC Shoah Foundation Visual History Archive-ben,[9] a jeruzsálemi Jád Vásem Intézet levéltárában (YVA),[10] továbbá a United States Holocaust Memorial Museum video-gyűjteményében[11] is sok bori visszaemlékezés lelhető fel. Volt bori munkaszolgálatosokkal, valamint az őrzésükkel megbízott katonák leszármazottjaival magam is készítettem interjút.[12]

A tiszti keret Borban 1943-ban, álló sor közepén szemüvegben a táborcsoport-főparancsnok, Balogh András alezredes. Forrás: Sosberger Pál magángyűjteménye.

8 DEGOB-jegyzőkönyvek. A bori munkaszolgálattal kapcsolatos jegyzőkönyvek száma kb. 100 db.
9 Visual History Archive. USC Shoah Foundation Institute for Visual History and Education, University of Southern California (továbbiakban VHA): a bori munkaszolgálattal kapcsolatos videóinterjúk száma 108 db.
10 YVA: a bori munkaszolgálattal kapcsolatos jegyzőkönyvek száma 31 db.
11 USHMM: a bori munkaszolgálattal kapcsolatos jegyzőkönyvek száma 16 db.
12 Volt bori munkaszolgálatosokkal 2005-től készítettem interjúkat, számuk kb. 70 db.

A BORI BÁNYA

A magyar munkaszolgálatosok kiküldése idején Jugoszlávia már több mint két éve német megszállás alatt állt. 1941. április 6-a után a szétesett Jugoszlávia egyes részeit Magyarország, Bulgária és Olaszország szerezte meg, más részein németeket kiszolgáló bábkormányok alakultak. Nyugat-Bánát a németek által megszállt, de Szerbia részét képező terület lett. A katonai célok elérése érdekében a Harmadik Birodalomnak nagy szüksége volt a délkelet-európai térség (Südost) nyersanyagaira. Ugyanis a kelet-szerbiai bori bányavidéken bányászott rézérc – a tengerentúli rézbehozatal ellehetetlenülése miatt – különösen fontos volt Németországnak. Borban elsősorban rezet bányásztak, de arany, azbeszt, ezüst, króm, mangán, nikkel, ólom és ón kitermelésére is sor került. A német megszállás éveiben a bori bányák adták az összes német ércszükséglet közel felét, ezen belül pedig a rézszükséglet negyedét. (1943 júliusában havi 50 423 tonna ércet bányásztak.)[13] A bori rézérc Németországba szállítását először a jugoszláv állammal megkötött szerződés garantálta, majd Párizs 1940. júniusi megszállása után az eredetileg francia tulajdonú bánya német tulajdonba ment át. A strasbourgi székhelyű új vállalat, a Bor Kupferbergwerke und Hütten AG nevet kapta, és vezérigazgatójának a későbbi szerbiai gazdasági főmegbízottat, Franz Neuhausent nevezték ki. A német konzorcium tagja volt a többi között a Siemens–Bauunion GmbH cég is. A bori munkát Fritz Todtról, a későbbi német birodalmi fegyverkezési és utánpótlási miniszterről elnevezett katonai szervezet, az Organisation Todt (OT) irányította. Az OT Németországban és a megszállt területeken egyaránt számos építkezést irányított. A magyar munkaszolgálatosok bori munkára igénylésének idején – Fritz Todt halála miatt – már Albert Speer birodalmi miniszter vezetése alatt állt.

13 Predsedniku „Bor" rudnika bakra i topionice A. G. NSFK–Obergrupenfireru Nojhauzenu. (Neuha-sen NSFK [Nationalsozialistisches Fliegerkorps]–Obergruppenführer úrnak, a bori rézbányák és kohó Rt. elnökének.) Beograd, 1943. 08. 11. Nytsz.: nincs. In: Borski rudnik u vreme drugog svetskograta [A bori bánya a második világháború alatt.] Arhivska grada. [Irattári anyag.] Bor, 1981, Knjiga XXV. Biblioteka Casopisa „Bakar" izdavacke delatnosti i Istorijskih Istrazivanja RTB Bor. 80.

A MAGYAR–NÉMET SZERZŐDÉS ÉS A MAGYAR KONTINGENS KISZÁLLÍTÁSA

A bori munkaszolgálatról szóló magyar–német szerződés ismert példánya – mint „előzetes szerződés" – mindössze két oldalból és hat pontból állt. Ebben kizárólag 3000 fő, katonai századokba osztott zsidó munkaszolgálatos kiszállítása szerepelt. A megállapodás szerint Magyarország az OT rendelkezésére bocsátotta a zsidó századokat, de azokat „fegyelmi szempontból" magyar vezetés alá rendelte. Az OT gondoskodott a munkaszolgálatosok bori elhelyezéséről és összes ellátmányáról. Ellenszolgáltatásként a németek havi 100 tonna, legalább 30%-os réztartalmú rézkoncentrátum szállítását vállalták. A 3000 fő munkájának ellenében Magyarország végül havi körülbelül 28 ezer tonna rézkoncentrátumot kapott, és ezért körülbelül 130 ezer pengőt[14] fizetett. A németek tehát kötelezettséget vállaltak a kényszermunkások ellátására, de a munkaerőért cserébe a magyar fél csak vételi lehetőséget kapott, és a nyersanyagért fizetnie kellett. Joggal nevezte tehát a bori munkaszolgálatot Jehuda Deutsch bori túlélő rabszolgamunkának, hiszen Magyarország áruba bocsátotta állampolgárainak munkaerejét.[15]

A magyar rabszolgasereg 1943-ben tehát 3000 főből állt. A munkaszolgálatosok 94%-a az antiszemita törvények értelmében zsidónak minősültekből, míg a fennmaradó 6% a kisegyházakhoz tartozó, katonaságmegtagadó, általában hűtlenségért elítélt Jehova Tanúja, reformadventista[16] és nazarénus férfiakból állt. A szerződésben rögzítették azt is, hogy a Honvédelmi Minisztérium további zsidó munkaszolgálatosokat bocsáthat az OT rendelkezésére. A szerződés e pontja képezte az alapját annak, hogy egy évvel később ismét 3000 magyar munkaszolgálatos kerülhessen Borba. Ekkor, 1944-ben kizárólag zsidó munkaszolgálatosokat vittek Borba.

14 Mai árakon számolva kb. 1 252 000 euró.

15 Deutsch, Jehuda. *Bor. Slave Trade during Second World War,* Netanya: szerzői kiadás, 2003.

16 Az adventista egyházból 1914-ben kiközösített reformadventisták (adventista reformmozgalom) 1925-ben szerveződtek újra.

Jehova Tanúinak egy csoportja Borban, a meddőhányók oldalában, 1943 őszén. Magyarországi Jehova Tanúi Egyház Archívuma. Nytsz.: nincs.

Az első magyar munkaszolgálatos katonai kontingenst 1943. július elején-közepén indították útnak. A kiküldött 14 zsidó munkaszolgálatos század a már felállított és a korabeli Magyarország különböző területén dolgoztatott századokból állt. Az észak-erdélyi Tasnádról és a közép-magyarországi Páhiból Szegedre, a dunántúli Szentkirályszabadjáról és Székesfehérvárról Ercsibe, a bácskai Zombor környéki Bácskertesről, Bácsszentiványról és Bükkszállásról Apatinba vonták össze a századokat. Mindezeket kiegészítették két szegedi munkaszolgálatos századdal, valamint a Jászberényben felállított és Ercsibe vezényelt kisegyháztagokból álló 801-es számú különleges munkaszolgálatos századdal. Ez utóbbi század 160-161 Jehova Tanújából, 17 reformadventistából és 8 nazarénusból állt. Az összesen 15 századot számláló egységet Szegeden, valamint Ercsiben és Apatinban tették hajóra. (A szegedi behajózás dátuma 1943. július 11-e volt.) Előzőek a Tiszán, utóbbiak a Dunán gőzhajóval és uszályokon tették meg az utat. Közel egy időben érték el a jugoszláv–román–bolgár hármas határ közelében lévő kelet-szerbiai Prahovo dunai kikötőt.

Innentől kezdve a Timok folyó völgyében, majd a Žagubica és Bor között lévő keskenyvágányú vasúttal haladva értek el végcéljukhoz. (A legutolsó csoport 1944. augusztus 5-én érkezett Borba.) A munkaszolgálatosokat az eredetileg is rájuk felügyelő magyar katonai keret kísérte. A hivatalos dokumentumokban gyakran „keresztény keretnek" nevezett katonai kísérők a jászberényi bevonulásnál, majd pedig a vízi út során súlyosan bántalmazták a kisegyháztagokat, akik minden katonai parancsot megtagadtak.[17]

Reformadventisták Borban. Forrás: Kovács Anna magángyűjteménye.

17 ld. még 122. oldal. Csapody Tamás. „'Szektáriánusok' Borban. Jehova Tanúk, reformadventisták és nazarénusok bori munkaszolgálata" in *Korall* 95, 2024, 109-134.. https://doi.org/10.52656/KORALL.2024.01

A BORI MUNKASZOLGÁLAT ELSŐ SZAKASZA
(1943. JÚLIUS–1944. MÁJUS)

A német megszállást követő bábkormányok, különösen a kollaboráns jugoszláv Nedić-kormány mindent megtett azért, hogy a németek munkaerő-szükségletét kielégítsék. Elrendelték a német hadigazdaság céljaira történő mozgósítást, és szigorú büntetés terhe mellett létrehozták a munkaszolgálat és kényszermunka intézményét. Az egész ország területére kiterjedő toborzást az OT végezte. A háborús évek alatt a bori bányavidék lépett fel a legnagyobb munkaerőigénnyel. A toborzási eredmények 1943 elején a mélypontra zuhantak, a szökések ezres méreteket öltöttek, míg a bányavidék munkaerő-szükségletei folyamatosan és jelentősen nőttek. A németek minden, számukra elérhető lehetőséget megragadtak a munkaerőhiány csökkentésére. Ekkor már, a civil munkásokon kívül, orosz, francia, valamint bosnyák, görög, lengyel, román hadifoglyokat és Jugoszláviából származó zsidó kényszermunkásokat is dolgoztattak. A kényszermunkások között voltak politikai szempontból megbízhatatlanok és partizángyanús személyek is, akiket általában a legnehezebb, föld alatti munkára osztottak be. Őket külön tartották fogva, a Borban lévő *Straflager*ben (büntetőtáborban). Az 1943 szeptemberi olasz kiugrást követően 1400 hadifogoly, úgynevezett Badoglio-katona került Borba. A mindkét magyar kontingens odaérkezése után, 1944 közepén a bori kényszermunkások összlétszáma több tízezer főt számlált.

A tág értelemben használt bori bányavidék táborainak a száma 1944 januárjában 40 volt. (A szerb nyelvű szakirodalom gyakran használja a „Bor környéki táborok" meghatározást.) A Bor és Kostolac között felépülő altáborok közül nyolcba kerültek hosszabb ideig magyar zsidó munkaszolgálatosok. A táborokban az időközben megérkező második magyar csoporttal együtt közel 20 ezer kényszermunkást tartottak fogva. A főtábor (Berlin tábor) Bor község közvetlen közelében volt, de a Borban lévő Brünn és Süd táborokban, valamint a Straflagerben rövid ideig, de szintén megfordultak magyar munkaszolgálatosok. Az első csoportban érkező 14 magyar munkaszolgálatos század a Berlin táborba került. A hatalmas kiterjedésű, dombra épített barakktáborban kizárólag magyar munkaszolgálatosok voltak. Egy külön barakkban a kisegyháztagokból álló századot helyezték el. A 15. századot a Bortól néhány kilométerre lévő egyik táborba, a hegyek között lévő München nevű altáborba vitték. A második csoportban kivitt munkaszolgálatosok általában a hegyekben lévő altáborokba kerültek. Ezek átlagosan körülbelül 5 kilométerenként, a Bor–Žagubica és a Žagubica–Laznica közötti közút

jobb, vagy baloldalán helyezkedtek el. Az altáborokat a Harmadik Birodalomhoz tartozó tartományokról, településekről és tájegységekről (Bregenz, Heidenau, Innsbruck, Laznica, München, Rhön, Vorarlberg, Westfalen), vagy pedig az altábornak helyet adó szerb településről nevezték el (Laznica, Krepolin, Žagubica stb.).[18] A táborokat és altáborokat 1942 és 1944 között többször átnevezték.

A táborok korábban már lakottak, ezért a közállapotok elviselhetőek voltak (ivóvíz, fürdővíz, patakvíz; villany, latrina), azonban a poloskák és a tetvek megkeserítették az életüket. A táborokban kevés, de szakmailag és emberileg kiváló magyar zsidó orvos teljesített szolgálatot. Az orvosok a munkaszolgálatosoktól elvett, gyorsan elfogyó gyógyszerkészletből gazdálkodtak, és a háborús helyzetre jellemző körülmények között műtöttek.[19]

A magyar munkaszolgálatosokat megérkezésük után azonnal munkába állították. A Berlin táborba kerültek általában bányaműveléssel összefüggő munkát végeztek, és elsősorban a külszíni fejtésnél (meddőrétegek robbantásos eltávolítása), alagútfúrásnál dolgoztak, és árvízvédelmi töltést építettek. A szennyezett levegőjű környezetben védőfelszerelés nélkül, saját ruhájukban végezték a nehéz fizikai munkát. Gyakoriak voltak a sérülések és a balesetek, köztük a halállal végződők is. Az élelmezésükről a németek a német katonai normák szerint gondoskodtak. A visszaemlékezések szerint az ellátás (élelem, cukorka, cigaretta, illetmény) szerénynek volt mondható, de a munkaszolgálatosok a hideg tél beálltáig és a lakossággal való kapcsolat fennállásáig nem éheztek.

Az altáborokban fogvatartottak kapták a legnehezebb terepszakaszon, a hegyekben megépítendő vasúti töltés építésének, a már megkezdett munka folytatásának a feladatát. A vasúti nyomvonalat a hegyek által körülvett, ezer méter magas Crni Vrh-ben (Fekete-hegységben) építették. A monumentális építkezés 80 évvel később látható maradványai is imponálóak.[20]

A németek által megszállt területen katonai közigazgatást vezettek be. Borban egyaránt jelen voltak a Wehrmacht és az SS katonái, valamint a Gestapo. A partizánok ellen és a szökött kényszermunkások elfogására külön katonai

18 Az altáborok nevét ABC és nem a Bortól való távolságuk szerinti sorrendben közlöm.

19 Rubányi Pál. „Tisztelt hallgatóság" in Kövesné Terstyánszky Edit (szerk.). *Gyógyító tudósok*, Budapest: Minerva, 1982. 166–176. Csapody Tamás. *Bori munkaszolgálatosok. Fejezetek a bori munkaszolgálatosok történetéből*, Budapest: Vince Kiadó, 2011. 37–114.

20 A hegyi nyomvonalnak az összesen kb. 50 km hosszú, szakaszokban megépült vasúti töltését 2015-ben bejártam.

csapatokat, elsősorban fehérorosz egységeket vetettek be. A munka irányítói és felügyelői a katonai rendfokozattal ellátott, kézifegyverrel rendelkező, és gyakran bottal közlekedő OT-katonák voltak. A szervezet munkavezetőit a köznyelvben és a foglyok maguk között todtistáknak hívták. A magyar munkaszolgálatosok leggyakrabban osztrák származású munkavezetőkről számoltak be, azonban a németeken kívül voltak népi német (magyar, cseh, román) és bolgár, ukrán, orosz, fehérorosz todtisták is. A munkavezetők közül sokan voltak olyanok, akik életkoruk, egészségügyi állapotuk, esetleg politikai nézeteik miatt nem kerülhettek a frontra, vagy éppen büntetésből kerültek Borba.[21] A magyar munkaszolgálatosokkal való bánásmód nem volt egységes: megengedő és kegyetlen felügyelő egyaránt volt közöttük. Arra is volt példa, hogy egy todtista szándékosan súlyos sérülést okozott, vagy megölt zsidó munkaszolgálatost.[22]

A hajón elindított magyar munkaszolgálatosok akkor érkeztek meg Borba, amikor a németek már számos súlyos katonai veréségen voltak túl, és megkezdődött az európai zsidóság haláltáborokba hurcolása. A németek vereséget szenvedtek Sztálingrádnál és Kurszknál. A következő hónapban az angolszász repülők pedig már Hamburgot és a Borhoz légvonalban közel eső romániai Ploieştit bombázták. Befejeződött a szövetségesek szicíliai partraszállása is. Mindez azonban csak a haditermelés további fokozására ösztönözte a németeket.

A magyar–német szerződésben foglaltak szerint a magyar munkaszolgálatosok magyar katonák alárendeltségében voltak Borban. A munkaszolgálatosok a munkahelyeken a todtisták irányítása és felügyelete alatt dolgoztak, de minden további vonatkozásban a magyar keret parancsnoksága alatt álltak. A magyar táborcsoport főparancsnoka az ekkor 48 éves Balogh András alezredes volt egészen 1943 decemberéig. Balogh szigorú volt a kerettel, a munkaszolgálatosokkal és a németekkel egyaránt. A munkaszolgálatosokkal szemben a magyar hadseregben rendszeresített kikötés[23] és botütés büntetését alkalmazta, szökésért pedig halálbüntetést helyezett kilátásba. Számára

21 Szauer László. „Emlékeim a munkaszolgálatról" in Szele Anna–Szele György (szerk.). *Kényszermunka, erőltetett menet, tömeghalál,* Budapest: Makkabi, 2005. 44. Rubányi, 1982, 166–176.

22 Csapody Tamás. „Káddis a bori munkaszolgálatosokért" in *Regio* 21/1, 2019, 242–259. https://doi.org/10.17355/rkkpt.v27i1.249

23 Kikötés: a hátul összekötött karokon való felfüggesztés, általában két órán keresztül.

azonban a munka megfelelő elvégeztetése volt a fontos, és a munkaszolgálatosoknak nem okozott külön szenvedést. Elfogadta a kisegyháztagok antimilitáns és a vallási előírásokat betartó magatartását, így az ő verésük és üldözésük megszűnt. Balogh András mintegy féléves parancsnoki idejének mérlegét az utána következő parancsnokkal való összehasonlítással együtt kell megvonni. A munkaszolgálatosok már-már nosztalgikusan gondoltak vissza Balogh Andrásra.[24] Az őt felváltó, 47 éves Marányi Ede alezredes ugyanis az első pillanattól kezdve az utolsóig mindent megtett annak érdekében, hogy a kényszermunka elviselhetetlen és életveszélyes legyen. Érkezése egyértelmű határvonal a bori munkaszolgálat történetében. A zsidókat nyíltan gyűlölő, a keretet folyamatosan a zsidó munkaszolgálatosok ellen uszító Marányi időszakában tömegesen alkalmazták a kikötést. Az eredetileg élelmiszer tárolására ásott krumplivermekben munkaszolgálatosokat kínoztak. A Marányit gúnyrajzokon ábrázoló Csillag Albert munkaszolgálatost, budapesti grafikusművészt, szisztematikusan kínoztatta, majd pedig hagyta, hogy a németek meggyilkolják. A Marányi érkezése után bekövetkező negatív változások nyomán megszaporodtak a szökések. Az elfogottak közül Grünfeld és Friedmann Sándor munkaszolgálatosokat a magyar katonai bíróság halálra ítélte, majd Marányi 1944. április 2-án demonstratívan kivégeztette őket.[25]

A bori munkaszolgálatosok első csoportját a visszahívásuk, a leváltásuk szándékával küldték ki. A háború menetének alakulása, a folyamatos bori munkaerőigény azonban felülírta ezt. A hadműveleti területen végzett bori munkaszolgálat 1943 végéig hasonlítható a belföldön végzett munkaszolgálathoz. Mindegyik katonai kényszermunka volt; a munkaszolgálatosok Borban is kapcsolatban állhattak nemcsak a helyiekkel, de saját hozzátartozóikkal is. Az ellenőrzött tábori levelezőlapok és a „feketén" hazaküldött levelek és csomagok könnyítettek elszigeteltségükön. Balogh András idején működött a táborból való eltávozás lehetősége, és szabadságra is haza tudtak néhányan utazni. A súlyosabb betegeket pedig végleg hazaküldték. Marányi Ede megjelenésével, majd pedig a németek magyarországi megszállásával

24 Csongrád-Csanád Vármegyei Levéltár (MNL CsCsVL) B IV.2464/1950. Kertész István bori zsidó munkaszolgálatos tanúvallomása. Jegyzőkönyv. Nb. 586/1949-9. sz. 3.

25 Gervai, 1947, 36–37.

a helyzet alapvetően megváltozott. Marányi körbekeríttette a Berlin tábort, eltávozásra, szabadságra utazásra nem volt többé mód, kizárólag a szülőkkel lehetett levelezni, és 1944. március 30-án sárga zsidó csillagot festetett a munkaszolgálatosok ruháira.

A BORI MUNKASZOLGÁLAT MÁSODIK SZAKASZA
(1944. MÁJUS–1944. SZEPTEMBER 17.)

Magyarországon 1944. április 15–16-án megkezdődött a zsidók gettókba és gyűjtőtáborokba hurcolása. Egy hónappal később pedig kezdetét vette a magyarországi zsidók deportálása az auschwitz-birkenaui koncentrációs táborba. A németek ebben az időszakban saját céljaik megvalósítása érdekében mintegy 110 ezer magyar munkást igényeltek, köztük 3000, Borba küldendő munkaszolgálatost. A Minisztertanács 1944. május 17-én tárgyalt a kiküldésről, és döntése szerint „magyar állampolgárt, kivéve zsidót nem adunk ki a németek által megszállt területre munkaszolgálatosnak".[26] Sztójay Döme miniszterelnöksége és Csatay Lajos honvédelmi miniszteri ideje alatt így került sor újabb 3000 magyar zsidó munkaszolgálatos kiadására 1944. május legvégén.

A magyar–német tárgyalások nyomán a Honvédelmi Minisztérium újabb zsidó származású, különböző nemzetiségű és „tiszta" magyar legénységű munkaszolgálatos századok felállításáról döntött. A közel száz új munkásszázad közül került ki a Jászberényben és Vácon felállított 14 zsidó század. Utóbbi helyen általában 1944. május 19-ére szólt a behívó, és közel tíz nappal később, május 28-án indult a marhavagonokból álló szerelvény. A Jászberénybe szóló behívók később, általában 1944. június 4-ére szóltak, és innen június 10-én indult egy másik vasúti szerelvény Borba, szintén Budapesten, Belgrádon és Nišen keresztül. Az első csoporttal szemben tehát a második csoport végig vasúton tette meg az utat. A munkaszolgálatosoknak ez a második kontingense szerb területen már láthatta a partizánok vasúti robbantásainak nyomait és az őket kísérő magyar keret meglepődését, félelmét. A bori célba érést követően azonban a munkaszolgálatosokon lett úrrá a félelem: az előzetes hírekhez képest is sokkal rosszabb állapotokat találtak.

26 Minisztertanácsi ülések jegyzőkönyve. 1944. május 17., 47. napirendi pont. Magyar munkások kiküldése a németek által megszállt területekre. Országos Levéltár (MNL OL) K/27. 1370.

Közöttük – akárcsak az első lépcsőben idehozottak között – többen voltak olyanok, akik már megjárták az ukrajnai munkaszolgálatot. Nagyon sokan voltak közöttük olyanok, akiknek a bori volt a harmadik-negyedik munkaszolgálatuk. A tapasztalatokkal rendelkezőket is meglepte azonban a bori környezet, a magyar keret és a német katonák durvasága, valamint a már közel egy éve kényszermunkára fogott bajtársaik leromlott lelki, szellemi és fizikai állapota.[27]

A BORI MUNKASZOLGÁLATOSOK

A zsidó munkaszolgálatosok mindkét bori csoportjába igen sok ismert vagy a háború után ismertté lett személyt osztottak be. A tudomány, a művészet, a média, a közélet, a gazdaság, valamint a rendvédelmi szervezetek jeles és később itthon és külföldön közismert, fontos személyiségei járták meg a bori kényszermunkatábort. Közülük a leghíresebb Radnóti Miklós és Lukács László költők, továbbá Kardos G. György író, Erdős Péter későbbi popmenedzser és Kariel Gardosh későbbi izraeli karikaturista volt. A közel 190 fős kisegyházak tagjai közül pedig sokan lettek később saját egyházukban meghatározó személyek.

A munkaszolgálatosokat az akkori ország területéről éppúgy besorozták Borba, mint a mai Magyarország területéről. A zsidó munkaszolgálatosok közül a legidősebbek az 1903-as, míg a legfiatalabbak az 1926-os évfolyamhoz tartoztak. 1903 előtt született bori munkaszolgálatos kizárólag a kisegyházak századában fordult elő. A bori zsidó munkaszolgálatosok egymás között két csoportot különböztettek meg: a Kárpátaljáról származó „finneket" és a már említett ukrajnai munkaszolgálatot megjárt „ukisokat".[28] Előzők tiszteletet vívtak ki fizikai munkabírásukkal, utóbbiak pedig a túlélési tapasztalataikkal. A munkaszolgálatosok maguk között nem illették külön névvel az érettségi után azonnal behívott, legfiatalabb korosztály tagjait. Szociológiai értelemben ők mégis egy jól megkülönböztethető csoportot alkottak. Jellemző volt rájuk, hogy nagy hasznát vették a cserkészként elsajátított ismereteiknek, hogy a bori volt az első munkaszolgálatuk, hogy megmaradtak az osztálytársi-baráti kapcsolataik. Életkorukból és helyzetükből eredően sokan közülük a *dzsemborihoz* hasonlították bori munkaszolgálatukat. Mindezzel összefüggésben

27 Gál Dezső. „Bori napló" in *Életünk* 63/6, 2009, 32–49.

28 Somló Béla. *Bori napló.* Kézirat. Bor, 1944. szeptember 23-i bejegyzés.

megállapítható, hogy alapvető különbség volt az 1943-ban és az 1944-ben érkezettek között. A Borban töltött idő hossza (14 hónap/3,5 hónap) és a fogva tartás helye (központi tábor/altábor) alapján a zsidó munkaszolgálatosok tapasztalati és életben maradási esélyei között lényeges különbség volt.

A magyar jogszabályok különbséget tettek „sárga" és az úgynevezett kikeresztelkedett, „fehér" karszalagos zsidók között. A bori keret részéről a munkaszolgálat egész ideje alatt különbség mutatkozott a „fehér" karszalagosok javára (például a munkavezetők kijelölésében, a munkaelosztásban). A „sárgák" és „fehérek" külön barakkokban laktak, és a „fehérek" eljárhattak a vasárnapi katolikus tábori misére. A keresztény keret közelebb érezte magát a keresztény hitre áttért munkaszolgálatosokhoz, ami gyakran kölcsönösnek volt mondható. A „sárgák" és „fehérek" között nemritkán volt mindezek miatt konfliktus.[29] A visszavonuláskor a megkülönböztetés viszont elveszítette jelentőségét. A gyalogmenetek során a magyar és német katonák egyaránt tömegesen gyilkolták a „sárga" és „fehér" karszalagos zsidó munkaszolgálatosokat.

A Borba vitt kisegyházak tagjainak esetében ezzel ellentétes tendencia figyelhető meg. Vallási meggyőződésük miatt nem voltak hajlandóak a katonasapka felvételére (Jehova Tanúi), vagy nem voltak hajlandóak szombaton dolgozni (reformadventisták). Ezért bántalmazták őket, és életük is veszélyben forgott. Egységes fellépésük, kiváló munkateljesítményük és megbízhatóságuk okán később nemcsak elfogadták tőlük vallási előírásaik betartását, de tekintélyt is kivívtak maguknak. A velük szembeni kezdeti gyűlölet a hadműveleti területen szimpátiává alakult át. Nem számított immár antimilitarizmusuk és „hazaáruló" minősítésük. Az irányukba megnyilvánuló bizalmat jól jelzi, hogy a táborból katonai kíséret nélkül mehettek ki a napi munkákra. A visszavonuláskor végig élvezték a keret védettségét, miközben a német katonák többször akartak velük is végezni. A bori keret őket végig magyaroknak tekintette, szemben a zsidókkal.

A második magyar munkaszolgálatos csoport indulására és megérkezésére a korábbitól lényegesen eltérő belpolitikai és külpolitikai helyzetben került sor. Magyarország német megszállás alatt állt, és a gettókból 1944. május közepén megkezdődött a deportálás. Egy hónappal később a fővárosi zsidókat sárga csillaggal megjelölt házakba költöztették. Ebben a helyzetben még a bori munkaszolgálat is a menekülést és a túlélés lehetőségét jelentette.

29 Gervai Sándor. *Azt a kort nem fogjuk visszasírni,* Budapest: szerzői kiadás, 1947.

A háború kimenetele pedig már eldőlt: a keleti fronton a szovjet csapatok folyamatosan nyomultak előre, a nyugati fronton pedig hamarosan megkezdődött a normandiai partraszállás.

A második csoport munkaszolgálatosait vasútépítési munkákra kényszerítették Bor környékén. A németek ugyanis a dunai szállítás kiváltásának, az átrakodás nélküli, gyorsabb, közvetlen vasúti elszállításnak a lehetőségét keresték. Ezért a hegyeken keresztül új vasútvonal kiépítésébe fogtak. A mintegy 150 kilométer hosszú, keskenyvágányú vasutat Bor és a Belgrád közelében lévő Kostolac között kezdték el építeni. (A Kostolacon épülő ércfeldolgozó kohóba szállították volna a bori nyersanyagot.) A németek 1942 júliusától kezdték felállítani a vasútépítőket elszállásoló altáborokat. Az első kényszermunkások 1942 augusztusában érkeztek ide Szerbiából. A magyar munkaszolgálatosok az altáborokban fogva tartott olasz hadifoglyok helyére kerültek.

A Borba vitt magyar kényszermunkások, valamint a táborok és altáborok között alig volt kapcsolat. A világtól elzárt, körbekerített táborokban, idegen nyelvi közegben, és az eleve gyéren lakott hegyekben dolgoztak. Elzártságukat fokozta, hogy a kapcsolattartás az otthon maradt családtagokkal a gettók felállítása és a deportálás miatt egyre nehezebb lett, vagy megszűnt. A munkaszolgálatosokkal való bánásmód elvileg egységesnek volt mondható, a gyakorlatban azonban mégis lényeges különbségek mutatkoztak. A bánásmód végig a Berlin táborban volt a legrosszabb, és általában minél távolabb esett egy altábor Bortól, a légkör annál kevésbé volt elviselhetetlen. Ez összefüggött a partizánok fokozatosan erősödő, de egészen 1944. szeptember legvégéig visszafogottnak mondható megjelenésével. A Tito-partizánok jelenléte a hegyekben érezhetőbb volt, mint Borban és közvetlen környékén. Megtörtént, hogy a partizánok az altáborból munkaszolgálatos orvosokat raboltak el, és ezzel ki is szabadították őket. Volt azonban arra is példa, hogy kirabolták a terepen dolgozó munkaszolgálatosokat. A partizánok kezdeményezte éjszakai lövöldözések a keret megfélemlítésére alkalmasak voltak, de komoly veszélyt nem jelentettek.[30] A táborok mindennapi életét meghatározták az ott szolgáló magyar katonák is. A hivatásos és tartalékos állományban lévőket (legénységet, altiszteket, tiszteket) a hivatalos dokumentumokban keretnek (katonai keretnek), a közbeszédben keretlegényeknek nevezték. Az adott tábor parancsnokának a magatartása pedig különösen meghatározó volt.

30 Darvas Ferenc. „Bori tartózkodásom leírása, 1943–1944" in *Tiszatáj* 63/5, 2009, 98–124.

A Heidenau és a Westfalen altáborokban például a táborparancsnokok elviselhetőbb körülményeket teremtettek, mint a Bregenz és a Rhön altáborokban. Az altáborokban eluralkodó bánásmód miatt a munkaszolgálatosok gyakran megkérték todtista munkavezetőiket, hogy munkaszüneti napon, vasárnap is kimehessenek dolgozni. A munkaszolgálatosok így a magyar keret elől kimenekültek a munkahelyeikre, ahol pihenéssel tölthették el a napot.

A visszavonulás

Magyarország és Jugoszlávia szomszédja, Románia, 1944. augusztus 23-án kilépett a háborúból. Hamarosan Bulgária is megszakította kapcsolatait Németországgal. A szerb–román–bolgár hármas határ közelében fekvő bori bányavidék egyszerre a frontvonal közelségébe került. Ebben az új helyzetben a németek a bányászatot és a vasútépítést azonnal beszüntették, és elkezdődött a visszavonulás megszervezése. Az időközben Budapesten megalakuló, Lakatos Géza vezette kormány a bori munkaszolgálatosok visszahívása mellett döntött. A munkaszolgálatosok visszakapták a megérkezésükkor – a szökések megakadályozása miatt – tőlük elvett bakancsaikat. Az altáborokban raboskodó magyar munkaszolgálatosokat gyalogmenetekben visszavonták Borba. Nagyon sokan ekkor tudtak megszökni, és szerencsés esetben a kommunista Tito-partizánokhoz, más esetekben az ekkor már a németekkel együttműködő Draža Mihailović csetnik mozgalomhoz kerültek. A Heidenau altáborból Borba vezető nehéz gyalogmenet nyomán írta meg Radnóti Miklós az *Erőltetett menet* című híres versét. Őt és tábortársait a Borban lévő Brünn táborban helyezték el augusztus 29-én. A többi altáborból legkésőbb szeptember 7-éig megérkező magyar munkaszolgálatosok a szintén Borban lévő Drezda és Süd táborokba kerültek. Rég nem látott, vagy egymásról semmit nem tudó ismerősök és barátok találkoztak össze. A napok bizonytalanságban és hadi munkával, a védelmi állások értelmetlen megerősítésével teltek. A szintén bizonytalanságban lévő keret szadista módon viselkedett.[31]

A zsidó újév ünnepének kezdetén, *ros hásána* napján, 1944. szeptember 17-én indították el Magyarország felé az első csoportot a Berlin táborból. A zsidó munkaszolgálatosok mindent megtettek annak érdekében, hogy végre hazaindulhassanak. Így volt ezzel Radnóti Miklós is, aki jó bakancsban,

31 Andai Ferenc. *Mint tanú szólni. Bori történet,* Budapest: Ab Ovo, 2003. 41–46.

egészségesen és – a lehetőségekhez képest – jó kondícióban indult útnak. A kisegyháztagok százada, néhány fő kivételével, szintén az első csoportba kapott beosztást. A visszamaradók irigyen és fájdalommal mondtak búcsút bajtársaiknak. Az utóbbi, a második csoportban elindítottak sorsa azonban összehasonlíthatatlanul szerencsésebben alakult. A mintegy 2400 főt számláló, és végül szeptember 29-én elindított csoport a menetelésük második napján felszabadult. A két csoport elindítása között eltelt 12 nap alatt a Tito-partizánok ugyanis úgy megerősödtek, hogy már vállalni tudták a menet felszabadításával együtt járó fegyveres kockázatot. Végül a magyar és a német katonák által felégetett Heidenau altábor környékén tényleges harc nélkül lefegyverezték a magyar keretet. Megkezdődött az immár szabad munkaszolgálatosok hetekig tartó hegyi menetelése a partizánokkal, vagy csoportokba verődött bolyongásuk a hegyekben. A legyengült és teljesen lerongyolódott, fegyveres kiképzés nélküli munkaszolgálatosok döntő többsége haza akart menni, és nem akart partizánnak állni. A korábban megszököttek és a felszabadítottak közül összesen mintegy 200 fő lett partizán. Közülük például Román György, Rubányi Pál, Varró Vince lettek a partizánok orvosai, akik azután a frontvonalon és a tábori kórházakban nagy tiszteletet vívtak ki maguknak.

A partizánok rögtönítélő bírósága a bori keret mintegy hat tagját halálra ítélte és kivégezte. Köztük volt a Majdanpek környékén kivégzett Torma Frigyes zászlós. Az elfogott keretlegények közül sokan megszöktek, másokat a partizánok szabadon engedtek. Közülük többen visszatértek Magyarországra, és jelentették a történteket, ami eljutott Marányi Ede alezredeshez is. A második csoportban elindítottak mintegy 98%-a végleg megmenekült. A többiek a településeket és közutakat ellenőrzésük alatt tartó, visszavonuló, vagy éppen a frontvonalat áttörő németek áldozata lett. Közülük többen haltak meg 1944. október 9-én, a Pek folyó melletti Kučevo váratlan német visszafoglalásakor. Utólag sokan úgy érezték, hogy a partizánok mellett, a harcok közepette az életük nagyobb veszélyben forgott, mint korábban bármikor.[32] A partizánokkal való folytonos hegyi meneteléstől és éhezéstől teljesen kimerültek. A felszabadítottak jelentős csoportja tért vissza az 1944. október 3-án felszabadult Borba. Itt találkoztak a betegség miatt hátrahagyott mintegy 400 fős bori csoporttal. Az itt maradt menetképteleneket a tömeggyilkosság veszélye fenyegette, de végül valamennyien életben maradtak. A felszabadult

32 Andai, 2003, 115–124.

Borba visszaérkezők viszont azzal szembesültek, hogy sorstársaik közül sokan nem élték túl a megpróbáltatásokat. A bori munkaszolgálatosok temetőjében mintegy 50 munkaszolgálatost temettek el. Köztük volt a betegségben elhunyt Lukács László költő, továbbá a balesetben és betegségben meghalt négy Jehova Tanúja. A temetőből 1964. november 17-én 47 főt exhumáltak. Végső nyughelyük a bori köztemető kriptájában található. Az altáborokban is számosan meghaltak balesetben és betegségben, de az ő végső nyughelyük ismeretlen.

A Berlin tábor közelében eltemetett munkaszolgálatosokat exhumálták, és a bori köztemető kriptájában temették el őket 1964. november 17-én. Fotó: Sosberger Pál magángyűjteménye.

Voltak, akik erőszakos halállal haltak meg. Marányi Ede nemcsak a már említett Csillag Albertet, de németek segítségével a Berlin tábor krumplivermében kínzott 23 zsidó munkaszolgálatost is hagyta meggyilkolni 1944. szeptember 15-én.[33] Őket a Bor melletti, úgynevezett 4-es kilométernél[34] lévő

33 Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára (ÁBTL) 3.1.9. V-144390/B.20. Homolya János tanúvallomása. Budapest, 1947. november 26. Nytsz.: 104.903./1947.

34 Bor belvárosától négy kilométerre délre lévő útelágazás.

téglagyárból 1950. március 2-án exhumálták. Végső sírhelyük a szabadkai izraelita temetőben található.

A felszabadított munkaszolgálatosok nem sokáig maradtak Borban. Ők és a szerb területen szétszóródott sorstársaik átkeltek a Dunán, és Aradon, valamint Temesváron élvezték a helyi zsidóság vendégszeretetét. Többségük 1944. december végéig maradt, de voltak, akik csak 1945 tavaszán tértek vissza Magyarországra. Romániából néhányan és Bulgárián keresztül mintegy 200-an vándoroltak ki Palesztinába. Köztük volt Kardos G. György, a későbbi híres író is.

Az első csoport sorsa

Bor felszabadulásának időpontjában az első etapban elindított gyalogmenet még csak Újvidéken járt. A hazaérkezés gyors és szerencsés reménye ekkor már szertefoszlott. A menet parancsnokai Pataki Ferenc és Juhász Pál főhadnagyok voltak. Marányi Ede alezredes parancsának megfelelően a bori keret durván bánt a munkaszolgálatosokkal. A hegyek között és szerb területeken áthaladva a keret tartott a partizánoktól. Szökni is lehetett, de ekkor még tömeges szökésre nem volt példa. A napi gyalogmenet megterhelő, az ellátás gyenge volt, az utánpótlás pedig elmaradt. A keretnek is fárasztó volt az út, és ők sem számítottak arra, hogy útközben nem kapnak majd vasúti szállítást, és hogy nem a legrövidebb úton kell Magyarország felé gyalogolniuk. A keret kegyetlenkedése Belgrád után, a német közigazgatás alatt álló, de Jugoszláviához tartozó bánáti útszakaszon kezdődött. Pancsova és Titel között a menet mintegy 200 tagját gyilkolták meg a helyi népi németekből szerveződő katonai alakulatok, a Deutsche Militz (DM) tagjai.[35] A Pancsova melletti Jabukánál legalább 133 bori zsidó munkaszolgálatost gyilkoltak meg.[36] A magyar keret kivette részét a gyilkosságsorozatból, és eltűrte a DM katonáitól a menet megtizedelését. A gyalogmenet ekkor vált először „mozgó vesztőhellyé". Újvidéken mintegy húszan megszöktek, köztük 1944. október 4-én Spira György, a későbbi jeles történész. A többiek Szenttamás és Verbász felé vánszorogtak tovább. A nyugat-bácskai Cservenkára október

35 Böhm, Johann. *Die deutschen Volksgruppen im Unabhängigen Staat Kroatien und im serbischen Banat. Ihr Verhältnis zum Dritten Reich 1941–1944,* Frankfurt am Main: Peter Lang, 2012. https://doi.org/10.3726/978-3-653-02069-4

36 Csapody Tamás. „A jabukai tömeggyilkosság" in *BUKSZ* 26/2, 2014, 156–162.

5-én értek, ahol az egybefüggő két téglagyárban szállásolták el őket. A téglagyárban írta Radnóti Miklós a *Razglednicák (2)* című híres versét. Október 7-én éjjel megkezdődött a bori munkaszolgálatosokat ért legnagyobb gyilkosságsorozat. Német katonák, a magyar keret támogatásával mintegy 700-1000 zsidó munkaszolgálatost gyilkoltak meg. A vérengzést a közeledő szovjet csapatok miatt hagyták félbe. Ezután a magyar keret tagjai közül volt, aki mentette a túlélőket a kivégzőgödörből, és voltak, akik hajtóvadászatot indítottak a téglagyárakban elbújt munkaszolgálatosok után. Az egyik téglagyár halál-árkából 22 főnek sikerült kimenekülnie.[37] A Tito-partizánok és a szovjet csapatok bevonulása után a cservenkai áldozatokat három alkalommal exhumálták (1944. december 19.; 1945. január, 1957. november 4–5.). A zombori izraelita temetőben hantolták el őket, és feltehetően itt nyugszik a Cservenka és Zombor közötti útvonalon a német katonák által meggyilkolt közel 400 zsidó bori munkaszolgálatos is.[38]

A korábban együtt vonuló menet Cservenka után három részre szakadt. A zsidó munkaszolgálatosok egyik csoportját Zomboron át Bajára, a másikat Mohácsra kísérték a német, horvát és bosnyák SS-katonák. Bajáig és Mohácsig, menet közben, közel 400 zsidó munkaszolgálatost gyilkoltak meg. Mohácsról a németek mintegy 40 főt vasúton Nagykanizsán át Körmendre, majd onnan Ausztriába vittek. Közülük valószínűleg csak néhányan élték túl a holokausztot. A németek az életben maradt zsidó munkaszolgálatosokat Baján és Mohácson átadták a helyi magyar katonaságnak. A magyar katonák és a helyi lakosok példásan viselték gondjukat a munkaszolgálatosoknak, és sokakat meg is szöktettek. A bajai és mohácsi fogva tartás idején jelentette be Horthy Miklós kormányzó Magyarország kiugrását a háborúból. A bajai és a mohácsi boriakat, külön-külön csoportban, nyitott marhavagonajtókkal indították el Szentkirályszabadja irányába. Ott akarták végleg leszerelni őket. Ez azonban nem történt meg, mert Magyarországnak nem sikerült kiugrania a háborúból. A hatalom 1944. október 15-én a nyilas Szálasi Ferenc miniszterelnök kezébe került. A bajai és mohácsi boriak Szentkirályszabadjára már ismét katonák által őrzött, zárt marhavagonokban érkeztek meg.

37 Csapody Tamás. „A cservenkai halál-árok túlélői" in *Regio* 29/3, 2021, 137–167. https://doi.org/10.17355/rkkpt.v29i3.137

38 Csapody Tamás. „A cservenkai exhumálások története" in *Történelmi Szemle* 64/3, 2022, 481–511.

A legnagyobb megdöbbenés azonban csak ekkor érte őket: itt a kegyetlen bori keret várta őket.

A Cservenkáról elindult harmadik gyalogmenetben vonultak a kisegyházak tagjai szintén Zombor felé. A századukból ekkor azonban már hiányoztak a reformadventisták, mivel őket hittestvéreik 1944. szeptember 24-e körül Belgrád előtt megszöktették. A szökést irányító egyik szerbiai magyar szombatista helyezte őket biztonságba a németek által megszállt Belgrádban.[39] A kisegyházak századát a magyar keret kísérte Zomborig, ahonnan vonattal tették meg együtt az utat Kiskunhalasig. Itt a bori keret részt vett a vasúti pályaudvarnál történt, mintegy 160 zsidó munkaszolgálatos életét kioltó vérengzésben. (Az áldozatok nem bori munkaszolgálatos zsidók voltak.[40]) A történtek után szintén vasúton folytatták útjukat Szentkirályszabadjára. Itt találkozott ismét a Cservenka után három részre szakadt bori menet maradéka, a mintegy 1600 zsidó, 153 Jehova Tanúja, valamint 8 nazarénus. Utóbbiak továbbra is egy századot alkottak. Őket azután 1944 decemberében gyalogmenetben elindították Szombathelyre, ahol a bori keretlegények felügyelete mellett különböző munkákra vezényelték ki őket. A Szombathelyt megközelítő szovjet csapatok előretörésekor nyugatra akarták a századot továbbküldeni. Erre azonban már nem került sor, és 1945 húsvétján, március utolsó napjaiban, teljes létszámban felszabadultak.

Szentkirályszabadján a végkimerülés állapotában lévő bori zsidó munkaszolgálatosok néhány napos pihenőt kaptak. Itt a bori maradék parancsnoka ismét Marányi Ede alezredes lett, aki tudott Cservenkáról és a második csoport megmeneküléséről. Mindezek tovább erősítették zsidógyűlöletét. Szentkirályszabadján nyolc bori munkaszolgálatos halt meg végelgyengülésben vagy lőtt sebek miatt. A szombathelyi kórházba közel 60 bori zsidó munkaszolgálatos került. Itt közülük sokan meghaltak vagy nyomuk veszett.

A németek 1944 októberében újabb magyar munkaerő átadását követelték Szálasi Ferenctől. A nyilas kormány honvédelmi minisztere, Beregfy Károly vezérezredes 1944. október 26-án elrendelte zsidó munkaszolgálatos századok

39 Stevan Barat adventista levele Csapody Tamásnak. Bacchus Marsh (Ausztrália), 2006. november 6.

40 ÁBTL 3.1.5. O-16476. Jelentés Bodor Sándor meghallgatásáról. Budapest, 1973. május 2. 144-145. Nytsz.: 3/6.-251/73.306.

Mosonmagyaróvárra történő összevonását.[41] A 70 zsidó munkaszolgálatos század közé került a hat, bori maradékból megalakított század is. A Baja vagy Mohács érintésével megérkezett boriak két külön csoportban indultak el Szentkirályszabadjáról október legvégén és november legelején Mosonmagyaróvár felé. Radnóti Miklós a továbbindulása előtt, itt írta meg utolsó ismert versét – *Razglednicák (4)*. Akik túlélték Bort és a gyilkos meneteket, azokat ismét – német kérésre – észak felé irányították, hogy másodszor is átadják őket a németeknek.

A dunántúli menet parancsnoka Pataki Ferenc és Juhász Pál lett. Marányi ekkor vált el végleg a boriaktól, és Szombathelyre ment. A gyalogmenet azonban, a korábbiakhoz hasonlóan, minimális ellátás és a keret maximális kegyetlensége mellett haladt. A Veszprém–Győr útvonalon gyalogló menet útközben is veszteségeket szenvedett el. A bori menet megint „mozgó vesztőhellyé" vált. A menetképteleneket összegyűjtötték, és a menetet kísérő magyar katonák 22 főt meggyilkoltak Abda határánál, a Rábca töltésénél. Exhumálásukra 1946. június 19–20-án került sor. Az Abdánál meggyilkoltak közül nyolc főt 1946. szeptember 22-án a Kozma utcai izraelita, míg két főt egy nappal korábban a budapesti, Rákoskeresztúri új köztemetőben temettek el.

A honvédelmi miniszter rendeletének megfelelően, a bori munkaszolgálatosok maradék két csoportja 1944. november 7-én és 9-én elérte Mosonmagyaróvárt. A bori keret átadta őket a németeknek, akik a gyalogmenettel átlépték a korabeli magyar–német (osztrák) határt. A bevagonírozásra az ausztriai Zurndorf vasútállomásán került sor. A mohácsi boriakat a Berlin melletti sachenhauseni koncentrációs táborba vitték. Innen különböző koncentrációs táborokba (Weimar-Buchenwald, Ravensbrück, Barth, Ludwiglust) szállították őket tovább. A bajai boriakat Zurndorfból a cseh–német határ melletti flossenbürgi koncentrációs táborba vitték, ahonnan Ohrdruf, Mittelbau-Dora, Herzbruck, Buchenwald, Bergen-Belsen és Dachau koncentrációs táborokba kerültek. A bori maradék mintegy 1600 fős létszámából összesen talán 500-an élték meg a felszabadításukat.

41 M. kir. Honvédelmi Miniszter 975/M. 42-1944. számú rendelete.

A bori táborcsoport besorolása

A németek által a bori bányavidéken létrehozott táborrendszer a funkcióját tekintve alapvetően munkatábor volt. Bizonyos csoportoknak (például olasz katonáknak) hadifogoly- és munkatáborként, más csoportoknak (például partizánoknak) büntető- és munkatáborként működött. A magyar katonai munkaszolgálatosok számára, a zsidók és a kisegyháztagok szempontjából egyaránt kényszermunka- és büntetőtábor volt. A németek szempontjából a magyar munkaszolgálatosok munkások voltak és maradtak egész ottlétük alatt. A magyar keret szempontjából azonban, különösen 1943 decemberétől, Bor elsődlegesen katonai büntetőtábor lett. Mindezt azért is kell megemlíteni, mert a munkaszolgálatosokkal való bánásmód változása Borban megelőzte a honvédelmi miniszter erre vonatkozó rendeletét. Csatay Lajos honvédelmi miniszter ugyanis csak 1944. június 7-én adta ki a zsidó munkaszolgálatosok „hadifogolytáborszerű" elhelyezésére és őrzésére vonatkozó bizalmas rendeletét.[42] A magyar munkaszolgálatosok helyzetében a visszavonuláskor, azon belül is 1944. szeptember 17-étől következett be ismét érdemi változás. A státuszuk ekkor megint egyértelműen romlott, mivel halálmenetekben, azaz „mozgó vesztőhelyekként" érték el Magyarország határait.

Az áldozatok és az elkövetők sorsa 1945 után

A világháború befejeződésével és a bori munkaszolgálatosok felszabadulásával a szenvedéstörténetük nem ért véget. A koncentrációs táborokban felszabadítottakra előbb rövidebb-hosszabb regenerálódás várt, majd a hazautazás nehézsége. Sokan nem tértek vissza Magyarországra, széjjelszóródtak a világban. Valamennyiüket érintette azonban a pótolhatatlan veszteség, hiszen távollétükben hozzátartozóik többségét meggyilkolták. Ők maguk sem voltak biztonságban. A volt bori munkaszolgálatos zsidók közül és a volt bori kisegyháztagok közül is többeket elvittek „málenkij robotra" a Szovjetunióba.[43] Az elhurcolt volt bori kényszermunkások ekkor szovjet kényszermunkások lettek. Közülük a négy reformadventista halt meg szovjet táborban. A magyar hadseregben betöltött „hadifogolyszerű" státuszuk után

42 Az 151., 158. számú elnöki 42.1944. rendelet a zsidó kisegítő munkásszázadokban dolgozó, hadiüzemi munkásokra, mérnökökre és egyéb szakemberekre vonatkozott.

43 A bori zsidó és Jehova Tanú munkaszolgálatosok közül néhány főt, a reformadventisták közül négy, a nazarénusok közül három főt vittek szovjet munkatáborba.

ténylegesen is hadifoglyok lettek. A katonai szolgálatot megtagadták, nem vettek részt semmilyen harcban, de a Szovjetunióban kellett tovább szenvedniük a Horthy-rendszer bűneiért.

Magyarország felszabadulása után a szovjet katonák azonnal megszállták az országot. A szovjet típusú pártállami diktatúra végül 1949-re épült ki. A számonkérések az új, de még kialakulatlan politikai rendszer keretei között kezdődtek meg. Az igazolóbizottságok és népbíróságok előtt sorra jelentek meg a különböző politikai vagy háborús bűncselekményekkel megvádolt személyek. A bori keret számos tagja eltűnt Nyugaton. A Szálasi-időszak alatt előléptetett Marányi Ede hungarista ezredes büntetlenül és békésen, Antal Fehér álnéven élte le hátralévő éveit a Német Szövetségi Köztársaságban (NSZK). Balogh András alezredes kevesebb mint nyolc hónapot töltött börtönben, de a bori időszaka utáni parancsnoki magatartása miatt marasztalták el. A népbíróságok 1945 és 1949 között a bori katonai keret számos tagját ítélték el vagy mentették fel. Kizárólag csak a dunántúli bori menetet kísérők közül 18 fő ellen folyt nyomozás, vagy született felmentő vagy elmarasztaló ítélet.[44] A nyomozásokban és a népbíróságok munkájában olykor megjelent a munkaszolgálatosokban élő reváns igénye. A kisegyházak tagjaiban nem élt ez az igény, és a népbírósági perekben gyakran az idézés ellenére sem mentek el tanúskodni, vagy ha igen, akkor is gyakran csak a védelem tudta használni a vallomásaikat. Más esetekben éppen távolmaradásukkal segítették a gyanúsítottakat. Voltak azonban olyan népbírósági perek is, ahol a kisegyházak tagjainak tanúvallomásai önmagukban is megalapozták a legsúlyosabb ítéletek kiszabását.

A nyomozásokban és a népbíróságok munkájában tetten érhetők a szakmai hibák és politikai elfogultságok. A tanúvallomásokat szigorú forráskritikával kell kezelni, és az ítéletek nem állták ki minden esetben a „jog próbáját". Ugyanakkor ezek a népbírósági perek nem moshatók össze az 1949 utáni úgynevezett koncepciós perekkel, amelyek Rákosi Mátyás kommunista pártvezető totalitárius rendszerének kiépülését szolgálták.

A bori keretből háborús bűntett elkövetése miatt hat főt végeztek ki. Közülük öten nyugszanak a Rákoskeresztúri új köztemető 298-as parcellájában.[45] 1947-ben végezték ki Asztalos Ferenc szakaszvezetőt, Juhász Pál főhadnagyot, Sisák György tizedest, Szokolics Ferenc honvédot és Tálas András hadapródőrmestert. Ők az egyik nemzeti panteonként működő parcellában alusszák örök álmukat. A bori keret három kivégzett tagjának neve felkerült „A hazáért haltak vértanúhalált" feliratú márványtáblára is. A 2007 novemberétől kibontakozó tiltakozások hatására a márványtáblák feliratát és az azon szereplő neveket megváltoztatták, és ma már a háborús bűntettek elkövetőinek sírjairól hiányzik a nemzeti címer. A parcella 2012-től Magyarország 12 nemzeti emlékhelyének egyike, ahol az állami és pártvezetők rendszeresen koszorúznak.

A bori tömeggyilkosságok ügyében soha, senkit nem vontak felelősségre itthon vagy külföldön. Az abdai tömeggyilkosság, illetőleg Radnóti Miklós meggyilkolásának ügyében az állambiztonsági szolgálat 1967 és 1977 között titkos nyomozást folytatott. A tömeggyilkosság elkövetésével gyanúsított öt bori keretlegény ellen nem emeltek vádat. A koronatanú, az egyedüli beismerő vallomást tett gyanúsított, Bodor Sándor tizedes a vallomása időpontjában súlyos agylágyulásban szenvedett. Ezért senki ellen nem emeltek vádat.[46] A cservenkai tömeggyilkosság ügyében az NSZK-ban indult nyomozás 1960-ban. A nyomozást ezt követően kiterjesztették a Cservenka és Baja között történt gyilkosságokra is.[47] A mintegy 400 tanút felvonultató nyomozás 1972-ben fejeződött be. A német hadsereg különböző rendfokozatú katonái közül 22 fő került a gyanúsítottak közé. Bizonyítékok hiányában azonban ebben az esetben sem emeltek senki ellen vádat. A 2000-ben történt perújrafelvétel idején a két fővádlott már meghalt.[48]

A világban szétszóródott bori munkaszolgálatosok különbözőképpen élhettek a kárpótlási igényükkel. A kommunista Magyarországon élőknek erre csak korlátozottan volt lehetőségük. Egyéni vagy szervezett formában, magyar és nemzetközi szervezeteken keresztül, a rendszerváltozás előtt és után is történt részükre valamilyen szerény kárpótlás. Ez egyszeri kifizetést

44 Csapody Tamás. „Horváth József bori keretlegény élete és halála" in *Mozgó Világ* 36/8, 2010, 88–95.

45 A háborús bűntett elkövetése miatt halálra ítélt hatodik bori keretlegényt, Császár János főtörzsőrmestert Szegeden végezték ki, 1945-ben.

46 Csapody Tamás. „Abdai gyilkosok" in *Aetas* 25/1, 2010, 66–92.

47 Zsidók kivégzése Cservenkán, 1944. október 7–8-án (1 Js 9/68., 3 Js 677/64.). Zsidók menete Bortól Bajára. Bundesarchiv, Ludwigsburg, B 162/4081., B 162/4082., B 162/4083., B 162/20325.

48 Csapody Tamás. „Német nyomozás a cservenkai tömeggyilkosság ügyében" in *FONS* 24/2, 2017, 143–223.

vagy járulékfizetést jelentett. A kárpótlások folyósítója számos esetben a Siemens-Bauunion GmbH jogutódja volt, amely gyakran vitatta a kárpótlás jogalapját.

A bori munkaszolgálattal összefüggésben számos emlékművet emeltek. Ezek ünnepélyes, állami avatásain a jugoszláviai és a magyar izraelita hitközségek képviselői, valamint volt munkaszolgálatosok egyaránt részt vettek. Emlékmű avatására került sor a bori Berlin tábor felett 1982. május 7-én, a bori köztemető kriptájánál 1964. november 11-én, Jabukánál 1945. március 18-án és a cservenkai áldozatok zombori tömegsírjánál 1964. április 14-én. Ezek azonban inkább a fasisztákat legyőző partizánokra és a fasizmus áldozataira emlékeznek. Borban máig jól ismerik Radnóti nevét, első szobrát a volt München altábor közelében, a mai Bori-tónál állították fel 1984. május 5-én. Az itt raboskodó két költőről, Radnóti Miklósról és Lukács Lászlóról utcát neveztek el Borban. Az Abda melletti Rábca folyó partján Radnóti-emlékhelyet hoztak létre 1966. május 7-én, ami napjainkban is zarándokhely.

Volt bori munkaszolgálatosok Budapesten, a Holokauszt Emlékközpontban 2004-ben (balról jobbra: Mayer Rudolf, Szauer László, Papp Lajos, Papp Bálint, Markovits Pál, Kádár István). Fotó: Csapody Tamás.

A háború után a hallgatás évtizedei következtek. A partizánnak állt volt bori munkaszolgálatosok közül többen magas rangú jugoszláv kitüntetést kaptak. A Rákosi-korszakban a volt bori munkaszolgálatosokat Magyarországon titoista kémnek tartották, és üldözték őket. A bori munkaszolgálat emlékezetének fenntartásában sokat tettek a különböző országokba került túlélők. Magyarországon kívül Ausztráliában, Franciaországban, Izraelben, Jugoszláviában (Szerbiában) és Kanadában is működött ilyen egyszemélyes „emlékezetközpont".

A volt bori munkaszolgálatosok nem alapítottak nemzetközi szervezetet. A magyarországi volt bori munkaszolgálatosok összefogására is csak igen későn, 1962-ben került sor. A Nácizmus Üldözötteinek Bizottsága keretein belül megalakult Bori Csoportnak több száz tagja volt. A kisegyházak tagjai közül utolsóként Szinger Ádám Jehova Tanúja 2024-ben, Bozsor János reformadventista 1997-ben, Papp Bálint nazarénus 2017-ben halt meg. A legidősebb zsidó túlélő a 98 éves Gergely István Ausztráliában, a 99 éves Ilkovics Márton Izraelben, 99 esztendős Ungár Jenő pedig Budapesten él.

Klacsmann Borbála

Egy gyötrelmes hónap – A pesti gettó topográfiája és mikrotörténete[1]

A pesti gettó volt az utolsó, amelyet a második világháború során felállítottak Európában: a nyilasok 1944. november második felében döntöttek a létrehozásáról, és december 10-én zárták le kapuit,[2] amikor a Vörös Hadsereg már a főváros határában állt. Azonban nem ez volt e gettó egyetlen sajátossága. Mint a legtöbb magyarországi gettó, ez is csupán néhány hétig létezett, de végül nem azért számolták fel, mert a lakóit deportálták Auschwitz-Birkenauba, hanem mert 1945. január 17–18-án a Vörös Hadsereg felszabadította őket. Így a súlyos veszteségek ellenére a legtöbb magyar zsidó, akit a gettóba kényszerítettek a nyilasok, túlélte a holokausztot.

Míg a pesti gettó történetének alapjai közismertek a kutatók és a nagyközönség körében is, viszonylag kevés a témával foglalkozó szaktanulmány, továbbá meglehetősen kevesen írtak a gettó mikrotörténetéről, topográfiájáról, annak ellenére, hogy rengeteg forrás, valamint a nagyszámú túlélőnek köszönhetően visszaemlékezések, memoárok állnak rendelkezésünkre. A legfontosabb elsődleges forráscsoportot az úgynevezett gettóiratok képezik: e forrásokat a Zsidó Tanács hozta létre, és elsősorban a gettó közigazgatásáról, a mindennapi gondokról és azok megoldásáról szólnak. Emellett Lévai Jenő is összegyűjtött és közzétett forrásokat, amelyeket a pesti zsidóság és

1 A tanulmány alapját képező kutatást az *If These Streets Could Talk* című Augmented Reality projekt keretein belül végeztem. A kutatást a Conference on Jewish Material Claims Against Germany támogatta, amelyet az „Emlékezet, Felelősség és Jövő" Alapítvány szponzorál a Német Pénzügyminisztérium támogatásával. Ezúton is köszönöm a segítséget a tanulmány bírálóinak, Buchmüller Péternek és Lénárt Andrásnak.

2 Braham, Randolph L. *A népirtás politikája – A Holocaust Magyarországon* II. köt., Budapest: Belvárosi Könyvkiadó, 1997. 937.

a gettó történetének elbeszélésével fűzött össze.[3] *A pesti gettó története* című könyve[4] így az előbb említett, néhol töredékes források fontos kiegészítője.

A gettó túlélői közül többen adtak interjúkat különböző gyűjteményekbe, például a Dél-kaliforniai Egyetem Soá Alapítványának, illetve magyarul a Centropának, továbbá például a Csillagos házak honlapján is publikálta a történetét néhány túlélő.[5] Visszaemlékezések, memoárok megjelentek magyarul és angolul is, például a kanadai Azrieli Alapítvány memoársorozatában,[6] valamint *A Vészkorszak árvái*[7] című, nemrég kiadott gyűjtemény is tartalmaz visszaemlékezéseket olyan túlélőktől, akik gyermekként kerültek a gettóba.

E tanulmányt öt tematikus részre osztottam: először röviden ismertetem a pesti zsidónegyed kialakulását, hogy bemutassam az olvasónak azon többékevésbé közismert helyszínek történetét, amelyekről a tanulmány további részeiben szó lesz. Ezután áttérek a csillagos házak rövid történetére, mivel először ezek szolgáltak gettóként a pesti zsidóság számára, és a nagy gettóba költözésük idején szintén fontos szerepe volt annak, hogy a kijelölt területen hány csillagos ház állt. A harmadik és negyedik részben rekonstruálom a gettó létrehozását, valamint mikrotörténeti események és a gettó adminisztrációjának, illetve topográfiájának kapcsolatát. Elemzésemhez az úgynevezett *„spatial history"*, azaz a térbeliség története módszertanát használom. E megközelítés lényege, hogy az ember (épített vagy természeti) környezetét tudatos konstrukcióként, a történelem során létrehozott, szüntelenül változó produktumként kezeli. Az így felfogott térhez jellegzetes, időben változó használati módok kötődnek. A térbeli tapasztalatokról szóló reprezentáció, egyes terek nyelvi ábrázolása, értelmezése hozzásegíthet a helyszínhez

3 Lévai Jenő (1892–1983) író, szerkesztő, újságíró. A nemzetközi gettóban élte túl a holokausztot.

4 Lévai Jenő. *A pesti gettó története,* Budapest: Budapest VII. kerület önkormányzata, 2014. Lévai a holokauszt idején naplót írt, és a háború után tudatosan vállalta a krónikási szerepet. Több könyvben írt a zsidóság megpróbáltatásairól, illetve a holokauszt egyes epizódjairól. Zombory Máté. „A nemzeti tragédia narratívái: Lévai Jenő, az írás és a történelem (1932–1948)" in *Múltunk* 2, 2018, 197–236.

5 https://www.csillagoshazak.hu/.

6 Lásd például: Ibolya Grossman, Andy Réti. *Stronger together,* Toronto: Azrieli, 2016; Kitty Salsberg, Ellen Foster. *Never far apart,* Toronto: Azrieli, 2015.

7 Bányai Viktória, Frojimovics Kinga, Gombocz Eszter (szerk.). *A Vészkorszak árvái. A magyarországi zsidó árvaházak és gyermekotthonok emlékezete,* Budapest: NÜB, 2020.

kötődő történelmi események pontosabb megértéséhez.[8] Ebből a szempontból vizsgálta a csillagos házak és a pesti gettó történetét Tim Cole is; úttörő művében, a *Holocaust City*ben[9] azonban utóbbira jóval kisebb figyelmet fordított, és forrásbázisát elsősorban a nemzsidó hatóságok által írt iratok adták. Ezzel szemben e tanulmányban a gettóiratokon keresztül világítom meg, hogy maga a Zsidó Tanács hogyan építette fel a gettó belső szervezetét, és az hogyan fűződött ezer szállal a terület topográfiájához.

A tanulmány utolsó részének központi témája az, hogy a gettólakók hogyan értékelték át és ruházták fel új jelentéstartalommal a történelmi zsidónegyed egyes helyszíneit. Ebben (saját készítésű) interjúkat, visszaemlékezéseket, memoárokat használok, amelyek természetüknél fogva tartalmazzák egy-egy korszak, jelenség egyéni értelmezését, átélésének interpretációját. Általuk így vizsgálható nemcsak az egyéni emlékezet, hanem a múlt megkonstruálásának módja, az egyéni és kollektív emlékezet összefüggései. Az ilyen típusú visszaemlékezések azonban szükségszerűen töredezettek,[10] hiszen az interjúalanyok mind csupán az általuk átéltekről számolhatnak be, továbbá az emberi emlékezet nem csalhatatlan, bizonyos eseményekről megfeledkezünk, míg másokkal kapcsolatban torzít az emlékezetünk. Emellett a visszaemlékezés megformálása idővel is változik, hiszen az emlékező későbbi tapasztalatait, tudását is hasznosítja a narratíva megalkotásakor, illetve a holokaussthoz hasonló történelmi eseményt átélt emberek feldolgozzák a traumát, ami szintén befolyásolja elbeszélésüket.[11] Mindezeket figyelembe véve a visszaemlékezéseket szintén a térbeliség történetének módszertanán keresztül

8 Gyáni Gábor. „'Térbeli fordulat' és a várostörténet" in *Korunk* 18/7, 2007, 4–14; White, Richard. "What is Spatial History?" in *Stanford History Spatial History Lab,* 2010. https://web.stanford.edu/group/spatialhistory/media/images/publication/what%20is%20spatial%20history%20pub%20020110.pdf letöltve: 2024. június 4. Magyar holokausztkutatók körében használja ezt a módszert például Huhák Heléna. „Koncentrációs tábor mint tértapasztalat" in *Századok* 153/4, 2019, 641–656.

9 Cole, Tim. *Holocaust City – The Making of a Jewish Ghetto,* London, New York: Routledge, 2003. https://doi.org/10.4324/9780203951255 Tim Cole és Alberto Giordano interaktív térképet is készített, amelyen nemcsak a csillagos házak és a gettó épületeit jelölik, hanem ábrázolják a budapesti zsidóság gettósításának terveit is. The Budapest ghetto dataset, https://holocaustgeographies.org/budapestghettodataset letöltve: 2024. szeptember 18.

10 Kovács Éva (szerk.). *Tükörszilánkok. Kádár-korszakok a személyes emlékezetben,* Budapest: MTA Szociológiai Kutatóintézet, 1956-os Intézet, 2008. 11.

11 Kovács Éva. „Post-testimony. A tanúságtétel helye a soá történeti elbeszélésében" in *Socio.hu* 8/3, 2018, 114. https://doi.org/10.18030/socio.hu.2018.3.107

közelítem meg, szem előtt tartva, amit a *Geographies of the Holocaust* című könyv szerkesztői így fogalmaztak meg: „Terület és tér alapvető az emberi érzelmek és tapasztalatok szempontjából. Míg e fogalmak szorosan kötődnek a fizikai környezethez, gazdagságuk nagyrészt az emberi észlelésből és az értékről alkotott elképzelésünkből származik."[12] Ez a módszertan elősegíti azt, hogy megmutathassam, maguk a túlélők mit tapasztaltak, mit éreztek a gettóban töltött időszak alatt, hogyan jelennek meg az interjúkban a gettó jellegzetes helyei, a túlélők milyen jelentést társítottak egy-egy épülethez, területhez, helyiséghez. Emellett azt is vizsgálom, hogy milyen érzéseket váltottak ki az emlékezőkből az egyes helyeken tapasztalt körülmények.

Tanulmányommal igyekszem hozzájárulni a pesti gettó működésének alaposabb megértéséhez és az ezzel kapcsolatos információk bővítéséhez.

A pesti zsidónegyed története

A hagyományos pesti zsidónegyed ma Erzsébetváros, a VII. kerület, illetve részben a VI. kerület (Terézváros) része. Az első zsidók a 18. század végén érkeztek ide az óbudai közösségből, amikor engedélyt kaptak Pest városától, hogy letelepedjenek. Mivel azonban nem rendelkeztek polgárjoggal, nem lakhattak a városfalon belül,[13] ezért az első telepesek a határtól keletre kerestek olyan helyet, ahol megalapíthatták saját piacukat. Ez a hely ma Budapest szíve, a Deák Ferenc tér – akkoriban azonban „Zsidópiacnak" nevezték. Az itt dolgozók bőrfeldolgozással, gyapjúkereskedelemmel, vászonkészítéssel és termékeik eladásával foglalkoztak.[14]

Később a zsidó élet központja kicsivel keletebbre, az úgynevezett Orczy-házba mozdult el, amely a nevét Orczy István és József bárókról kapta: ők vették meg és egyesítették a mai Károly körúton, a Madách-házak helyén álló két épületet. Az így létrejött monumentális, kétszintes barokk épület több okból is híres volt: először is, a König von Engelland nevű fogadó helyére épült, amely az utazó kereskedők népszerű szálláshelye volt, és nevét

12 A részlet a szerző fordítása. Anne Kelly Knowles, Tim Cole, Alberto Giordano (szerk.). *Geographies of the Holocaust,* Bloomington, Indianapolis: Indiana University Press, 2014. 4. https://doi.org/10.1093/ahr/120.5.2020a

13 Szívós Erika. *Hétker, zsidónegyed, gettó, bulinegyed? A Belső-Erzsébetváros története a kezdetektől a 2000-es évekig,* Budapest: Korall, 2022.

14 Frojimovics Kinga, Komoróczy Géza, Pusztai Viktória, Strbik Andrea. *A zsidó Budapest* I. köt., Budapest: MTA Judaisztikai Kutatócsoport, 1995. 100.

kölcsönözte a Király utcának is. Másodszor, az Orczy-ház lett Pest második legnagyobb épülete, amelyben lakások, raktárak, pincék és üzletek is helyet kaptak. Úgy működött, akár egy város a városban, kiváltképp a zsidó lakosok számára, akik saját fürdővel,[15] zsinagógával, iskolával, metszővel és üzletekkel rendelkeztek az épületen belül. Az épület hamar afféle horgony lett az újonnan érkező zsidó családok számára: biztosak lehettek abban, hogy itt működő közösséget, és minden szükséges létesítményt megtalálnak.[16]

Az Orczy-házat 1936-ban bontották el – ekkorra a Király utca lett a helyi zsidó élet központja. A 19. század közepén divatos utcának számított impozáns épületeivel és állandóan sűrű forgalmával. A zsidó élet virágzott ebben a környezetben, zsinagógák és imaházak sorát, Talmud Tórát és mikvét létesítettek a Király utcában. A gazdasági élet is itt összpontosult: a kávéházakban (elsősorban az Orczy-kávéházban) egész nap ment az alkudozás, kereskedés; az utcafrontra boltok, műhelyek, gyárak nyíltak.[17] Mivel korábban zsidók nem lehettek céhtagok, többnyire olyan foglalkozásokat űztek, amelyekhez nem volt szükség tagságra: kereskedtek, majd a céhes keretek felszámolása után szabóként, cipészként, ötvösként, tímárként, vagy a ruhaiparban dolgoztak.[18]

A 19. század közepén, kiváltképp az 1867-es emancipációs törvény után a zsidó élet új lendületet kapott. A századfordulóra Erzsébetvárosban 39%-ra, Terézvárosban 35,6%-ra emelkedett a zsidó lakosság aránya. Ekkorra kialakult a zsidóság vagyoni helyzet szerinti térbeli elkülönülése is: a kis- és középpolgárság az előbb említett két kerületben, míg a módosabb nagypolgárok a Lipótvárosban laktak.[19] Ennek ellenére a korábbi zsidónegyed maradt a felekezeti élet központja. 1859-ben befejezték a Dohány utcai zsinagóga, Európa legnagyobb zsinagógájának építését. Ez a hatalmas, gyönyörű épület az asszimiláns zsidó-magyar identitás büszke szimbóluma, mivel belül egy keresztény bazilikára hasonlít, az épület maga azonban a hagyományos zsidó építészet sajátosságait viseli magán.[20] A zsidó közösség modern, asszimilációt

15 Hogy ez fürdő vagy mikve volt-e, lásd Dombi Gábor. „Rituális fürdők nyomában a régi Pesten" in *Egység* 31/139–140, 2021, 17–18.

16 Frojimovics, Komoróczy, Pusztai, Strbik, 1995, 101–107.

17 Frojimovics, Komoróczy, Pusztai, Strbik, 1995, 118–121.

18 Szívós, 2022, 61. A céheket Magyarországon az 1872. évi VIII. tc. szüntette meg. Lásd https://net.jogtar.hu/ezer-ev-torveny?docid=87200008.tv letöltve: 2024. szeptember 17.

19 Szívós, 2022, 71, 64.

20 Komoróczy Géza. *A zsidók története Magyarországon* II. köt., Pozsony: Kalligram, 2012. 47–48.

pártoló neológ vallási irányzatának követői használták e zsinagógát, míg 1913-ban az ortodox közösség szintén felépítette saját zsinagógáját, mikvéjét és iskoláját a Kazinczy utcában. Végül a konzervatívok egy kisebb csoportja eleinte az Orczy-házban maradt, ám hamarosan ők is megvettek egy telket a Rumbach Sebestyén utcában, ahol korábban egy kis imaház állt. Ezen a helyen építették fel, Otto Wagner tervei alapján, a Rumbach zsinagógát, 1872-ben. Ez lett a Status Quo Ante irányzat vallási központja. E három épület – a három nagy vallási irányzat jelképei – adják a zsidónegyed ma is méltán híres „zsinagóga háromszögének" sarkköveit.

A zsidó élet további központjai a negyedben a Síp utca 12., a Pesti Izraelita Hitközség, valamint a neológ vallási és közösségi adminisztráció központja; a Klauzál tér, ahol kóser és nem kóser piacok működtek egymás mellett; a Wesselényi utca 7., ahol a Goldmark teremben kulturális eseményeket tartottak, és a holokauszt alatt zsidó színház is működött.

Első 150 évében a városrész Pest egy új negyedévé fejlődött, ahol pezsgő, sokszínű volt a társadalmi élet, ahol izraeliták, katolikusok, reformátusok és különböző nemzetiségekhez tartozók éltek együtt.[21] Ez a történelmi negyed nemcsak a fővárosi zsidó élet központja volt, de számtalan különleges, történelmi jelentőségű épületében a zsidó vallási irányzatok intézményei működtek. Habár eleinte a negyed a zsidóság kirekesztését is jelképezte, hiszen nem költözhettek a városfalon belül, és a meglévő városi infrastruktúrát sem használhatták, kiépítették a saját hálózatukat, és hamarosan nélkülözhetetlenek lettek Pest gazdasági és kulturális életében.[22]

21 Szívós, 2022, 146–158.

22 A korabeli budapesti zsidó kultúráról, valamint asszimiláció, politika és kultúra kapcsolatáról lásd Mary Gluck. *A láthatatlan zsidó Budapest*, Budapest: Múlt és Jövő, 2017. Konrád Miklós mulatók programjából kiindulva elemezte a pesti zsidó identitást, ugyanakkor felvázolta a főváros egyik jellegzetes kulturális szegmensének történetét: Konrád, Miklós. „Music Halls and Jewish Identities in Budapest at the Turn of the Century" in Jurgita Šiaučiūnaitė-Verbickienė, Larisa Lempertienė (szerk.). *Jewish Space in Central and Eastern Europe: Day-to-Day History*, Newcastle: Cambridge Scholars Publishing, 2007. 143–156.

„Szórt gettó" – A csillagos házak

1944-ben, Magyarország német megszállása után, Horthy Miklós kormányzó a németbarát Sztójay Dömét nevezte ki miniszterelnöknek. Ezt a holokauszt egyik leggyorsabb „zsidótlanító" akciója követte: a hatóságok április közepétől gettókat állítottak fel, majd május 15. és július 8. között Magyarország teljes vidéki zsidó lakosságát, 437 402 embert deportálták Auschwitz-Birkenauba és a Bécs melletti Strasshofba.

Ugyanakkor a kormány tervezte a budapesti zsidóság gettósítását is. Az eredeti terv szerint a zsidókat a Rákóczi és Podmaniczky utcák közötti területen koncentrálták volna, míg kiürített lakásaikat a kibombázott rászoruló nemzsidók kapták volna. Ezt több kisebb kijelölt terület egészítette volna ki: három Budán és négy Pesten. Ahogy Tim Cole, a téma kutatója rávilágított, ezáltal nemcsak megvalósult volna a zsidó és nemzsidó lakosság térbeli szegregálása, hanem a főváros főutcái és fontosabb terei is „zsidómentessé" váltak volna.[23] A terv kivitelezése azonban túl sok nemzsidó kiköltöztetésével járt volna a kijelölt területekről, ezért végül elvetették.[24]

1944 májusának elején Endre László, a „zsidókérdés" megoldására kijelölt belügyi államtitkár elrendelte a zsidók által lakott lakások összeírását – e lista alapján tervezték a csillagos házak kijelölését. Lezárt terület helyett ugyanis Endre ekkor már sárga csillaggal megjelölt, a főváros teljes területén elszórt házak sorát képzelte el. Az így létrehozandó „szórt gettó" több célt is szolgált volna: először is, a felszabadult üres lakások otthont adhattak a kibombázott nemzsidóknak. Másodszor, így a zsidókat szegregálták, ami megkönnyítette volna tervezett deportálásukat. Harmadrészt ezáltal a zsidóságot afféle túszként használhatták volna a szövetségesek bombázásai ellen – legalábbis a politikai vezetés egyes tagjai meg voltak győződve arról, hogy a csillagos házak afféle „pajzsként" működtek volna.[25]

A csillagos házak kijelölése egy sor tényezőn múlt: például az épület állapotán, elhelyezkedésén, a házban lévő, zsidók által lakott lakások számarányán, a háztulajdonos személyén, a bérleti díjakon és így tovább.[26] Ez lehetőséget

23 Cole, 2003, 85–90.

24 Braham, 1997, 810.

25 Ezzel kapcsolatosan lásd Cole, 2003, 83. Az elméletet megemlíti Munkácsi Ernő is: Munkácsi Ernő. *Hogyan történt? Adatok és okmányok a magyar zsidóság tragédiájához*, Budapest: Park Kiadó, 2022. 224.

26 A házak kiválasztási szempontjairól és a házmesterek ebben játszott szerepéről lásd: Ádám István Pál. *Házmesterek a vészkorszakban*, Budapest: Park Kiadó, 2024. 66–92.

biztosított a hivatalnokoknak, hogy átrendezzék Budapest népessége nagy részének lakhatási viszonyait, a nemzsidókat jobb lakásviszonyok között, lehetőség szerint alacsonyabb lakbérű házakban helyezzék el, míg a zsidókat rosszabb létkörülmények közé kényszerítsék.[27] Emellett a csillagos házak ötlete kompromisszum is volt stratégiai megfontolások és a nemzsidó lakosság érdekei között, mivel gyakran a lakóközösség összetétele alapján döntöttek, hogy egy-egy ház csillagot kapjon-e.[28]

Eleinte a hatóságok több mint 2600 csillagos házat jelöltek ki. Az átköltözést elrendelő rendeletet június 16-án jelentették meg, ezt mindenhol az adott kerületben kijelölt házak listája egészítette ki. Az épületek kapuját 30 centiméter magas sárga csillaggal kellett megjelölni. A zsidóknak június 21-éig új lakást kellett találniuk, és ekkorra be is kellett fejezniük a költözködést; ezzel szemben a nemzsidók jóval hosszabb időt kaptak a kiköltözésre – nekik június 30-áig kellett elhagyniuk korábbi otthonaikat, és jóvátételt is felajánlottak azoknak, akik emiatt kényszerültek elköltözni. A hatóságok tervei szerint egy-egy zsidó családnak egyetlen szoba jutott, kivéve, ha a család több mint öttagú volt, vagy ha a szoba kisebb volt 25 négyzetméternél.[29]

A folyamatot hátráltatta, hogy amint megjelentek a listák, felháborodott lakók petíciói árasztották el a városházát: a legtöbbet olyan nemzsidók írták, akik kérték házaik kijelölésének visszavonását.[30] Ennek eredményeképpen a hatóságok jelentősen csökkentették a csillagos házak számát, és június 22-én új listákat publikáltak, amelyekben már csupán kevesebb mint 2000 ház szerepelt. Ugyanekkor a zsidók átköltözködésének határidejét június 24-ére módosították.[31]

Ma már nehéz lenne elképzelni az ezt követő tömegjeleneteket: a Budapesten körülbelül tízezer épületben szétszórtan élő mintegy 200 ezer zsidó

27 Cole, 2003, 91.

28 Ezzel kapcsolatban lásd a rendeleteket a Budapest Főváros Levéltára honlapján: https://holocaust.archivportal.hu/temak/ki-kell-menni-zsidonak-lakasabol-csillagos-hazak-kijelolese-budapesten letöltve: 2024. június 5.

29 Braham, 1997, 813.

30 Cole, 2003, 131–133.

31 A szakirodalomban nincs konszenzus arról, hogy végül hány csillagos házat jelöltek ki a hatóságok. Ungváry Krisztián 1943 házról ír (Ungváry Krisztián. „Előszó" in Nádor Éva (szerk.). *Csillagos házak – Emberek, házak, sorsok*, Budapest: Nádor és Társa Tanácsadó Iroda, 2015. 16.); Tim Cole 1948 házról tud (Cole, 2003, 156.), Ádám István Pál 1951-ről (Ádám, 2024, 72.), míg Randolph L. Braham azt írja, hogy a kezdetben kijelölt 2681 házból „a sárga csillagos minősítést 700-800 épülettől megvonták" (Braham, 1997, 812.).

többségének költöznie kellett;[32] mi több, sokan kétszer is költözni kényszerültek, mivel a június 22-i listán már nem szerepelt az a ház, ahol először berendezkedtek. Munkácsi Ernő, a Zsidó Tanács tagja szemléletes képet festett erről az időszakról: „Június 24-e szombati napra esett. Budapest olyan látvány színhelye volt, amelyre évszázadok óta példa nem lehetett. Lovasszekereken, kézikocsikon, taligákon és – akinek más nem jutott – hátukon batyukban cipelték Izrael gyermekei cókmókjukat, a legszükségesebb bútort és használati tárgyakat a »kijelölt« házakba. Egy nappal később (a kijárási tilalom folytán) a templomokban megszűnt a rendes időben tartott istentisztelet, ami a zsinagógák fennállása óta nem fordult elő. [...] A szombat szentségének megtörésével voltak kénytelenek ezren és ezren az utolsó napon terhet hordani, málhát cipelni, hogy amikor az est leszáll, ne legyenek fedél nélkül és ne szolgáltassanak ürügyet arra, hogy az utcákon razziázó SS legények és detektívek elhurcolják őket. Hosszú nyári este volt. A leszálló nap még megvilágított egy-egy költözködő csoportot, akik az utolsó percekben kapkodva, szinte lopódzkodva menekültek »új otthonaikba«."[33]

Egy nappal az új határidő után több új antiszemita korlátozás látott napvilágot: az ekkor bevezetett kijárási tilalom értelmében zsidók csak délután 2 és 5 óra között hagyhatták el az otthonaikat (ezt később 11 és 5 órára módosították), és nem látogathattak bizonyos intézményeket, például fürdőket, szállókat, éttermeket, színházakat, hacsak azok külön ki nem voltak jelölve erre a célra.[34]

Míg a hatóságok a csillagos házakat eredetileg a budapesti zsidók deportálása előtti átmeneti megoldásként képzelték el, végül ezt a tervet elvetették,[35] és a zsidóság késő őszig a kijelölt házakban lakott.

32 Braham, 1997, 814.

33 Munkácsi, 2022, 227.

34 Cole, 2003, 166.

35 A budapesti zsidók tervezett deportálását több okból kifolyólag állították le: közrejátszott e döntésben a semleges államok követségeinek tiltakozása, a politikai elit azon törekvése, hogy Magyarország nemzetközi megítélését valamelyest javítsák, valamint augusztus végén Románia kiugrása. Braham, 1997, 872–874.

A PESTI GETTÓ LÉTREHOZÁSA

1944 őszén, a csillagos házak lakói számára viszonylag nyugalmas időszak után került hatalomra puccsal az antiszemita Nyilaskeresztes Párt: miután Horthy Miklós megpróbálta az országot kivezetni a háborúból, a németek megegyeztek Szálasi Ferenccel, hogy átadják neki a hatalmat. A nyilasok aztán elszántan folytatták a háborút a végsőkig a nácik oldalán. A „zsidókérdés" megoldását ebben az időszakban több tényező befolyásolta. Egyrészt a németek elképzelései: 1944. október 17-én Adolf Eichmann, a németek „zsidótlanítási szakértője" visszatért Magyarországra, és 50 ezer zsidó munkaszolgálatost, továbbá a maradék zsidóság gettósítását követelte. A nyilasok általános mozgósítás keretében több tízezer 16 és 60 év közötti zsidó férfit, valamint 18 és 40 év közötti nőt hurcoltak el munkaszolgálatra – részben a főváros védelmére, részben pedig – a németek követeléseinek megfelelően – halálmenetekben a nyugati határra.[36]

A nyilas terror és a munkaszolgálatos zsidókkal való bánásmód a semleges országok és a Vatikán tiltakozását váltotta ki, ezért ahelyett, hogy a még be nem sorozott zsidóságot átadta volna a németeknek, 1944. november 17-én Szálasi csoportokra osztotta őket különböző kivételezettségi, védettségi jogcímek – illetve ezek hiánya – alapján. E tervezet eredményeképpen jelölték ki november elején a XIII. kerületben azokat a „védett házakat", ahová a semleges államok diplomatái által kiállított védlevelekkel *(Schutzpasse)* rendelkező zsidók költözhettek, és amely később a „nemzetközi" vagy „kis gettó" elnevezést kapta. Hasonlóképpen a hat kategória között szerepeltek a „Magyarországon visszamaradt, gettóban tömörített zsidók", azaz azok, akiket a háború után terveztek kitelepíteni az országból – köztük a gyermekek, idősek, várandós nők, betegek stb.[37] Többségében valóban az utóbbiak kerültek a pesti gettóba. Így tehát a tömeges deportálás helyett a nyilasok a „zsidókérdést" saját szájízük szerint oldották meg, amit egyfajta kompromisszum jellemzett a különböző, ellentmondásos külpolitikai elvárások miatt.

November 18-án a kormány tájékoztatta a Zsidó Tanácsot,[38] hogy gettót állítanak fel a VII. kerületben. Hogy megbízottjai mennyire egyenlőtlen

36 Braham, 1997, 914–915, 921–927.

37 Magyar Zsidó Múzeum és Levéltár, MZsML XXXIII-5-c, 11. tétel, a Szálasi-kormány utasítása a Zsidó Tanácsnak.

38 Mivel a nyilas hatalomátvétel után a korábbi Zsidó Tanács vezető tagjainak többsége bujkálásra kényszerült, munkatársai nagy része pedig szétszéledt, ezért a tanácsot ekkor átszervezték. Bár ismét Stern Samu, a tanács addigi vezetője lett az elnök, ő nem sokkal

partnerként kezelték a zsidókat képviselő szervet a megbeszélések során, arról tanúskodik a memorandum, amelyet a tanács vezetősége november 19-én Mohay Gyula budapesti főpolgármesternek küldött: „Főparancsnok helyettes [Solymossy János[39]] tanácskozásra volt szíves hívni a Magyar Zsidók Szövetsége Ideiglenes Intéző Bizottságának Teljhatalmú megbízottját, hogy a zsidóság sorsát eldöntő tanácskozáson résztvegyen. Sajnos kiküldöttünk a tanácskozásból kizáratott és csak az értekezlet befejezése után volt szíves közölni, hogy az eddig el nem szállított, illetőleg Pesten visszamaradt zsidókat az ugyanakkor átadott vázlaton megjelölt helyre, gettóba helyezik el."[40]

Ehhez a megalázó bánásmódhoz társult a Zsidó Tanács újra meg újra benyújtott kéréseinek és kérvényeinek ignorálása – annak ellenére, hogy beadványaikban ismételten hangsúlyozták: a teljes budapesti zsidó népesség bezárása ilyen kicsi, mindennemű infrastruktúra híján lévő területre a tömeges pusztulásukhoz vezet, és a tanács, mint képviseleti szerv, nem vehet részt e terv megvalósításában.

A nyilas kormány november 29-én tette közhírré a gettórendeletet. Az ezután kiadott rendelet a következőket tartalmazta: „A kijelölt területre való azonnali bevonulás végett minden zsidó személy 2 (kettő) órán belül a ház udvarán – helyszűke esetén a ház folyosóin – menetkészen gyülekezni köteles. Vissza egyedül a kirendelt karhatalom által is menetképtelennek ítélt betegek maradhatnak, azonban a zsidó családtagoknak a rendelkezésre álló 2 órán belül ezeket is be kell szállítaniok a háznak a házfelügyelő által kijelölt egyik földszintes lakásába. Onnan a Zsidó Tanács 24 órán belül köteles ezeket a betegeket is a gettóba elszállíttatni. A kijelölt területre bevonuló zsidók magukkal vihetik: a rajtuk lévő öltözékeket, két rend fehérneműt, egy rend ágyneműt, teljes élelmiszerkészletüket, összes pénzüket és más, kisebb értékeiket (gyűrűk, ékszerek). A bútorzaton kívül a lakásban fellelhető,

később szintén a rejtőzést választotta, így Stöckler Lajos elnökhelyettes vette át a posztot. Stöckler Domonkos Miksával, a tanács műszaki osztályának vezetőjével együtt szervezte meg a gettó belső működését, és tartotta a kapcsolatot a kormány képviselőivel. Braham, 1997, 477.

39 Solymossy János (1912–?) rendőr törzsfelügyelő, főparancsnokhelyettes, akit a belügyminiszter a budapesti zsidók koncentrálásáért, a gettó létrehozásáért és megszervezéséért felelős miniszteri biztosnak nevezett ki 1944. november 17-én. E minőségében Solymossy napi kapcsolatban állt a Zsidó Tanáccsal, és segített a gettó adminisztrációjának megszervezésben.

40 MZsML XXXIII-5-c, a Zsidó Tanács memoranduma, 1944. november 19.

de az előbbi bekezdés szerint magukkal nem vihető értékeiket kötelesek a házfelügyelő, a légó házparancsnok és a kirendelt karhatalom parancsnoka által a ház földszintjén kijelölt lakásba levinni és ott elraktározni. A kijelölt földszinti lakásba elhelyezendő értéknek számít: mindennemű katonai felszerelés, a személyesen el nem szállítható és nem romlandó élelem, ruházat és ágynemű, értékes szőnyegek, műtárgyak, arany és ezüst evőeszközök, bárminemű arany és ezüst dísz- és egyéb tárgyak. [...] Az értéktárgyak megsemmisítése, megcsonkítása, elrejtése, a leraktározási kötelezettség alól bármi módon megkísérelt elvonása, vagy az ezekben való közreműködés, segédkezés a legszigorúbb megtorló eljárást vonja maga után."[41]

Ez a rendelet tükrözi a zsidók iránti könyörtelen hozzáállást: mindössze két órát kaptak, hogy összecsomagolják a holmijukat, és el nem vihető, elraktározandó értéktárgyaikat levigyék a kijelölt raktárhelyiségbe. A megadott időtartam valószínűleg nem volt elegendő a nagyobb bérházakban, ahol a lakóknak hosszú ideig kellett sorban állniuk, mire mindent el tudtak intézni. A rendelet nem tartalmaz arra vonatkozó információt sem, mi lesz a beteg, járásképtelen emberek sorsa – a Zsidó Tanácsnak a semmiből kellett megszerveznie a gettó egészségügyi ellátását, az állam ellenségeinek nyilvánított zsidókról ugyanis a nyilas kormány semmilyen módon nem gondoskodott.

1944. november 3-án a Szálasi-kormány kiadta a 3840/1944. M.E. sz. rendeletet, amelynek értelmében „a zsidók minden vagyona a nemzet vagyonaként az államra száll át,"[42] emellett már korábbi törvények és rendeletek is megtizedelték a zsidók vagyonát. Ennek ellenére a nyilasok abban reménykedtek, hogy a gettósítás során további nagy mennyiségű műtárgyat és nemesfém tárgyakat gyűjthetnek össze.

Bár a gettó tervezett területén 162 csillagos ház állt, jelentős nemzsidó lakosság – körülbelül 12 ezer ember – is élt itt, úgynevezett „vegyes házakban", valamint a 133, csillaggal meg nem jelölt házban. Nekik el kellett hagyniuk a gettót, és helyettük körülbelül 60 ezer zsidónak kellett beköltöznie.[43] A Zsidó Tanács november 24-i feljegyzése szerint Solymossy kijelentette, hogy a zsidók azért csak annyi holmit vihetnek magukkal, amennyit a kezükben elbírnak, hogy felszabadítsanak legalább 6000 lakást ezen nemzsidók számára. „Jelentettük, hogy ennyi üres zsidó lakás már most rendelkezésre áll,

41 MZsML XXXIII-5-c, felhívás a főváros zsidó lakóihoz, 1944. november.

42 *Budapesti Közlöny* 78/250, 1944. 2–4.

43 Braham, 1997, 932.

mire azt válaszolta, nem tudja hol vannak ezek a lakások. Felajánlottuk, hogy 24 órán belül jegyzékkel szolgálhatunk, mire kijelentette, a párt ragaszkodik a közölt [rendelet] keresztülviteléhez. Ismételten figyelmeztettünk a bekövetkezendő tarthatatlan állapotra, de az eredménytelen maradt."[44] E feljegyzés alapján egyértelmű, hogy a zsidó otthonok kiürítésének szükségessége csupán ürügy volt a gettósítás lebonyolításához, ami valójában inkább a „zsidó kérdés megoldását" szolgálta.

Ezzel szemben a kiköltöző nemzsidók mindenféle adminisztratív nehézség nélkül foglalhatták el a megürült zsidó lakásokat – mi több, „zsidók elől értékesebb, vagy számukra különösen kedves berendezési tárgyaikat, melyeket szállítóeszközök hiánya és az idő rövidsége miatt magukkal vinni nem tudnak" a gettó területén kívül kijelölt házakban helyezhették el.[45] Emiatt, mivel a zsidók szinte semmilyen berendezést, bútort nem vihettek magukkal, gyakran teljesen kiürített lakásokba érkeztek.

A Zsidó Tanács statisztikája szerint 4725 szobát tartalmazó 2393 zsidó lakás volt a gettó területén, és 5159 szoba 3320 nemzsidó lakásban.[46] A gettó tervezett 63 ezer fős lakossága számára ez több mint hat fő/szoba átlagot jelentett. A lakosság átköltöztetése november végén kezdődött: először a zsidóknak kellett beköltözniük, rögvest azután, hogy a gettórendeletet közzétették. Körülbelül napi 10-15 ezer ember érkezett ekkor a gettó területére, akik azonban eleinte csak a csillagos házak zsidó lakásaiban lakhattak, míg a nemzsidók ki nem költöztek december 2. és 7. között. Ez egyben azt is jelentette, hogy a csillagos házak az első napokban rettentően túlzsúfoltak voltak, mi több, az alatt a hat nap alatt, míg a nemzsidók költözködtek, a zsidók csak reggel 9 és 11 óra között hagyhatták el lakhelyeiket. Végül december 10-én lezárták a gettót – ekkortól kezdve csak engedéllyel lehetett ki- és bemenni.[47]

44 MZsML XXXIII-5-c, feljegyzés Solymossy János közléséről, 1944. november 24. Tim Cole megjegyzi könyvében, hogy 1944 áprilisában a kormány felszólította a budapesti zsidóságot, hogy 24 órán belül ürítsenek ki 500, zsidó tulajdonban lévő lakást a kibombázottak számára. Ez meg is történt, azonban ezek nagy része üres maradt. (Cole, 2003, 81–83). A csillagos házak létrehozásakor mintegy 25 ezer zsidó lakás ürült meg (Ádám, 2024, 81.), amelyek egy része minden bizonnyal 1944 végén is üres lehetett.

45 MZsML XXXIII-5-c, hirdetmény a gettó területéről kiköltöző nemzsidóknak, 1944. november.

46 MZsML XXXIII-5-c, feljegyzés Solymossy János közléséről, 1944. november 23.

47 Braham, 1997, 937.

A PESTI GETTÓ – TOPOGRÁFIA ÉS ÉLET A GETTÓBAN

A zsidónegyed szívében elterülő gettó tíz utcát foglalt magába: a Dob, Wesselényi, Rumbach Sebestyén, Síp, Kazinczy, Kis diófa, Nagy diófa, Nyár, Klauzál és Akácfa utcát, valamint két épületet a Csányi utcából. Tim Cole megfogalmazása szerint a gettó határait úgy jelölték ki, hogy a gettót határoló utcákra néző házak már nem álltak a zsidók rendelkezésére, vagyis a gettó „önmagába néző szigetté vált".[48] Így kívül esett a gettón a zsidónegyed korábbi szíve, a Király utca, azonban benne maradtak a zsinagógák, a vallási és közösségi intézmények épületei, valamint a Klauzál tér.

A 0,3 négyzetkilométeres területet a belső udvarokon álló kerítéseket, falakat kiegészítő 3 méter magas kerítés vette körbe, amelynek építését a Zsidó Tanácsnak kellett kifizetnie.[49] A ma is álló rekonstruált gettófal, amely a Király utca 15. szám alatti ház udvarán található, tanúsítja, hogy a gettó határán, egymás szomszédságában lévő zsidó és nemzsidó házak, illetve lakások lakói a köztük húzódó kerítés ellenére láthatták és hallhatták, hogy mi zajlik a túloldalon.[50] Eleinte a gettónak négy bejárata volt: a főkapuk a Dohány utcai zsinagóga mellett és a Wesselényi, valamint Nagyatádi (ma Kertész) utca kereszteződésénél nyíltak. Két másik kapu a Kis diófa és a Nagy diófa utca végében volt. December 10-éig az emberek el is hagyhatták a gettót, azonban ettől a naptól fogva a kapukon át közlekedni csak külön engedéllyel lehetett.

A gettóba a nyilasok eleinte szabadon bejárhattak, amit sokan ki is használtak, és fosztogattak, illetve a gettólakók ellen követtek el atrocitásokat. Amikor azonban Stöckler Lajos és Domonkos Miksa e betörések miatt 1945. január 10-én panaszkodott Lőcsey István zsidóügyekért felelős tanácsosnak, Vajna Gábor belügyminiszter elrendelte a Kis és Nagy diófa utcai két kapu végleges bezárását, továbbá parancsot adott, hogy a megmaradt két kapun is csak engedéllyel lehessen belépni. Egy nappal később a nyilasok a Wesselényi utca 27.-re és 29.-re csaptak le: előbbi épületben az óvóhelyen tartózkodó lakókat kifosztották és megölték, utóbbiban egy embert gyilkoltak meg. Emiatt január 12-én száz rendőrt és 15 nyilast vezényeltek ki a gettó őrzésére.[51]

48 Cole, 2003, 211.

49 Braham, 1997, 937.

50 Fotók a falról: Atlas Obscura, https://www.atlasobscura.com/places/jewish-ghetto-wall-budapest-hungary letöltve: 2024. június 5. Az itt található gettófalat 2006-ban egy építkezés miatt elbontották, ám két évvel később visszaépítették, így az ma nem az eredeti formájában látható.

51 Braham, 1997, 959., Lévai, 2014, 154–155.

A Klauzál tér volt a gettó egyetlen tere, és mint ilyen, a gettó fennállása idején több szempontból is fontos helyszínné vált. Az első napokban a zsidókat a nyilasok először ide, a gettó szívébe terelték, mivel itt volt elegendő hely a nagy tömegben érkezők fogadására és eligazítására. A nyilasok és a végrehajtás emberei a gettó fennállása alatt szinte folyamatosan vittek nagyobb csoportokat a gettóba, például decemberben több alkalommal összesen több ezer gyermeket hagytak a kerítésen belül, akiket a Nemzetközi Vöröskereszt gyermekotthonaiból, árvaházaiból hurcoltak el.[52] Emellett a semleges államok védelme alatt álló nemzetközi gettóból is érkeztek emberek. A gettólakók kezdeti száma 40-45 ezerről hamar közel 70 ezerre nőtt. A gettóban lévő mintegy 300 épület közül csupán 240 állt a zsidók rendelkezésére, mivel a hatóságok jó párat lezártak, majd az ostrom előrehaladtával sokat bombatalálat ért, ezért az elérhető házak és lakások száma viszont folyamatosan csökkent.[53]

E „város a városban" adminisztrációja súlyos terhet jelentett a Zsidó Tanácsnak, amelynek jóformán egyedül kellett megbirkóznia vele. Gondoskodniuk kellett az étkeztetésről, lakhatásról, egészségügyről, temetkezésről, közművekről és a gettólakók mentális egészségéről: kulturális programokról, vallási szertartásokról stb. Hogy mégis sikerüljön a legalapvetőbb életfeltételeket megteremteni, e feladatok nagy részét kisebb egységeknek osztották ki: a gettó területét tíz körzetre osztották a főbb utcák mentén; mindnek volt egy kijelölt központja, ahol a körzeti vezető és két helyettese dolgozott. Nekik kellett gondoskodniuk az étel szétosztásáról, az adminisztrációról, a Zsidó Tanács által kiküldött előírások betartásáról, és így tovább.[54] Eredeti terv szerint a kitért zsidók, akiknek nem volt kötelező kitenniük a sárga csillagot, a tizedik körzetben (Csányi, Dob, Nagyatádi utca) laktak volna,[55] azonban Domonkos Miksa szerint „Említésre méltó, hogy ezt a kedvezményt senki nem vette igénybe és a gettó lakói minden megkülönböztetés nélkül

52 Braham, 1997, 938.

53 A Zsidó Tanács által összeállított lista 17 lezárt épületet említ – ezek közül néhány gyár volt, vagy épp nemzsidó intézmény, míg másokban nemzsidó kereskedők üzletei voltak. MZsML XXXIII-5-c.

54 A gettókörzetek központjainak címeit és a körzeti vezetők listáját lásd: MZsML XXXII-5-c.

55 MZsML XXXIII-5-c, megbeszélés jegyzőkönyve, 1944. december 3.

keveredtek össze."[56] A visszaemlékezésekben ezek a körzetek nem jelennek meg, valószínűleg azért, mert a gettólakóknak csupán elenyésző kisebbsége vállalt szerepet az adminisztratív és egyéb teendőkben, így számukra nem sok jelentősége volt e mesterséges felosztásnak.

A körzeteken belül minden épületnek volt egy házparancsnoka, aki ügyelt a rendre, tisztaságra, felügyelte az éjszakai őrséget, illetve gondoskodott az idősekről és a gyermekekről. Bár e feladatok egyszerűnek tűnnek, a gettó körülményei gyakran megnehezítették a döntéshozatali folyamatokat. Ezt támasztja alá egy határozat, amelyet Domonkos Miksa, a gettórendőrség parancsnoka 1945 januárjában küldött ki. Ebben felszólított minden házfelügyelőt, hogy bombázás vagy más veszély esetén tartsák nyitva a kapukat: „felebaráti kötelesség és légoltalmi szabály, hogy menedéket kereső egyének kapuboltozat alá jussanak veszedelem idején," figyelmeztette őket.[57] Ez a rendelet azt sejteti, hogy többször is előfordulhatott, hogy a bezárt kapuk miatt, menedék hiányában, emberek sérültek vagy haltak meg az utcán.

Minden gettókörzetben volt egy-egy kapitányság, illetve őrszoba, ahol a zsidó rendőrök dolgoztak. A források szerint ezeknek a rendőröknek a legfontosabb feladatai közé tartozott a gettó területét elhagyni szándékozók igazoltatása és papírjainak ellenőrzése, valamint a fosztogatás megakadályozása, mivel a gettólakók gyakran betörtek a lezárt üzletekbe, lakásokba, és elvittek mindent, amit ott találtak.[58] Az effajta rablás nem kímélte a zsinagógákat sem: egy 1945. január 4-én keltezett levél szerint a Kazinczy utcai ortodox zsinagóga berendezését is elvitték,[59] ami azt bizonyítja, hogy a túlélési ösztön felülírta e szakrális tér érinthetetlenségét.

56 Domonkos Miksa (1890–1954) gépészmérnök, főhadnagy, a Zsidó Tanács tagja. Horthy Miklós kormányzó mentesítette a zsidótörvények alól. A nyilaskeresztes időszakban a gettó egyik vezetője volt, és arról vált híressé, hogy bátran védte a gettólakókat. Visszaemlékezése elérhető itt: DEGOB, http://degob.hu/index.php?showjk=3662 letöltve: 2024. június 4.

57 MZsML XXXIII-5-c, rendelet, 1945. január 5.

58 MZsML XXXIII-5-c, a gettórendőrség parancsnokának jelentése a Zsidó Tanácshoz.

59 MZsML XXXIII-5-c, a gettórendőrség vezetésének levele az V. körzeti őrparancsnokságnak, 1945. január 4.

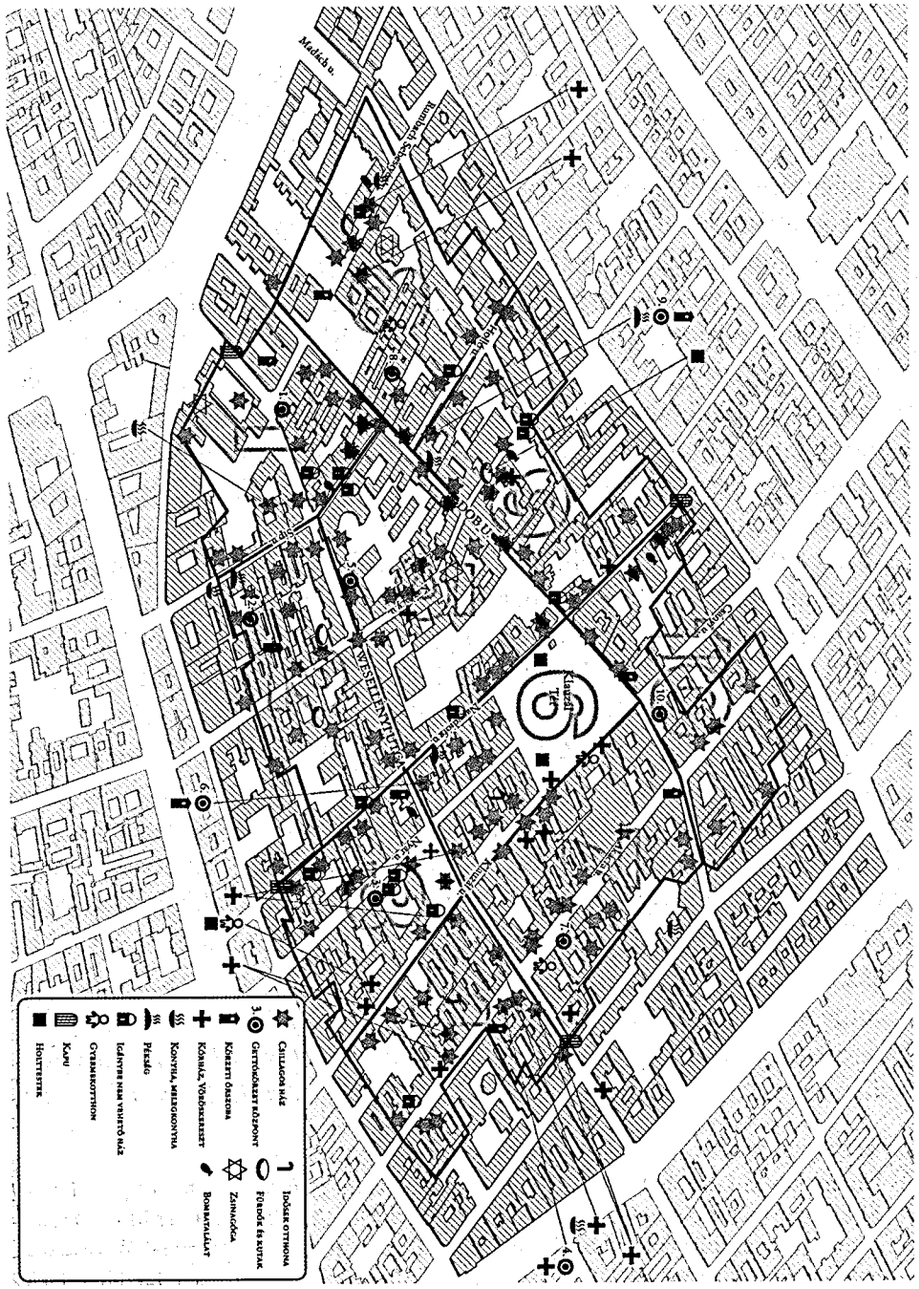

A pesti gettó topográfiája (a térképet készítette: Vecsernyés Áron)

A gettóiratok között legalább három levél számol be gettórendőrök haláláról: egy esetben a rendőröket németek lőtték le, míg egy másik rendőr bombatámadás áldozata lett.[60] Az előbbi esetből, amely a Dohány utcai zsinagóga mellett történt, arra következtethetünk, hogy a gettókapuk környéke különösen veszélyes volt még a gettón belül is, mivel az elkövetők – a németek és/vagy nyilasok – bármikor bejöhettek.[61]

Mivel a kormány nem engedélyezte a főzést magánembereknek,[62] a Zsidó Tanácsnak központilag kellett gondoskodnia az élelmezésről. A gettóban működött jó pár népkonyha, amelyeket többnyire korábbi éttermekben rendeztek be – példa erre a Stern Konyha (Rumbach utca 10.). A hozzávalókat a Vöröskereszt, a főváros, illetve maga a Zsidó Tanács biztosította.[63] A gettólakók napi kalóriabevitele gyermekek esetében mindössze 931 kilokalória volt, felnőtteknél 781, betegeknél pedig 1355.[64] Az ételt körzetenként osztották szét, majd minden egyes körzetben házanként – ami szintén a házparancsnokok feladata volt. A gettóban vízhez jutni ugyancsak rendkívül nehéz volt. A háború vége felé a közművek a legtöbb helyen már nem működtek,[65] emiatt a gettó lakóinak kutakból, rituális fürdők – például a Kazinczy utca 16. alatt működő mikve – forrásaiból kellett vizet szerezniük. A gettó utolsó működő kútja a Stern Konyha épületében volt.[66]

A gettóban ugyanúgy kijárási tilalom volt érvényben, mint a főváros más részeiben: polgári személyeknek délután 5 óra után halálbüntetés terhe mellett nem volt szabad utcára lépniük. Ennek ellenére néhány ember – futárok,

60 MZsML XXXIII-5-c, jelentés, 1945. január 6. és 1945. január 17.

61 Lévai Jenő idézi a Zsidó Tanács jelentését, amelyet Lőcsey Istvánnak írtak 1945. január 8-án, és amelyben beszámoltak arról, hogy az ostrom során megrongálódott kerítésen, valamint a kapukon át bejövő nyilasok összeverték a gettórendőröket. Lévai, 2014, 141–142.

62 Lásd: MZsML XXXIII-5-c, a Zsidó Tanács levele Solymossy Jánosnak, 1944. november 25.

63 Braham, 1997, 943–944. Rosta János, a főváros élelmezésügyi tanácsosa egy 1944. december 2-i tanácskozáson fejenként heti 15 dkg kenyeret, 4 dkg lisztet, 1 dkg olajat, 0,3 l hüvelyest utalt ki, majd a Zsidó Tanács képviselőinek kérésére további 40 mázsa kenyeret, illetve fejadagokat még 25 ezer főnek. MZsML XXXIII-5-c, feljegyzés, 1944. december 2.

64 MZsML XXXIII-5-c, népélelmezés a gettóban.

65 Lásd a gettórendőrség parancsnokságának kérelmét gyertyákért, illetve jelentésüket, hogy hét gettókörzetben szintén nincs áram, 1944. december 28. MZsML XXXIII-5-c.

66 Ács Gábor. „Séta az egykori gettó utcáin" *Euronews.com*, https://hu.euronews.com/2021/01/27/zarva-a-bulinegyed-most-csendes-setan-emlekezhetunk-a-getto-utcain-a-holokauszt-aldozatair letöltve: 2024. június 5.

a Zsidó Tanács képviselői, betegek stb. – mégis szerezhetett olyan engedélyt, amellyel az utcán tartózkodhatott este. Ezeket a dokumentumokat a nyilas hatóságok, a rendőrség vagy a Zsidó Tanács adta ki: kék igazolványt a nemzsidók, zöldet pedig a zsidók számára.[67] Azonban, mint a legtöbb túlélő hangsúlyozta tanúvallomásában, az emberek túlságosan féltek az utcára menni, ezért a gettólakók többsége az egész időszakot a lakásban vagy pincében, óvóhelyen töltötte.

A betegeket és sérülteket a Wesselényi utca 44. és Bethlen tér 2. szám alatti központi kórházakban kezelték. Mivel mindkettő a gettó területén kívül esett, még inkább ki voltak téve a nyilasok támadásainak, és a gettólakók egyre nehezebben tudtak kijutni, ha kezelésre szorultak. A gettón belül több szükségkórház és egészségügyi központ is működött, főként a Klauzál tér környékén, talán azért, mert ez a terület esett legközelebb a gettón kívüli kórházakhoz. Ezek közül néhányat a Svéd Nagykövetség hozott létre, másokat a Zsidó Tanács vagy a Vöröskereszt. Többségük a közművek, megfelelő ágyak, gyógyszerek és higiéniás körülmények hiányával küszködött.[68]

Általában véve az egész gettó szenvedett a higiénia hiányától: mivel a szemetet nem szállították el a területről, igen hamar szemétlerakatok gyűltek össze az utcákon, a szag elviselhetetlen volt.[69] Ugyanez volt igaz a halottakra is: eleinte a Zsidó Tanács elszállíttathatta a holttesteket a zsidó temetőkbe, ez a lehetőség azonban 1945. január 3-án megszűnt. Mivel naponta átlagosan 80–100 ember halt meg a gettóban az éhezés, hideg, betegségek, nyilas betörések következtében, a Zsidó Tanács különböző helyeket jelölt ki a gettón belül, ahol a holttesteket gyűjtötték: így például a Dohány utcai zsinagóga udvarán, a Kazinczy utca 40. alatti fürdőben, valamint a Klauzál téren. Előbbi a vallási élet helyszíne, s mint ilyen, a gettó körülményei között is kapcsolódott a halottbúcsúztatás még véghezvihető rituáléihoz. Mivel a gettó területén nem volt temető, illetve felásható földfelület, ezért is választották ezt a szakrális helyszínt a holttestek tárolására: a zsinagóga udvarán alakítottak ki tömegsírt. A Klauzál tér pedig praktikus okokból jöhetett szóba, hiszen ez volt az egyetlen nagyobb nyílt terület, ahol temetkezésre mód nyílt. Így hát a tér ismét jelentésváltozáson ment át: sokak számára ez lett gettólétük

67 Cole, 2003, 219; MZsML XXXIII-5-c, Domonkos Miksa levele a körzetvezetőknek, 1945. január 14.

68 Braham, 1997, 946.

69 Braham, 1997, 945.

kezdő- és végpontja is egyben, a túlélők emlékezetébe pedig beivódott a téren felstószolt holttestek látványa, ami a továbbiakban gyökeresen megváltoztatta a Klauzál térhez való viszonyukat.

A gettó hatóságainak előírásai szerint a házparancsnokok kötelességei közé tartozott a halottak neveit tartalmazó lista eljuttatása a körzeti elöljáróságnak,[70] és a temetések intézése. E célból a Klauzál teret tíz részre osztották – minden gettókörzet számára kijelöltek egyet: „A sírok 2 m mélyre ásandók és szorosan egymás mellett közök nélkül készítendők el. Minden egyes sírban 10 cm földréteg elválasztásával 3 halott helyezendő el."[71] Minden erőfeszítés ellenére azonban a temetetlen holttestek száma egyre nőtt, és az ostrom, valamint a kemény téli időjárás miatt csaknem lehetetlen volt felásni a tér fagyott földjét. Emiatt hamarosan már különböző épületek udvarain és kertjeiben, üzlethelyiségekben, a kórházakban is halomban álltak a holttestek. A gettólakók számára ebből a szempontból szerencsés körülménynek bizonyult, hogy 1944–45 tele igen hideg volt, ez ugyanis megakadályozta a holttestek oszlását és a betegségek terjedését. Amikor a Vörös Hadsereg 1945. január 17–18-án felszabadította a gettót, 3000 temetetlen holttestet találtak a területén.

A GETTÓ MEGÉLÉSTÖRTÉNETE

Mely fontosabb helyszíneket emelték ki a túlélők a gettóról szóló narratíváikban, és hogyan viszonyultak a gettó körülményeihez? Ezekre a kérdésekre keresem a választ tanulmányom utolsó részében interjúk, memoárok, visszaemlékezések alapján.

Az első helyszín, amely igen sok visszaemlékezésben megjelenik, a Klauzál tér. Jóllehet a vidéki deportálások híre Budapestre is eljutott (sőt, vidékről sokan menekültek a fővárosba), és a hatóságok a pesti zsidóságot csillagos házakba kényszerítették, többségük mégis viszonylagos nyugalomban élt a

70 Sajnos e listák nem mind maradtak fenn a levéltári források között, azonban Budapest Főváros Levéltára összeállított, és az interneten is elérhetővé tett két listát: a Salgótarjáni úti temetőbe kiszállított halottakét, valamint a Dohány utcai zsinagóga kertjében eltemetettekét. Utóbbiak között számos ismeretlen halott is szerepel. A listák elérhetőek itt: BFL, https://holocaust.archivportal.hu/hu/temak/tomegsirok-aldozatok-nevjegyzekei letöltve: 2024. június 3.

71 MZsML XXXIII-5-c, a Zsidó Tanács temetkezési osztályának utasítása a gettóban lévő halottak eltemetésére vonatkozólag, 1945. január 4.

nyilas időszakig és a gettó felállításáig. Az első napokban a beköltöző zsidókat a nyilasok a Klauzál térre terelték, ez volt tehát az első fontos benyomás, amelyet a későbbi gettólakók a területről szereztek, és egyben meghatározó tapasztalat is, hiszen itt, a piaccsarnok előtt kellett átadniuk értékeiket a hatóságoknak, és itt is kapták meg kijelölt címüket a Zsidó Tanács képviselőitől. Ez a fajta „beavatás" sok túlélő visszaemlékezésében megjelenik, hiszen korábbi életükből itt léptek át egy új világba, ahol valamivel több mint egy hónapig gyötrelmek egész során mentek át. Elmondható tehát, hogy a Klauzál tér, bár nem a gettó határán feküdt, mégis egyfajta liminális térként működött.[72]

A Klauzál téren tapasztalt durva bánásmód, az értékek után kutató nyilasok, a megalázó procedúra sok túlélőben mély nyomokat hagyott, és jelezte nekik, hogy a továbbiakban még annyira sem veszik őket emberszámba, mint eddig. Beck Andrásné például arra emlékezett, hogy egy ellenszegülőt a nyilasok megöltek: „A Klauzál-téren tereltek össze rengeteg embert, az valami elosztóhelyként működött. Akinek volt még jegy-gyűrűje, vagy vékony arany nyaklánca, azt ott elvették – egy nagy láda elé lökdöstek mindenkit és oda kellett bedobni, kinek mi volt, közvetlen mellettünk ellenőrző nyilasok felügyelete mellett. Egy nő hisztériás sírásban tört ki, nem akarta a jegy-gyűrűjét odaadni – egy perc alatt lelőtték."[73] Ez a fajta „beavatás" a gyermekeket sem kímélte: „Bekerültünk a gettóba, ahol a Klauzál téren, mint a piacon, nagy asztalok voltak, piaci padok, ahol is a nővéremnek elvették a kis gyerekóráját, az volt az utolsó, ami még volt, és megkaptuk a címet, hogy hova kell menni. Borzasztó szervezett volt," emlékezett Spieler Marietta.[74] Az új helyzet tehát fizikailag és szimbolikusan is a Klauzál téren vette kezdetét, épp ezért jelenik meg más visszaemlékezésekben a „gettó kapujaként",[75] jóllehet egy utcával beljebb volt a gettó valódi határától.

A gettót a külvilágtól elválasztó kerítés nemcsak fizikai akadályként és határként működött, hanem elkülönítette a viszonylag élhető városrészeket az

72 A liminalitás a kulturális antropológia szakszótárában bevett fogalom, az átmeneti rítusok középső, átmeneti szakaszához kötődik. van Gennep, Arnold. *The Rites of Passage*, London–New York: Routledge, 2004. 11.

73 Beck Andrásné Unger Éva visszaemlékezése. *Csillagos házak*, https://www.csillagoshazak.hu/#overlay=hazak/VI/eotvos31 letöltve: 2024. június 5.

74 A szerző interjúja Spieler Mariettával (sz. 1934), Budapest, 2023. május 31.

75 Gál Róbert írásaiból összeállított memoár. *A Vészkorszak árvái*, http://www.jcc.hu/aveszkorszakarvai/visszaemlekezesek/14-gal-robert-visszaemlekezese.pdf letöltve: 2024. június 6.

élhetetlen nyomortól, a szabadságot, normalitást (legalábbis a háborús időszak „normalitását") a rabságtól. A gettólakók számára kettős jelentést hordozott: egyrészt viszonylagos védelmet jelentett a nyilasoktól, másrészt azonban e sorsközösségben élő tömeg kálváriáját, egymásrautaltságát szimbolizálta. A gettón kívül élő nemzsidóknak az utcát lezáró palánk viszont egyértelmű jelzésként szolgált, hogy az odabent lakók egy halálra ítélt csoport tagjai, akikkel tilos az érintkezés. Ezek a jelentések és a gettóhatár további funkciói több túlélő beszámolójában megjelennek. Varga László például így emlékezett: „A ház [Király utca 51.] úgynevezett »pápai védett ház« volt, vatikáni protektorátus alatt állt, és a formális gettótól mindössze egy ház választotta el. Az elválasztó két méter magas deszkapalánk az úttest közepén húzódott. A gettó őrzését, védelmét a M. Kir. rendőrség tartotta fenn. A házban a mai Rossmann drogéria helyén rendőrségi őrszoba és javítóműhelyek (cipész, szűcs, szabó, csizmadia stb.) voltak, ahol a gettóból bejáró zsidó munkások dolgoztak."[76] Amellett, hogy ez a beszámoló adalékokat szolgáltat a gettó működéséről és őrzéséről, érzékelteti a kerítés jelentőségét is, valamint tanúsítja, hogy néhányan kijárhattak a gettó határán levő házakba dolgozni.

Akadtak olyanok, akik megpróbáltak segíteni az üldözötteken. Kutas Péter egy ilyen esetről számol be memoárjában: „Sötétedéstől kezdve kijárási tilalom volt elrendelve. [...] Gyurka bácsi [Zohna György, a szerző nagynénjének keresztény férje] – így nevezte mindenki – levelet csempésztetett be a gettóba Anyámnak, amelyben azt írta, hogy egy-egy éjjel eljön majd a gettófalhoz és élelmet hoz. A mi házunk végénél állt a gettó Síp utcai fala. Éjjelente a szélső lakásból lesték, jön-e. És Gyurka bácsi eljött! Nem is egyszer! Elképzelhetetlen, hogy mekkora bátorság kellett ehhez. A szélső ablakból kötelet engedtek le hozzá és Ő rákötött egy kosarat, amely tele volt élelemmel. Hogy honnan szerezte, amikor a körülzárt városban mindenki éhezett, soha nem derült ki. Az én szememben Gyurka bácsi, a nagybátyám, volt a mesebeli hős. Amikor sokkal később, már jóval a háború után egyszer rákérdeztem, kissé érdes hangján keményen leintett. »Az kötelesség volt és ne essék többé szó róla!« – mondta."[77]

76 Varga László visszaemlékezése. *Csillagos házak*, https://www.csillagoshazak.hu/#overlay=hazak/VII/kiraly51 letöltve: 2024. június 6.

77 Részlet Kutas Péter *Amikor vért könnyeztek a fellegek* című memoárjából, https://emlekezem.hu/2021/04/21/kutas-peter-amikor-vert-konnyeztek-a-fellegek letöltve: 2024. június 6.

Ebben a történetben a kerítés átlényegül: a remény, a segítség ezen keresztül érkezik, így életmentő a család közelsége a gettó határához. Hasonló szerepe volt a határnak Szirtes Klára és családja történetében: „Ott volt egy nagy rácsos kapuja a gettónak. [...] Anyám volt egy spanyol védett házban. Talált ott a spájzban egy zacskó mazsolát, és elküldte ezzel a bácsival [Kárpáti Ernővel] nekünk. [...] Nagynéném beosztotta, hogy minden nap kire hány mazsola jut."[78] Szirtes Kláráék a Rumbach utca 10. szám alatt laktak, amely a korban a szemben álló zsinagógához vezető átjáróházként működött. Visszaemlékezésében minden bizonnyal az átjárót lezáró kerítésről van szó, amelynek közelsége itt szintén hozzájárult, hogy a segítség titokban megérkezhessen a családhoz.

A legtöbb visszaemlékezés szűkös, zsúfolt, sötét helyként ábrázolja a gettót. Ennek részben az az oka, hogy az ostrom miatt az emberek többsége föld alatti óvóhelyeken, pincékben töltötte ideje nagy részét, de bizonyára közrejátszik az is, hogy az év legsötétebb, leghidegebb szakaszában kerültek oda, és a nyilas razziák, a kijárási tilalom miatt szinte a teljes időt a gettóházakban töltötték. Ennek megfelelően igen sok túlélő csupán a szűk környezetére szorítkozott, amikor gettóbeli életét írta le, továbbá a helyszínhez szorosan kapcsolódó érzésekről számolt be – jóformán az érzelmekkel, az általuk érzékelt fizikai, testi benyomásokkal festették le magát a teret is. Ezek az érzések: hideg, éhezés, a zsúfoltság és általános helyzetük miatti szorongás, kétségbeesés.

A kanadai Azrieli Alapítvány adta ki egy kanadai magyar testvérpár, Kitty Salsberg és Ellen Foster memoárját, amelyben így ábrázolták a pesti gettót: „A gettóban maradt emberek nem részesültek humanitárius szolgáltatásokban. Szeméttel és ürülékkel körbevéve, összezsúfolva, az éhező és elgyengült gyermekek és idősek könnyen elkapták a tífuszt és más betegségeket. Sokan borzasztó körülmények között haltak meg. Őket kint hagyták az utcán vagy más, jól látható helyeken. Miután Ilonkát és engem elvezettek egy lakásba, bent maradtunk egy gyermekcsoporttal, és összebújtunk a hideg miatt. [...] Tisztában voltam ijesztő helyzetünkkel, de Ilonkával ellentétben nem voltam rémült. Tulajdonképpen nem sok mindent éreztem, csak a fázást és az éhséget."[79]

Az idézett részlet plasztikus képet nyújt a nyomasztó környezetről és a gettóélményről: az emberek egymásra támaszkodva igyekeztek túlélni embertelen körülmények közepette, s eközben annyira elfásultak, hogy az

78 A szerző interjúja Kovács Tamásné Szirtes Klárával (sz. 1937), Budapest, 2023. június 2.
79 Salsberg, Foster, 2015, 37–38. A tanulmány szerzőjének fordítása.

alapvető fizikai érzeteken – az éhségen, betegségek kiváltotta fájdalmon, hidegen – kívül jóformán semmit nem érzékeltek. Lévai Jenő ezt a jelenséget „gettópszichózisnak" nevezte: a gettólakók meg voltak győződve arról, hogy el fognak pusztulni, ezért beletörődtek a sorsukba, gyakran meg sem próbáltak ellenállni a nyilasoknak.[80]

Alkalmazkodva ezekhez a szélsőséges körülményekhez, a gettó sötét, föld alatti helyein speciális közösségi normák alakultak ki. Erről számolt be Szirtes Klára: „Amikor kezdődtek a nagy bombázások, akkor le kellett menni a pincébe. [...] Nekünk volt egy vaságyunk, és azon hatan keresztbe feküdtünk. A pincében csak egy vécé volt, az volt a probléma, hogy sorba kellett állni a vécéhez. Az volt benne az érdekes, hogy egy-egy családbokorból valaki mindig fogott egy helyet a vécébe, hogy ha a családból valakinek kell menni, akkor átadja a helyét. Az egy pozíció volt: helyet foglalni a vécésorban. Meg az egy pozíció volt, hogy ha valakinek volt még gyertyája, vagy mécsese, vagy petróleumlámpája."[81] A szükség szülte ezeket a szerepeket, amelyek szervesen kapcsolódtak a gettóbeli léthez. A fent említett érzetekhez hasonlóan a zsúfoltság, a nyomorúság, szegénység, a sötét, ám ugyanakkor az egymáshoz való szoros közelség által kialakított sorsközösség is része volt a gettó megéléstörténetének.

A pincékben, sötét lakásokban az emberek szinte hermetikusan el voltak zárva a külvilágtól. Nem csoda, hogy valósággal szomjaztak a hírekre – azonban csupán néhányan merészkedtek ki, hogy a szomszédos házakban élőkkel vagy a Zsidó Tanács embereivel beszélhessenek. Az így szerzett hírek, a Vörös Hadsereg közeledése reményt és vigaszt nyújtott a gettólakóknak, ezért pszichológiai szempontból elengedhetetlen volt a túléléshez. „December végétől, amikor a szovjet csapatok körülzárták a várost, állandóvá váltak a bombázások, Budáról a belövések. Már csak a pince nyújtott valamelyes biztonságot. Mindenki leköltözött tehát. A városban állandóan szóltak a fegyverek. Az orrunkat sem mertük kidugni az óvóhelyről. Néha egy-egy felnőtt kimerészkedett a hírekért, amelyek házról-házra jártak az utcán"[82] – írta Kutas Péter a memoárjában.

80 Lévai, 2014, 133. Hasonló jelenségről írt Soros Tivadar is: „Az emberek letargiába süllyedtek, hitüket és reményüket vesztették. Még az étvágyuk is odalett, azt a keveset sem ették meg, amit szerezni lehetett. Eltűnt az élni akarás. Hullottak az emberek, mint ősszel a legyek." Soros Tivadar. *Álarcban – Nácivilág Magyarországon*, Budapest: Trezor, 2002. 168.
81 A szerző interjúja Kovács Tamásné Szirtes Klárával (sz. 1937), Budapest, 2023. június 2.
82 Kutas, https://emlekezem.hu/2021/04/21/kutas-peter-amikor-vert-konnyeztek-a-fellegek

Szirtes Klára is úgy emlékezett, hogy a közösségből csak egy-egy ember hagyta el az óvóhelyet: „Az utcára a pincéből csak a nagypapám ment ki. Ott van szemben a most renovált zsinagóga [a Rumbach utcai zsinagóga], és ott ültek a lépcsőn az öregek, és tanácskoztak valamiről vagy imádkoztak, de nekünk nem volt szabad gyerekeknek felmenni a lépcsőn, és nem volt szabad odaülni a nagypapánk lábához. […] Az öreg fölment minden nap, amíg lehetett."[83] Ezekből a visszaemlékezésből az derül ki, hogy a hírek megtárgyalása tulajdonképpen a legfontosabb szociális tevékenység volt, amelytől a résztvevőket még a veszély sem rettentette el. Hogy ki járhatott ki, azt a családon belüli pozíció és kornak kijáró tisztelet döntötte el. Az idősek közös beszélgetése, imádkozása az emberi méltóságukat adta vissza, ugyanakkor így terjedtek a hírek is, amelyekről aztán a pincében maradt rokonok is értesülhettek.

A külön engedéllyel rendelkezők viszonylag szabadon mozoghattak a gettó területén, de ennek is megvoltak a maga szabályai, amelyek nagyban függtek a különböző veszélyforrásoktól. Lévai Jenő írta le, hogy a közkonyhák „romfát" tüzeltek, ilyesmi azonban általában csak bombatámadások idején „keletkezett": „Valósággal közelharcot kellett vívni a konyhák kiküldött »romfa-szerzőinek«, a »fahordó« konyhamunkásoknak, akik sokszor még a bombazápor idején kezdték a romházak bontogatását. Részben azért, hogy megelőzzék a tüzelőért a bombázás elmúltával a pincékből előbúvó gettólakosokat, részben pedig, mert tudták, hogy a veszély perceiben a nyilasok elbújnak."[84] Nyilván a gettólakók nagy részének élelmet biztosító népkonyháknak elsőbbséget kellett volna élvezniük a tüzelő beszerzésénél, ez azonban az életükért küzdő gettólakókat nem érdekelte, hiszen ők meg a fűtetlen lakásokat akarták volna felmelegíteni.

A bombatámadások idején nem csak fát igyekeztek beszerezni; Kitty Salsberg erről így írt: „Körbesétáltam a gettóban még a támadások alatt is, figyelmen kívül hagyva a fütyülő golyókat és robbanó bombákat, bementem elhagyatott lakásokba és kibombázott üzletekbe, hogy valami ehetőt keressek a húgomnak."[85] Valószínűleg az ő elgondolása is az volt, hogy bombázáskor legalább a nyilasoktól nem kell tartani.

83 A szerző interjúja Kovács Tamásné Szirtes Klárával (sz. 1937), Budapest, 2023. június 2.
84 Lévai, 2014, 183.
85 Salsberg, Foster, 2015, 39. A tanulmány szerzőjének fordítása.

Szintén szabadon jártak-keltek a futárok, akik különböző feladatokat láttak el a Zsidó Tanács számára. Dósai Istvánné sz. Hirschberger Zsuzsa gyermekként ilyen posztot vállalt a gettóban: „Szegény anyám nagy bánatára volt a gettóban egy helyes kis barátnőm, egy Silzer Zsuzsi nevű lány, vele elmentünk és jelentkeztünk a Síp utca 12.-ben, a hitközségnél futárnak. Kaptunk egy kis kézikocsiszerűt, és a kézikocsival minden nap elmentünk délben a hitközségre, ahol főztek levest. A levest kiosztották a futároknak, akik elvitték abba a házba, ahol laktak, vagy amit elvállaltak. […] Amikor mi járkáltunk ki Silzer Zsuzsival, voltak szörnyű kalandjaink, aminek kapcsán aztán otthon is maradtunk. Mert amikor mentünk a meghatározott időben, a gettó belül tele volt nyilasokkal, és nem lehetett a szemükbe nézni. Ha valaki nagyon nyugodtan szembenézett velük, azt biztos, hogy valamiért megállították, és nagyon jól járt, ha csak egy pofont kapott vagy valami kisebb verést."[86]

Ezekből a részletekből felsejlik a zárt és nyílt terek ellentéte: a pincékben, óvóhelyeken és szobákban ugyan zsúfoltságban és hidegben éltek az emberek, ám biztonságban voltak. A reménykeltő híreket és készleteket, ételt ezzel szemben jórészt az utcáról szerezték, ahol viszont különböző veszélyekkel kellett szembenézniük.

Végül a gettó topográfiájához kapcsolódó jellegzetesség volt, hogy temető híján több helyütt felhalmozták a holttesteket. A halál ugyan mindennapos volt a gettólakók körében, szembesülni a mértékével és a holtak számával azonban nem, talán ezért is jelenik meg e traumatikus felismerés szinte minden visszaemlékezésben. Fischer Árpád a halottak látványát a felszabadulás emlékével kötötte össze, mert akkor ment ki először az utcára: „Amikor felszabadultunk, akkor rengeteg halott volt az utcán. A Kazinczy utcában volt egy fürdő: az utcáról is jól láthatóan voltak ott felstócolva a halottak; meg a Klauzál téren volt egy ásatás, ahonnan rengeteg halottat vettek ki."[87]

Dósai Istvánné hasonlóképpen emlékezett a felszabadulásukra, ő az édesanyjával 1944. január 18-án indult el haza: „Ahogy mentünk hazafelé, egyszerre csak egy géppisztolysorozat-szerűt hallottunk, nagyon megijedtünk, és beugrottunk a Dob utcában egy üzletbe. […] Az egy olyan üzlethelyiség volt a gettón belül, ahova a meghalt vagy megölt embereket úgy fektették

86 Dósai Istvánné visszaemlékezése. *Centropa*, https://www.centropa.org/hu/biography/dosai-istvanne letöltve: 2024. szeptember 25.
87 Fischer Árpád visszaemlékezése. *A Vészkorszak árvái*, http://www.jcc.hu/aveszkorszak arvai/visszaemlekezesek/11-fischer-arpad-visszaemlekezese.pdf letöltve: 2024. június 7.

be, mint ahogyan a pincében a tűzifát szokták, hogy levegőzzön, az egyik sorra keresztben a másik sort. Így voltak fölhalmozva ott a hullák, persze csonttá fagyva, mert kint mínusz tíz-húsz fok volt heteken keresztül. Ebbe az üzletbe ugrottunk be. Úgyhogy akkor hiába lőttek, kirohantunk onnan, és kanyarogva mentünk a lövések miatt."[88]

Emiatt a gettó megszűnése felett érzett megkönnyebbülést, örömet felülírta a sokk, amit a temetetlen holttestek okoztak, ezek egyben a felszabadulás ellentétjét is jelképezték, hiszen az áldozatok már sosem tapasztalhatták meg a szabadságot.

Sok túlélő próbálta megtalálni rokonait a gettó területén, az összefagyott hullák között – és még „szerencsésnek" mondhatta magát az, akinek ez sikerült. Szinte a gettó szimbóluma is lehetne az a kép, amelyet Kiss Marianne festett le interjújában: „A nagy gettóról én csak akkor tudtam, amikor már felszabadultunk, és a nagymamával elindultunk, hogy megkeressük az ő testvérét, Fillenz Esztert. Meg is találtuk őt. És utána megtaláltunk még egy rokont, de az szegény ott ült meghalva: Márkusz bácsi, Hajnal Márkusz, előtte az asztalon egy pohár befagyott víz."[89]

Zsidónegyedből gettó – összegzés

A pesti zsidónegyed és azon belül a gettó, valamint egyes ikonikus helyszínei történelmük során számos jelentésváltozáson mentek át, és ennek a folyamatnak a tragikus epizódja volt a holokauszt. A történet a városfalon kívül megtelepedő zsidó kereskedőkkel kezdődött, akik a jogi kirekesztésnek megfelelően fizikailag, térben is elkülönültek a városi polgárságtól. Az így kialakuló városrész azonban hamar betagozódott Pest-Buda (majd Budapest) életébe, kiemelkedő jelentőségű lett kereskedelmi szempontból, és a pezsgő éjszakai élet miatt is a város egyik legforgalmasabb területévé vált.

Ezt a fejlődést akasztotta meg a holokauszt, a csillagos házak kijelölése, és legfőképp a nyilas időszak, amikor a budapesti zsidó lakosság nagy részét erre a területre zsúfolták. Ezzel a gettó ismét a kirekesztés topográfiai szimbólumává vált. A holokauszt időszaka a korábbi vallási, szakrális és közösségi épületeket, tereket, valamint a gettó időszakában létrehozott specifikus

88 Dósai Istvánné visszaemlékezése. *Centropa*; https://www.centropa.org/hu/biography/dosai-istvanne letöltve: 2024. szeptember 25.

89 A szerző interjúja Kiss Marianne-nal (sz. 1935), Budapest, 2023. május 12.

helyszíneket új jelentőséggel ruházta fel. Így például a Klauzál tér a gettólakók szemében e szörnyű időszak kezdetét és végpontját is jelölte, hiszen innen kerültek be a gettó társadalmába, és több ezren, akik a felszabadulás előtt meghaltak, itt kerültek tömegsírba. De más jelentést nyertek például a zsinagógák is: egyrészt a gettólakóknak a túlélést szolgáló nyersanyagot biztosították, másrészt a Dohány utcai zsinagóga udvarán szintén több ezer halottat gyűjtöttek össze – és még folytathatnánk a sort.

A gettó túlélői számára az épített környezet egybefonódott a traumatikus emlékekkel. Erről tanúskodik két visszaemlékezés azzal kapcsolatban, hogy miként viszonyultak később ehhez a területhez. Az első részlet Kinszki Judit interjújából származik: „Azóta se mentem el az Akácfa utcába abba a házba, ahol a gettó volt, se abba, ahonnan elvittek minket, a Király utcából. Mikor megyek, ott a sarkon megállok, ez az a ház – bemenni az udvarba, ahol álltunk ott, ahol szétválasztottak; ordítottak a nyilasok, hogy öt percet adnak, s hallottuk fönt a lövöldözést, mert biztos volt, aki elbújt, és azt ott helyben lelőtték. Nem tudok oda elmenni."[90] Ezzel szemben Gombos Endréné számára a traumát felülírta a felszabadulás pillanata, ami arra késztette, hogy minden évben megemlékezzen: „Ez valóban felszabadulás volt. El is megyek minden január tizennyolcadikán a gettófalhoz, ott van egy ünnepség, és április negyedikén is elmegyek mindig a Szabadság térre, a szovjet hősi emlékműhöz."[91]

Tehát elmondható, hogy a múltbeli tapasztalatok hosszú időn keresztül rányomták bélyegüket e területre mind a túlélők, mind a nemzsidó lakosság szemében. Ennek ellenére a gettó időszakára sokáig egy-egy emléktáblán kívül semmi nem emlékeztette az azóta felnőtt generációkat, sőt, az elmúlt évtizedekben valódi bulinegyeddé vált a terület. 2023-ban azonban elhelyezték a gettó határát jelölő markereket, és 2024 októberében elkészült a Klauzál téri tömegsír áldozatainak emlékműve is.[92]

90 Kinszki Judit visszaemlékezése. *Centropa*, https://www.centropa.org/hu/biography/kinszki-judit letöltve: 2024. szeptember 25.

91 Gombos Endréné visszaemlékezése. *Centropa*, https://www.centropa.org/hu/biography/gombos-endrene letöltve: 2024. szeptember 25.

92 Hetedik Műterem, *Gettó emlékmű*, https://hetedik.hu/munkak/getto-emlekmu/ letöltve: 2024. június 7. Az erzsébetvárosi zsidó élet emlékezetéről, a megemlékezés és emlékeztetés formáiról lásd: Szívós Erika. „A Belső-Erzsébetváros múltja és zsidó öröksége: emlékezés és emlékezet 1945-től napjainkig" in *Múlt és Jövő* 77/2, 2016, 59–71.

LÁGEREK

Huhák Heléna

Lőszerből szavak: lágernaplók a kényszermunkatáborban[1]

„Minden elmúlik egyszer" – ez a szöveg szerepel négy lágernapló borítóján. A naplókat Buchenwald egyik altáborában, Sömmerdában kényszermunkát végző magyar zsidó nők készítették 1944 végén, 1945 elején. Az idézett sor minden bizonnyal az „Es geht alles vorüber" című katonadalra utal, amely 1942 tavaszán, a Wehrmacht propagandakampánya idején íródott. A dalt a háború alatt a Németország által megszállt vagy a vele szövetséges országokban számos nyelvre lefordították. A háború végéhez közeledve azonban a németekkel ellenszenvező lakosság náciellenes paródiaként énekelte, hogy „minden", beleértve a német megszállás is elmúlik egyszer, reményeik szerint, nem is olyan sokára.[2] A sömmerdai naplóírók számára ez a mondat mindenekelőtt az Auschwitz-Birkenauban szétszakított családjaik újraegyesülését jelentette: „Talán igaz lesz, hogy: »Minden elmúlik egyszer!« és ismét együtt leszünk, mi mind, akik szerettük egymást!" – írja Korach Ilona 1945. március végén, Sömmerdában.[3]

1944 tavaszán nagyjából 110 ezer Auschwitz-Birkenauba deportált magyar zsidót – köztük a naplóírókat – nem küldtek azonnal a gázkamrába, hanem néhány hét múlva gyári munkára szállították őket. A táborvezetés egy 2000 munkaképesnek ítélt nőből összeállított transzportot először a Ruhr-vidéki Gelsenkirchenbe, majd innen a thüringiai Sömmerdába vezényelt. Utóbbi táborban a nőknek egy kisebb csoportja körül változatos kulturális

1 A tanulmány a BO/00023/22/2. sz. Bolyai János Kutatási Ösztöndíj és az NKFIH 142230. sz. Posztdoktori kiválósági program támogatásával valósult meg.

2 John, Eckhard. „'Es geht alles vorüber, es geht alles vorbei'. Geschichte eines 'Durchhalteschlagers'" in Max Matter, Tobias Widmaier (szerk.). *Lied und populäre Kultur/ Song and Popular Culture, Jahrbuch des Deutschen Volksliedarchivs Freiburg*, Münster: Waxmann, 2006.

3 United States Holocaust Memorial Museum (továbbiakban: USHMM) 2010.255.1. Korach Béláné sz. Braunstein Ilona (1905–1969) naplója, 73.

élet bontakozott ki, amelynek egy része írott formában is fennmaradt.[4] Kik és hogyan készítették és írták ezeket a naplókat? Miért szerepel ugyanaz a mondat a borítókon? Miben járul hozzá a tábori élet megismeréséhez, ha a naplókat, nemcsak mint szövegeket, hanem mint tárgyakat is vizsgáljuk? Mit árulnak el a naplók arról, hogyan viszonyultak a naplóírók a kényszermunkás léthez és családtagjaik elvesztéséhez?

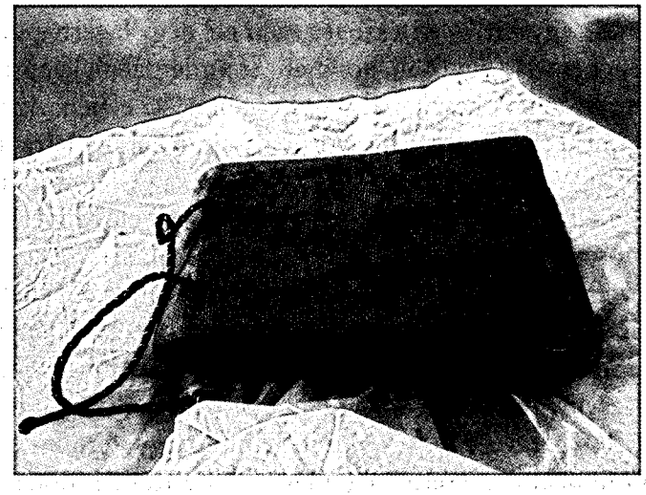

USHMM 2000.519.1. Grosz Szeréna naplója

E kérdések megválaszolásához magyarországi, izraeli és amerikai közgyűjteményekben és magánkézben őrzött zsidó magyar lágernaplókat elemzek. A világ különböző pontjain fellelhető forrásanyag egyedi részét képezik a Sömmerdában keletkezett naplók. A Rheinmetall-Borsig AG munícióügyára mellett létrehozott táborból összesen 24 kisméretű, könyv formátumú tárgy maradt fenn, amelyet a kényszermunkás nők a gyárból ellopott anyagokból készítettek, ebből 12 naplót és további 12 verseket, emlékkönyvi bejegyzése-

4 Az Egyesült Államok Holokauszt Emlékmúzeumának (USHMM) gettó- és táborlexikona szerint Sömmerda egyike azon kevés altáboroknak, ahol fennmaradtak a nők kulturális tevékenységéről szóló feljegyzések. Megargee, G. P. (szerk.). *The United States Holocaust Memorial Museum Encyclopedia of Camps and Ghettos, 1933–1945*, Vol. 1., Bloomington – Washington: Indiana University Press; in association with the United States Holocaust Memorial Museum, 2009. 419–420.

ket, lágerújságcikkeket és imádságokat tartalmaz.[5] Tudomásom szerint sehol máshol nem maradt fenn ekkora mennyiségű egykorú szöveg ugyanattól a fogolyközösségtől, ugyanazon a nyelven, ugyanabból a táborból és időszakból. Mindemellett a sömmerdai gyűjtemény nemcsak valós idejű szövegeket, hanem saját kezűleg elkészített tárgyakat is tartalmaz. A tanulmány ezért azt hangsúlyozza, hogy a lágerekben folyó naplóírás jobb megértéséhez szükséges annak a materiális környezetnek a megismerése, amelyben a naplóírók lejegyzéseit rögzíteni és megőrizni képes tárgyak megszülettek.

A sömmerdai kényszermunkatábor és az itt keletkezett naplók szinte teljesen ismeretlenek a kutatók és a szélesebb közönség számára. A magyarországi holokauszt Auschwitz-központú elbeszélésében a kényszermunkatáborok nem kaptak figyelmet. Ennek hátterében részben az áll, hogy Auschwitz-Birkenau irányítói 1944 tavaszán és nyarán, a magyar transzportok érkezésekor jutottak a legközelebb a modern, ipari és tömeges népirtás gyakorlati megvalósításához, amelyet a tábor a holokauszt emlékezetében ma is szimbolizál. Az ekkor elkövetett tömeggyilkosságok minden harmadik áldozata magyar volt. Ez meghatározza a magyarországi holokauszt homogén képét és elfedi azt, hogy a magyar zsidók deportálásakor nemcsak egy új auschwitzi rámpa épült, hanem a német gyárak mellett több kényszermunkatábor is létesült. Ez a kutatás arra hívja fel a figyelmet, hogy a „végső megoldás" magyarországi végrehajtása nemcsak Auschwitzot tette a „holokauszt fővárosává", hanem jelentős számú – mintegy félszáz – magyar nyelvű napló megszületését is eredményezte, melyek nagy részét kényszermunkás nők és férfiak írták.

Az „igazság" a naplóban – ahogy Paweł Rodak lengyel irodalom- és kultúrtörténész írja – nem a tények és számok pontossága, hanem az idő, a személy és az anyagiság egységében értendő.[6] A naplóírók az eseményeket nem befejezettként, hanem folyamatukban érzékelik, és az írás pillanatában rendelkezésükre álló tudásuk és belátásuk alapján értelmezik. Következésképpen a napló szükségszerűen töredékes, hiányos és ismétlődő. Ez a töredezettség azonban nem a műfaj gyengesége, hanem a tapasztalatok rögzítésének közvetlenségéből vagy majdnem közvetlenségéből adódik. A naplóíró tudását és belátását a történések személyes érzékelése és értelmezése hozza létre. Még ha a napló szerzői tévedtek, vagy akár szándékosan valótlant vetettek

5 A nők a naplókat körülbelül 12 cm széles és 6 cm hosszúságú, összefűzött papírlapokra írták.

6 Rodak, Paweł. „The Truth in a Personal Diary," in *Teksty Drugie* 2, 2014, 92–108.

papírra, naplójuk gondolataik és elképzeléseik dokumentációjaként igaz marad. Továbbá nemcsak a – valós idejű és személyes – beszámoló teszi a szöveget naplóvá, hanem a szöveget hordozó tárgy is. Ahogy James E. Young rámutat, a láger- és gettónaplók (mint a kor műtárgyainak) fizikai anyagisága „bizonyító erőt kölcsönöz ezeknek a szövegeknek".[7]

Ez a tanulmány a holokauszt egykorú beszámolóinak megértéséhez a kevésbé figyelmbe vett anyagi dimenzió elemzésével kíván hozzájárulni. A 2000-es évektől kezdve a kultúra- és emlékezetkutatás, az antropológia, majd a népirtások, háborúk, kényszermigrációk és terrortámadások története a személyes emlékezet materiális aspektusaira összpontosít.[8] Míg a náci táborok anyagi környezetét és a naplókban leírt elbeszéléseket széles körben tanulmányozták,[9] a holokausztnaplót mint ehhez az anyagi környezethez tartozó tárgyat sokkal kevésbé vizsgálták.[10]

Azt állítom, hogy a kényszermunka és a naplókészítés/írás körülményeinek tanulmányozása hozzájárul az egyidejű elbeszélések és tárgyak megismeréséhez és megértéséhez. A tábori napló egyszerre narratív és materiális reprezentációja a tábori életnek, amely a mindennapokban a teljesen kifosztott nők számára egy saját tárgy létrehozását és birtoklását jelentette. Ez a megközelítés ugyanakkor nem a napló szövegszerűségének figyelmen kívül hagyását eredményezi, hanem inkább a szövegszerűség és az anyagszerűség együttes vizsgálatának kedvez.[11] Konkrétabban e naplók elemzése alapján amellett érvelek, hogy a naplóírás és a naplókészítés nem „csupán"

7 Young, James E. *Writing and Rewriting the Holocaust: Narrative and the Consequences of Interpretation*, Bloomington: Indiana University Press, 1998. 37.

8 Ehhez lásd a *Journal of Material Culture* különszámát: 25/4, 2020.

9 Lásd például: Benninga, Noah. „The Bricolage of Death. Jewish Possessions and the Fashioning of the Prisoner Elite in Auschwitz-Birkenau, 1942–1945" in Leora Auslander – Tara Zahra (szerk.). *Objects of War. The Material Culture of Conflict and Displacement*, Ithaca and London: Cornell University Press, 2018. 189–220. https://doi.org/10.1515/9781501720086-012 A naplókhoz lásd: Garbarini, Alexandra. *Numbered Days: Diaries and the Holocaust*, New Haven: Yale University Press, 2006. https://doi.org/10.12987/yale/9780300112528.001.0001; Goldberg, Amos. *Trauma in First Person: Diary Writing During the Holocaust*, Bloomington: Indiana University Press, 2017. https://doi.org/10.2307/j.ctt1zxz15p

10 Lásd továbbá: Jeremy D. Popkin, Julie Rak (szerk.). Lejeune, Philippe. *On Diary*, Honolulu: University Of Hawai'i Press, 2009. 51–60.; Chare, Nicholas. „Material Witness: Conservation Ethics and the Scrolls of Auschwitz" in *Symplokē* 24/1–2, 2016, 81–97. https://doi.org/10.5250/symploke.24.1-2.0081

11 Rodak, 2014, 94.

intellektuális/szellemi ellenállást jelentett az embertelen és civilizálatlan körülményekkel szemben, hanem olyan összetett jelenség volt, amely számos, látszólag ellentmondásos tevékenységet foglalt magában. Továbbá az anyagbeszerzés és a naplók készítése, írása megvilágítja a kényszermunka körülményeit és a német munkafelügyelők viselkedését is.

A napló mint fizikai tárgy elemzése magában foglalja az írás közbeni jelentésalkotás folyamatát, beleértve a naplóírók értelmezéseit, elképzeléseit és fantáziáit.[12] E fantáziák elsősorban a szétszakadt családok körül bontakoztak ki. Ezért a tanulmány azt is hangsúlyozza, hogy a holokausztnaplók jobb megértéséhez a családot alapvető elemzési kategóriának kell tekintenünk. A naplók fizikai jellemzői megerősítik a kényszermunkás nők elbeszéléseinek családközpontúságát, és nemcsak tartalmukban, de dekorációs elemeikben is hozzájárulnak a család szétszakadására adott válaszok megismeréséhez. Ezeknek a szempontoknak a megvilágítása érdekében először röviden ismertetem a naplóírás kontextusát a gyárban és a kényszermunkatáborban. Ezután a naplókat vizuális elemeikre (papír, borító, kézírás) bontom, és bemutatom, hogy a naplók mint tárgyak elemzése hogyan járul hozzá a naplóírás, a naplóírók és a tábor mindennapi életének megismeréséhez.

A naplók keletkezési körülményei

A második világháború utolsó tömeges deportálása során a vidéki magyar zsidóságot 1944. május 15. és július 9. között Auschwitz-Birkenauba szállították. Minden negyedik deportáltat találtak munkaképesnek. A munkaerőhiány miatt a szelekciót túlélő nők és férfiak a náci hadiipar utolsó munkaerőforrásává váltak. A lengyelországi lágerben regisztrált magyar zsidók összetételét egy sajátos jelenség befolyásolta. A férfiak fegyvertelen katonai munkaszolgálata következtében a gettókból nagyszámú munkaképes korú nő került a deportálóvonatokra. 1944 végére több mint száz altáborban kizárólag vagy túlnyomórészt női foglyokat tartottak fogva.[13]

12 Garbarini, 2006, 3.

13 A USHMM gettó- és táborenciklopédiájából tudható, hogy számos, Sömmerdához hasonló kényszermunkatábor jött létre (például Mühldorf, Markkleeberg, Duderstadt, Salzwedel mellett), ahol többségében vagy kizárólag magyar zsidó nőket dolgoztattak, ám sehonnan sem maradt fenn ilyen mennyiségű, egykorú forrásanyag.

1944 júliusában mintegy 2000 fiatal nőt válogattak ki kényszermunkára, többségüket Kárpátaljáról, kisebb részüket a Zala megyei Nagykanizsa városából és a környező településekről deportálták. A nők először Gelsenkirchen-Horstba kerültek; a kényszermunkások nehéz munkájával újra felépített, korábban lebombázott benzingyárat és a közelében emelt sátortábort 1944. szeptember 11-én ismét letarolta a szövetségesek légitámadása. Különböző német és magyar források 130 és 200 közé becsülték a bombázás halálos áldozatainak számát.[14] A mintegy 1300 túlélőből álló csoportot az Erfurt közeli Sömmerdába szállították, ahol 1944 szeptembere és 1945 áprilisa között a Rheinmetall-Borsig lőszergyárában dolgoztatták őket.[15] Miután a gyárat be kellett zárni, a tábort kiürítették. A következő hetekben a zsidó nőket a gyalogmenetük útjába eső településeken a szövetséges csapatok szabadították fel.

A fegyver- és tölténygyárakhoz csatolt női munkatáborok többségében a munkakörülmények viszonylag elviselhetőbbek voltak a föld alatti hadiipari létesítményekhez képest, ahol főleg férfiakat dolgoztattak.[16] Ez magasabb túlélési esélyt eredményezett, emellett ezek a táborok szélesebb lehetőséget, több tárgyat és anyagot biztosítottak a kulturális és vallási tevékenységekhez. Sömmerdában a nőknek nem kellett spontán erőszaktól és szelekciótól tartaniuk, és maga a gyári munka is kiszámítható, strukturált mindennapokat eredményezett, ami lehetővé tette a napi tevékenységek és rutinok kialakulását, beleértve a naplókészítést és naplóírást. Klein Lili naplójában olvasható, hogy vasárnapi szabadidejükben reggelente a tetvektől próbáltak megszabadulni, este pedig naplót írtak. A gyárban Munkácsi Noémi „a gépek robajának ritmusára" verssorokat komponált, amelyeket a mosdóban, a szünetben rögzített a gyárból szerzett papírra.[17]

A napló nemcsak az események személyes ábrázolása, hanem a tábori kulturális életnek is a része volt. A verseket elszavalták, leírták, lemásolták, a verseskönyvek az emlékkönyvekhez hasonlóan kézről kézre jártak. A tábori újságban szereplő vicces jeleneteket a lejegyzés után előadták. Sőt, olykor

14 Eugen Dietrich táborparancsnok a bombatámadásban meghaltak számát 138 főben adta meg. International Tracing Service (ITS) 1.1.5.10 A gelsenkircheni parancsnokság jelentése a gelsenkircheni tábor foglyairól.

15 Megargee, 2009, 419–420.

16 Wagner, Jens-Christian. „Work and Extermination in the Concentration Camps" in Jane Caplan, Nikolaus Wachsmann (szerk.). *Concentration Camps in Nazi Germany: The New Histories*, London – New York: Routledge, 2010. 137–138.

17 Munkácsi Noémi. „Életre ítélve" *Új Kelet*, 1959. augusztus 7.

a naplók is tartalmaznak más szerzőktől származó szövegeket. Ily módon a kulturális élet szóbeli és írásbeli tevékenységei kölcsönösen hatottak egymásra és ösztönözték egymást. A 24 kis könyvet 17 nőhöz köthetjük, akik tulajdonosai, vagy bizonyos esetekben készítői voltak ezeknek a tárgyaknak. Ha az emlékkönyvi bejegyzések és a versek szerzőit is beleszámítjuk, akkor egy jóval szélesebb – legalább hatvanfős – közösség bontakozik ki előttünk, amelynek tagjai a tartalmak előállításában és a kulturális tevékenységekben vettek részt. Ehhez még hozzáadódik az előadások nézőközönsége is, akik ugyancsak részesültek a kulturális élet produktumaiból.

A naplókkal kapcsolatba hozható sömmerdai nők otthonról vitték magukkal a zene, az irodalom és a művészetek iránti vonzalmukat, olyan családokban nőttek fel, ahol az olvasás és az írás a mindennapok meghatározó része volt.[18] A beregszászi nők, mint Iczkovits Sári, valamint a Klein nővérek, Oli és Lili nyelveket tanultak, zenéltek és sokat olvastak.[19] A Nagykanizsán született Pauk Anni képzett operaénekesnőt párizsi turnéjáról szólította haza a háború kitörése.[20] A szintén nagykanizsai Munkácsi Noémi vallástanár az egyetlen, aki hivatásos íróként vezetett naplót, a háború előtt könyve, verseskötete és számos cikke jelent meg.[21] A naplóírás kezdeményezői a Klein nővérek voltak. Lili készítette az első naplót, amelyet a lágertársainak ajándékozott kis könyvek követtek, nővére, Oli pedig lágerújságot szerkesztett, és barakkról barakkra járva olvasta fel a cikkeiket.[22]

18 Visual History Archive. USC Shoah Foundation Institute for Visual History and Education, University of Southern California (továbbiakban VHA) 2237 Interjú Klein Líviával, 1995.

19 A naplóírókat azon a néven szólítom, ahogy a forrásokban szerepelnek, beleértve a lánykori és férjezett nevüket, valamint a beceneveiket, teljes nevük az első említésükkor a lábjegyzetben szerepel, ez esetben: Klein Lívia (1920–2012); Klein Olga (1922–2021); Iczkovits Sára (1919–2009).

20 Pauk Anna (1910–2000)

21 Winkler Ernőné sz. Munkácsi Noémi (1903–1966)

22 Ben Neufeld interjúja Lilly Isaacs-kel (született Klein Líviával), [d. n., magántulajdon]

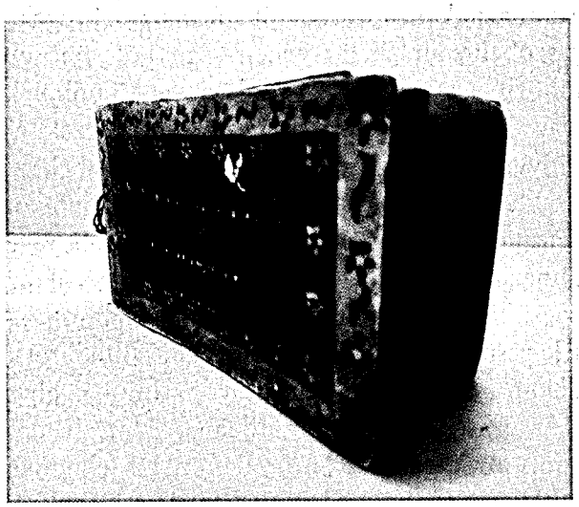

USHMM 1995.88.5. Klein Lili verses füzete

A naplóírók családjai ahhoz a főként kereskedő, kispolgári életmódot folytató társadalmi réteghez tartoztak, amelynek asszimilációja a polgári értékek elsajátításához vezetett a gazdasági működéstől kezdve az élettervezésen, iskolai stratégián, vallásosságon, műveltségen át a szabadidő kihasználásáig.[23] Valamennyien neológ családokban nőttek fel Beregszászban és környékén, illetve Nagykanizsán. Kárpátalja zsidóságának többsége jiddis anyanyelvű, hithű ortodox volt. Volt azonban egy szűk, nem ortodox, magyarosodott zsidó városi réteg, például Beregszászban, ahonnan a naplóírók származtak. Az itt idézett fiatal nők szüleikhez, és még inkább a nagyszüleikhez képest kevésbé tartották be a vallási előírásokat, és sokkal jobban integrálódtak a magyar nyelvű kultúrába. Nagykanizsán a város polgárosodásában a zsidóság komoly szerepet vállalt, a városban neológ hitközség működött.

Az asszimilált, polgári, városi zsidó családok világnézete és nevelési elvei, valamint a fiatal lányok hagyományosan erősebb integrációja a világi életbe megalapozta a naplóírás iránti fogékonyságukat, és ez a háttér alakította is az elbeszéléseket. Továbbá, mivel a naplóíró nők 1944-ben 20-30 évesek voltak, a deportálás életük egy aktív, eseménydús és várakozásokkal teli időszakát szakította meg: tanulmányok, karrier, művészi ambíciók, társadalmi élet,

23 Karády Viktor. *Zsidóság és társadalmi egyenlőtlenségek (1867–1945)*, Budapest: Replika, 2000. 20.

randevúk és családalapítás. Az emiatt érzett feszültség, egyfajta generációs türelmetlenség is érzékelhető a naplók szövegeiben. A napló nemcsak a deportált magyar zsidó nők egy csoportjának, hanem az 1910/20-as években született generáció kifejezőeszközeként is szolgált. Ez arra hívja fel a figyelmünket, hogy az elbeszéléseket a deportálás szélsőséges körülményei mellett a háború előtti élet is alakította.

A táborokban a deportáltak az otthonuktól drasztikusan eltérő anyagi világba kerültek, ahol a mindennapi szokásaik, így az alvás, az étkezés és a mosakodás is megváltozott. Ennek következtében a foglyok viszonya a környezethez és annak tárgyaihoz is átalakult. Néhányan közülük nagy erőfeszítéseket tettek azért, hogy valamit újraépítsenek a régi anyagi világból, legalábbis annak apró, szimbolikus darabjait megteremtsék vagy megszerezzék. A primitív, embertelen, a civilizált mindennapokhoz alapvetően szükséges eszközöket és kellékeket nélkülöző világban a tárgyak felértékelődtek. A személyes emlékezet anyagi aspektusait vizsgáló történeti és antropológiai kutatások szerint a holokauszt hozzájárult a tárgyak fetisizálódásához.[24]

„A lányok nagyon ügyesek. A fél gyárat lopják – és különböző remek ízléses és praktikus dolgokat csinálnak" – írja naplójában Korach Ilona.[25] Még a teljesen triviális tárgyak is szocializálják használójukat egy bizonyos szokásra vagy életmódra. A tárgyakon keresztül a nők megpróbálták „áthidalni a jelenlegi és a korábbi létük közötti időbeli távolságot és a háború előtti életmódok érzetét felidézni".[26] Egyes kiegészítők, mint például a hajcsatok és fésűk gyakran inkább szimbolikus jelentéssel bírtak, mint valós funkcióval: ha a kényszermunkásoknak sikerült néhány centiméter hajat növeszteniük, azonnal frizurát formáltak maguknak. Ez az egyik módja volt annak, hogy a fiatal nők nőiességüket – amelyet Auschwitz-Birkenauban támadás ért – a tárgyakon keresztül megerősítsék.[27] Valamely nemhez tartozni az ember

24 Shallcross, Bożena. *The Holocaust Object in Polish and Polish-Jewish Culture*, Bloomington: Indiana University Press, 2011. 4.

25 USHMM, 2010.255.1. Korach Ilona naplója, 127–128.

26 Rachamimov, Iris. „Small Escapes: Gender, Class, and Material Culture in Great War Internment Camps" in Leora Auslander, Tara Zahra (szerk.). *Objects of War: The Material Culture of Conflict and Displacement*, Ithaca – London: Cornell University Press, 2018. 166. https://doi.org/10.1515/9781501720086-011

27 Cf. Benninga, 2018.

önképének alapvető része. Ilyen módon a nők számára az apró tárgyak a normalitáshoz való ragaszkodást táplálták.[28]

Az általam ismert 44 magyar lágernaplót többnyire kiváltságos táborokban élő zsidó nők és férfiak vezették (a Kasztner-csoport tagjai a bergen-belseni magyar táborban és a Strasshof-transzportokra került vidéki zsidók az osztrák családi táborokban), akik a csomagjaikat megtarthatták, és otthonról hozott papírokra és jegyzetfüzetekre írhattak.[29] A sömmerdai nőknek azonban ahhoz, hogy naplót írhassanak, először létre kellett hozniuk az írás megőrzésére alkalmas tárgyakat.

Ahogyan a foglyokat érkezésükkor az SS szándékai szerint fosztották meg mindenüktől, úgy a tábor központi elosztórendszere révén jutottak cipőhöz és ruhához. 1944 elejére a csíkos egyenruhák elfogytak, így az SS a megölt foglyokról lekerült ruhákat hasznosította újra a kényszermunkásoknak kiosztva azokat.[30] A sömmerdai kényszermunkás nők a kapott ruhákat átszabták, övvel összehúzták és igyekeztek nőiesebbé alakítani. Ennél többet is tettek: a naplókészítés révén a gyári munkához szükséges anyagokat egy saját maguk által kitalált, az SS szándékától független, sőt azzal ellentétes célra, a naplókészítésre használták fel. A napló korábban papírlapokként és kartondarabokként létezett, és a gyári működést szolgálta, ezáltal „materiális előtörténete" nem kötődött más foglyok életéhez vagy halálához.

A deportáltak ruhái magukban hordozták a korábbi tulajdonosuktól való megfosztottság érzetét, valamint az egykori viselőjük hollétével és egyáltalán létével kapcsolatos bizonytalanságot. A korábban deportált nők és férfiak ruhái fedték az újonnan érkezők, saját ruhától megfosztott testét. Ahogy az üldöztetés kontextusában a cipő nem egyszerűen egy pár cipő, mivel „belseje a lábak fordított képe, amelyet védenek",[31] a ruhák sem egyszerűen csak textilek, hanem annak a testnek a határait jelölték ki, amely testet már nem

28 Bos, Pascale Rachel. „Women and the Holocaust: Analyzing Gender Difference" in Elizabeth R. Baer (szerk.). *Experience and Expression: Women, the Nazis, and the Holocaust*, Detroit: Wayne State University, 2003. 31. https://doi.org/10.1515/9781474470230-028

29 A lágernaplókat ma különböző izraeli, amerikai és német közgyűjteményekben, illetve magánkézben őrzik, online elérhető jegyzéküket a kutatás részeként fogom elkészíteni.

30 Lásd továbbá: Pantouvaki, Sofia. „'Fashion in Auschwitz': Concentration Camp Clothing during World War II: Heretofore Unknown Aspects of Personal Experiences" in Maria Vaccarella, Jacque Lynn Foltyn (szerk.). *Fashion-Wise*, Oxford: Inter-Disciplinary Press, 2013. 225–234. https://doi.org/10.1163/9781848881600_023

31 Shallcross, 2011, 17.

takarták többé. Ez Klein Oliban kérdéseket ébresztett: „Vajon kié lehetett ez a kabát, milyen nő az igazi eredeti gazdája és vajon él-e még vagy már meghalt? S vajon az én rólam lehúzott kabátban, a kis barna téli kabátban ki jár s eszébe jut-e annak, aki hordja, hogy annak a kabátnak is volt egy gazdája valaha s az én voltam! Minden ruhadarab, ami rajtam van, minden a másé, gazdái szétszórva a világon élik ugyanezt az életet, mint én."[32] A ruhával ellentétben, amely egy másik test hiányát jelzi, a napló a saját test nyomát őrzi. A cipő és a kabát a tárgyak és egykori viselőjük kényszerű elválását, a naplókon található testlenyomatok, a kézírás viszont a tárgy és a tulajdonos összetartozását szimbolizálja.

A gyárban a kényszermunkások golyókat gyártottak, amelyek aztán a frontokon a zsidókat üldöző náci németek fegyvereibe kerültek. A lőszerdobozok címkéi azonban gondolatok, jegyzetek és versek rögzítésére és megőrzésére alkalmas felületekké váltak. Ennek eredményeképpen a naplókészítők újraértelmezték a gyári anyagokat. Több kellék ruhafoszlányokból és talált rongyokból készült, a naplóíráshoz üres papírra és íróeszközökre volt szükség, amelyek csak a gyárból érkezhettek a sömmerdai táborba. Ahhoz, hogy megtudjuk, hogyan készültek pontosan a naplók, meg kell vizsgálnunk, hogyan teltek a kényszermunkások mindennapjai a Rheinmetall-Borsig gyárban.

Papírszerzés és kényszerkollaboráció

Sömmerdában a magyar zsidó nők légvédelmi tüzérségi lövedékeket gyártottak. A napi 12 órás, váltott műszak, a nehéz lőszeresládák mozgatása megterhelő volt, a kimerültség és a gépek monoton zúgása – főként éjszakánként – gyakran vezetett balesetekhez. A gyár egyik termében dolgozó Klein Lili a lövedékek kalibernek megfelelő súlyát ellenőrizte.[33] 1944 decemberében felfigyelt egy közelében dolgozó nőre, aki a jóváhagyott lőszerek dobozaira címkéket ragasztott. Eszébe jutott, hogy ezeknek a címkéknek a hátulját írásra tudná használni. Lili minden este a szünetben és a műszak végén letépett néhány címkét, amit aztán óvatosan a zsebébe csúsztatott. Aztán az ötletét továbbgondolva arra jutott, hogy ha elég címkét gyűjt össze, akkor a lapokat egy kis könyvvé fűzheti össze. A szemétből kivett üres címkefüzet kartonborításából elkészítette a naplója fedő- és hátlapját, amit egy kis drót-

32 Klein Olga naplója, 119–120. [magántulajdon]

33 VHA 2237 Interjú Klein Líviával, 1995.

darabbal kötött össze.[34] A naplók fizikai állagát ezáltal a német muníciógyári papír minősége határozta meg, ami az elmúlt évtizedek során is tartósnak és ellenállónak bizonyult. A ceruzával írt sorok ugyan néhol elhalványultak, amit olykor tollal átírtak a naplótulajdonosok, de a karton közé fűzött lapok nem gyűrődtek össze, és a szélek sem szakadtak el. Ez a nem mellékes tény teszi lehetővé ma a naplók szövegének hiánytalan megismerését.

Lili az egyik naplót ajándékba készítette a Klein nővérek barátnőjének, Pauk Anninak. Anni naplója 202 lapból áll, szélessége 16 cm, hosszúsága 11,5 cm. Anni sorai a 2 cm-es űrméretű légvédelmi géppuskák lőszerét jelölő címkék üres hátoldalára kerültek. Ezt a lőszert számos fegyverhez használták, nemcsak a légvédelemben, hanem harcjárművekben, valamint a haditengerészetnél légi, szárazföldi és tengeri célokra is. A németek 1943 végén havonta 11 millió lövedéket gyártottak ebből a kaliberből.[35] Szándékaik szerint a címkék a lőszereket tartalmazó, megbecsülhetetlen mennyiségű, egymástól megkülönböztethetetlen ládák egyikére kerültek volna, ezúttal azonban a címkék hátoldala hasznosult és hozott létre egy unikális és megismételhetetlen tárgyat és történeti forrást: Pauk Anni sömmerdai naplóját.

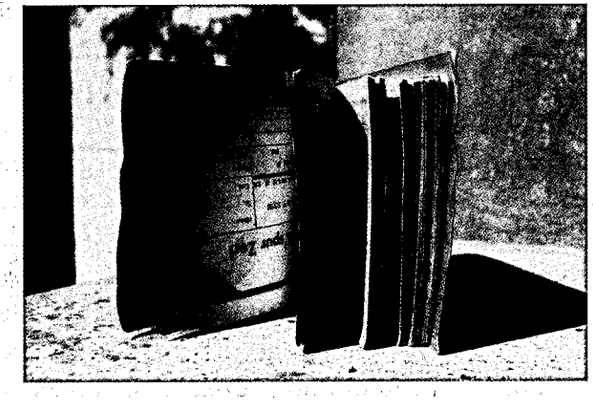

HE 2011. 386.2. Pauk Anni naplója

34 Klein, Jill Gabrielle. *We got the Water. Tracing my Family's Path through Auschwitz*, 2013. 191–192.

35 *Merkbuch über die Munition für die 2cm Flak 30 und 2 cm Flak 38*. Berlin: Oberkommando der Kriegsmarine, 1944. 10, 14. Szeretném megköszönni Hatala András hadnagynak, a Hadtörténeti Intézet és Múzeum Lőszergyűjtemény vezetőjének segítségét.

A naplókészítés gyakorlatát mások is átvették a Klein nővérektől. Friedmann Erzsébet 1945. január közepi bejegyzésében olvasható, hogy több mint négy hétig nem írt, mert Ibi nevű fogolytársa készítette a naplóját. Nem világos, hogy ez pontosan mit jelentett. Lehetséges, hogy külön lapokra írt, amelyeket aztán Ibi állított össze könyvvé, vagy a készítés valójában dekorálást jelentett. Mindenesetre Erzsébet elégedett volt az eredménnyel: „Minden elismerésem az övé és remélem, aki látni fogja, egyenlő véleményen lesz velem, mert nem csak »Láger« viszonylatban, de még a privát életben is megirigyelné munkáját."[36]

Lili és az őt követő nők a napló hagyományos formátuma szerint hasznosították a gyári alapanyagokat. A cédulák összeillesztésének gyakorlati célja a lapok megőrzése és állaguk megóvása volt. Emellett a könyvformátumban szimbolikus erő is rejlett. A foglyokat a tárgyakkal együtt bizonyos tevékenységektől is megfosztották. A legfájdalmasabban a személyes higiénia fenntartásához szükséges eszközök, például a fogkefe, a fogkrém, a szappan, a törülköző hiányoztak. Továbbá a könyvek hiánya miatt az olvasástól is búcsút kellett venniük. Ahol a németek megengedték, hogy a foglyok csomagjukat és személyes tárgyaikat megtartsák, mint például Bergen-Belsenben, ott a könyvek nagy értéket képviseltek.[37] A tábori körülmények között az olvasás és az írás mint tevékenység egészen mást jelentett, mint a deportálás előtt. A könyv formáját idéző tárgy megérintésével, a könyv kinyitásával, a ceruza kézbevételével a nők olyan mozdulatokat végezhettek, amelyek a háború előtti életük mindennapi gyakorlatait felidézve környezetidegenként hatottak a priccsekkel teli, hideg és sötét barakkokban.

Emellett a könyvek fontos szerepet játszottak a vallásos nők életében is. A zsidóságot szövegközösségként, a „könyv népeként" határozták meg a modern korban, amely története során elkötelezett maradt könyve (a Tóra) tanulása és értelmezése iránt.[38] Munkácsi Noémi vallástanár számára a zsinagóga,

36 Holokauszt Emlékközpont (továbbiakban HE), 2011.386.3. Lichtenstein Sándorné sz. Friedmann Erzsébet (1918–?) naplója, 44.

37 Példa erre H. G. Wells, *The World of William Clissold* című könyve, amit a bergen-belseni Ungarnlagerben használtak. A könyv belső borítóján a következő bejegyzés olvasható: „Bleier István, 36/b barak, nagyon kérem az olvasót vigyázzon, a lapok ki ne szakadjanak. Itt a táborban a könyv pótolhatatlan." HE, 2011.378.1.

38 Eilberg-Schwartz, Howard. *People of the Body: Jews and Judaism from an Embodied Perspective*, New York: State University of New York Press, 1992. 1–15. https://doi.org/10.1353/book10472

a könyvtár, a kéziratok és az írás egyazon világ szerves részei voltak: „Szétdúlták-e vajon a templomot? Elégették-e a könyvtárunkat és a kéziratokat?"[39] A vallásos nők nem vagy nemcsak naplókat, de imádságok szövegeit is írták könyveikbe. Kürschner Dita asszimilált zsidó családban nőtt fel, de vonzódott a valláshoz, és szeretett imádkozni. Sömmerdában egy idősebb kárpátaljai nő mellé szegődött, és hallgatta imádkozás közben. Mivel nem tudott héberül, a hallott héber imákat latin betűkkel jegyezte le.[40]

A naplók értelmezési kereteit vizsgálva a nők kulturális háttere mellett azt is figyelembe kell vennünk, hogy a naplók egy német lőszergyárban készültek. A női kényszermunkások hozzáállása a gyári munkához összetett és ellentmondásos volt. A munka fizikai legyengülést, ugyanakkor a túlélés zálogát is jelentette. Munkácsi Noémi Sömmerdában úgy érezte, hogy Auschwitzhoz képest „védettebb légkörbe" kerültek: „Megszűnt az eddigi kiszelektálás, azaz a megsemmisítés pillanatnyi veszélye, hiszen munkánk, tömegünket tekintve, érdemleges volt a hitleri Németország számára."[41] A sömmerdai nők fárasztó munkával töltötték napjaikat, de a munka állandó időbeosztással járt, így keretet, kiszámíthatóságot nyújtott. Emellett a munkavégzés egy olyan környezetben történt, amely a hónapok során ismerőssé, és talán biztonságossá is vált a már megismert – és adott esetben kiismert – német munkavezetők között, akik közül néhányan emberséget és segítőkészséget tanúsítottak a kényszermunkások irányába.[42] A szorgalmas nők előnyökre tehettek szert, és volt, akit büszkeséggel töltött el, amikor előléptették. Iczkovits Sári „diadalmas" korszakként emlékezett vissza arra az időre, amikor felügyelőnek (Aufsicht) választották. Ő lett – mint írja – a „legjobb munkás", ami tekintélyt szerzett neki.[43]

39 Magyar Nyelvterületről Származó Zsidóság Emlékmúzeuma (továbbiakban: MNYSZZSE) C 7415. Munkácsi Noémi naplója, 18.

40 Jád Vásem (továbbiakban YV), múzeumi gyűjtemény, 8534, Dita Kürschner imakönyve.

41 Munkácsi Noémi. „Életre ítélve" *Új Kelet*, 1959. augusztus 7.

42 Bella Gutterman szerint a gyári munka növelte a foglyok kitartását és önbecsülését, fenntartva bizonyos fokú rendet a mindennapi életükben. Gutterman, Bella. *A Narrow Bridge to Life: Jewish Slave Labor and Survival in the Gross-Rosen Camp System, 1940–1945*, New York – Oxford: Berghahn Books, 2008. 164–165. https://doi.org/10.1017/S0008938910000555

43 Sára számára a kinevezés fontosságát mutatja a németektől kapott karszalag megőrzése is. USHMM, 2009.18.2.

Mindazonáltal a deportáltak nem felejtették el munkájuk célját, vagyis azt, hogy a gyár, amelyben dolgoztak, a német háborús gépezetet szolgálta, azt a hatalmat, amely a zsidók, köztük apáik, férjeik és fiaik életére támadt.[44] Weiszberger Bözsi Most már késő című versében úgy fogalmaz, hogy a golyógyártással „eladta magát a halálnak".[45] A lágerköltészet egyik meghatározó alakja hatvan évvel később írt memoárjában ugyanezt az érzést idézte fel: „Az éhségtől és egyéb nélkülözésektől nem szenvedtem annyira, mint a lelki kínoktól. Szégyelltem magam azért, hogy nem volt erőm meghalni, és hogy egy tányér levesért eladtam magam a német hadiiparnak. Szinte kollaboránsnak éreztem magam. Ugyanakkor tudtam, hogy mindennél jobban élni, életben maradni akarok."[46] Amennyire a németek számára elképzelhetetlen volt kezdetben, hogy foglyokat dolgoztassanak a gyáraikban, akik érdekeinek teljesen ellentmond a háborús termelés, annyira volt nehezen feldolgozható a kényszermunkások számára az ellenségnek végzett munka.

A tábori naplók tanulmányozása nemcsak a kényszermunka deportáltakra gyakorolt testi és lelki hatásait tárja fel, hanem a náci rezsim helyi gyakorlatait is. A gyárból bármit ellopni a németek szemében a szabotálással volt egyenlő. Szabotázst azok követtek el, akik megtagadták a munkát, megrongálták a munkaeszközöket vagy anyagokat loptak, amiért akár halálbüntetés is járhatott.[47] A háború utáni tanúvallomások szerint az 1300 nőből kettő követett el szándékos géprombolást. A nőket megverték és kivégzéssel fenyegették, de végül mindketten túlélték a deportálást.[48] A naplókészítés a gyárban nem volt életveszélyes tevékenység. A címkék ellopását a német munkafelügyelők vagy nem vették észre, vagy nem tekintették büntetésre érdemes cselekedetnek. A naplók nagy száma bizonyítja, hogy a félelem nem állt a nők kreativitásának és produktivitásának útjába.

A lágerben is hasonló lehetett a helyzet, ezt bizonyítja a következő epizód. Memoárja szerint Pauk Anni egyik este az ágya szélén ült és írt, amikor váratlanul megjelent a táborparancsnok, megállt előtte, és rákiáltott: „Mit írsz? Azonnal fordítsd le!" A nő nyugodtan felállt, és szó szerint lefordította neki németre a papírra vetett sorokat. A férfi megkért egy másik foglyot, aki

44 Klein Olga naplója, 89. [magántulajdon]

45 USHMM, 1995.88.5. Klein Lili verses füzete, 97.

46 HE, 2011.386.1. Weiszberger Zoltánné sz. Schwartz Erzsébet (1914–?): Rövid életrajz, 46.

47 Buggeln, Marc. *Slave Labor in Nazi Concentration Camps*, Oxford – New York: Oxford University Press, 2014. 117–118.

48 3351 és 174. sz. DEGOB-jegyzőkönyv, http://www.degob.hu/

szintén tudott németül, a fordítás ellenőrzésére. Miután megbizonyosodott a szövegegyezésről, nem szólt semmit és elment. Ezzel a jelenettel a naplóírás, akárcsak az egyéb kulturális tevékenység, elfogadottá vált a táborban. Sőt, a lágert őrző férfi és női SS-őrök is igényt tartottak a magyar zsidó nők tehetségére. Pauk Anni operaénekes 1944 decemberében karácsonyi műsort adott az őrség tagjainak.[49] Mindez arra mutat rá, hogy ha a foglyok naplót írhattak egy lágerben, az nemcsak az ő cselekvőképességükről tanúskodik, hanem a rendszer szabálytalan működésére, az ellenőrzés hiányára, sőt kevés és kivételes esetekben a végrehajtók megengedő hozzáállására is rávilágít.

A táborban folytatott kulturális tevékenységeket a holokauszt kutatói gyakran a szellemi ellenállás aktusaiként értelmezik. E nézet kritikusai szerint a „kultúra mint ellenállás" leegyszerűsítő olvasat, amely figyelmen kívül hagyja, hogy az emberek különböző, gyakran eltérő okokból vettek részt kulturális tevékenységekben. Anna Hajkova azt állítja, hogy a kultúra antropológiai állandó és alapvető emberi szükséglet. Az emberek jellemzően folytatnak valamilyen kulturális tevékenységet – énekelnek, verset mondanak, naplót írnak –, hacsak nem redukálódik létezésük a puszta egzisztenciális minimumra, amikor minden kommunikáció megszűnik.[50] A sömmerdai naplók azt mutatják, hogy nemcsak az írás célja volt változatos, hanem a naplók készítése is számos, látszólag egymásnak ellentmondó tevékenységet foglalt magában. A naplóvezetés a nők cselekvőképességén és az anyagi környezet adottságainak kreatív kiaknázásán alapult. Bár nem szolgált számukra motivációként, hogy hátráltassák a tölténygyár működését, a nők mégis szabotáltak az anyagok ellopásával. Ugyanakkor kemény és megbízható munkájuk hozzájárulhatott ahhoz, hogy a naplóírást és a kulturális eseményeket a munkafelügyelők és az őrök nem szankcionálták, sőt, eltűrték.

A náci politika helyi gyakorlata Sömmerdában nemcsak a naplóírást tette lehetővé, de a foglyok számára hozzáférhetővé tette a naplóik díszítéséhez szükséges anyagokat és eszközöket is. A naplók borítóit tanulmányozva kiderül, hogy sokak számára nem a németeknek való ellenállás volt a cél, hanem inkább a családtagjaikkal való képzeletbeli kapcsolat fenntartása.

49 Pauk Anna. *A 12539-es számú fogoly. Birkenau–Auschwitz–Sömmerda*, Budapest: CET Belvárosi Könyvkiadó, 2018. 128–132.

50 Hájková, Anna. *The Last Ghetto. An Everyday History of Theresienstadt*, Oxford: Oxford University Press, 2020. 174–175. https://doi.org/10.1093/oso/9780190051778.001.0001

Dekoráció és a családok újraegyesítése

A muníciógyári munkafolyamat során Lili az általa ellenőrzött töltényeket a következő munkaállomásnak továbbította, ahol a munkások különböző színekkel jelölték meg azokat: a piros szín a jelzőrakétát, a kék a gyújtógránátot, a sárga pedig a repeszgránátot jelölte.[51] Lili azonban a színekhez egészen más felhasználási módot gondolt ki. Úgy döntött, hogy kölcsönkéri, pontosabban egy időre titokban magához veszi a festékeket és az ecseteket az asztalról. Remélte, hogy senki sem fogja észrevenni, és hogy a mellette dolgozó férfi nem csinál „felhajtást", ha mégis felfedezi a hiányukat. Lili a naplójára azt festette: „Apukám neked írom", a szöveg sarkait apró kék és sárga virágokkal díszítette. A gyárból származó ecsetekkel a durva kartonlapokon még a kézügyességgel rendelkező nők sem tudtak magas esztétikai színvonalú alkotást készíteni. A kérdés nem is a dekoráció művészi értéke, hanem az, hogy a díszítőelemek mit árulnak el arról, a naplóírók hogyan értelmezték a helyzetüket és a körülöttük zajló eseményeket.

A virágszimbólumok az irodalomban, a zenében és a képzőművészetben is elterjedt motívumok. A Klein család háború előtti életében a virágok különleges szerepet töltöttek be. A családapa, Klein Herman nemcsak sikeres kereskedő volt, hanem tehetséges, szépérzékkel és kísérletező kedvvel megáldott kertész is. Ő volt az első és egyetlen Beregszászban, aki japánkertet tervezett a háza udvarába.[52] Minden gyerek születésekor új növényt ültettek, amelyet később „Oli bokrának" és „Lili bokrának" neveztek el. Számos családi fénykép őrzi a virágágyásokat, a fákat és a látványos díszkaput.[53] A Sömmerdába beköszöntő tavasz és a kertekben megjelenő kertészkedő helyi lakosság Oli számára különösen fájdalmas látványt nyújtott. Egy középkorú férfi a táborral szomszédos telken az édesapjára emlékeztette, aki egy évvel korábban ugyanígy dolgozott a Klein család beregszászi kertjében.[54] Lili apjának dedikált naplója, Oli nosztalgikus leírása és a napló borítójának virágos díszítése a deportálás egyik meghatározó aspektusára mutat rá: a család szerepére.

51 Hatala András e-mailes közlése, 2023. november 30.

52 Erről a Klein nővérek öccse beszél a vele készített interjúban: USC Shoah Foundation VHA 7615 számú interjú Gene Kleinnel, Miami (1995).

53 Interjú Sz. Ágnessel, Eger, 2024.

54 Klein Olga naplója, 98–99. [magántulajdon]

Ahogyan a holokauszt, úgy a naplóírók történetét sem érthetjük meg a család által betöltött szerep megismerése nélkül. Az európai zsidóság 1939 és 1945 közötti üldöztetése során a család mint társadalmi egység és mint személyes menedék soha nem látott nyomással és kényszerrel szembesült. A holokausztkutatásban az úgynevezett „familiar turn" a családi hálózatok működésével, a családokon belüli szerepek és dinamikák megváltozásával foglalkozik. A családtörténeti szempont érvényesítése mellett érvelő kutatók szerint, ha az adott közösség, annak intézményei és szervezetei helyett a családok optikáján keresztül vizsgáljuk az üldöztetést, akkor az egyéni döntések és cselekedetek sokkal mélyebb összefüggésekben érthetők meg.[55]

Alexandra Garbarini a naplóírók narratív stratégiái között beszél a családi levelezőkről, akik úgy írták naplóbejegyzéseiket, mintha levelet írtak volna távoli szeretteiknek. Mivel más kommunikációs forma nem állt rendelkezésre, a naplóírók a családot az el nem küldött levelekkel próbálták összetartani.[56] Klein Oli keresztény szerelmének írt: „Oly jól esik írni, ilyenkor úgy érzem, mintha Veled lennék."[57] Nővére, Lili megjegyzi, hogy megkönnyebbülést érez, amikor apjának és testvérének címezi sorait, még akkor is, ha sohasem kap tőlük választ.[58] A deportálás során a családok szétszakadása egy 19. század naplóírási gyakorlatot elevenített fel. Az olvasóközönség szempontjából a naplóíró által őrzött és ismert, valamint a nagyközönség számára közzétett napló mellett létezett egy harmadik kategóriája is ezeknek a szövegeknek, amelyekhez a naplóíró intim köréhez tartozó családtagok és a közeli barátok fértek hozzá. A családok olykor közös naplót vezettek, elolvasták vagy egymásnak elküldték feljegyzéseiket, utóbbit nevezi a szakirodalom naplólevélnek vagy levélnaplónak.[59] A lágerben írt levélnaplót azonban a naplóíró

55 Aleksiun, Natalia. „A Familial Turn in Holocaust Scholarship?" in Denisa Nešťáková, Katja Grosse-Sommer, Borbála Klacsmann, Jakub Drábik (szerk.). *If This Is a Woman: Studies on Women and Gender in the Holocaust,* Boston: Academic Studies Press, 2021. 20–42. https://doi.org/10.1515/9781644697115-005; Hochstadt, Steve. „Review Article: Recent Contributions to Holocaust Historiography" in *German Studies Review* 31/2, 2008, 371–372.

56 Garbarini, 2006, 95.

57 Klein Olga naplója, 56. [magántulajdon]

58 USHMM, 1995.88.5. Klein Lívia naplója, 60.

59 Delafield, Catherine. *Women's Diaries as Narrative in the Nineteenth-Century Novel,* New York: Routledge, 2017. 25–30. https://doi.org/10.4324/9781315233536

nem tudta postára adni és abban is bizonytalan volt, hogy a címzett él-e egyáltalán; megszólításával ennek reményét táplálta.

A levélnapló műfaja nemcsak a tartalmat, hanem a kézírást is befolyásolta. A tábori szövegek szerzői a papírhiány miatt igyekeztek sűrű, apró betűkkel és kis sortávolságokkal írni. Mivel Klein Lili a verses füzeteit édesapja ajándékának szánta, Oli pedig Lacival „levelezett," olvasható, szép írással töltötték meg az oldalakat. A könyv vizuális benyomása, a színes borítók – amelyek nem illenek a szürkén és feketén ábrázolt tábori világba – és a szépen kidolgozott kézírás azt sugallják, mintha ezek a tárgyak valahol egy békés polgári otthonban és nem egy kényszermunkatáborban készültek volna.

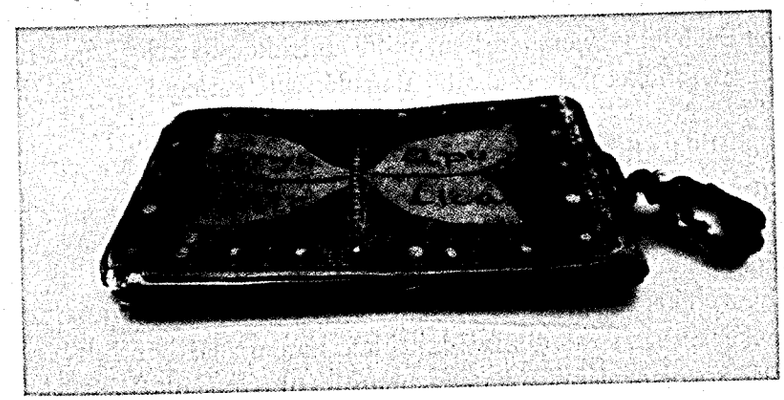

USHMM 2017.515.1. Schwartz Angéla emlékkönyve

A családtagok nemcsak a levelek képzeletbeli címzettjeiként, hanem a dekoráció elemeiként is megjelennek. Korach Ilona naplójának borítóján a mellette robotoló lányával és távoli férjével együtt szerepel. „Ilu, Béla, Márti" – sorakoznak a nevek. A hátsó borítón a már idézett „Minden elmúlik egyszer" – felirat olvasható. Schwartz Angéla könyvének borítójára egy pillangót festett, a szárnyait négy részre osztotta, ami a négytagú családot szimbolizálta: „Anya, Apa, Pali, Lica".[60] A fiatal nők közül néhányan nemcsak férfi rokonaiktól, de szerelmüktől, udvarlójuktól is elszakadtak. Klein Oli a naplója borítójára keresztény udvarlója, Laci nevét festette. Berger Eszter az „Ernő" és „Eszter" nevekkel, valamint a „Csak téged szeretlek!" vallomással dekorálta könyvét.[61]

60 USHMM, 2017.515. Schwartz Angéla naplója

61 JV, O.33, 9631. Berger Eszter naplója

Az Auschwitzban vagy még Magyarországon maradt családok és szerelmek a sömmerdai lágerben szimbolikusan a naplók borítóján egyesültek.

Iczkovits Sári naplója azok közé tartozik, amelyek fedőlapján nem tűnnek fel a családtagok. Sári neve után a keletkezés helye, „Sömmerda" és dátuma, „1944. december 14." következik. A napló egy „Szerelmes vers Sárihoz" című költeménnyel kezdődik, melyet Schwartz Évi írt. A vershez hasonlóan a napló is Évi alkotása és ajándéka volt Sári számára. Évi erősen kötődött Sárihoz, aki verse szerint szépségével és kedvességével édesanyjára emlékeztette.[62] Sári azt írja a naplójában, hogy úgy szerette Évit, mint a testvérét. A húszas éveikben járó fiatal nők néhány idősebb fogolytársukra pótanyjukként tekintettek. A 25 éves Sári nem tartozott az idősebbek közé, akik között 50 év feletti is akadt, Évi viszont 17 életévével még nála is fiatalabb volt. Ráadásul Sári volt Évi felügyelője a gyárban, akitől emlékkönyvi bejegyzésében mint „édes kis ex-főnökétől" búcsúzott.[63] E napló esetében nem a borító, hanem a napló készítésének folyamata, a napló készítője és használója közötti kapcsolat idézi fel a megszakadt családi kötelékeket. Évi számára Sári vigaszt jelentett édesanyja távollétében. A nővérével együtt maradt Sári számára Évi pótolta, csökkentette további hat testvérének hiányát.[64]

A tárgyak, köztük a naplók ajándékként is szolgáltak a családtagok közötti elveszett kapcsolat pótlására. Schwartz Angéla könyvét tőle elszakított öccsének, Palikának ajánlotta 14. születésnapjára.[65] Klein Lili húga, Oli 23. születésnapjára ajándékokat készített a hiányzó családtagjaik, édesapjuk és öccsük nevében is.[66] Lili egy további verseskötetét ugyancsak az egész család nevében nyújtotta át 1945 januárjában édesanyjának az 52. születésnapjára: „Anyukám! Számtalan boldog születésnapot kívánunk. Apu, Lilly, Oli és Gabi." Lili a hiányzó családtagok helyett is aláírta a jókívánságot tartalmazó bejegyzést. Azok a családtagok, akiknek a kézjegye a naplókba került, jelen voltak és biztosan túléltek minden veszélyt és megpróbáltatást a megírás pillanatáig.[67] Schwartz Évi ezt a gelsenkircheni bombatámadás kapcsán teszi egyértelművé: „a mi sátrunk [...] és a közvetlenül mellette

62 Interjú Iczkovits Sárával, New York, 2009. [magántulajdon]
63 USHMM, 2009.18.1. Iczkovits Sára naplója, 142–143.
64 USC Shoah Foundation VHA 21436. Interjú interjú Iczkovits Sárával, New York (1996).
65 USHMM, 2017.515.1. Schwartz Angéla naplója
66 USHMM, 1995.88.5. Klein Lívia naplója, 53.
67 van Dijck, José, Sonja Neef. „Sign Here! Handwriting in the Age of Technical Reproduction: Introduction" in Sonja Neef, Jose van Dijck, Eric Ketelaar (szerk.). *Sign Here!: Handwriting in the Age of New Media,* Amsterdam: Amsterdam University Press, 2006. 11. https://doi.org/10.25969/mediarep/13235

lévő kórházi sátor [...] között leesett óriásbomba NEM ROBBANT FEL!!!! Különben ki írná le most Neked mindezt?"[68] Az írás a táborban tehát a biztos túlélés szimbólumává vált. A hiányzó családtagok szignójának pótlása pedig hiányukat átmenetivé tette: az eredeti aláírók léteznek, élnek valahol, csak éppen most nincsenek jelen.

Ezek a mindennapi gyakorlatok fenntartottak egy elképzelt kapcsolatot, „erősítették a – képzelt, felelevenített és várt – intimitást a távoli házastársak, szülők és gyerekek között". Ennek eredményeképpen a levelekhez hasonló naplók potenciálisan „társadalmilag interaktív műfajnak, nem csupán introspektív műfajnak" tekinthetők.[69] Nemcsak a szöveg, hanem a fizikai jellemzők és a naplóhoz mint tárgyhoz kapcsolódó tevékenységek, mint például a készítés, a díszítés, az ajándékozás és a dedikálás is hordozták ezt a társadalmi funkciót. A képzeletbeli levelek, a borítón szereplő nevek és az ajándékok olyan fantáziavilágot teremtettek, amelyben az Auschwitzban vagy a deportálás előtt szétszakított családtagok sosem hagyták el egymást. Sok család számára a naplók lapjain és borítóin megjelenő képzeletbeli találkozásokat azonban nem követte a valódi viszontlátás.

Következtetések

A naplók olyan történelmi nyomok, amelyeket hagyományosan tartalmuk, nem pedig fizikai jellemzőik alapján elemzünk. Az e szövegekből kibontakozó történetek a naplóírók percepcióiból és értelmezéseiből, valamint az újraegyesített családokról szőtt fantáziájukból születtek. Ugyanakkor a napló, amennyire a képzelt és vágyott világ építésének eszközéül szolgált, annyira a fizikai világnak is a lenyomatát képezte és mint minden anyagilag megőrzött irat, fizikai tárgyként konstituálódik. A tábor és a gyár nemcsak mint az írás tárgya, hanem mint az írás helye – a hely, ahol a napló mint tárgy keletkezett, és ahol a szöveg megszületett – is megértést igényel.

A napló készítése és írása – ahogyan e tanulmány állítja – „nemcsak" a sömmerdai mindennapi élet történetét meséli el, hanem szerves része annak

68 HE, Ad/322-2011, Schwartz Éva naplója, 2.
69 Peri, Alexis. *The War Within: Diaries from the Siege of Leningrad,* Cambridge and London: Harvard University Press, 2017. 123–124. https://doi.org/10.4159/9780674974388

a tárgyi környezetnek is, amelyet a tábor és a gyár jelentett. Ha a naplóra fizikai tárgyként tekintünk, megérthetjük azokat a materiális akadályokat, amelyeket a napló előállításához a naplókészítőknek le kellett küzdeniük. Fény derül arra, milyen praktikákat szült a – családi otthonok miliőjéhez képest – szélsőségesen anyag- és eszközhiányos környezet. A szövegen túl – amint azt a sömmerdai források alapján láthattuk – az anyaghasználat, a borító és a kézírás is jelentőséggel bírhat. A naplóvezetés magában foglalja az anyagbeszerzés, az alkotás, a díszítés, az ajándékozás és a dedikálás különböző folyamatait, valamint a kreatív ötletgazdák, naplókészítők, díszítők, közreműködők, szerzők és vendégszerzők részvételét. Láthatjuk, hogy a szellemi ellenállás, a szabotázs és az alkalmazkodás egyszerre volt jelen a naplókészítés folyamatában. A fantáziák és a fizikai világ közötti feszültséget azok a nők tették produktívvá, akik naplót készítettek és írtak. Ez a produktív feszültség lehet a kiindulópont a naplóírás komplexitásának felfedezéséhez.

A naplók és történetük hiánya a holokausztkánonban e források háború utáni elbeszélésekben betöltött szerepére fordítja a figyelmünket, és egyúttal az itt leírtak továbbgondolásának egyik lehetséges irányát is felrajzolja. A tíz sömmerdai naplóíró közül négyhez kötődik tanúságtétel az 1990-es és 2000-es évekből: hat interjú, két memoár és egy háború utáni napló. Ezek az elbeszélések Auschwitz gravitációját mutatják, ami elvonja a figyelmet a kényszermunkatáborokban folytatott naplóírásról. A túlélők évtizedekkel későbbi visszaemlékezését nagymértékben alakítja a korábbi elbeszélésekkel szembeni kitettség. Más szóval, nem tudjuk, hogy az évtizedek múltán írt emlékiratokban vagy a rögzített interjúkban szereplő élettörténeteket milyen mértékben befolyásolták más narratívák, történeti és irodalmi művek, emlékiratok, filmek, kiállítások és a „híres" túlélők gondolatai.[70] Emellett az, hogy miről beszéltek a szemtanúk, sok más tényező mellett a külső elvárásoktól is függött. Sok túlélő úgy döntött, hogy nem beszél olyan epizódokról, amelyek nem illeszkednek az általánosan elképzelt holokausztképbe.[71]

Az egykori naplóírók – hogy történetüket mindenki számára könnyen értelmezhetővé, befogadhatóvá, ismerőssé, nem utolsósorban hitelessé te-

70 Shandler, Jeffrey. *Holocaust Memory in the Digital Age. Survivors' Stories and New Media Practices*, Stanford: Stanford University Press, 2017. https://doi.org/10.1515/9781503602960

71 Greenspan, Henry. „The Unsaid, the Incommunicable, the Unbearable, and the Irretrievable" in *The Oral History Review* 41/2, Summer/Fall 2014, 229–243. https://doi.org/10.1093/ohr/ohu033

gyék – beszéltek Auschwitzról, az „Arbeit macht frei" felirattal ellátott kapuról és a rámpán szelektáló Joseph Mengeléről, de nem, vagy csak nagyon keveset beszéltek a naplóikról. Emellett olykor az interjús helyzet sem hatott ösztönzőleg, sem Sári, sem Lili interjúkészítője nem kérdezett rá, hogy megőrizték-e a könyveket, és nem is kerülnek bele az interjúvégi „fényképválogatásba". A három naplóíróval készült Soá-interjúban egyedül Oli két naplója látható. A napló azonban sokkal inkább kvázi illusztráció, kuriózum az interjú végén, nem kap súlyt a deportálás kronologikus elbeszélésében, és nem épül be a naplóíró történetébe. Az 1990-es évektől írott és elmondott visszaemlékezésekben a kényszermunka és a naplók jelentősége elhalványul Auschwitz központi szerepe miatt. A visszaemlékezők elsősorban Auschwitz túlélőiként szólalnak meg és nem, vagy csak kivételes esetekben helyezkednek vissza az egykori naplóíró énjük helyzetébe, beleértve az akkori életkorukból, körülményeikből fakadó tapasztalataikat, értelmezéseiket és érzéseiket is. A naplók elemzése ehhez a belső világhoz nyit utat.

Szabó Alexandra M.

A lovára romák népirtása – Sterilizációs kísérletek a lakompaki táborban[1]

A 14 éves Horváth Máriát és édesapját 1944 egyik reggelén, a toronyi óvodába menet a csendőrség letartóztatta. „Összegyűjtés" céljából rendelték őket oda az osztrák–magyar határvidék többi roma lakosával együtt. Horváthék egy lovára[2] roma család tagjai voltak. Néhány órával az őrizetbe vételük után egy nyilas férfi közölte Mária édesapjával, hogy szabadon távozhat. A férfi a lánya kezét fogva könyörgött a rendőrnek, hogy engedje őt hazavinni, de a csendőr – miközben Máriát visszalökte a tébláboló romák sorába – így szólt: „Örüljön, hogy elengedtem." Majd lenézett a kislányra, és hozzátette: „Te pedig, te itt maradsz."[3]

Ezt követően Máriát különböző náci koncentrációs táborokba deportálták. Egy koszos barakkban feküdt valahol Európában, amikor valamikor 1945-ben egy takarítónő közölte vele, hogy a háborúnak vége. Máriát az amerikai csapatok szabadították fel, és így megkezdhette hazafelé vezető útját – egyedül. Édesanyja és testvérei a második világháború végének káoszában a szombathelyi vasúti megállóban várták Máriát, amikor végre leszállt az egyik vonatról. Mária valamivel később szülővárosában találkozott a roma hegedűművész Vilmossal. A lány első vetélése után, 18 évesen házasodtak össze. A neve hivatalosan Holdosi Vilmosnéra változott, és elkezdődött Mária

1 Ez a tanulmány készülő doktori disszertációm egyik fejezete. A következő egyesületeknek tartozom köszönettel, hogy támogatásukkal levéltári kutatásokat végezhettem Ausztriában, Magyarországon és Németországban: Brandeis University, Center for German and European Studies: Max Kade Travel Grant és Mandel Center for the Humanities: 2024 Mandel Graduate Research Grant.

2 Mivel a lovári nyelvben a lovári szó melléknevet jelöl, a lovára pedig főnevet, ezért Ian Hancock nyelvész munkái alapján hívom a csoportot lovára romáknak/lovároknak.

3 Saját fordítás, eredeti angol szöveghez lásd Bársony, János, Daróczi, Ágnes (szerk.). *Pharrajimos: The Fate of the Roma during the Holocaust,* New York: International Debate Education Association, 2008. 125.

fáradságos, meddőséggel és egészségügyi problémákkal teli élete. Mária tinédzserként a náci orvosok sterilizációs kísérleteinek volt az egyik áldozata.

Ez a fejezet Mária üldöztetésének történelmi hátterét tárja fel, és megmutatja a sterilizáció emlékének problematikus dinamikáját, ami végigkísérte a nő egész életét. Más hírhedt náci koncentrációs táborok mellett Máriát az Ausztria és Magyarország közötti Burgenland nevű határvidéken, Lakompakba (németül Lackenbach), az úgynevezett „cigánytáborba" is internálták. Lakompak, mint szenvedéseinek egyik helyszíne, érdekes módon később elhalványul az emlékeiben, legalábbis ez derül ki egy 64 éves korában vele készült interjúból.[4] Számos lovára családot internáltak a burgenlandi lakompaki táborba, és itt az erőszak különböző formáit kellett elviselniük. Az 1938-as nemzetiszocialista hatalomátvétel után az osztrák–magyar határvidéken a különböző kisebbségeknek meg kellett birkózniuk a sajátos nacionalista és lokálpolitikai elnyomó gyakorlatokkal. Ebben a kontextusban elhelyezve mutatom be a lovára romák történetét.

Ez a tanulmány a történeti irodalomra, valamint az ebből a régióból és erről a régióról „fennmaradt" korlátozott számú elsődleges forrásra építve vizsgálja meg, hogy történtek-e kényszersterilizációs kísérletek a lakompaki táborban.[5] Az Amerikai Katonai Törvényszék ügyészi csoportja és a németországi Köln városának egyes politikai szereplőinek közvetlenül a háború után végzett nyomozása alapján a valószínűsíthetően a *Caladium seguinum* nevű gyógynövény alkalmazásával végzett tömegsterilizálási gyakorlatot fogom bemutatni. A sterilizálás ezen eszközének titkos jellege, mivel azt a nemzetiszocialista rendszer vezető személyiségei rendelték el, nem teszi lehetővé annak *teljes körű* megértését, hogy Márián és más romákon miként végeztek kísérleteket *Caladium seguinum*mal Lakompakban. Az e fejezetben bemutatott eredmények azonban egybehangzóan igazolni fogják, hogy a szándékosan eltitkolt információk (fontos) részletei előbukkannak a történelmi dokumentumokban. Az áldozatok visszaemlékezése hiányos, sőt néhol ellentmondásos lehet. Bár elsőre úgy tűnhet, hogy ez nehezíti a történeti kutatást, valójában többet árul el a vizsgálat tárgyáról. A „problematikus"

4 Bársony és Daróczi, 2008, 125–128.

5 Mint általában a különböző náci táborokra vonatkozó levéltári dokumentumok esetében, a bécsi bűnügyi rendőrkapitányság által létrehozott lakompaki táborról szóló dokumentációt is megsemmisítették. Erika Thurner és Gerhard Baumgartner történészek, akiknek munkájára ez a fejezet támaszkodik, a rendelkezésre álló forrásokat saját, a térségben végzett vizsgálataikkal egészítették ki.

visszaemlékezések ugyanis szerves részei ennek a történelmi kornak, a romák üldöztetésének és annak utóéletének, amelyeken keresztül az áldozatok szisztematikus, faji alapú elhallgattatását érthetjük meg.

Burgenland: Az osztrák–magyar határvidék

Burgenland annak az osztrák területnek a német neve, ahol 1940. november 23. és 1945 márciusa között a lakompaki tábor működött. Pontosabban a tábor az egyik magyar Esterházy-birtokon létesült, közvetlenül az osztrák–magyar határ mellett. Ennek a sajátos határvidéki régiónak a jellegzetességeit fontos kiemelni, hogy ne csak azt értsük meg, hogyan érkeztek a roma lovára családok Burgenlandba, hanem hogy kontextusba helyezzük az 1930-as években kezdődő üldözésük politikai hátterét is.

A holokauszt-történetírás egészen Timothy Snyder a *Véres övezet: Európa Sztálin és Hitler szorításában* című főművéig minimális figyelmet fordított a határvidékek geopolitikai hatásaira.[6] A történész a „bloodlands" kifejezés mögött álló kutatási módszertanával azt állítja, hogy a tömeggyilkosságokkal kapcsolatban más – és talán árulkodóbb – valóság kerül előtérbe, ha ezeket mezoszinten vizsgáljuk.[7] A mezoszint alatt Snyder a konkrét események regionális szintű tanulmányozását érti, és nem csak a mikro- és makroperspektívákat, amelyeket a helyi vagy nemzeti történelem általában figyelembe vesz. E megközelítés alkalmazása ebben a fejezetben azt jelenti, hogy Burgenland sajátos regionális politikája áll az elemzés fókuszában ahelyett, hogy országos politikákon keresztül próbálnám értelmezni a lovárák üldöztetésének kontextusát. Ez az egyébként transznacionális megközelítés nyilvánvalónak tűnik a holokauszt történetében a magyar áldozatok Európát átívelő deportálásai, kényszermozgásai és bebörtönzése miatt, azonban a végrehajtás lokális gyakorlatait egy határ menti régióban a hatóságok hatalommegosztása és a helyiek között már meglévő regionális küzdelmek is nagyban befolyásolják.

6 Snyder, Timothy. *Véres övezet: Európa Hitler és Sztálin szorításában,* Budapest: Park Kiadó, 2022.

7 Snyder, Timothy. „The Holocaust as a Regional History: Explaining the Bloodlands" in Goda, Norman J. W. (szerk.). *Jewish Histories of the Holocaust: New Transnational Approaches,* New York: Berghahn Books, 2014. 40.

A Burgenlandban történt üldöztetés helyi szintű megértéséhez figyelembe kell venni a két, gyorsan fejlődő nemzetállam peremén elhelyezkedő régió adottságait. Ezek a határvidékek az Osztrák–Magyar Monarchia összeomlása után jelentős küzdelmek színterei voltak a helyi identitások megszilárdításában, ami a helyszínen a „nem konform" kisebbségek etnikai tisztogatását is jelentette. Burgenlandban Magyarország és Ausztria államosítási projektje ellentmondott egymásnak, és feszültségeket váltott ki nagyon rövid időn belül, attól kezdve, hogy a terület még magyarnak számított, egészen 1918-ig.[8] A Habsburg Birodalom bukása után ez a terület osztrák, majd az 1938-as *Anschluss*t követően német lett, amikor Hitler a Harmadik Birodalomhoz csatolta. A területet magáénak valló nemzetiszocialisták megjelenésével felgyorsultak a germanizációs törekvések, amelyek még a határokon túlra is kiterjedtek, azzal a céllal, hogy a magyar határvidék hídként szolgáljon a magyar területen élő németek számára.[9]

Raz Segal, genocídium- és holokaussztörténet-szakértő, hangsúlyozza a kelet-közép-európai határvidékek második világháború előtti történetének feltárásának fontosságát. Ezek a régiók, már a nácik hatalomra kerülése előtt is, a trianoni békeszerződést követő nacionalista magyar projekt eredményeként különösen hajlamosak voltak a tömeges erőszakra.[10] Segal a különböző térbeli nemzetiségi küzdelmeket az országok területkormányzási politikájától eltérő egységként kezeli, és úgy érvel, hogy az erőszak többrétegű rendszere volt így jelen. Rámutat a határon túli magyarországi erőszak egy fontos aspektusára: nevezetesen arra, hogy „a holokauszt mintegy félmillió magyarországi áldozatának körülbelül fele a határon túli területeken élt".[11]

8 Pittaway, Mark. „National Socialism and the Production of German – Hungarian Borderland Space on the Eve of the Second World War" in *Past & Present* 216/1, 2012, 147–152. https://doi.org/10.1093/pastj/gtr028

9 Pittaway, 2012, 148.; Ezek a térségi projektek imperialista tervezetek voltak, hiszen a végső cél a határ menti magyarországi német kisebbségek a Harmadik Birodalomhoz való kötése volt, lásd Pittaway, 2012, 151–152.

10 Segal, Raz. *Genocide in the Carpathians: War, Social Breakdown, and Mass Violence, 1914–1945,* Stanford: Stanford University Press, 2016. 5–6. https://doi.org/10.11126/stanford/9780804796668.001.0001

11 Segal, 2016, 15.

A BURGENLANDI LOVÁRÁK

Azok a lovárák, akik a burgenlandi határvidéken éltek az 1938-ban megkezdődött teljes körű üldöztetésük idején, a 20. század előtti „sikeres" betelepítésnek köszönhetően kerültek erre a területre. Mária Terézia császárnő és fia, II. József császár 18. századi rendelkezései kényszerítették a nomád roma csoportokat a letelepedésre, a lovárák egy részét kimondottan a Magyar Királyság legnyugatibb részére.[12] A többi magyarországi roma csoportokhoz és családokhoz hasonlóan a lovárák a társadalom legalsó rétegébe tartoztak, mert asszimilációra vagy integrációra soha nem került sor, és a befogadó társadalom szemében kívülállók maradtak.

A lovárák és más roma csoportok ilyetén megítélésük miatt marginalizálódtak a társadalomban, és mivel a 20. században a romák többsége írástudatlan volt, kutathatóságuk különösen limitált. A második világháború előtti magyarországi roma csoportokról szóló antropológiai tanulmányok többsége ráadásul vagy romanticizált vagy túlzottan sztereotipikus és rasszizmusba ágyazott ábrázolásokat mutat be.[13] Fontos kivétel Erdős Kamill munkássága, akinek az 1950-es években több magyarországi roma közösséget érintő néprajzi kutatása máig az egyik legértékesebb dokumentált antropológiai gyűjtemény. Erdős munkásságának ereje abban rejlik, hogy oláh romákkal élt együtt évekig. Egyik legnagyobb eredménye – a roma családok mindennapi életében való elmerülés révén – a magyarországi romák azonosítása és kategorizálása volt.[14]

Az oláh romákat hivatásuk alapján kategorizálja tovább Erdős, és a legnagyobb csoportot a lovára romák alkotják.[15] Erdős szerint az oláh romák szétszórva éltek Magyarország egész területén a háborút követő években, és főleg a Duna–Tisza közén, illetve a keleti területeken, a Tiszántúlon tudta

12 Thurner, Erika. *National Socialism and Gypsies in Austria,* Tuscaloosa: University of Alabama Press, 2006. 36.

13 Például Vekerdi József. „Erdős Kamill szerepe a hazai és külföldi cigánykutatásokban" in *Erdős Kamill cigánytanulmányai,* A Gyulai Erkel Ferenc Múzeum kiadványai, 78. sz., Békéscsaba: Erkel Ferenc Múzeum, 1989. 7–14.

14 Erdős Kamill, *Erdős Kamill cigánytanulmányai,* 42.

15 Erdős lovári törzsnek írja, mely csoport lókereskedők és lókupecek szakmájából állt. Erdős kategorizálását a munkásságáról szóló időszaki kiállításban, a budapesti Néprajzi Múzeumban is meg lehetett tekinteni (2023. május 23. – 2024. június 23.). Ezúton is köszönöm az Erdős-hagyaték őrzőjének, a gyulai Erkel Ferenc Múzeumnak és dolgozóinak a segítséget kutatásomhoz.

őket megfigyelni.[16] A Dunántúlon (beleértve Burgenlandot is) az oláh romák követésének nehézsége abból a letelepedési szabályozásból is adódott, amely rokonsági alapon osztotta fel a csoportokat. Ez magyarázhatja, hogy a Lakompak táborban internáltak százai miért viselték ugyanazt a vezetéknevet, köztük Sztojka, Horváth, Sarközi, Károly, Lakatos, Hódosi, Újvari, Pápai, Sipos, Takács, Rigó és Baranyai, akár különböző írásváltozatban.[17]

A LAKOMPAKI TÁBOR

A burgenlandi Lakompakban 1940. november 23-án a környékbeli romák számára létrehozott koncentrációs tábor a központi nemzetiszocialista hatóságok által hozott rendeletek, valamint helyi kezdeményezés nyomán kezdett el működni.[18] Erika Thurner és Gerhard Baumgartner történészek rámutatnak a helyi hatóságok tevékenységének úttörő szerepére, amelyet a nemzetiszocialista elgondolás csupán követett. Thurner kutatásaiból kiderül, hogy a helyi rendőrök már azelőtt regisztráltak roma személyeket, hogy a nácik annektálták Ausztriát, majd kiterjesztették romaellenes törvényeiket a régióra.[19] Már 1928-ban létrehoztak egy nyilvántartó hivatalt, amely összegyűjtötte a burgenlandi régióban élő roma férfiak és nők ujjlenyomatát és arcképét. Mire a nemzetiszocialista kormány 1938-ban hivatalosan átvette a közigazgatást és a rendfenntartást, a helyi rendőrségi erők már mintegy 8000 romát le is tartóztattak.

Baumgartner is rámutat a határ menti kontextus megértésének fontosságára a kialakuló romaellenes szabályozásban, mivel a két új nemzetállam – Magyarország és Ausztria – rendőrségei az első világháború vége óta együttműködtek.[20] Ez a kettős erő razziák sorozatát hajtotta végre a roma

16 Erdős, 1989, 45.

17 Baumgartner, Gerhard. *„Zigeunerlager Lackenbach": Liste Der Identifizierten Opfer 13. 11. 2010, Im Gedenken an Den 70. Jahrestag Der Errichtung Des „Zigeunerlagers Lackenbach" Am 23. 11. 1940,* Vienna: KANZLEI – Internationaler Verein für Wissenschaft und Kultur, 2010.

18 Thurner, 2006, 42.; Baumgartner, Gerhard. „Einfach Weg: Zum 'Verschwinden' Der Romasiedlungen Des Burgenlandes 1938–1945 Und Den Schwierigkeiten Der Rekonstruktion Ihrer Wohn- Und Besitzverhältnisse" in *Österreichische Zeitschrift Für Geschichtswissenschaften* 10/2, 1999, 240–241. https://doi.org/10.25365/oezg-1999-10-2-4

19 Thurner, 1999, 38.

20 Baumgartner, Gerhard. „A nyugatmagyarországi és burgenlandi cigányok és romák elűzése és meggyilkolása" in *Vasi Szemle* 76, Special issue: border(hi)stories, 2022, 31.

településeken a két világháború között, melyek során minden lehetséges információt begyűjtöttek a roma családokról, melyeket az anyakönyvi hivatalokban dolgoztak fel. Az így létrehozott anyakönyvi kartonok alkották azt a dokumentációs alapot, mely lehetővé tette a roma személyek szisztematikus begyűjtését, bebörtönzését és koncentrációs táborokba való deportálását az 1930-as évektől kezdve.[21] Az a tempó, amellyel az összegyűjtések és az első deportálások zajlottak, azt mutatja, hogy a helyi hatóságok is egy „cigánymentes Burgenlandot" akartak, miként azt a helyi náci propaganda hirdette céljaként.[22] Emellett a helyi erők az 1938-as központi náci utasítások után is folyamatosan azon munkálkodtak, hogy a roma lakosságot bebörtönzésre és sterilizálásra ítéljék.[23]

Alig néhány héttel az *Anschluss* után, a helyi romaellenes lobbi[24] azt is elérte, hogy megkezdődjenek az első deportálások a dachaui koncentrációs táborba, s a deportáltak közül sokan lovárák voltak.[25] Az 1939. június 5-én elfogadott, „A burgenlandi cigánypestis leküzdése" című rendelet jogalapot biztosított további 3000 roma személy azonnali deportálására, még mielőtt a Heinrich Himmler vezette Birodalmi Biztonsági Főhivatal elrendelte volna a tranzittáborok létrehozását kifejezetten a régió roma lakosai számára.[26] Ezeket a táborokat speciális internálótáboroknak tervezték, de magukon viselték a koncentrációs és munkatáborok jellegzetességeit is, ahol egyszerre történhetett a genealógiai nyilvántartás, a kényszermunka és a kötelező sterilizálás.[27]

A lakompaki internáló- és tranzittábor létrehozására és fenntartására egyfajta önkéntes egyesületet *(Zweckverband)* alapítottak.[28] Ez az egyesület volt felelős a tábor működésének pénzügyeiért, míg a Bécsi Bűnügyi Rendőrség Főparancsnoksága minden más operatív kérdésért, mint például a bebörtönzés, az adminisztráció és az őrzés logisztikája. Más SS-vezette

21 Baumgartner, 2022, 32.
22 Itt a burgenlandi náci propagandára utalok, lásd Baumgartner, 1999, 243.
23 Lewy, Guenter. *The Nazi Persecution of the Gypsies,* Oxford: Oxford University Press, 2000. 116. https://doi.org/10.1093/oso/9780195125566.001.0001
24 Ennek vezetője Tobias Portschy, nemzetiszocialista politikus és osztrák ügyvéd volt.
25 Thurner, 1999, 39.
26 Baumgartner, 2022, 36–37.
27 Milton, Sybil. „Sinti and Roma in Twentieth-Century Austria and Germany" in *German Studies Review* 23/2, 2000, 321. https://doi.org/10.2307/1432677
28 Thurner, 1999, 43.

koncentrációs táborokhoz hasonlóan a lakompaki tábor is önigazgató volt. Míg az őrszemélyzet a bécsi rendőrség állományából került ki, a belső rend fenntartására láger rangidősöket *(Lageräl testes)*, az úgynevezett kápók szerepére pedig rabokat választottak ki. A fennmaradt és meg nem semmisített dokumentumokból kiderül, hogy ezeket a szerepeket néhány lovára férfi is betöltötte: Horváth Ferenc például a láger egyik korelnöke volt, Pápai Rupert és Sarközi Alexander pedig kápók voltak.[29]

A Lakompakból Auschwitz-Birkenauba történő deportálások az úgynevezett „Auschwitz-rendelettel" kezdődtek, melyet Heinrich Himmler adott ki 1942. december 16-án. A rendelet célja Németország és Ausztria „megtisztítása" volt roma lakosaiktól. Más vezető náci személyek rosszallása ellenére azonban ez a rendelet néhány figyelemre méltó kivételt tartalmazott.[30] Egy másik Himmler-rendelet ugyanis egyértelműen kategorizálta a romákat, eszerint a „fajilag tiszta cigányok" mentesültek a deportálás alól, míg a félig „árja" német s félig romák vagy szintók[31] nem.[32] A mentességet élvező kategóriák szerint a lakompaki táborban bebörtönzött lovárák többségének nem kellett volna a deportálási listákon szerepelnie, de az egész kategorizálási folyamat meglehetősen önkényes volt ahhoz, hogy lovára családokat deportáljanak Auschwitz-Birkenauba.[33] A rendelkezésre álló, korlátozott számú deportálási listák alapján Thurner kutatásai azt mutatják, hogy azok a lovára egyének, akiknek sikerült megszerezniük a magyar állampolgárságot, mentesültek az Ausztriából Auschwitzba való deportálás alól, de ez is kivételes esetben történhetett meg, a fennmaradó dokumentumok összesen öt ilyen esetet mutatnak.[34]

Azokat, akiket Himmler csoportosítása szerint nem tekintettek „fajilag tiszta cigányoknak", és 12 évnél idősebbek voltak, a bevezetett jogszabály

29 Thurner, 1999, 48.
30 Lewy, 2000, 140.
31 A Szintók (vagy roma nyelven többes számban ragozva *sinti*) egy romacsoport jelölője, mely többségében a német romákat foglalja magába.
32 Lewy, 2000, 140–143.
33 Más történészek és kutatók ugyanerre a következtetésre jutottak azzal kapcsolatban, hogy a kategorizálás-alapú mentesítés valójában nem történt meg, lásd Lewy, 2000, 149. és Państwowe Muzeum Oświęcim-Brzezinka and Dokumentations- und Kulturzentrum Deutscher Sinti und Roma (szerk.). *Memorial Book: The Gypsies at Auschwitz-Birkenau,* New York: K.G. Saur, 1993. XXXI.
34 A Thurner által bemutatott listákon, akiket lovaráként azonosítottam, a következők voltak: Sarközy Mária, Sarközy Veronika és Hodoschi Theresia. Lásd Thurner, 1999, 76.

szerint sterilizálni kellett.[35] Azokat az egyéneket, akik nem egyeztek bele a sterilizálásba, deportálásra ítélhették, és az Auschwitz-rendelet rendelkezései alapján már nem kaptak többé mentességet. A fennmaradt dokumentumokból és az új intézkedések sürgős végrehajtásának káoszából nem világos, hogy a sterilizáláshoz való hozzájárulás pontosan mit jelentett azok számára, akik e rendelet idején már a táborokban voltak. Az osztrák és német romáknak és szintóknak, akiket nem zártak börtönökbe vagy tranzittáborokba, sterilizálás alá kellett vetniük magukat, ahogyan az már 1933 óta valós gyakorlat volt Németország területén. Gisela Bock történész azt állítja, hogy „minden sterilizáció kötelező volt, egyik sem a sterilizált személy szabad akaratából történt".[36]

A lakompaki tábor második nagy deportálási hulláma 1943 márciusában, áprilisában és augusztusában történt. A Himmler-féle auschwitzi rendeletet követően Burgenland vasútállomásairól több alkalommal is deportáltak embereket Auschwitz-Birkenauba.[37] A vonatok többsége a birkenaui rámpákra érkezett, de Lakompakból nem maradtak fenn olyan deportálási listák, amelyek alapján rekonstruálni lehetne az elhurcoltak pontos számát.[38] A deportáltakat Auschwitz II, azaz Birkenau BIIe részlegbe irányították, amelyet „cigánytábornak" vagy „cigány családi tábornak" is neveztek.[39] Néhányukat kiszelektálták és továbbdeportálták más koncentrációs táborokba, több romnját (roma nőket) például Ravensbrückbe. Akik a BIIe táborban maradtak, mind halálra voltak ítélve, vagy a láger körülményei és betegségek okozták a halálukat, vagy a gázkamrákban haltak meg. Ezt a táborrészt a nácik 1944. augusztus 2-án számolták fel végleg, amikor 24 óra leforgása alatt az összes ott tartózkodó romát megölték.[40]

Lakompakban is számos haláleset történt a tábor létesítésének kezdetétől. Erika Thurner az 1941 januárja és 1942 februárja között keletkezett, egyetlen fennmaradt lakompaki tábori adminisztráció által készített napló

35 Lewy, 2000, 142.
36 Bock, Gisela. „Antinatalism, Maternity and Paternity in National Socialist Racism" in David Crew (szerk.). *Nazism and German Society, 1933–1945,* London: Taylor & Francis Group, 1994. 114.
37 Baumgartner, 2022, 40.
38 Thurner, 1999, 66–67.
39 Németül *Zigeunerlager* vagy *Zigeunerfamilienlager.*
40 *Memorial Book,* 4., Baumgartner, 2022, 41., Lewy, 2000, 162–166., Milton, 2000, 323.

alapján elemzi a halálozási arányok mintázatát.[41] A táborparancsnok által vezetett napló említi a tífuszjárványt, illetve rögzíti, hogy a legtöbb halálesetet a „hasmenés" és az „influenza" okozta.[42] Ezeket a bejegyzéseket azonban a hatóságok utasításaira írták,[43] így ez a forrásanyag is az elkövetői dokumentáció megbízhatatlanságát hangsúlyozza. Emiatt a halálesetek teljes vagy akár részleges, de reprezentatívnak szánt számának feltüntetése az elkövetői terveket rekonstruálná, amit tudományetikai okokból ebben a cikkben és más munkámban is határozottan elkerülök és ellenzek. Figyelembe véve azonban a táborhelyről fennmaradt elkövetői források hiányosságát, felmerül a kérdés, hogy Lakompak a kényszersterilizálás helyszíne is volt-e. A háború kitörése után a náci Németország sterilizációs projektje fajnemesítésből népirtási szándékúvá vált. Tömegeket célzott meg, nem csak egyéneket, és az 1933-as, úgynevezett „Sterilizációs törvény"[44] előírásait követve német kórházak helyett a helyszíneket koncentrációs és haláltáborokban jelölték ki. A tömegsterilizációs törekvések kísérleti jellegűek voltak, és szigorú titoktartás jellemezte őket, még a kísérletek áldozatai sem tudhatták, mi történik velük. A tömeges sterilizációs projekt mögött álló legfőbb hivatalnok szintén Heinrich Himmler volt.

A sterilizálás kérdése a lakompaki táborban

Az a kérdés, hogy a lakompaki táborban bebörtönzött nőket és férfiakat sterilizálták-e, az úgynevezett „nürnbergi orvosperben" is felmerült, amely az 1946. november 21. és 1947. augusztus 20. között zajló, a másodrendű náci vezetők ellen folytatott nürnbergi katonai persorozat első része volt (U.S.A. v. Karl Brandt et al.). A röntgen- és injekcióalapú sterilizálási módszerek mellett a vádirat „különböző gyógyszereket" is említ a terméketlenné tétel eszközeként.[45] Az egyik ilyen fontos oknyomozati információ, amellyel a vádhatóság rendelkezett, a bizonyos *Caladium seguinum* nevű gyógynövényt

41 Thurner, 1999, 67–73.
42 Josef Hajek volt a táborparancsnok a fennmaradt napló idején, lásd Thurner, 1999, 49.
43 Thurner, 1999, 68.
44 Németül *Gesetz zur Verhütung erbkranken Nachwuchses,* amelyet 1933. július 14-én fogadtak el.
45 A röntgensugaras és injekciós kísérletek Auschwitz II-ben és Auschwitz I-ben a sterilizálás és kasztrálás eszközei voltak dr. Horst Schumann és dr. Carl Clauberg vezetésével.

nevezte meg, amely az akkori Németországban viszonylag jól ismert volt.[46] Ezen tömeges gyógyszeres sterilizálás fő vádlottja Adolf Pokorny volt, aki felhívta Himmler figyelmét a gyógynövényre, melyről úgy vélték, hogy alkalmas arra, hogy rövid idő alatt sokakat meddővé tegyenek.

Egy dr. Gerhard Madaus és dr. Friedrich Koch által írt tanulmány alapján Pokorny azt írta Himmlernek, hogy a *Caladium seguinum* olyan hatékony anyagot tartalmaz, amely szájon át vagy injekció formájában elősegítheti a tömeges sterilizálást.[47] Gerhard Madaus egyike volt a három testvérnek, akik 1919-ben megalapították a Dr. Madaus & Co. gyógyszeripari céget, amely kifejezetten ezzel a növénnyel is foglalkozott. A Madaus-kiadványok nyomán Pokorny azt is elmagyarázta Himmlernek, hogy embereken kellene kísérleteket végezni, és meg kellene találni a szintetikus előállítás módját, mert a növényt dél-amerikai származása miatt nehéz termeszteni. Himmler ezért 1942 telén megbízta a Német Birodalom gazdasági és igazgatási főirodájának vezetőjét, Oswald Pohlt, hogy indítsa el ezt a projektet.[48]

Néhány hónappal később, 1942 augusztusában Karl Gerland, az Alsó-Duna-vidék – amely a burgenlandi terület közigazgatási kerületében helyezkedett el – körzetvezető-helyettese szintén levelet írt Himmlernek a *Caladium seguinum* gyógynövényről. Ebben a levélben Gerland felajánlja, hogy a bécsi orvosi kar farmakológiai intézete egy dr. Ferhinger nevű orvos irányításával felkarolja a gyógynövény további kutatását, és a lakompaki tábor foglyain emberkísérleteket kezd.[49] A válaszlevelek a helyettes iránti elkötelezettségről tanúskodnak, a fennmaradt dokumentációból – mindössze két levélből – azonban nem derül ki egyértelműen, hogy zöld utat kaptak-e a lakompaki táborban végzett sterilizációs kísérletek folytatásához.

46 Timmermann, Carsten. „Rationalizing 'Folk Medicine' in Interwar Germany: Faith, Business, and Science at 'Dr. Madaus & Co.'" in *Social History of Medicine* 14/3, 2001, 459–482. https://doi.org/10.1093/shm/14.3.459

47 Dr. Adolf Rudolf Pokorny, „Letter to Heinrich Himmler proposing chemical sterilization experiments" n.d., Harvard Law School Library, *Nuremberg Trials Project*, utolsó hozzáférés 2024. február 1.

48 Heinrich Himmler, „Letter to Oswald Pohl authorizing chemical sterilization experiments" 1942. március 10, Harvard Law School Library, *Nuremberg Trials Project*, utolsó hozzáférés 2024. június 3.

49 Karl Gerland (K. Gund), „Letter to Heinrich Himmler" 1942. augusztus 24., Harvard Law School Library, NO039.

A háborús orvosi perben az amerikai ügyészség azonban, miután a növény koncentrációs táborokban való felhasználásának bizonyításával megalapozta a vádat, a következőképpen járt el: „Az ügyészség őszintén elismeri, hogy nincs bizonyítéka arra, hogy ez a szer hatásos volt az emberek sterilizálására. Nem találtunk senkit, akit ténylegesen sterilizáltak vele. Azt állítom, hogy ez mindenesetre kétségtelenül bűncselekmény. Nagyon komolyan remélem, hogy a drog nem eredményezett tartós sterilizációt, és mindannyian örülhetünk, hogy ha igen, akkor látszólag nem tudták nagy mennyiségben előállítani azt a növényt, amelyből ezt a szert nyerték."[50] Ez technikailag megfelelő következtetésnek tűnhet e gyógynövény hatékonyságáról a vizsgálat lezárásaként, azonban erre a perre csupán egy évvel a háború után került sor. A nyomozási volumen az előkészületek során nem volt megfelelő mennyiségű ahhoz, hogy fényt vessen a gyógynövény hatékonyságára, illetve arra sem, hogy kísérleteztek-e embereken. Az ügyészség nem folytatta tovább ezt a nyomozást, ahogy az amerikai katonai törvényszék sem.[51] Ezt követően a vád nem tartotta magát sikeresen Pokornyval szemben, ami végül nemcsak a vádlott felmentéséhez vezetett, hanem jelentősen befolyásolta a sterilizálás (bármilyen eszközzel történő) bűncselekményként való minősítését a perben.

Ennek a felmentő ítéletnek többszörös jelentősége van, ami az Amerikai Katonai Törvényszék eredménytelen döntésének széles körű hatását eredményezte. Először is, olyan jogi precedenst teremtett, amelynek eredményeként a *Caladium seguinum*mal végzett orvosi kísérletekért felelős elkövetők elleni további büntetőeljárást leállították. Bár Pokorny részvétele a gyógynövénnyel végzett sterilizációs kísérletek egész sorában valóban megkérdőjelezhető, a projekt mögött álló tényleges orvosi szakemberek jelen voltak a tárgyalóteremben. Gerhard Madaus 1942-ben meghalt, de testvérei, Friedemund és Hans Madaus 1945-ben újjáépítették vállalkozásukat Kölnben.[52] Dr. William Koch, aki alaposan foglalkozott a *Caladium seguinum* kutatásával, még tanúskodott is a tárgyaláson. Az összes tanú, aki a Dr. Madaus & Co. céggel kapcsolatban állt, azt állította, hogy a kísérlet felelősei nem voltak képesek: 1. a növényt Dél-Amerikából importálni; 2. Németországban termeszteni és 3. szintetikusan reprodukálni. Ezek a kijelentések nemcsak azért kérdé-

50 Nuremberg Military Tribunals, „Transcript for NMT 1: Medical Case" 525, Harvard Law School Library, *Nuremberg Trials Project*, utolsó hozzáférés 2022. szeptember 17.

51 Ennek okait és hatásait a doktori disszertációm utolsó fejezetében elemzem.

52 Timmermann, 2001, 480.

sesek, mert a vádat elkerülni igyekvők (valószínűleg hamis) állításairól van szó, hanem azért is, mert a rendelkezésre álló források ennek ellenkezőjét bizonyítják.

A Dr. Madaus & Co. már az 1920-as évektől kezdve importált nyersanyagokat Amerikából a németországi telephelyeire, hogy nagy mennyiségben termessze a növényeket a saját területein.[53] A tömegtermelés rendkívül fontos volt a Dr. Madaus & Co. számára, mivel a vállalat erre építette üzleti modelljét.[54] A *Caladium seguinum* a repertoárjuk része volt, és legalább 1936 óta kutatták biológiai intézetükben.[55] Ezt bizonyára Himmler, Pohl és minden más náci tisztviselő is tudta, aki személyesen látogatott el a Madaus céghez, hogy megoldja az import és a termesztés problémáit. A nürnbergi orvosperben részt vevő más német orvosszakemberek ráadásul jobban ismerhették Madausék munkáját, mivel az a háború előtt „a népi orvoslás mozgalmának markáns főszereplője" volt.[56] A Dr. Madaus & Co. vezető kutatóorvosa, dr. Koch egyértelműen hamis tanúvallomást tett a *Caladium seguinum* hatástalanságáról, mivel a cégnél a növény termesztése szigorú ipari előírásnak megfelelő szakmai kutatások alapján történt. A gyógynövényekből származó anyagok feldolgozását gépesítették, minőségvizsgálatokat végeztek, és a gyógynövények háziasítása tömegesen zajlott a cég különböző telephelyein, a saját kémiai laboratóriumukban, biológiai intézetükben és egy általuk fenntartott farmon.[57] A nürnbergi orvosperben tanúskodó Dr. Madaus & Co.-vezetők közül mégsem kellett senkinek elszámolnia tetteivel. Ezt követően a felmentés okai maradtak fenn a történeti beszámolókban, és a tettesalapú narratíva központi maradt a holokauszt alatti gyógynövény-sterilizációs kísérletek megértésében.

Míg a holokaussztörténelem korai kutatásai cáfolták a *Caladium seguinum*mal végzett sterilizációs kísérletek lehetőségét, a kölni kommunista párt

53 Timmermann, 2001, 467.

54 Gaudillière, Jean-Paul. „Professional and Industrial Drug Regulation in France and Germany: The Trajectories of Plant Extracts" in Jean-Paul Gaudillière – Volker Hess (szerk.). *Ways of Regulating Drugs in the 19th and 20th Centuries*, New York: Palgrave MacMillan, 2013. 78. https://doi.org/10.1057/9781137291523_4

55 Timmermann, 2001, 477.; Ezt egy Madaus & Co. elleni magánnyomozásban is megemlítik, lásd „Bemerkungen", 1948. február 24., Berlin Szövetségi Levéltár – BArch, DY 54, 21-es füzet, 67. sorszámú dokumentum.

56 Gaudillière, 2013, 76.

57 Gaudillière, 2013, 79.

tagjai hevesen próbálták bíróság elé állítani a Dr. Madaus & Co. vezetőit. Ennek az alulról jövő erőfeszítésnek az egyik vezéralakja Kurt Bachmann volt, aki a német antifasiszta mozgalom egyik kulcsfigurájaként segített létrehozni a náci rezsim áldozatainak egyesületét (VVN[58]). Az egyesületet olyan holokaussztúlélők alkották, akik folyamatosan azon munkálkodtak, hogy azokat a náci bűnözőket, akik háttérbe szorultak a rezsim hírhedt vezetősége mellett – így például a gyógyszeripar fontos szereplőit – bíróság elé állítsák.[59] Az egyesület létrehozott egy osztályt a náci bűnök dokumentációinak összegyűjtésére, és saját nyomozó szolgálati egységet működtetett. Munkaanyagaik között szerepelnek a Dr. Madaus & Co. vállalatról szóló nyomozati jelentések, köztük a németországi Radebeulban működő gyógyszergyár egykori alkalmazottaival felvett tanúvallomások. A nyomozás két irányba haladt: az egyik a nürnbergi orvospert követően azt kutatta, hogy hol és hogyan termesztették a *Caladium seguinum*ot a cég ültetvényein, majd azt vizsgálta, hogy pontosan mit csináltak annak termésével, hiszen a háború idején „a növényi kivonatot két éven keresztül ampullákba töltötték, hetente kb. 5 kg-ot".[60] Feltételezésük szerint a gyógynövényt a buchenwaldi koncentrációs táborban sterilizálásra tesztelték. A másik vizsgálati irányvonal szerint szén-tetraklorid és árnika kombinációját, R17-es címkével ellátva, szintén használták a buchenwaldi koncentrációs tábor foglyain.

A jegyzőkönyvek valóban arra utalnak, hogy a *Caladium seguinum*ot a vállalat radebeuli telephelyén tömegesen szaporították. Otto Mögel, a Dr. Madaus & Co. egykori alkalmazottja azt vallotta, hogy dolgozott *Caladium seguinum*mal, ugyanis az ő feladata volt, hogy a gyógynövényekből kipréselje a kivonatot, amelyet aztán ampullákba töltöttek. Nyilatkozatában Mögel a következőket is állította:

58 Németül *Die Vereinigung der Verfolgten des Nazi-Regimes.*

59 United States Holocaust Memorial Museum, "Introduction to Records of the Association of Victims of the Nazi Regime (VVN) (Vereinigung Der Verfolgten Des Nazi-Regimes) at the German Federal Archives in Berlin" International Archival Acquisition Program of the United States Holocaust Memorial Museum, Washington D.C. (Berlin and Washington D.C.: Facts & Files Historical Research Institute Berlin, January 8, 2009), 2009. 110, USHMM, https://collections.ushmm.org/findingaids/RG-14.096M_01_sup_en.pdf letöltve: 2024. március 19.

60 Kurt Bachman. „Letter from Kurt Bachman to Buchenwald-committee" 1948. február 18., Barch, DY 54, 21-es füzet, 27. sorszámú dokumentum.

„1940-ben Anton Piprek felügyelő azt a feladatot kapta, hogy a Dr. Madaus & Co. biológiai intézet üvegházában egy úgynevezett Scheigrohrpflanze *(sic!) Caladium seguinum*ot ültessen. Arra kellett összpontosítania erőfeszítéseit, hogy ezt a növényt a lehető leggyorsabban szaporítsa, amit a következő évben meg is tett. A növények többségét a Botanikus Kertből kérték ki és onnan szállították. [...] A következő időszakban szinte rendszeres időközönként hetente egyszer vagy kétszer 5 kg *Caladium seguinum* növényt préseltem ki."[61]

Ez a nyilatkozat ellentmond a nürnbergi perben a tanúk és az alperesek által elmondott vallomásoknak, miszerint nem állt rendelkezésre elegendő *Caladium seguinum* ahhoz, hogy a koncentrációs táborok foglyain tesztelni lehessen azt. Otto Mögel a kihallgatásán nem tagadta, hogy tudott arról, hogy erre a préselt anyagra az SS-nek volt sürgősen szüksége, mivel ő maga is látta Oswald Pohlt a telephelyi munka során. Mögel osztályvezetője, Hans Pisker „a titoktartás pecsétje alatt" közölte vele, hogy ha sikerrel járnak, akkor az üzemet sterilizálási célokra fogják használni.[62]

Anton Piprek, aki a *Caladium seguinum* szaporításáért volt felelős, 1948-ban szintén a rendőrségi nyomozás egyik tanúja volt. Ő eskü alatt ezt vallotta:

„1940/41-ben a Dr. Madaus & Co. alkalmazottjaként azt a megbízást kaptam, hogy a *Caladium seguinum*ot (Schweigrohrplanze) a lehető leggyorsabban szaporítsam. Erre a célra egy 15 méter hosszú üvegházat biztosítottak, és úgy két év alatt sikerült az állományt körülbelül 150 növényről több mint 400 növényre növelnem. Teljesen a sötétben tapogatóztam a növény felhasználásával kapcsolatban, de később különböző alkalmazottaktól hallottam, hogy ezt a növényt a külföldi munkások sterilizálására szánták."[63]

Hogy a célokról mennyire tudtak a különböző rangú beosztottak, az kérdéses. Azonban az összes tanúvallomásból kiderül, hogy legalább pletyka szintjén folyt beszélgetés a sterilizálás miatti feldolgozásról. Piprek vallomását megerősíti a Dr. Madaus & Co. biológiai intézetének egy másik volt alkalmazottja, aki azt állította, hogy „a Caladium növények teljesen elpusztultak, amikor a szovjet csapatok bevonultak".[64] Ez egyebek között arra is utal, hogy nagyobb mennyiségű növény állt rendelkezésre, mire a Vörös Hadsereg

61 Otto Mögel. „Eidesstatliches Erklärung" n.d., BArch, DY 54, 21-es füzet, 49. sorszámú dokumentum.
62 Mögel, 49.
63 Piprek, Anton. „Eidesstattliches Erklärung" 1948. február 12., BArch, DY 54, 21-es füzet, 46. sorszámú dokumentum.
64 „Bemerkungen" 1948. február 24., BArch, DY 54, 21-es füzet, 71. sorszámú dokumentum.

1945-ben megérkezett, továbbá arra, hogy a növénynek nem maradhatott nyoma. Ezt támasztják alá azok a tanúvallomások is, amelyek azt állítják, hogy amikor dr. Koch elhagyta Radebeult, a *Caladium seguinum*mal végzett kísérletsorozat jegyzőkönyveit magával vitte az amerikai csapatok által megszállt nyugat-németországi Kölnbe.[65]

A sterilizáció valószínűsége a lakompaki táborban

A lakompaki tábor 1941 végén kezdett kibővítéséről rendelkezésre álló feljegyzések között szerepel az üvegházak építése. Továbbá Julius Brunner, aki 1942-ben a tábor utolsó felügyelője volt, 1957-ben eskü alatt tett vallomásában azt állítja, hogy a táborhoz üvegház is tartozott.[66] Míg a Dr. Madaus & Co. nagyüzemben termesztette a *Caladium seguinum*ot, a burgenlandi régió náci vezetője, Gerland a határvidéken a kedvező éghajlat miatt különösen szorgalmazta üvegházak építését.[67] Himmler saját levelezései, illetve asszisztensének, Rudolf Brandtnak a levelei is azt támasztják alá, hogy az SS vezető nyitott volt minden olyan projekt finanszírozására, amely tömeges sterilizációt eredményezhetett.[68] A legfelsőbb náci vezetők ily mértékű elköteleződése, illetve a lakompaki tábor története tehát megengedi azt a feltételezést, hogy a *Caladium seguinum* számára építették azokat az üvegházakat, melyeket a dokumentációk is említenek. A nürnbergi orvosperben a tömegsterilizálás vádjának felmentésével együttesen az áldozatok hallgatása jelentős hatással volt a tömegsterilizáció emlékezetére, és így a kísérletek rekonstruálásának mai nehézségére. A hallgatás egyik legfőbb oka, hogy magát a kísérletet az áldozat előtt leplezték (mint más sterilizációs vagy kasztrációs beavatkozást más táborokban is). A háborút követő évtizedekben, mire a túlélő áldozatok a gyermeknemzési sikertelenségek és orvosi vizsgálatok sokasága után rájöhettek, hogy meddők és kísérleteztek rajtuk, a tömegsterilizálás – mint Himmler egyik fő népirtási terve – nem szerepelt a holokausztörténelem

65 Bemerkungen.
66 Thurner, 1999, 90.
67 Karl Gerland (K. Gund). „Letter to Heinrich Himmler" 1942. augusztus 24., Harvard Law School Library, NO039.
68 A sterilizáció mint Himmler fő népirtási tervének elemzése, már a holokauszt-történetírás korai szakaszában is megfogalmazódik, lásd Poliakov, Leon. *Harvest of Hate: The Nazi Program for the Destruction of the Jews of Europe,* Philadelphia: The Jewish Publication Society of America, 1954.

tudástárában, emiatt a hallgatás, esetleg kételkedés fennmaradt a túlélők részéről is.

Ráadásul a romákat, köztük a lovárákat is, egészen a mai napig rendkívüli diszkrimináció éri: tanúvallomásaikat vagy egyáltalán nem vették fel, vagy nem hittek, hisznek nekik. Paul Hodoschi 1957. november 24-én az osztrák kárpótlási konferencián szólalt fel ez ellen:

„Számunkra, cigányok számára Burgenlandban van egy másik probléma is a jóvátételekkel kapcsolatban, amelyet határozottan kezelni kell. Ez a lakompaki táborban fogva tartott, korábban faji alapon üldözött cigányok ügye, amelyet a kormány a mai napig nem ismer el. A kormány és más szervek azt állítják, hogy a lakompaki tábor nem volt koncentrációs tábor, mint Mauthausen, Lanzendorf vagy Wöllersdorf".[69]

Ez a leírás illeszkedik a történettudomány általános konszenzusához, mely szerint a roma túlélőkre az európai társadalmak úgy tekintettek, hogy „csak" társadalmi okokból és nem faji alapon üldözték őket a nácik, ami a diszkrimináció fenntartása szempontjából kényelmes felfogás.[70] Az elismerés és az igazságszolgáltatás hiánya hátrányosan hatott a túlélőkre, főleg miután megértették, hogy szavukat a bíróság nem különösen tekintette mérvadónak. Ez a tendencia más túlélő csoportokra is érvényes volt a közvetlenül a háború után lezajlott náciellenes perekben. Habár akkoriban ez a jogi figyelmetlenség rosszalló visszhangot váltott ki, mégis az „elhallgatás mítoszaként" könyvelte el a történelem.[71] A bécsi népbírósági perekben például, jóllehet befogadták a lovárák tanúságtételeit, a végítéleteknél az osztrákok, sőt az elkövetők tanúságtétele erősebb érvényű volt.[72]

Egy másik tényező, amely jelentős hatással volt a források keletkezésére, a túlélők írástudatlansága volt. Az ügyészi csoportok általában figyelembe vették az írástudatlan tanúkat, de nem törekedtek arra, hogy átfogó képet

69 Hodoschi, Paul. „Diskussionsbeitrag auf der österreich-Konferenz zur Wiedergutmachung" 1957. november 24., Dosszié 2606, DÖW.

70 Donert, Celia. „Introduction" in Celia Donert – Eve Rosenhaft (szerk.). *The Legacies of the Romani Genocide in Europe since 1945,* London: Routledge, 2021. 1. https://doi.org/10.4324/9780429296604-101

71 Erről bővebben a fenti tanulmánykötet bevezetőjében ír Celia Donert a romák esetében, a zsidók esetében pedig lásd Jockusch, Laura. *Collect and Record! Jewish Holocaust Documentation in Early Postwar Europe,* New York: Oxford University Press, 2012.

72 Ennek egy ékes példája Sárközi Alexander, a lakompaki tábor kápója elleni per, melyet 1947-ben tárgyaltak.

kapjanak a történetükről. Például a bécsi Népbíróságon a lakompaki táborfelügyelő, Franz Langmüller és Sárközi Alexander kápó elleni büntetőperben az egyik túlélő tanú, Theresia Hodosch férje, Lorenz Hodosch nem tudott „írni-olvasni, ezért nem is hallgatták ki írásban. Amikor a lakompaki lágerben uralkodó körülményekről és eseményekről kérdezték, a felesége, Theresia által tett vallomásokra hivatkozott."[73] Tehát feltehetőleg az ügyvédek és egyéb hatósági személyek előtt a férfi bólogatott a felesége által tett kijelentésekre, és bár együtt élték túl a lakompaki tábor meghurcoltatásait, saját gondolatait és értelmezéseit a hatóságok nem vették figyelembe. Lorenz saját elbeszélése tehát nem áll rendelkezésre. És ez csak néhány lehetséges ok a sok közül, hogy a túlélők miért nem tanúskodtak, nem tettek vallomást, vagy nem emlékeztek az orvosi kísérletekre, például a sterilizálásukra.

Ilsen About francia történész szerint a különböző okok feltárásánál sokkal fontosabb, hogy megkérdezzük, milyen következményekkel járnak ezek az elhallgatások a túlélőkre nézve.[74] Több roma család a bizalmatlanság, sőt romaellenes érzelmek folyamatos megtapasztalása után tagadta meg a nem-romákkal való beszélgetést, miközben a közösségi emlékezetük a családi egységeken belül is kezdett elhalványulni. About ezt „látens emlékezetnek" nevezi, ami töredezetté és nem lineárissá (talán még szöveg nélkülivé is) teszi a romák emlékezetét, és ez az európai roma identitás magjává vált. A 14 éves Mária, akit apjával együtt vittek el a hatóságok a toronyi óvodából, jó példája About elméletének. Holdosi Vilmosné Horváth Mária nyilvános visszaemlékezései ezt a látenciát mutatják, elbeszélése illeszkedik a magyar holokauszttúlélő roma identitáshoz. Emlékei a különböző táborokról, ahová deportálták, töredékesek és ellentmondásosak, mégis elképesztően fontosak, hiszen ő egyike azon ritka túlélőknek, akik megosztják üldöztetésük, sterilizáció miatti termékenységi küzdelmeik történetét.

Máriát 14 éves korában először Lakompakba deportálták, majd Auschwitzba, talán Dachauba, és végül Ravensbrückbe. Magyar nyelvű interjújában szerepel a magyarországi romák hírhedt tranzittáborába, Komáromba való kényszerszállítása is. Valahol a deportálásai során Máriát egy műtőasztalra

73 „Staatsanwaltschaft beim Volksgerichtshof Wien in Eisenstadt am 15. November 1954." Dosszié 0 9626, DÖW.

74 About, Ilsen. „Traces of Testimonies. Unfinished Narratives and Fragmented Memories of the Genocide of the Roma and Sinti" in Donert, Rosenhaft, 242. https://doi.org/10.4324/9780429296604-11

(vagy egy sima asztalra) fektették, megkötözték, majd egy sterilizációs kísérletnek vetették alá.[75] A Nácizmus Magyarországi Üldözötteinek Országos Érdekvédelmi Szervezetének (NÜÉSZ) dolgozói szerint röntgensugárral sterilizálhatták, mert Mária azt mondta, hogy égő érzés volt.[76] Később a Mária ügyét felderítő NÜÉSZ-dolgozók, illetve a szakértő orvos azt firkantotta Mária kézzel írott vallomására, hogy „két injekció volt, míg ott volt heti rendszerességgel".[77] Mária az üldöztetése ideje alatt egyáltalán nem menstruált.

Mária körülbelül egy-két évvel a sterilizációs kísérlet után elvetélt első gyermekével. A következő két gyermeke halva született. Mária férje, Vilmos a temető melletti árokban temette el gyermeküket.[78] Az újszülöttet az orvos „vetélés" miatt nyilvánította halottnak, miután Mária szülése idő előtt megindult, ami a csecsemő halva születését okozta. Mária kézzel írt dokumentációja a következőket tartalmazza: „Sokáig beteg voltam, és még mindig élek, soha nem fogok meggyógyulni, soha nem leszek egészséges. Kilenc családom volt. Az első kettő közülük meghalt."[79] Mária egészségi állapota rossz volt, feljegyzések szerint 1956-ban több mint egy hónapig kórházban feküdt hepatitis miatt, és súlyos mellkasi fájdalmat *(angina)*, hörgőgyulladást *(bronchitis)* és orsóférges fertőzést *(ascariasis)* diagnosztizáltak nála. Végül sikerült életet adnia gyermekeinek, Ilona 1948-ban, Etelka 1949-ben, Tibor 1952-ben, Mária 1954-ben, Vilmos 1955-ben, Judit 1956-ban, Hilda 1959-ben született meg.[80] Ilona és Etelka koraszülöttként jött világra. Ilonát 1948-ban egy Korcsis Sándorné nevű asszony szoptatta, mert Máriának nem volt elég anyateje.[81] Tibor nyolc hónapos korában fertőző betegségben meghalt.

75 Kézzel írott jegyzet, március 5., 1963., MNL OL XIX-L-BEG-01, 868. doboz, Ügyszám 155., 2971. oldal.

76 A NÜÉSZ-ről és a kompenzációs anyagokról bővebben lásd Klacsmann, Borbála. „After the Storm: The Long-Term Consequences of the Holocaust and Compensation in Hungary" in Yfaat Weiss (szerk.). *Dubnow Institute Yearbook XVIII*, Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 2022. 233–256.

77 Torony-Dozmat község tanácsa, „Jegyzőkönyv" március 13., 1963., MNL OL XIX-L-BEG-01, 868. doboz, Ügyszám 155., 2995. oldal.

78 Torony-Dozmat község tanácsa.

79 Torony-Dozmat község tanácsa.

80 Orvosszakértőnek írott levél, január 21., 1963, MNL OL XIX-L-BEG-01, 868. doboz., Ügyszám 155., 2975. oldal, és Kézzel írott jegyzet, március 5., 1963., MNL OL XIX-L-BEG-01, 868. doboz., Ügyszám 155., 2971. oldal.

81 Korcsis Sándorné. „Nyilatkozat" n.d., MNL OL XIX-L-BEG-01, 868. doboz., Ügyszám 155., 2989. oldal.

Mária lánya, a kisebbik Mária szívbeteg lett, míg fia, Vilmos szintén májgyulladásban szenvedett 1955-ben. Juditról megállapították, hogy fejlődési rendellenességgel küzdött. Hilda csak négyéves korában kezdett el járni. Ilona iskolája 15 éves korában írt igazolást az akkor nyomozó Vöröskeresztnek és a NÜÉSZ-nek arról, hogy Ilona még mindig 5. osztályos, mert négyszer kellett megismételnie a tanévet, akárcsak húgának, Etelkának.[82]

Az, hogy Máriának a felszabadulását követő években két vetélése és egy halvaszülése, egy vetélése és két halvaszülése vagy három vetélése volt-e, nem világos. A sterilizációs kísérlet részleteiről szóló, kézzel írott feljegyzésekben az igék egyes szám első és egyes szám harmadik személyben váltakoznak, ami arra utal, hogy a feljegyzések a Máriával folytatott beszélgetés közben készültek. A másik, az ő nevében írt, a NÜÉSZ által felvett és hivatalosan archivált kéziratos tanúvallomásban úgy tűnik, mintha ő beszélne (végig egyes szám első személyben), mégis más személy által írt átirat, ami Holdosi Vilmosné saját kezű aláírása által válik világossá. Ez arra utal, hogy Mária nem tudott, vagy nem gyakran írt. Általános gyakorlat volt azonban az is, hogy a Vöröskereszt és a NÜÉSZ munkatársai maguk töltötték ki a kártérítési dokumentumokat, miután az igénylők részletezték a velük történteket.[83] Klacsmann Borbála kutatása szerint ez a folyamat több esetben az események elmondásának megváltoztatásához vezetett, vagy azért, mert az érintettek egy meggyőzőbb ügyet akartak bemutatni, vagy azért, mert a túl részletesen leírandó fájdalmas emlékek elmosódott vagy hamis emlékképekhez vezettek. Ennek a folyamatnak a jellegzetességei határozottan megmutatkoznak Mária dokumentumaiban, a vetélések és halvaszülések száma például változik visszaemlékezéseiben. Amikor a nyomozók azonban elérkezhettek volna arra a pontra 1963 nyarán, hogy teljesen megkérdőjelezzék a Máriával történt sterilizációs kísérletek valódiságát, postán érkezett egy orvosi igazolás egy, a nő lakóhelyéhez közeli kórházból, mely szerint Mária ismét szült egy gyermeket, aki két nap múlva elhunyt.[84]

Bár könnyű azt feltételezni, hogy Mária igazából tudta, hányszor vetélt el vagy vesztette el újszülöttjét a szülés után, ugyanúgy lehet azt is feltételezni, hogy valójában nem emlékszik rá. A holokauszt alatti sterilizációs kísérlet

82 Toronyi Általános Iskola, „Igazolás" 1963. január 5, MNL OL XIX-L-BEG-01, 868. doboz., Ügyszám 155., 2991. oldal.

83 Klacsmann, 2022, 241.

84 Szülészeti és Nőgyógyászati Osztály, Markusovszky Kórház, „Igazolás," 1963. július 29, MNL OL XIX-L-BEG-01, 868. doboz., Ügyszám 155., 2985. oldal.

során szerzett tapasztalatairól szóló saját megnyilatkozásaiban Mária többször is elmondja, hogy ezekben a helyzetekben elájult, sőt leesett a műtőasztalról, ott hagyták, és borzalmas fájdalmakat élt át, amikor felébredt. Ez nemcsak akkor fontos szempont, amikor megpróbáljuk „tisztázni a történetét" ezzel az emlékkel kapcsolatban, hanem akkor is, amikor a háború utáni tudatát vesszük górcső alá. A kényszersterilizálás kétségkívül traumatikus élmény az áldozatok életében, mégis a kártérítés, illetve e történet rekonstruálása érdekében arra kérték őket, hogy meséljék el, méghozzá a lehető legpontosabban. A Mária kártérítési igényét intéző tisztviselőknek például arra kellett valamilyen bizonyítékot találniuk, hogy Auschwitzban volt, azért, hogy az ügyét egyáltalán elfogadják.[85] Pedig teljesen nyilvánvalónak tűnik, hogy Mária, akárcsak más (írástudatlan) áldozatok, csak azután tudta meg a különböző helyszínek és táborok pontos nevét, ahová korábban deportálták, miután a nyilvánosság érdeklődését felkeltette Auschwitz és az ő története, vagy miután a Holdosi család elkezdett róla beszélni otthon (ha egyáltalán emlegették otthon). Bármennyire is töredezettek és ellentmondásosak a vallomásai, kétségtelen, hogy Mária sterilizációs kísérleten esett át, ami élete során súlyos következményekkel járt. Márpedig amíg a történettudomány (vagy a kártérítési nyomozások) számára az a fontos, hogy az események tökéletes rekonstrukciójára törekedjen, Mária meddőségi küzdelme igencsak háttérbe szorul.

Konklúzió

Erre a szemponttévesztésre kívánja a disszertációm felhívni a figyelmet, ugyanis a túlélők meddőségi küzdelmeinek feltárható történelmi hátterük van. A nemzetiszocialista felsővezetés, illetve náci orvosok célkitűzésétől kezdve a közvetlenül a háborút követő, politikailag erősen befolyásolt bírósági pereken át, a tömegsterilizációs törekvések titkossága erősen hatott ennek a fajta atrocitásnak a kollektív emlékezetére. A történelmi megismerést bonyolítja az áldozatok gyakran nem lineáris, fájdalommal vagy szégyennel teli emlékezete, melyet az elkövetők által készített dokumentációk történelmi interpretációja, valamint a háború utáni társadalmi keretezés meg is szilárdított. Emellett fontos kiemelni, hogy a roma – és lovára – emlékezeti módozatok jelentősen eltérhetnek a megszokottól. Az esetek nagy részében

85 Temesvári, „Levél Petrányinénak," 1972. augusztus 23., MNL OL XIX-L-BEG-01, 868. doboz., Ügyszám 155., 2962. oldal.

Eötvös Könyvtár és L

az áldozatok nem feltétlenül írásban rögzítették az emlékeiket, s általában családon belül közvetítették azt, nem a többségi társadalomnak.[86] Emellett, amennyiben a hatóságok érdeklődtek a különböző perek előkészületeiről a háborút közvetlenül követő években, nem a teljes megismerésre törekedve vagy bizalmi pozícióból keresték fel a roma túlélőket, és ez a hozzáállás szintén jelentősen hatott a kollektív emlékezetre. Míg napjainkban azok a levéltárak, melyek a holokausztörténelem dokumentumait tárolják, egyre hangsúlyosabban mutatják be a roma áldozati csoportot is, keretezésük továbbra is a roma emlékezettől idegen, s inkább a zsidóságra jellemző emlékezeti módokat követi.[87] Ez a többrétegű, strukturális „akadálypálya" pedig eltereli a figyelmet az atrocitások valódi természetéről,[88] mint például a sterilizációs kísérletek háború utáni súlyos következményeiről.

Míg a holokausztörténészek azon vitatkoztak évtizedeken keresztül, hogy a romák áldozati száma mennyiben tér el a zsidó áldozatokétól,[89] elhanyagolták a fent kifejtett strukturális nehézségek áthidalására való törekvést, új kutatási módszertanok kigondolását, kidolgozását. Ezzel a tanulmánnyal kívánom visszairányítani a figyelmet a kvalitatívabb kérdésekre: mit jelentett a náci genocídium a roma áldozatoknak, s miben változtatta meg a túlélők életét felszabadulásuk után, milyen hosszú távú következményekkel kellett

86 Erre kiváló példát jelentenek Erdős Kamill hangfelvételei, melyeken a porajmosról szóló dalokat lehet hallani, lásd: https://soundcloud.com/n-prajzi-m-zeum/sets/az-istennel-tal-llak-testv-rem

87 Joskowicz, Ari. *Rain of Ash: Roma, Jews, and the Holocaust,* Princeton: Princeton University Press, 2023. https://doi.org/10.1353/book.110826

88 Ennek a megközelítésnek az elméleti alapját Michel-Rolph Trouillot dolgozta ki, lásd Trouillot, Michel-Rolph. *Silencing the Past: Power and the Production of History,* Boston: Beacon Press, 1995.

89 Magyar vonatkozásában, lásd Karsai László. „A cigány holokauszttól a porajmosig, a legújabb szakirodalom tükrében" in Attila Landauer (szerk.). *The Roma Holocaust in Eastern Europe* I., Budapest: Eötvös József Gypsy-Hungarian Pedagogy Association, 2019; ennek a számháborúnak összefoglalói nemzetközi szinten pedig az alábbi munkákban lelhetők fel: Berenbaum, Michael. *A Mosaic of Victims: Non-Jews Persecuted and Murdered by the Nazis,* New York: New York University Press, 1992; Lewy, Guenter. *The Nazi Persecution of the Gypsies,* New York: Oxford University Press, 2000; Margalit, Gilad. *Germany and Its Gypsies: A Post-Auschwitz Ordeal,* Madison: University of Wisconsin Press, 2002; von dem Knesebeck, Julia. *The Roma Struggle for Compensation in Post-War Germany,* Hertfordshire: University of Hertfordshire Press, 2011; Adler, Eliyana R. and Kateřina Čapková (szerk.). *Jewish and Romani Families in the Holocaust and Its Aftermath,* New Brunswick: Rutgers University Press, 2021.

megbirkózniuk. Mária történetén keresztül mutattam be a kényszersterilizációs tervezet hatásait, melyek rávilágítanak a nemzetiszocialisták tömegsterilizációs törekvéseinek kiterjedtségére, illetve, hogy ezek egészségügyi vonatkozásai milyen mértékben kísérték végig az áldozatokat egész életükben. A genocídium ezen kiterjedt természetét vizsgálom doktori disszertációmban mind a roma, mind a zsidó áldozatok történetein keresztül, és ezt a „prolonged genocide" (elnyújtott genocídium) fogalom keretezésében értelmezem.[90] Ehhez a fogalomhoz a túlélők elnémítása is hozzátartozik, mely eredetileg a nácik terve volt, ám a háború után a társadalmi és politikai érdekek miatt fennmaradt. Ezeknek a komplex folyamatoknak a hatására azok a bizonyítékok, amelyek rámutatnak, hogy áldozatokat miként sterilizálták és emiatt meddőségben, másodlagos meddőségben, vagy csökkent fogamzóképességgel kellett tovább élniük az életüket, eltűntek vagy annyira elhalványultak, hogy külön detektívmunkával lehet csak megérteni ezt a történelmet. Ennek legkirívóbb példái a *Caladium seguinum*mal végrehajtott tömegsterilizációs kísérletek, melyek Lakompakig elértek. A *Caladium seguinum*mal történő tömegsterilizációs törekvések bizonyítására legfőképpen azért van szükség, mert a náci orvostudomány legnagyobb büntetőeljárásában felmentették az ebben a pontban vádlottakat, és ezzel együtt el is vetették bűnügyi vonatkozását. Tanulmányomban e precedens ellenében, a *Caladium seguinum*mal történt sterilizálások titkosított, de dokumentációkkal követhető felderítését kíséreltem meg, melynek nehézsége mutatja, miként tudja a történelem elnyelni a náci genocídium fontos elemeit.[91]

90 Disszertációmon jelenleg is dolgozom, könyv formában várhatóan 2026 után jelenik meg.

91 Itt kifejezetten a sterilizációra mint a genocídium egyik „alappillérére" utalok, melyet eredetileg Raphael Lemkin is megfogalmazott, illetve az ENSZ is a jogi egyezményében foglal, lásd United Nations General Assembly, Convention on the Prevention and Punishment of the Crime of Genocide, December 9, 1948, hozzáférhető: https://www.un.org/en/genocideprevention/documents/atrocity-crimes/Doc.1_Convention%20on%20the%20Prevention%20and%20Punishment%20of%20the%20Crime%20of%20Genocide.pdf

Szécsényi András

„Valami irtózatosan nagy gettó, amibe most kerültünk" – Theresienstadt a Bergen-Belsenben felszabadult magyar zsidók naplóbejegyzéseiben[1]

In memoriam Benedek István Gábor (1937-2022)

Ez a tanulmány arra a kérdésre keresi a választ, hogy az 1945 áprilisában a theresienstadti gettótáborba[2] hurcolt magyar foglyok mit tudtak, mit fogtak fel abból a helyzetből, és milyen tapasztalatokat szereztek róla attól az időponttól fogva, hogy ismeretet szereztek a táborról, egészen a felszabadulás utáni távozásukig.[3] Nikolaus Wachsmann Auschwitz kapcsán megfogalmazott gondolatait adaptálva, a kérdés számomra az, hogy a Bergen-Belsenből Theresienstadtba tartó evakuálás, majd a csehországi gettóhoz kötődő szubjektív, sokszor töredékes bejegyzésekből mi fejthető fel a deportáltak mindennapi életére, érzéseire vonatkozóan.[4] Ily módon ez az írás a mindennapok története *(history of everyday life)*, valamint az érzelmek története *(history of emotions)* kutatási területekhez kíván röviden hozzászólni. A vizsgálatom a korábban Bergen-Belsenbe elhurcolt magyar zsidók által írt egykorú naplók tartalomelemzése, amelyet a vizsgált időszak után közvetlenül készült narratív forrásokkal (DEGOB-jegyzőkönyvek) egészítek ki.

1 A tanulmány alapjául szolgáló kutatást az EHRI Conny Kristel Fellowship (2022) támogatta.

2 A szakirodalom – funkciói függvényében – Theresienstadtot gettónak, illetve koncentrációs tábornak is jelöli. Ebben a tanulmányban – lévén az általam vizsgált csoportot ideiglenes céllal, továbbszállítási szándékkal hurcolták ide – jobbára gettónak jelölöm.

3 A hazatérés összetett kérdéskörére a tanulmány már nem tér ki.

4 Wachsmann, Nikolaus. „Lived experience and the Holocaust: spaces, senses and emotions in Auschwitz" in *Journal of the British Academy* 9, 2021, 27–58. https://doi.org/10.5871/jba/009.027 Wachsmann vizsgálatával szemben írásomat elsősorban a gettóval kapcsolatos érzékelésre *(senses)* és érzelmekre *(emotion)* korlátozom.

Theresienstadt, a csere- és elosztótábor

A holokausztról szóló elbeszélésekben Theresienstadt (ma: Terezín, Csehország) kitüntetett szerepet foglal el, és a róla szóló említések száma meglehetősen gyakori. Ez nem is csoda, hiszen az egyik legjelentősebb koncentrációs tábornak számít. A theresienstadti katonai erődöt a 18. században azért kezdték építeni, hogy a Habsburg Birodalmat kellő katonai védelemmel lássa el a poroszokkal szemben. Az 1780-ban elkészült épületegyüttes alapvetően két, egymástól kelet–nyugati irányban felépített, és az Ohře folyó által elválasztott egységből állt: a Kis erődből és a Nagy erődből. A két erődöt 1941-ben az SS megszerezte, majd az év novemberétől speciális szerepet adtak neki az SS lágerbirodalmában: összességében 133 ezer zsidót hurcoltak ide Európa számos országából. Közülük 90 ezer személyt később innen keleti megsemmisítő táborokba hurcoltak, 34 ezer fő pedig a táborban lelte halálát.[5] A foglyok túlnyomó többségét a Nagy erőd több mint száz lakóházába, illetve az itt található tucatnyi barakképületbe helyezték el, amelyekből a nácik ily módon egy gigantikus, multifunkcionális gettót létesítettek. A kis és nagy erődök köré további barakkegyütteseket is kialakítottak a háború folyamán. Anna Hájková történész, Theresienstadt monográfusának megállapítása szerint a gettó több, egymással egybecsúszó funkciót kapott. Egyrészt átmeneti gettó volt olyan deportáltaknak, akiket a nácik csak ideiglenesen állomásoztattak itt. Másrészt idős, privilegizált emberek számára kivételezett táborként is szolgált. Ezeken túlmenően propagandagettónak is minősíthetjük, valamint cseretáborként is jelölhetjük.[6] Theresienstadtnak a náci lágerbirodalmon belüli kiemelt helyzete azt is eredményezte, hogy az ide hurcoltak többnyire más tapasztalatokat szereztek, mint a koncentrációs és megsemmisítő táborokban. A gettó történetét taglaló munkák ezért hangsúlyosan foglalkoznak a kulturális élet és a belső önkormányzat kérdéseivel.

A gettó a tömeges fogolyszám mellett tehát különleges státusza és tervezett, náci propagandafunkciója miatt is gyakran szerepel a vészkorszakról szóló közbeszédben és történeti irodalomban, különösen a *„cultural history"* témaköréhez sorolható munkák között, illetve a keleten létesített haláltáborok 1944/1945-ös evakuálása történetét taglaló munkák sorában. Ehhez képest különös, hogy a Theresienstadtról szóló összefoglaló munkák száma meglepően csekély, az enciklopédikus leírásokon[7] túl összesen két monográfiára korlátozódik. A szakirodalom zömére – így a magyar nyelvű tanulmányokra is – igaz az a megállapítás, hogy a gettó „virágkorára" koncentrálnak, ignorálják Theresienstadt végóráit, ezért az 1944. április második felében oda beáramló transzportok bemutatását mellőzik, csakúgy, mint a láger a szovjet hadsereg általi felszabadítása (1945. május 9.) utáni időszakának feltárását.

5 https://encyclopedia.ushmm.org/content/en/article/theresienstadt letöltve: 2024. július 20.

6 Hájková, Anna. *The Last Ghetto: an Everyday History of Theresienstadt,* New York: Oxford University Press, 2020. 7. https://doi.org/10.1093/oso/9780190051778.001.0001

Holott Theresienstadt 1945 áprilisától egyik fő célpontja lett a német koncentrációs táborokból kiáramló evakuáló transzportoknak. Ebben az időszakban – 1945. május 2-ával bezárólag – összesen 12-13 ezer, többnyire zsidó foglyot hurcoltak a nácik Theresienstadtba.[8] Ezzel a gettó létszáma május elejére hozzávetőlegesen 30 ezer fő lett. A tömegesen beáramló transzportok, halálmenetek csoportjainak foglyai között – a Nemzetközi Vöröskereszt listái szerint – 5376 olyan személy volt, akiket eredetileg 1944-ben Magyarországról hurcoltak az SS lágerrendszerének valamelyik táborába, majd végül ebbe a táborba.[9] Közülük 4500 női fogoly volt.[10] Ez utóbbi létszám lényegesen magasabb, mint azoknak a magyarországi illetőségű *„häftling*eknek" a száma (összesen 1150 fő),[11] akiket a korábbi időszakokban, vagyis Theresienstadt fennállása és 1944. április első fele között deportáltak.[12] Az erődből kialakított gettóban sok olyan foglyot is elhelyeztek, akik ekkoriban nem közvetlenül kerültek Bergen-Belsenből a gettóba. 1945 tavaszán ugyanis az északnémet táborból más koncentrációs táborokba is hurcoltak magyar foglyokat, akik aztán 1944. április második felében a bergen-belseni második transzporttal

7 Például itt: Megargee, Geoffrey P. (szerk.). *The United States Holocaust Memorial Museum. Encyclopedia of Camps and Ghettos, 1933–1945,* volume II., Bloomington – Indianapolis: Indiana University Press, 2012. 180–184.

8 13500 fő: Adler, Hans Günther. *Theresienstadt 1941–1945. The Face of a Coerced Community,* Cambridge: Cambridge University Press, 2017. 38. https://doi.org/10.1017/9781139017053; 12829 fő: Blatman, Daniel. *The Death Marches: The Final Phase of Nazi Genocide,* Cambridge (Massachusetts): Belknap Press of Harvard University Press, 2011. 144. https://doi.org/10.2307/j.ctvjnrvg1

9 Adler, 2017, 38.

10 Zahava Szász Stessel. *Hóvirágok. Magyar zsidó nők Markkleebergben, egy repülőgépgyárban,* Budapest: Noran Libro Kiadó, 2015. 468.

11 Adler, 2017, 37.

12 A sors fintora, hogy az 1945 tavaszán Theresienstadtba beáramló fogolycsoportok között volt 500 olyan zsidó is, akiket a korábbi években éppen Theresienstadtból vittek el egyéb, keleti koncentrációs táborokba kényszermunkára, és csak a szerencsének köszönhették, hogy életüket, több ezer sorstársukhoz hasonlóan, nem végezték be Auschwitzban vagy más, lengyelországi megsemmisítő táborban.

egyidejűleg, mégis különféle munkatáborokból kerültek a theresienstadti gettóba.[13] A „halálmarsokról" és evakuációs transzportokról Heinrich Himmler, az SS birodalmi vezetője döntött 1945 márciusában. Az SS birodalmi vezetőjének parancsa – a háborús logikából is fakadóan – azt célozta, hogy védett területekre gyűjtsenek, viszonylag nagy létszámban, különféle lágerekben fogva tartott zsidókat. A lépés mögött az a politikai szándék húzódott, hogy a Theresienstadtba koncentrált lágerlakókat Németország érdekében, az SS lágerrendszerében további kényszermunkára használjanak, vagy pedig túszokként tartsanak fogva egy jobb politikai alku kiharcolására.[14]

Ilyen irányú náci csereterveknek, illetve – ehhez kapcsolódóan – európai zsidók túszokként való koncentrálásának és fogva tartásának voltak közvetlen előzményei a háború során. Németország és a szövetséges államok közötti zsidó–német csereakciók közül 1941 novembere és 1944 júliusa közül három is realizálódott – néhány száz fogva tartott személy semleges államokba távozhatott a hitleri fennhatóság alól.[15] A túsz- és csereakciókkal a német állam „árucsere-akcióinak" egyikeként az SS komolyan számolt, amelyek révén anyagi hasznot és/vagy német állampolgárok repatriálását egyaránt remélték. A csereakciók hatékony kivitelezése céljából alapította meg Himmler a bergen-belseni koncentrációs tábort. Bergen-Belsen 1943 januárjában létesített tartózkodási tábora (eredetileg: *Aufenthaltslager,* közkeletű nevén *Austauschlager* vagy *Sonderlager*) pedig kimondottan ilyen célból létesült. A nácik által megszállt, Európa számos országából ide deportált zsidó lakosokat a cseretábor különféle szektoraiban helyezték el. A cserére szánt magyar zsidók átmeneti lakhelye az *Ungarnlager* volt.[16] Jóllehet a cseretábor 1945

13 A DEGOB-jegyzőkönyvek tanúsága szerint ezek a Bergen-Belsen és Theresienstadt közötti kényszermunkahelyek és koncentrációs táborok a következő településeken voltak: Raghun, Leipzig, Markkleeberg, Rochlitz, Graslitz, Duderstadt. Összesen 157 olyan jegyzőkönyv ismert, amelyet Theresienstadtot túlélt személlyel készítettek, közülük 37 jegyzőkönyv készült olyan személyekkel, akiket Bergen-Belsenből hurcoltak a gettóba. Ez utóbbiak sorából pedig csupán 14 jegyzőkönyv ismert, amely a bergen-belseni evakuáló transzport egyik túlélőjével készült.

14 Blatman, 2011, 143–144.

15 Wawrzyn, Heidemarie. *Nazis in the Holy Land, 1933–1948,* Berlin–Boston: de Gruyter & the Vidal Sassoon International Center for the Study of Antisemitism, The Hebrew University of Jerusalem, 2013. 108–115. https://doi.org/10.1515/9783110306521

16 Az Ungarnlagerről elsősorban: Billib, Stephanie. „'Infolge eines glücklichen Zufalls…' Das Ungarnlager in Bergen-Belsen von Dezember 1944 bis April 1945" in Habbo Knoch – Thomas Rahe (szerk.). *Bergen-Belsen. Neue Forschungen,* Göttingen: Wallstein, 2014.

januárjáig fennállt, mégis csak két csereakció valósult meg. Az elsőben 222, jórészt holland zsidót (nőket, férfiakat és gyermekeket) juttattak ki innen, akikhez még néhány fő csatlakozott Vittel és Laufen táboraiból is.[17] A másik sikeres csereakció az úgynevezett Kasztner-akció volt, amelynek során, két lépcsőben, mintegy 1690 „prominens" magyar zsidó jutott a semleges Svájc területére 1944 decemberében.[18] Látható tehát, hogy Himmler 1945 kora tavaszi tervei nem voltak előzmény nélküliek.

A Bergen-Belsenből Theresienstadtba tartó út háttere

Az SS birodalmi vezetője – aki ekkor már Hitler háta mögötti kapcsolatfelvételt is kezdeményezett a nyugati hatalmakkal – e döntését 1945 márciusában óvatosságból Oswald Pohl SS-Gruppenführer révén közölte az érintett koncentrációs táborok parancsnokaival. Pohl, aki az SS-WVHA feje, egyszersmind a koncentrációs táborokat felügyelő legfelsőbb szerv *(Inspektion der Konzentrationslager)* vezetője is volt, személyesen kereste fel a nagyobb lágerek parancsnokait 1945 márciusában. Utóbbiak körében általában megdöbbenést és zavart váltott ki Himmler rendelkezése. Többségük ugyanis ekkor már igyekezett volna – a háború utáni szövetséges felelősségre vonás mértékét csökkentendő – a felügyeletükre bízott táborokat intakt módon átadni a közeledő nyugati szövetségeseknek. Az utasítás szerint ráadásul egészséges zsidó foglyokat kellett kiválogatniuk a theresienstadti elszállításuk céljából, s ezért egyes táborvezető tisztek korábban szokatlan cselekedetekre ragadtatták magukat. Hermann Pister SS-Oberführer, Buchenwald parancsnoka például külön elrendelte, hogy a kiválasztottaknak jobb fejadagokat és megfelelőbb egészségügyi ellátást kell biztosítani, mint a foglyoknak.[19]

92–108; Billib, Stephanie. „Das Ungarnlager in Bergen-Belsen von Dezember 1944 bis April 1945" in Thomas Rahe (szerk.). *Das Lager als Bild. Zsuzsa Merenyis Bildertagebuch aus dem KZ Bergen-Belsen,* Göttingen: Wallstein, 2020. 12–21.

17 Részletesebben: *From Bergen Belsen to freedom. The story of the exchange of Jewish inmates of Bergen-Belsen with German Templars from Palestine: a symposium in memory of Dr. Haim Pazner,* Jerusalem: Yad Vashem, 1986.

18 Az akció a magyar holokauszt legtöbbet tárgyalt területe. Lásd Olosz Levente. *Narratívák fogságában. A Kasztner-ügyről szóló tudományos és közéleti diskurzusok története,* Budapest: Erőszakkutató Intézet, 2023.

19 Hördler, Stefan. *Ordnung und Inferno. Das KZ-System im letzten Kriegsjahr,* Göttingen: Wallstein, 2015. 460.

A háború végső szakaszában a jobb ellátás megszervezése természetesen nehézségekbe ütközött, vagy egyenesen lehetetlen volt. Ezért a kiválasztott táborokból nyilvánvalóan nem egészséges, hanem beteg foglyokat válogattak ki a theresienstadti evakuáláshoz. Ennek tudható be, hogy Josef Kramer SS-Hauptsturmführer, Bergen-Belsen parancsnoka a rábízott lágerkomplexumnak a cseretábor szektorát kívánta a parancs értelmében evakuálni. Ebben a táborrészben az alszektorokba osztott foglyoknak ugyanis nem volt munkakötelezettségük, a családok együtt maradhattak, és a megelőző hónapok során „cserezsidókként" – legalábbis 1945 februárjáig – lényegesen jobb ellátásban részesültek, mint a munkatáborban robotolók. Kramernek ez a terve ráadásul egybevágott azokkal a korábbi ambícióival is, hogy a „kivételezett túszok" barakkjait végre felszámolja,[20] amire december óta nem kapott engedélyt. A cseretábor megszüntetésére februárban került sor. Amikor április 4-én Himmler utasítása megérkezett Kramerhez, eljött az idő, hogy a szadista parancsnok két legyet üssön egy csapásra: megszabaduljon a cserezsidóktól, mégpedig úgy, hogy az elvárásoknak megfelelően a legjobb fizikai kondícióban lévő foglyokat válogatja ki a theresienstadti evakuáláshoz. Az SS lágerrendszerének egyik ellentmondásaként ugyanebben az időben egy ellentétes folyamat is zajlott: Theresienstadt és Buchenwald táborokból a felszabadulás előtt gyerektranszportok érkeztek Bergen-Belsenbe.[21]

Az SS három egymást követő napon három szerelvényt indított a csehországi erődgettóba.[22] Az első transzport április 7-én indult el mintegy 2500 fogollyal. Utasai főként a bergen-belseni magyar táborból érkeztek, ami 1528 Magyarországról szállított embert jelentett. Az evakuálás alatt nem kaptak élelmet. A vonat 13-án Magdeburg térségében, Farsleben és Zielitz között egy előrenyomuló amerikai páncélos egységgel találkozott. A foglyokat őrző

20 Rahe, Thomas. „Konzentrationslager Bergen-Belsen" in Wolfgang Benz – Barbara Distel (szerk.). *Der Ort des Terrors. Geschichte der nazionalsozialistischen Konzentrationslager,* Band VII, München: C.H. Beck, 2005. 204–205.

21 Lavsky, Hagit. „The Day After: Bergen-Belsen as a Jewish Centre after 1945" in Jo Reilly – David Cesarani – Tony Kushner – Colin Richmond (szerk.). *Belsen in History and Memory,* London: Routledge, 1997. 162–177. https://doi.org/10.1080/17504902.1996.11102050 Ezekről a csoportokról több kiadott visszaemlékezés és régebbi feldolgozás is röviden értekezik, illetve beszámol. Elsősorban lásd Hardman, Leslie. *The Survivors. The Story of Belsen Remnants,* London: Valentine Mitchell, 1958.

22 Kubetzky, Thomas. „Fahrten ins Ungewisse" in Habbo Knoch – Thomas Rahe (szerk.). *Bergen Belsen. Neue Forschungen*, Göttingen: Wallstein, 2014. 150–176.

Wehrmacht-katonák előző este elmenekültek, és a foglyok a szövetséges egységekre vártak. A felszabadított foglyokat az amerikaiak egy közeli faluba, Hillerslebenbe vitték. Hillersleben egy újonnan létrehozott zsidó Displaced Persons (DP) (hontalan tábor) tábor volt, ahol elhelyezték őket.[23] A második transzport április 9-én indult Bergen-Belsenből. Ennek utasai szintén szinte kizárólag magyar zsidók voltak. Ez utóbbi elérte célját: a személyenként háromnapi élelemmel felszerelt szerelvény 12 nap után, április 21-én, súlyos emberveszteségek árán érkezett Theresienstadtba.[24] A harmadik, utolsó, holland és magyar „cserezsidókkal" teli vonat – amelyet a szakirodalom „elveszett transzportként" emleget – április 10-én indult, de a sínek bombázása miatt nem érte el úti célját. Vissza kellett fordulnia, mivel amerikai bombázók többször is tönkretették a síneket. Ez a vonat végül egy folyóparton állt meg Berlintől délre, Tröbitz község határában, és ott szabadították ki az „utasokat" a szovjet csapatok.[25] A három evakuálóvonat közül tehát csak a másodjára elindított jutott el valódi rendeltetési helyére.

A naplóírók és naplóik

A kutatás mai állása szerint három olyan napló ismert, amelynek bejegyzései Bergen-Belsen után Theresienstadtban, illetve az oda tartó deportálás során is íródtak. A csehországi gettó élménye jóval a táborba érkezés előtt megjelent az egodokumentumokban, így az is felkeltette az érdeklődésemet, mikor mit tudtak, érzékeltek leendő úti céljukkal kapcsolatban. (Összesen 34 napló készült Bergen-Belsenben,[26] és ebből 16 napló szerzőjét eredetileg Magyarországról hurcolták el, többségük a Kasztner-csoport tagja volt.)

23 Rozell, Matthew M. *A Train near Magdeburg: A Teacher's Journey into the Holocaust and the Reuniting of the Survivors and Liberators, 70 years on,* Hartford – New York: Woodchuck Hollow Press, 2016, és Szécsényi András. „Hillersleben: Spatial Experiences of a Hungarian Jew in a German DP Camp, 1945" in *Hungarian Historical Review* 9/3, 2020, 470–490. https://doi.org/10.38145/2020.3.470

24 Az utasok (köztük a naplóírók) névlistája: *List of the Jewish inmates who were sent on the three last transports from Bergen-Belsen to Theresienstadt*, 04/1945. Jád Vásem Levéltár, Documents Archives Item ID 8593769, 36–37. https://collections.yadvashem.org/en/documents/8593769 letöltve: 2023. október 9.

25 Kubetzky, 2014, 159–164.

26 Rahe, Thomas. „Bevezető. Kolb Jenő naplója és a Kasztner-csoport a bergen-belseni koncentrációs táborban" in Thomas Rahe – Lajos Fischer (szerk.). *Kolb Jenő, „Hit az emberben" Bergen-belseni napló,* Göttingen: Wallstein, 2021. 15–55.

A naplóírók a bergen-belseniek két csoportját reprezentálják: a Budapestről deportált „muszosokat", vagyis munkaszolgálatosokat és a strasshofiakat. Pick Imre (1921–1990)[27] 1942-től volt munkaszolgálatos. 1944 októberében a Vácott állomásozó munkaszolgálatos századától megszökött, majd november elejétől illegálisan a budapesti Columbus utcai gyűjtőtáborban tartózkodott.[28] Innen vitték a nyilasok a józsefvárosi Teleki téren felállított nyilasházba 2000 másik sorstársával egyetemben, ahonnan 1944. december 4-én a Józsefvárosi pályaudvarra terelték őket. A férfi az Ungarnlager 14-es, majd a 34-es barakkjában kapott helyet.[29] A másik naplóíró, Weiczner Jenő (1900–1951) szarvasi kereskedő volt. Weicznert feleségével, Ungár Ilonával és két kislányával, az akkor 14 éves Hédivel és a 11 esztendős Ágnessel szállították a szolnoki cukorgyárba, amely gettóként funkcionált. Szolnokról kerültek Strasshofba, majd novemberben Bergen-Belsenbe.[30] A Weiczner család az Ungarnlagerben a 10-es, 1945. februártól pedig a 39-es barakkba került. Weisz Emil (1895–1945) budapesti illetőségű kereskedő[31] – Pick Imréhez hasonlóan – munkaszolgálatos volt, ahonnan megszökött, 1944 december elején azonban a nyilasok elfogták. Ugyanarra a szerelvényre került, mint Pick, december 4-én szállították Bergen-Belsenbe, ahol az Ungarnlagerben munkaszolgálatosoknak fenntartott 14-es barakkba toloncolták a családjával. A szektor megszüntetése után a 34-es barakkba került.

Jelen tanulmány a jobb kontextualizálás céljából csupán érinti a lágernaplókat övező újabb tudományos érdeklődés okait, a lágerbeli naplóírás jelentőségét, funkcióit, sajátosságait;[32] inkább a felhasznált narratív források

27 Pick Imre 1990. április 4-én halt meg. (Unokahúga, Székffy Klára szíves közlése). Lásd: *Magyar Nemzet*, 1990. április 14. 12.

28 A Vöröskereszt táborában már 3000-4000 fő volt, többségük szökött munkaszolgálatos és hozzátartozójuk. E feltűnő jelenség is hozzájárult ahhoz, hogy decemberben a nyilasok felszámolják a kényes kompromisszum árán még nyáron felállított tábort. Nádas Pál. *Magyar és zsidó történelem. Lajta Béla és lovag Wechselmann Ignác szecessziós épületében*, Budapest: Múlt és Jövő, 2024. 77–121.

29 3625. sz. DEGOB-jegyzőkönyv Pick Imrével.

30 A csoportról lásd Szécsényi András. „Magyar deportáltak útvonalai Bergen-Belsenbe (1944–1945) a tanúságtételek tükrében" in Gecsényi Lajos (főszerk.). *Tanulmányok a magyar zsidóság történetéből*, Budapest: Milton Friedman Egyetem, 2019. 181–182.

31 Weisz Emil kivételezettségi igazolványa, 1943. augusztus 18. Magyar Zsidó Múzeum és Levéltár (MZsML) ltsz. 81.207.3

32 Lásd például Huhák Heléna. „Lágernaplók. Magyar zsidó deportáltak mindennapjai a koncentrációs és kényszermunkatáborokban (1944–1945)" in *Történelmi Szemle* 65/3,

tartalmi elemeire fókuszál. Annyit mégis szükséges leszögezni, hogy a naplók textológiája, az „adathordozóként" szolgáló tárgy, annak fizikai állapota és egyéb attribútumai, az íráshoz használt eszközök mind információt hordoznak nemcsak a naplóíró személyéről, de azokról az állapotokról is, amelyek a deportált útját jellemezték. Mindhárom naplóíró anyanyelvén, magyarul vezette a naplóját. Pick 1944. december 3-ától 1945. június 25-éig írt bejegyzéseket egy eredetileg határidőnaplóként szolgáló füzetbe. Szűkszavú, adatközlő-jellegű, nagyjából hetente kétszer-háromszor írt bejegyzéseket, amelyek utalnak arra is, hogy Theresienstadtban – a megelőző hónapokhoz hasonlóan – neki is volt lehetősége és eszköze is, hogy feljegyzéseket készítsen. Naplója jelenleg magántulajdonban van.[33] Weiczner Jenő deportálásuk kezdetétől több-kevesebb rendszerességgel írta naplóját. Törés a bejegyzések akkurátus gyakoriságában még a legnehezebb időszakban sem keletkezett, amely azt sejteti, hogy a naplóíráshoz mint a szabadidő eltöltésének speciális módjához megfelelő mentális és fizikai állapotban volt. Az írás mint tudattalan túlélési stratégia mellett közrejátszhatott a dokumentálási igény is. Információgazdag és személyes sorokat, gondolatfüzéreket írt, amelyek a tényközléseken kívül kiterjedten tudósítanak Weiczner érzelmi, szociális életéről, belső gondolatairól, fogolytársairól és főleg saját családtagjairól. A szarvasi illetőségi férfi – amint ezt naplójában jelzi – ezzel mementót kívánt hagyni üldöztetésükről a jövő számára. Naplójának eredeti példányát a Bergen-Belsen Emlékhely (Gedenkstätte Bergen-Belsen) archívumában őrzik, a szöveg magyar nyelven azonban könyvformában is megjelent.[34] Weisz Emil naplóírási szándékairól semmit sem tudunk, annyi bizonyos, hogy bejegyzéseit távollévő feleségének címezte. A bergen-belseni barakkban talált papírlapokra,[35] illetve hozott személyes dokumentumokra rótta ceruzával

2023, 545–556.; Garbarini, Alexandra. *Numbered Days. Diaries and the Holocaust*, New Haven: Yale University Press, 2006.

33 Ezúton köszönöm meg Székffy Klárának, hogy nagybátyja naplóját rendelkezésemre bocsátotta.

34 Bognár Róbert (szerk.). *Weiczner Jenő: Ez most a sorsod, kiüldözött zsidó*, Budapest: Wesley János Kiadó, 2015. A továbbiakban a naplóbejegyzések dátumaira hivatkozom Weiczner Jenő naplójaként.

35 Weisz Emil naplója, 1945. április 11.

sűrűn írt sorait. Feljegyzéseit rendszertelenül vezette, Theresienstadtban két-három naponként, egészen 1945. április 27-én bekövetkezett haláláig.[36]

Evakuálás Theresienstadtba

A lágerbeli hírek a tábor feketepiacán meglehetősen gyorsan terjedtek, és ez a tény visszaköszönt az egykorú feljegyzésekben is. A korrumpálható SS-őrség ugyanis szívesen osztott meg pénzért, cigarettáért ilyesfajta információkat a foglyokkal. Egyes bergen-belseni naplókból világos, hogy a foglyoknak már április 5-én információjuk volt az evakuálásról. Bognár György (1928–?) aznapi bejegyzései a kiürítésről tudósítanak, de arról még nem voltak ismereteik, hova vinnék őket.[37] Pick ugyan még nem utalt rá, de a jobban értesült Weiczner másnap már úgy tudta, hogy a 30-as és 40-es barakk lakói csomagolnak, mert Svájcba viszik őket.[38] A svájci úti cél felmerülése nyilvánvalóan annak az eredménye volt, hogy az Ungarnlager lakói tisztában voltak vele: cserezsidókként tartják őket fogva, és ugyancsak ismereteik voltak a Kasztner-csoport távozásával kapcsolatban is, akiknek 1944. decemberi svájci evakuálása után ők maguk kerültek az előbbiek barakkjaiba.[39] A következő két napban a naplóírók arról tudósítottak, hogy a Sonderlager barakkjait az SS kiürítette, és bevagonírozták őket három vonatszerelvényre, de az úti célról nekik nem nyilatkoztak. A lengyel Józef Gitler (1898–1990) német nyelvű, 1945. április 8-i naplóbejegyzésében bukkan fel először Svájc helyett Theresienstadt neve: „Még mindig nincs mozdonyunk. Állítólag Theresienstadtba visznek minket. Éhesek vagyunk és hideg van. Kenyeret fogunk kapni. Az asszonyok megpróbálnak az állomáson levest főzni. Személyenként egy fél kenyeret és 250 gramm margarint osztanak, ennek állítólag három napra elégnek kell lenni. Délután kettő körül elindul

36 MZsML, ltsz. 81.207.1, A napló másolatát a Bergen-Belsen Emlékhely (Gedenkstätte Bergen-Belsen) is őrzi. Ltsz. BT 1552. Haláláról: https://collections.yadvashem.org/en/names/5837664

37 Bognár György naplója, 1945. április 5.

38 Weiczner Jenő naplója, 1945. április 6.

39 Huhák Heléna – Szécsényi András. „Kawalkada interpretacji. Pociąg Kastnera w osobistych narracjach uciekinierów: Pociąg Kastnera w osobistych narracjach uciekinierów" in *Zaglada Zidow/Holocaust Studies and Materials* 18/1, 2022, 322–341. https://doi.org/10.32927/zzsim.929 A Kasztner-vonat svájci utasainak történetéhez ld. Lénárt – Patericza tanulmányát a jelen kötetben.

a vonat, rövid idő után megint megáll."[40] Az ismeretlen helytől való félelem és az értetlenség a többi bejegyzésben is megfigyelhető a várakozás idején, különösen az információhiány miatt. Az ijedtséget erősítették korábbi deportálási emlékeik és az ideges, zajos tömegben eltöltött nyomasztó légkör is.

Ez a megterhelő érzelmi atmoszféra némileg enyhült a következő napokban, miután megélénkültek a hírek az elutazásról: elsősorban a csomagolásról, várakozásról. Weisz Emil április 6-án arról írt, hogy „parancsot kaptak, hogy csomagoljanak", de hogy hova mennek, arról nem értesítették őket.[41] Későbbi vagontársuk, Kőműves Imre memoárjában arról is beszámolt, hogy Josef Kramer táborparancsnok április 9-én beszédet intézett a távozókhoz, amelyben megerősítette a theresienstadti úti célt.[42] Az úti cél bizonyosságát azonban a kortárs források nem igazolják vissza. Weisz Emil április 10-én, már a vagonban feljegyezte a terjedő pletykákat, amelyek szerint vagy Liebenauba utaznak, ahonnan Svájcba viszik őket tovább; de „beszélnek arról is, hogy Theresienstadtba mennénk magyarországi cserére, de szó van csillagos svéd elhelyezésről is."[43] Ebből az a következtetés is levonható, hogy a vagonbeli pletykákban – amelyek a naplóbejegyzések egyik természetes hírforrását jelentették – a cserelét és Svájc is összekapcsolódott.

Vonatút

A vonatindulásról Pick mindössze a következőket jegyezte fel: „Indulás Bergen-Belsenből. Csomagviteli nehézségek. Farkas-Debi-Joli. 12. vagon."[44] Weiczner ellenben jóval részletesebben számolt be az indulás körülményeiről, kitérve arra is, hogy április 7-e óta várakoztak a marhavagonokból és harmadosztályú személykocsikból összeállított, hosszú szerelvényen: „Reggel 8 óra, még itt vagyunk, átaludtuk az éjszakát, az első csoport be lett vagonírozva. Több, mint 1000 ember ment el, a mellettünk levőkből spanyolok és szlovákok is. D.e. 10 óra, most az a hír, hogy akik kimentek a vasúthoz, még nem indultak el, mert nem tud a vonat elindulni, miután el lett vágva minden vonal. Este 7 óra, angol gépek alacsonyan repülnek. A vasútnál

40 Idézi: Székffy Klára (szerk.). *Naplók a bergen-belseni magyar táborból, 1944. december–1945. június*, Budapest: magánkiadás, 2021.

41 Weisz Emil naplója, 1945. április 8.

42 Kőműves Imre. *Az ember fiai*, Budapest: Magvető Kiadó, 1967. 210.

43 Weisz Emil naplója, 1945. április 10.

44 Pick Imre naplója, 1945. április 9.

levőkről semmi hírünk sincsen. Ma jól élünk, sűrű puding-levest kaptunk vacsorára. Még a wurst adagot is megesszük, és ma igazán úgy érezzük, hogy ettünk! Négy hónap óta ez az első nap, amikor este nem érezzük az éhséget, és ezért le is írom a napi étkezést: Kora reggel a céklás dörge,[45] később borsót főzünk. d.e. [délelőtt] kaptunk dörge pótadagot, délután az ebédet, most a vacsorát, később megesszük a wurstot és napközben 3 szelet kenyeret is ettünk. Ha ilyen napunk lenne sok, akkor megélnénk."[46] A fenti bejegyzéshez hasonló tartalmúakat mások is leírtak ezekben a napokban. Egy lehetséges olvasat szerint a korábbiakhoz képest oldottabb hang, a fizikai ellátás ecsetelése nyugodtabb lelkiállapotról tanúskodik.

Az utazás során kulcsfontosságú volt az ételhez jutás, ezért a feljegyzésekben ez a téma – hasonlóan a bergen-belseni mindennapokban lejegyzett sorokhoz – egyre fontosabb lett. Weisz arról tudósít, hogy fejenként fél kiló kenyeret kaptak, és levest még az indulás előtt is,[47] és az útra nagyobb mennyiségű kenyeret, szalámit, hat napra elegendő répát. Pick Imre mindezt általában néhány szóval, az élelmiszer megnevezésének leírásával elintézte, illetve néha azzal, hogy egyesek a táborban megszokott cserekereskedelmet folytattak. („Főzés állomáson. Óráért szalonna, harisnyáért tyúk.")[48] A feljegyzésekből kitűnik, hogy az étel nem volt elegendő, lényegében éheztek a vonatúton. Ezt a DEGOB-jegyzőkönyvek is megerősítik, egyesek szerint éhségük tébolyában füvet, kagylót is ettek, ha találtak az út mellett.[49] „Körülbelül 10–11 napig tartott az út, melyre mindössze 18 dkg. kenyeret kaptunk, egy kevés margarint és wurstot."[50]

A vonatút tizenhárom napig tartott, amelyet gyakori megállások szakítottak meg. A vagonlakóknak így volt lehetőségük, hogy megfigyeljék a tájat és a városokat, amelyeken keresztülhaladtak. Ennek kapcsán a naplókban alkalmanként az úti céljuk iránti reményekkel teli bizonytalanságuknak is hangot adtak: nem értették, miért tart sokáig, miért áll a szerelvényük napokig. Információ híján kénytelenek voltak saját földrajzi ismereteikre

45 Dörrgemüse (a szövegben dörge): a koncentrációs táborokban a foglyok élelmezésére általánosan alkalmazott, száraz zöldségekből és marharépából készített, tápanyagban szegény levesféle.
46 Weiczner Jenő naplója, 1945. április 9.
47 Weisz Emil naplója, 1945. április 8.
48 Pick Imre naplója, 1945. április 11.
49 206. számú DEGOB-jegyzőkönyv N. J.-vel.
50 949. számú DEGOB-jegyzőkönyv A. I.-vel.

hagyatkozni, s az állomáson látott városnevekből észlelték, hogy a szerelvény sokszor nem dél felé tartott, hanem összevissza haladt. Április 13-án például Lüneburgban töltöttek egy teljes napot, majd elindultak dél felé, de 15-én ismét a lüneburgi pályaudvarra tértek vissza, ahol tovább várakoztak. Weiczner megfogalmazásában „egész éjjel utaztunk, és reggel 7 óra tájban újra Lüneburgban voltunk. […] Alig tettünk meg 50–60 kilométert 6 nap alatt. […] Összevissza megyünk, mint egér a fogóban."[51] Ennek ellenére magából a „pokolból", Bergen-Belsenből való távozás, a lágertől való fizikai távolodás szolid reményt keltett a naplóírókban, abban bíztak, amit Josef Kramer táborparancsnok kijelentett, hogy továbbra is igaz, vagyis „állítólag Theresienstadt a cél".[52]

Ahogy teltek a napok a vonatban, a kétségek mellett a pozitív hangú bejegyzések is fel-felbukkantak. A megállások ugyanis arra sokszor alkalmasak voltak, hogy ilyenkor a jórészt Wehrmacht-katonákból álló, Weisz szerint engedékeny őrség hozzájárult,[53] hogy a rabok kiszálljanak és a vagonok mellett megfőzzék a náluk lévő, Bergen-Belsenből magukkal hozott élelmet, vagy amit szerencsés esetben a vagonok környékén, a szántóföldeken találtak. „De az úton találtunk burgonyát és csodálatosképpen az Oberscharführer megengedte, hogy burgonyalopáshoz folyamodjunk."[54] Az ilyen kiszállások a plusz élelemforráson kívül fontos szerepet töltöttek be az utazók életében azért is, mert lehetőségük volt, hogy találkozzanak a többi vagon utasaival, de arra is, hogy élvezzék a természeti környezetet, a napfényt, amely éles kontrasztban állt korábbi lágéréletükkel. Weisz Emil ezt az ellentétet fel is idézte naplójában: „55-en vagyunk a vagonban, elég sokan, de mégis sokkal jobban, mint 4 hónappal ezelőtt." Sőt, pozitív összehasonlítással is élt a decemberi, budapesti elhurcolásával kapcsolatos vonatúttal.[55] Donáth Pálnak (1905-?) egyetlen, dátum nélküli naplóbejegyzése volt az út során: „Szedtem 1945. ápr. hó mezei virág a Németországon keresztül vezető utunkon Tereziánstadtba."[56] Az utazás tehát egyértelműen a bizonytalansággal vegyes pozitív várakozás jegyében telt egészen április 16-áig, amikor a vonatot Ber-

51 Weiczner Jenő naplója, 1945. április 15.
52 Weisz Emil naplója, 1945. április 17.
53 Weisz Emil naplója, 1945. április 11.
54 949. számú DEGOB-jegyzőkönyv A. I.-vel.
55 Weisz Emil naplója, 1945. április 11.
56 Donáth Pál naplója. Ezúton köszönöm meg Zuberecz Tibornak (Békéscsaba), hogy a birtokában lévő naplót rendelkezésemre bocsátotta. A gádorosi fényképész Donáth azért

lintől 80 kilométerre, Zernitz közelében szövetséges légitámadás érte. Ez rettegést váltott ki a naplóírókban, továbbá meghatározó élményként olvasható a DEGOB-jegyzőkönyvekben is.[57] Dénes György emlékei szerint a vonatból visszatüzeltek a szőnyegbombázó, alacsonyan szálló gépekre. A mellette álló foglyot eltalálta egy golyó, és meghalt. Egy idő után az őrök kinyitották a vagonajtókat, mindenki lerohant, és menedéket keresett a közeli fák közt és a szalmabálák aljában.[58] A félórás támadás után a sebesülteket a néhány kilométerre levő településekre szállították kézikocsikkal. A holtakat (46 fő) a helyi lakosok segítségével vitték el 500 méterre a vagontól, és hantolták tömegsírba.[59]

Rabság és szabadság határmezsgyéjén: élet a gettóban

A szerelvény 1945. április 21-én érkezett meg Theresienstadtba. Weiczner Jenő megfogalmazásában az első benyomásuk újdonsült lakhelyükről egy „nagy barakktábor" érzetét keltette. „Valami irtózatosan nagy gettó, amibe most kerültünk" – írta érkezésük napján.[60] Theresienstadtban február és április között – a már említett, hozzávetőlegesen 13 ezer koncentrációs tábori fogoly behurcolásával párhuzamosan – nagyarányú konstrukciós munkákat rendelt el az SS. Ezek a munkálatok nem a tágasabb elhelyezést szolgálták, hanem a nácik céljait: a rabokkal egyebek között föld alatti alagutakat építtettek a két erőd alatt. Az építkezés oka máig nem ismert, a theresienstadti foglyok mindenesetre attól tartottak, hogy itt fogják őket meggyilkolni.[61] Karl Rahm SS-Sturmbannführer – Theresienstadt utolsó parancsnoka – büntetőbírósági perében azt vallotta, hogy a bergen-belseni csoportot az újonnan felállított, a Nagy erődtől délre, 1943-ban kialakított barakkokba tervezték zsúfolni.[62] Erre azonban soha nem került sor. Ahogyan Weiczner szavaiból is kitetszik,

nem szerepel külön a naplóírók között, mert ez az egyetlen bejegyzése van a vizsgált időszakból.

57 Lásd például 90. számú DEGOB-jegyzőkönyv N. E.-vel.

58 Egy tanúságtétel szerint volt, aki ekkor megszökött és elbújt egy közeli paraszthánál, majd itt várta be az amerikai csapatok érkezését. 547. számú DEGOB-jegyzőkönyv.

59 Kubetzky, 2014, 167–170.

60 Weiczner Jenő naplója, 1945. április 21.

61 Hájková, 2020, 235–236.

62 Hájková, 2020, 236.

a kontingenst a Nagy erődbe vezették be a kisváros vasútállomásáról az őket felügyelő német katonák.

A naplók bejegyzéseiből nem lehet rekonstruálni, hogy a gettóba érkezéstől milyen lelkiállapotba kerültek a hosszú, gyötrelmes, légitámadástól terhes vonatutat átélt magyar zsidó nők és férfiak. Weiczner sorai szerint a beérkezés után azonnal cseh zsidó foglyok vették fel az adataikat, valamint fertőtlenítették és látták el a csoportot élelemmel. Mindez rendkívül jó érzéssel, bizakodással töltötte el őket. Miként az is, hogy a tábor főkapuján való belépés után ruhát, cipőt és élelmet kaptak.[63] A cseh zsidók és a vöröskeresztes alkalmazottak jelenléte bizonyára összefüggött a gettó történetének tágabb kontextusával is. Április 20. után a nagyarányú fogolybeáramlás következtében a gettó elveszítette addigi „karakterét".[64] Április 6-án és 12-én ugyanis a Nemzetközi Vöröskereszt delegációja kétszer is látogatást tett a táborban, majd ennek nyomán május 2-án részben átvették a gettó teljes irányítását az SS-től, a németek pedig a következő napokban elmenekültek. Ez ugyanakkor nem érintette a theresienstadti zsidók 1941 óta működő belső önkormányzatiságát, vagyis azt, hogy a gettó lakói által megválasztott képviselőkből álló, korábban az SS felügyelete alá tartozó Zsidó Tanács (Judenrat) továbbra is biztosította az érdekképviseletet, ám ezúttal már a nácik beleszólása nélkül.[65]

A vizsgált naplók a vöröskeresztes impériumváltásról, illetve a tábor irányításának speciális voltáról lényegében semmit nem árulnak el, így az sem valószínűsíthető, hogy a bergen-belseni zsidók egyáltalán tisztában voltak-e a nácik távozásának hátteréről. Csak Weiczner jegyezte meg néhány nappal érkezésük után: „Egy maga nemében csodálatos helyre kerültünk. Egy városba, amelyben nem lakik más, csak zsidó, és minden vezetés, üzem, rendőrség, gazdaság zsidó kézben van, csupán a felügyeletet gyakorolja a német katonaság a Vöröskereszttel együtt."[66]

Feltűnő, hogy a Theresienstadtba érkezés után a naplójegyzetek fókusza és érzelmi tere leszűkült saját maguk és szeretteik sorsának alakulására.

63 850. számú DEGOB-jegyzőkönyv K. R.-rel.

64 https://encyclopedia.ushmm.org/content/en/article/theresienstadt-final-weeks-liberation-and-postwar-trials letöltve: 2024. május 22.

65 Erről részletesebben: Adler, 2017, 150–178.

66 Weiczner Jenő naplója, 1945. április 24.

A privát szférán túli feltűnő hallgatás hátterében nem érdektelenség, sokkal inkább személyes okok állhattak. Weiczner, Weisz és Pick Imre energiáit az április 21-ei megérkezésük után nem a külső körülmények szemrevételezése, sokkal inkább az életben maradás és gyógyulás köthették le, és kevéssé voltak nyitottak a külső körülmények lejegyzésére. Bizonyosan e körülmények miatt nem olvashatunk a feljegyzésekben semmiféle utalást a koncentrációs táborokból beáramló transzportokra, illetve e transzportok foglyaival kapcsolatos interakciókról sem. A túlélés napjaiban a kiosztott, a korábbiakhoz képest tápláló ennivalóról, valamint az egészségügyi és higiéniai változásokról szóló leírások, valamint az ezekhez kapcsolódó érzelmi reakciók gyorsan megszaporodtak. Visszaemlékezésekben is van utalás erre, Weiczner első bejegyzése szerint „jó a koszt, reggel édes fekete, délben fél liter leves, főzelék, este leves. Ruhát kapunk, a gettó területén szabadon járhatunk, aki akar, dolgozhat, az többet is eszik."[67] Ez utóbbi mondat nyilvánvalóan nem a saját tapasztalatán alapult, hanem a theresienstadti német felügyelőktől vagy az említett cseh zsidóktól szerzett információkból.

Jókedvüket szegte, hogy a naplóírók kezdetben több tucat másik volt deportált társaságában egy padláson kaptak elhelyezést, amely Pick Imre szerint egy „bútorraktár" volt.[68] Az említett kényelmetlenség azonban átmenetinek bizonyult, április 23-án az SS kijelölte a bergen-belseni evakuáltak állandó lakhelyét, mégpedig a Dresden kaszárnyában, amely a Nagy erőd északkeleti szárnyában helyezkedett el.[69] Ebben a háromemeletes épületben összkomfortos lakások voltak kialakítva, az épületnek saját konyhája, udvara volt, ahol a foglyok 1942 óta barakkok közti labdarúgó-mérkőzésekkel, bajnokságokkal szórakoztatták magukat.[70] Pick és Weiczner a 2. emelet 159-es szobájába került.[71] A szóbanforgó helyiségben 28-an zsúfolódtak össze, férfiak és nők vegyesen.[72] Voltak köztük olyanok is, akiket a németek – más deportált csoportokkal együtt – megérkezésükkor nem ide, hanem

67 Weiczner Jenő naplója, 1945. április 21.
68 Pick Imre naplója, 1945. április 22.
69 Egyike volt a gettó tíz, többemeletes nagy barakkjának, amelyek többségét Németország egy-egy városáról vagy tájáról nevezték el. Hájková, 2020. 192.
70 Hájková, 2020, 194–195.
71 Pick Imre feljegyzése a 159-es szoba lakóiról. Székffy Klára birtokában; Weiczner Jenő naplója, 1945. április 28.
72 Pick Imre dokumentumai. Köszönöm Székffy Klárának (Bécs, Ausztria), hogy a forrásokat rendelkezésemre bocsátotta.

az első éjszakára a városi színházépületbe zsúfoltak össze, és másnap vitték át őket a Dresdenbe. Benedek István Gábor, aki ekkor hétéves volt, később így jellemezte a színházbeli állapotokat: „Mindenki örült, hogy a nyirkos, mocskos, bűzös fabarakkok után kőfalak közé kerültünk, vége volt a pokoli vonatozásnak is, de a kétségtelenül szokatlan beltérben önfegyelmet, józan előrelátást már senki sem tudott magára erőltetni, elszabadultak az indulatok. Szétkerült, szétsodort családok keresték egymást; hisztérikusan üvöltöztek, tülekedtek, mintha ez a ránk szakadt biztonság nem egyetlen éjszakára, hanem örökre szólna."[73]

A Dresden kaszárnyában azok a deportáltak tartózkodhattak, akik egészségesek voltak. A betegeket egy úgynevezett kórházbarakkba vitték át, annál is inkább, mivel sokan tífuszosok voltak, illetve más fertőzéstől vagy sérüléstől szenvedtek. A tífuszbetegség élménye rendre megjelenik a naplókban és a DEGOB-jegyzőkönyvekben is,[74] hiszen a betegek tartottak annak végzetes kimenetelétől, az egészségesek pedig féltek az esetleges megfertőződéstől. Weisz tífuszbeteg volt, de – nem rekonstruálható okból kifolyólag – Weiczner is azok közé tartozott, akik az első napokban nem mehettek a kaszárnyába. Miként korábbi bejegyzéseiből kiderült, Weisz a „flekket" még Bergen-Belsenben kapta el, és a vonatút során hatalmasodtak el a tünetei: magas láz, hányinger és hasmenés. Április 18. után minden bizonnyal a legyengült állapota miatt már írni sem volt képes. Utolsó bejegyzését a kórházbarakkból írta április 27-én, amelyben abbéli meggyőződésének és fájdalmának adott hangot, hogy hamarosan meg fog halni.[75]

Weiczner a kórházi napokban elszakadt a családjától. Az itt írott bejegyzései Weiszhez hasonló letargiáról és depresszióról tanúskodnak. Ez a fajta lelkiállapot, illetve az említett pozitív és negatív hangulatváltások a táborok felszabadulása/evakuálása és a hazatérés közötti „félszabadság" időszakában általánosan megfigyelhetőek voltak.[76] A túlélők nem voltak fizikai és mentális képességeik teljes birtokában, aggódtak rokonaikért, és saját felgyógyulásuk

73 „Terezín" in Benedek István Gábor. *Bergeni keringő. Novellák,* Budapest: Vince Kiadó, 2011. 149.
74 Lásd például 580. számú DEGOB-jegyzőkönyv N. E.-vel.
75 Weisz Emil naplója, 1945. április 27.
76 Huhák Heléna. „Magyar deportáltak életútjai a felszabadulástól a »fél-szabadságon« át a hazatérésig" in Randolph L. Braham (szerk.). *Tanulmányok a holokausztról,* VIII., Budapest: Múlt és Jövő, 2017. 147–185; Szécsényi András. „Half-freedom: Post-war Experiences of Liberated Hungarian Survivors of German Concentration Camp Bergen-

is gyötörte őket. Ezért nem meglepő, hogy a naplókba a kórházból a Dresden kaszárnyába kerülésről pozitív hangvételű bejegyzéseket írtak (Pick április 23-án, Weiczner április 28-án került oda). Weiczner így újra együtt lehetett a feleségével és gyermekeivel, tápláló élelemhez juthatott, Pick Imre pedig a megfelelő élelmezésen kívül a fürdőszobai tisztálkodást és a Vöröskereszt által engedélyezett, gettóbeli szabad mozgás régi-új élményét jelöli ezek fő attribútumainak. Weiczner április végi bejegyzéseiben egyenesen „mesevárosként" ír Theresienstadtról.[77] Mindez kiáltó ellentétben áll két héttel korábbi keserűségével, ám az is igaz, hogy az érzelmi felhevültség meglehetősen hullámzóan jelentkezett. A Dresden kaszárnyában eltöltött idő után néhány nappal felvett DEGOB-jegyzőkönyvek megerősítik a táborban töltött időszak ellentmondásait: hallgatnak az egész gettó politikai-társadalmi körülményeiről, ellenben tudósítanak a kaszárnyában eltöltött időszakuk érzelmi világáról, a rég nem tapasztalt emberséges viszonyokról,[78] mindent éles kontrasztba állítanak a német lágerekben, illetve az evakuálószerelvényen eltöltött traumatikus élményeikkel. „Elég jó dolgunk volt. A csehek úri módon viselkedtek" – summázta egy huszonnyolc éves, egykori budapesti munkaszolgálatos fiatalember.[79] Egy másik férfi hasonlóképpen foglalta össze érzéseit: „Magában Theresienstadtban nem jártunk túl rosszul. Az éhségtől eltekintve. Lakásokban voltunk elszállásolva, és nem láttunk németeket. Szinte paradicsomi állapot volt."[80]

Felszabadulás

Erről a „városról" a következő hetekben azonban alig tudunk meg valamit Weicznertől és Pick szövegeiből. Kivételt jelent a gettó felszabadítása, amely euforikus élményként jelenik meg a leírásokban. Május elejére kaotikus hatalmi viszonyok alakultak ki: a Vöröskereszt mellett a gettóba benyomuló csehszlovák csendőrség is igyekezett a hatalmat megkaparintani, azonban május 5-6-áig a német fegyveres szervek is jelen voltak.[81] Pick május 5-én la-

Belsen (1945)" in *Studia Historica Brunensia* 69/2, 2022, 153–172. https://doi.org/10.5817/SHB2022-2-6

77 Weiczner Jenő naplója, 1945. április 28.
78 Lásd például 612. számú DEGOB-jegyzőkönyv B. S.-sel.
79 582. számú DEGOB-jegyzőkönyv F. B.-vel.
80 791. számú DEGOB-jegyzőkönyv E. E.-vel.
81 Adler, 2017, 176–177.

konikusan megjegyezte: „Béke!" Ez nyilvánvalóan az SS és a német katonaság távozását jelentette. Ezt a bejegyzését három nappal később is megismételte, a szovjet katonai bevonuláskor és a gettó tényleges felszabadításakor,[82] miután 1945. május 5-én, szombaton az akkor már napok óta a térségben állomásozó Vörös Hadsereg benyomult a táborba, és felszabadította Theresienstadtot. Weiczner ugyancsak május 5-éhez kötötte a felszabadulást.

A tábor felszabadításának időszaka cezúrát jelent a bejegyzések tartalmát illetően. Az általános eufóriát hamarosan felváltották a mindennapok nehézségeiről szóló sorok. Weiczner május 9-én már egy sor hétköznapi problémát említett meg: dohánybeszerzési nehézségeket, a több ezer felszabadított fogollyal való első találkozást, árucserét. Május 10-e után a szarvasi férfi elnémult: nem írt több bejegyzést. Ez összefügghetett pszichikai kimerültségével is: vágyott arra, hogy minél előbb visszatérjen a szülőföldjére, hogy a szerettei körében legyen, egyúttal epés megjegyzésekkel illette lágertársait. Többet nyomott a latban az, hogy elkapta a tífuszt: „Reszket a kezem, mert 39,4 fokos lázam van, tífuszgyanús vagyok. El vagyok keseredve, hogy a finisben ütött be a katasztrófa, én nem akarok itt kórházba kerülni, és ha a sors azt szánta nekem, hogy el kell pusztulnom, akkor ez történjen velem otthon! Pedig úgy szeretnék még élni!"[83]

Május 10-én a szovjet katonai parancsnokság megszüntette az április eleje óta fennálló karantént, amely a volt foglyok szabad mozgását, társas érintkezését és munkavállalását is lehetővé tette. Pick Imre május 10-ei bejegyzéséből megtudjuk, hogy munkát vállalt.[84] Pick egészen hazaindulása napjáig, június 11-éig vezette naplóját. Az addig eltelt egy hónapról rövid, néhány szavas bejegyzéseket tett közzé, amelyek az ellátása (élelmiszer, ruhanemű vagy gyógyszer),[85] illetve egy-egy esetben szabadidős tevékenysége (kirándulás a környék településeire,[86] ünnepek,[87] oroszokkal való nyelvi érintkezés nehézsége)[88] körül forogtak. Mindebből arra lehet következtetni, hogy a gettó felszabadítása után a legfontosabb, a túlélést és a korábbi életük újrakezdését megszervező feladatok köthették le. Feltételezhető, hogy

82 Pick Imre naplója, 1945. május 5. és 8.
83 Weiczner Jenő naplója, 1945. május 10.
84 Pick Imre naplója, 1945. május 10.
85 Pick Imre naplója, 1945. május 22., 26.
86 Pick Imre naplója, 1945. május 11.
87 Pick Imre naplója, 1945. május 18.
88 Pick Imre naplója, 1945. május 15., május 17.

a naplóíróknak, amint lehetőségük volt arra, hogy saját döntésük alapján cselekedjenek, már nem bíbelődtek a naplóírással. A lágernaplóírás aktusa a szabadság bizonyos fokú visszanyerésével szűnt meg.

Konklúzió

Maja Suderland szerint egyedül a foglyok által keletkeztetett személyes tanúságtételek azok, amelyek vizsgálatával közelebb juthatunk a lágerélet egyfajta valódi arcának megismeréséhez és az emberi cselekedetek mögötti érzelmi motivációk megértéséhez. A narratív forrásokban fellelhető leírások, tartalmak ugyanakkor többnyire teljes ellentétben állnak a foglyok korábbi életével, az üldöztetéssel egyidejűleg született források pedig egyszersmind elkeseredett kísérletet jelentenek, hogy a foglyok kapcsolódni tudjanak a maguk mögött hagyott normalitáshoz.[89] Suderland megállapítása természetesen csak egyetlen olvasat arról, hogy az elbeszélő forrásokon belül a naplóknak – mint a lágerélet csaknem kizárólagosan az eseményekkel egyidejűleg keletkezett emlékeinek – miért van unikális szerepük a koncentrációs táborbeli lét megértésében. A naplóírás funkciója (adott esetben belső kényszere) és diverz, vagyis sokféle nyelvhasználata összefügghet a deportálás előtti identitás megőrzésének tudattalan igényével, vagy – egyfajta sajátos közösségi tevékenységként – akár a túlélés egyik eszközeként is tekinthetünk rá, de akár még sok egyéb más ok is állhat mögötte.[90] A vizsgált naplók kurta-furcsa befejezése, a deportálás előtti szabadember-identitás mint érzelmi állapot megjelenésének első megtapasztalása és a lágernapló-naplóírás megszűnte megerősíteni látszanak Suderland tézisét.

A holokauszt során, formájában is heterogén, különböző papíralapú adathordozón született sokféle naplót készítettek a náci koncentrációs táborokban sínylődő foglyok (levelek, feljegyzések, versek, dalok, térképek, képzeletbeli levelek, lágerújságok stb.). Sajátosságaik pedig mind rávilágítanak e műfaj sokrétűségére. Huhák Heléna arra is felhívja a figyelmet, hogy a naplókban

89 Suderland, Maja. *Inside Concentration Camps: Social Life at the Extremes,* Cambridge: Polity Press, 2013. 115–116.

90 Ezek számbavételéről: Schröder, Dominique. „Überlegungen zum methodischen Umgang mit Tagebüchern als Quellen der Konzentrationslagerforschung" in Janine Doerry – Alexandra Klei – Elisabeth Thalhofer – Karsten Wilke (szerk.). *NS-Zwangslager in Westdeutschland, Frankreich und den Niederlanden. Geschichte und Erinnerung,* Paderborn: Schöningh, 2008.

szereplő ismereteket az egyéni tapasztalatok mellett a zárt közösségben különféle „információs hálókon" szerzett hírek, pletykák, híresztelések egyaránt formálták, amelyeket a foglyoknak *in situ* nem állt módjukban ellenőrizni. Ezek az információk szükségszerűen szubjektívek, a naplók így egyfajta „szubjektív tábori világok" leírására alkalmasak.[91] Tanulmányom témáját éppen ezek a Theresienstadtról szóló „szubjektív tábori világok" adták, olyan mértékben, amennyire ezek a források oda bepillantást engedtek. A naplók közös sajátossága, hogy szubjektivitásukban is meglehetősen sokat elárulnak helyszínekről, személyekről és csoportokról, azaz megerősíteni látszanak azt a vélekedést, hogy valóban érdemes az effajta egodokumentumokhoz nyúlni akkor is, ha a lágerélet és utazás témaköreit vizsgáljuk. Természetesen mindegyik szerző mást és mást látott, illetve tartott fontosnak lejegyezni a vizsgált időperiódusban, és feltételezhető, hogy tevékenységüket egyéni korlátaik és lehetőségeik (fizikai, illetve érzelmi fáradtság, kimerültség, eszközhöz jutás, egyéni leterheltségek stb.) egyaránt befolyásolták. A naplókban előforduló közös pontok (például a deportálószerelvény bombázása, a táborba érkezés, az egészségügyi helyzet) azonban arra is utalnak, hogy a raboknak voltak meghatározó, közös élményeik, amelyekből valamelyest általánosítani lehet a vizsgált csoport közös élményanyagára is. E kutatás további vizsgálati útja lehet – amely megerősítheti a fentieket –, ha a naplóbejegyzéseket összevetjük e kontingens egyes tagjainak később keletkezett személyes forrásaival (memoárokkal, későbbi feljegyzésekkel, velük készült interjúkkal).

A naplóírás, miként arra az utóbbi évtizedben többen rámutattak,[92] kulturális minták és értékrendszerek, szocializációs normák által meghatározott. Az antropológiában az emóciók kulturális meghatározottsága mellett érvelnek. A pszichológiában mára elterjedt nézet szerint pedig az érzelmek az egyénben túlságosan begyakorolt kognitív szokásokként konstruálódnak meg.[93] Ezért a naplók egyrészt az íróik hétköznapi szokásait, a világhoz való viszonyukat is tükrözi. A kulturális antropológus Susan J. Matt véleménye szerint az érzelmek kifejezése nem elválasztható az egyén nyelvétől, a szavak adnak formát az érzelmeknek.[94] A naplók nyelve tehát pontosan leképezi

91 Huhák, 2023, 551–553.

92 Lásd például Garbarini, 2006.

93 Reddy, William M. *The Navigation of Feeling: A framework for the History of Emotions,* Cambridge: Cambridge University Press, 2004. 54.

94 Matt, Susan J. „Recovering the Invisible. Methods for the History of Emotions" in Susan J. Matt – Peter N. Sterns (szerk.). *Doing Emotions History,* Chicago, IL: University of

a naplóírók érzéseit. A naplók egyfajta „érzelmi menedéket"[95] is nyújtanak szerzőiknek, ami a holokauszt vonatkozásában azt jelenti, hogy a megírás folyamata nagyobb érzelmi biztonsághoz juttatta készítőjét, mint az az állapot, amiben egyébként létezik, függetlenül azok lehetséges szerteágazó motivációitól. Ez a komplex egyéni és társadalmi meghatározottság fontos kiindulópontja lehet a lágernaplók tartalmi vizsgálatának globális értelemben is.

A holokauszt-történetírásban a túlélők és áldozatok által keletkeztetett (írt, elbeszélt vagy használt) történeti források, a rájuk vonatkozó hallgatás, gyakran érdektelenség évtizedei után egyre nagyobb szerepet kapnak.[96] Mára világossá vált: az áldozati ágencia egyáltalán nem jelentett passzivitást, sem szingularitást. Dan Stone megfogalmazásában: „a náci bűnök áldozatai valódi emberek voltak, akiknek valódi életük volt, nem pedig »darabok«, ahogy a nácik szerették volna, hogy ezt gondoljuk".[97] Ez a nézőpont egyszersmind jelenti az autenticitás primátusát is a faktualitással szemben, kollektív emlékezet (collective memory) helyett pedig összegyűjtött emlékezeteket *(collected memories)*.[98] Egyes történészek mára újfajta, áldozati szempontú történeti elbeszélésmód, mediatizálás kiformálására is javaslatot kínálnak.[99] Arra azonban kevés példa akad, hogy a naplókból kinyerhető szubjektív valóságokból vizsgálja, és amennyiben a források lehetővé teszik, koherens elbeszélést alkosson a történetíró. Olyat, amelyben – visszakanyarodva Nikolaus Wachsmann úttörő megállapításaihoz – egyszerre helyet lehet találni az érzeteknek, érzelmeknek, a helyeknek és bármilyen más megélt tapasztalatnak.

Illinois Press, 2013. 43.

95 Plamper, Jan. *The History of Emotions. An Introduction,* Oxford: Oxford University Press, 2012. 304.

96 Stone, Dan. „A victim-centred historiography of the Holocaust?" in *Patterns of Prejudice* 51/2, 2017, 176–188. A magyarországi folyamatokról: Huhák Heléna – Szécsényi András. „Collecting Personal Material of the Hungarian Holocaust: Frameworks, Practices and Institutionalisation: A Historical Overview" in *Shoah: Intervention, Methods, Documentation (S.I.M.O.N.)* 10/2, 2023, 111–132. https://simon.vwi.ac.at/index.php/simon/article/view/236 letöltve: 2024. május 2. https://doi.org/10.23777/sn.0223/art_hhas01

97 Stone, 2017, 188.

98 Browning, Cristopher R. *Collected Testimonies. Holocaust History and Postwar Testimony,* Madison: The University of Wisconsin Press, 2003. 39.

99 Benninga, Noah. „Holocaust Testimony as Sources for (a) Cultural History of the Holocaust: the Anecdote as an Analytical Tool" in *Kwartalnik Historii Zydow (Jewish History Quarterly)* 63/2, 2013, 414–432.

A magyar történetírás szempontjából végül érdemes megfontolni az Auschwitz-centrikus vizsgálatok kitágítását, amelyre a foglyok naplóinak tartalmi vizsgálata is eminens módon hozzájárulhat. A deportálás folyamatának, illetve a táborok, gettók kutatása, az idekapcsolható lehetséges (kortárs) egodokumentumok felkutatása és a belőlük kinyerhető tartalmi információk (adatok, érzetek, érzelmek és lokalitás) elemzése közelebb hozhatják e zárt terek belső világát,[100] ugyanakkor jobban segítik a magyarországi holokauszt megértését is.

Képmellékletek

Donáth Pál naplójának részlete, rajta a virággal, amelyet a szerző a Bergen-Belsenből Theresienstadtba tartó utazás során illesztett naplójába (magántulajdonban)

100 Több tucat németországi lágerbe hurcoltak magyar zsidó állampolgárokat 1944/1945-ben, többségükről semmiféle feltáró munka nem indult. Összefoglaló jelleggel, jórészt kiadott szakirodalom alapján lásd: Kádár Gábor – Vági Zoltán. *Táborok könyve. Magyarok a náci koncentrációs táborokban,* Budapest: Könyv&Kávé, 2017.

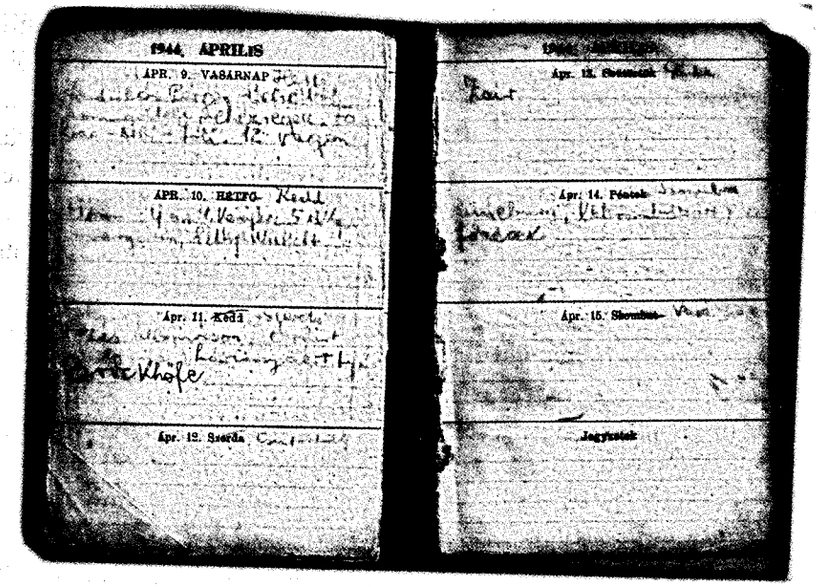
1944. ÁPRILIS

ÁPR. 9. VASÁRNAP

ÁPR. 10. HÉTFŐ Kedd

Ápr. 11. Kedd

Ápr. 12. Szerda

Ápr. 13.

Ápr. 14. Péntek

Ápr. 15. Szombat

Jegyzetek

Pick Imre naplójának részlete (magántulajdonban)

MENTÉSI KÍSÉRLETEK

Lénárt András – Patricza Dóra

Kiválasztottak.
A cionista mentőakció szegedi csoportjának sorsa

ואבכה יומם ולילה את חללי בת־עמי
Éjjel-nappal siratom népem megöltjeit.[1]

Az európai holokauszt során a szegedi és Szeged környéki zsidó, illetve zsidónak tekintett lakosságot is elhurcolták. A magyar hatóságok által gyors ütemben, mindössze pár hét alatt deportált 437 000 magyar zsidó között 1944 júniusának végén 8617 főt Szegedről vittek el a halál- és koncentrációs táborokba, három egymást követő transzporttal. Az utolsó csoportban kapott helyet mintegy öt tucat, úgynevezett kivételezett személy, többek között Löw Immánuel, Frenkel Jenő, Jungreisz rabbik és családjaik, illetve Biedl Samu volt hitközségi elnök családja, akiknek nagy része Budapestre, kisebb része pedig Svájcba került. 2024-ben, ezen események 80. évfordulója alkalmából írásunkkal róluk szeretnénk megemlékezni. Különböző feljegyzések és visszaemlékezések alapján megpróbáljuk bemutatni, hogy kik, miként és miért kerültek a kivételezettek közé, milyen kapcsolat állt fenn közöttük, és mi történt velük pontosan.

Durchschlag Pinkász, Frenkel Jenő, Kalmár György, Silberstein Adolf és Würdiger József – öt, nagyjából egykorú rabbi, akik a rabbiképzőben kötöttek életre szóló barátságot, majd hivatásuk az ország különböző részeire szólította őket, de a deportálás idején, 1944 nyarán a szegedi téglagyárban – legalábbis a terv szerint – sorsuk újra összefonódott volna. Tanulmányunkban a szegedi gettóból megmentendők egy kis csoportját, köztük a fent megnevezett öt rabbi sorsát próbáljuk nyomon követni.

Az üldözött és végveszélybe sodort, a világháborút túlélő zsidók szenvedései relatívvá váltak a legnagyobb megaláztatások közepette meggyilkolt

1 Jer 8:23, RÚF, részlet a Frenkel Jenő szegedi főrabbi izraeli sírján olvasható idézetből. Köszönettel tartozunk Balázs Gábornak az idézet értelmezésében nyújtott segítségért. Klacsmann Borbálának és Olosz Leventének köszönjük a tanulmány lektorálását.

milliók sorsához képest. A háború után a számkivetettek éppen életben maradásuk miatt vádolták meg egymást, adott esetben magukat. A tényleges elkövetők mellett az elsődleges célponttá a kényszerhelyzetben az elkövetőkkel együttműködő, döntési helyzetbe került és a mentesített, valami alól kivételt élvező emberek váltak. Őket, a másokhoz képest kevese(bbe)t szenvedőket, akik végzetes helyzetekben hirtelen élet-halál uraivá váltak, sokan támadták utólag. Az igazságtétel szándékával 1957-ben elkövetett Kasztner Rezső-gyilkosság szimbolizálja talán a legjobban a zsidó túlélők frusztrációjának erőszakos kiélését. A cionista ügyvéd, aki társaival elérte, hogy közel 1700 embert menekítsenek ki az országból 1944 júniusában, közvetve a szegedi zsidók sorsára is hatással volt, mivel egy, a fővárosból küldött lista alapján válogatták össze azt a mintegy öt tucat embert, akiknek egy része végül felszállhatott az utólag kissé félrevezetően Kasztner-vonatként elhíresült Bergen-Belsenbe, onnan pedig Svájcba tartó szerelvényre.[2] 1944. június utolsó napjaiban, a Szegedről deportáltak körében több válogatás is lezajlott, ezek közül mi a Szegedről Budapestre szállított 66 fős vagon utasaival és a közülük Budapesten a Kasztner-vonatra felkerülők válogatásának menetét szeretnénk bemutatni. A Budapesten maradók csoportjának túlélési aránya hasonlóan alakult, mint a Strasshofba került körülbelül 5000 sorstársuké,[3] ugyanakkor a Kasztner-vonattal szabad elhatározásukból elutazott 14 ember mindegyike túlélte a viszontagságokat. Ennek ismeretében felvethető legalább két kérdés: a többiek miért nem indul(hat)tak útnak a bizonytalan

2 Kasztner Rezső ugyanis Szilágyi Ernővel együtt tárgyalt a németekkel, míg Komoly Ottó a magyar hatóságokat próbálta sürgetni – minden eredmény nélkül. A fentiek tükrében pontosabb volna cionista mentővonatról vagy a cionista mentőakció különvonatáról beszélni, nem feledve, hogy korántsem csak a cionista mozgalomhoz kötődő személyek kerültek a transzportba. A „Kasztner-vonat" kifejezés csak a per alatt született, és szinte teljesen felülírta a korábbi, egyébként ugyancsak pontatlan Prominentenzug és Prominententransport szóhasználatot. A Kasztner-akcióhoz ld. még Olosz Levente tanulmányát a jelen kötetben.

3 Pontos számok nem állnak rendelkezésre, egy megbízható visszaemlékező szerint Szegedről 5239 főt tartottak nyilván a strasshofi tábor kartotékrendszerében. Ugyanabban a transzportban a szegedieken kívül a környékbeli falvakból és kisvárosból is, pl. Hódmezővásárhelyről, Szentesről, Makóról is érkeztek foglyok. A DEGOB 3628. számú jegyzőkönyve, 1945. június 1., Csillag Edit. Idézi Frojimovics Kinga és Molnár Judit (szerk.). *Szeged–Strasshof–Szeged. Tények és emlékek a Bécsben és környékén „jégre tett" szegedi deportáltakról 1944–1947*, Szeged: SZTE ÁJTK Politológiai Tanszék – Szegedi Magyar–Izraeli Baráti Társaság, 2021. 75–78.

végállomású, de mindenképpen különleges Kasztner-vonattal, illetve biztos-e, hogy a kivételezett 66 fő járt a legjobban a Szegedről deportált zsidók közül? Válaszaink, a forrásadottságoknak megfelelően, részlegesek lesznek.

Forrásaink

Szeged, mint mára ismeretes, különleges helyet foglal el a magyarországi deportálások történetében. Elsősorban Molnár Judit kutatásaiból tudjuk, hogy néhány véletlen összejátszása folytán a deportáltak egy része nem haláltáborba került, így a város, illetve a régió zsidó lakosságának egy részére nézve a túlélési arányok sokkal kedvezőbben alakultak, mint a legtöbb vidéki településen. Míg Szegeden, Debrecenben és Szolnokon körülbelül 50%-uk volt életben 1945-ben, ugyanez a szám vidéken átlagosan csak 21,5%. Magyarországon a zsidók körülbelül 30-32%-a élte túl a holokausztot.[4] A három kiemelt város statisztikai átlagát a strasshofi táborba kerültek magas, 70-75%-ra becsült túlélési arányai javították. Megjegyezzük, a szerencse viszonylagos, a közösségek fele itt is elpusztult.

A szegedi gyűjtőtáborban két válogatás történt: ki kerülhetett a 2400 fő közé, akik a harmadik, utolsó transzporttal hagyták el Szegedet, továbbá kik és hányan voltak azok, akik e transzport utolsó vagonjában utazva Budapesten leszállhattak a vonatról? Ez utóbbi válogatás folyamatáról az elsődleges forrásunk két olyan résztvevő-tanú szóbeli közlése, akik tagjai voltak annak az öt főből álló bizottságnak, amely a 2400 főről is döntött: Löw Lipóté és Frenkel Jenőé.[5] Löw tanúvallomásából tudjuk, hogy az úgynevezett ötös bizottságban három szegedi tag vett részt, Löw, Frenkel és Kertész Ernő, a hódmezővásárhelyieket Silberstein Adolf és Radó József képviselte. Ötük közül hárman kerültek rá a vagonlistára: Löw, Frenkel és Silberstein.

A kiválasztottak meghatározásának rekonstruálásakor azzal szembesültünk, hogy szinte kizárólagosan utólagos és elbeszélt források állnak rendelkezésünkre, maga a névlista nem maradt fenn. Az 1945. január 1-jén meggyilkolt

4 Budapest zsidónak minősített lakosainak többsége elkerülte az 1944. tavaszi-nyári deportálásokat, de a város 1945. februári felszabadulásáig több tízezren haltak meg deportálások, atrocitások következtében, a halálmenetekben vagy a gettóban.

5 Frenkel Jenő nevét írták Fränkelként és Frankelként is, tanulmányunkban mi következetesen a Frenkel verziót használjuk. Más nevek esetében is használtak különböző írásmódokat, pl. Lőw – Löw, Alice – Alíz, Schneer – Sneer, Reisz – Reiss, Ehrlich – Erlich stb., mi következetesen használtunk egy-egy névalakot.

Komoly Ottó háborús határidőnaplója mellett a mentőakciók szervezőinek utólagos feljegyzéseire, adategyeztetést szolgáló levelezéseire, tanúvallomásaira és ezek egybeszerkesztett, olykor kiadott köteteire hagyatkozhatunk. A mentések idején felelős pozíciókban tevékenykedő Stern Samu, Kasztner Rezső, Szilágyi Ernő, Freudiger Fülöp, Munkácsi Ernő mind megírták a Pesti Hitközség, a Zsidó Tanács, a cionista Mentőbizottság és általában az 1944-es év történetét.[6] Részben az eseményeket akarták megörökíteni, de legalább ilyen fontos lehetett saját szerepük tisztázása és elfogadtatása a közvéleménnyel, kiélezett helyzetekben az igazolóbizottságok és a népbíróságok ülnökeivel.[7] Szükségszerű tehát, hogy szubjektív, önmentő szempontok is befolyásolták a leírtak megfogalmazását. Így volt ez Löw Lipót esetében is, akinek a Deportáltakat Gondozó Országos Bizottság képviselőjével készült beszélgetése a meglehetősen heterogén DEGOB-interjúk olyan típusába tartozik, ami gondosan fogalmazott, mondhatni nyomdakész szövegként olvasható.[8] Valóban, az 1945 novemberére keltezett tanúságtétel már az 1945. nyári hitközségi igazolóbizottsági és az 1945. szeptemberi népügyészségi vizsgálat árnyékában született, amelyet az SS-szel való együttműködés gyanújával kezdeményeztek az egykori bizottság négy szegedi tagja ellen.[9] Nem vonjuk kétségbe Löw szavahihetőségét, de a nagy tét miatt minden bizonnyal kétszer is meggondolta, hogyan fogalmaz, és talán módja volt, hogy a letisztázott szöveget korrektúrázza. Az ő visszaemlékezése fontos kiindulópont a történeti rekonstrukcióhoz, de nem szabad elfeledkeznünk a visszaemlékező

6 1945-től kezdve amúgy is rengeteg háborús visszaemlékezés és zsidó szenvedéstörténet látott napvilágot, amelyek egyben dokumentatív értékkel is bírtak a munkaszolgálatról vagy a nyilasok ténykedéseiről. Erről bővebben: Ádám István Pál és Lénárt András. „A kerettiszt Toronyi Károly alakja a munkaszolgálat-irodalom és a periratok tükrében" in *Betekintő* 17/3, 2023, 7–31. https://doi.org/10.25834/BET.2023.3.1

Lévai Jenő, az üldöztetések legtermékenyebb és legfontosabb korai krónikása nem volt hatalmi helyzetben. A Kasztner-pert követően, a hatvanas években, az Izraelben élő cionisták közül újra sokan írták meg vagy mondták el interjúkban 1944-es emlékeiket. Korábbi szerepvállalásuk miatt kiemelhetjük Joel Brand kalandos körülmények között megjelent és Moshe Rosenberg, a Hagana második emberének szövegét.

7 Kasztner a magyar cionisták belső vitáit megtárgyaló Cionista Világkongresszus Döntőbizottsága részére készítette el német nyelvű beszámolóját.

8 A budapesti zsidó segélyszervezet, a Deportáltakat Gondozó Országos Bizottság (DEGOB) munkatársai 1945–1946-ban a magyar holokauszt mintegy 5000 túlélőjének személyes történetét rögzítették. A DEGOB 3618. jegyzőkönyve, 1945. november 18., dr. Löw Lipót.

9 1945 nyarán Löw Lipót mellett Frenkel Jenő rabbit, Kertész Ernőt és Deutsch Imrét vádolták meg. Frojimovics–Molnár, 2021, 205–212.

feltételezett motivációiról és a beszélgetés időpontjának történeti hátteréről. Löw a beszámolójáról készült leiratban több helyen hangsúlyozta, hogy az ötös bizottságot a 2400-as lista összeállításért nem lehet felelősségre vonni, ők ugyanúgy áldozatai voltak a németek hazugságainak, idegőrlő játékainak és egymásnak ellentmondó rendelkezéseinek. A vagonlistán szereplő nevek rekonstruálásához a másik jelentős forrás a szegedi rabbi, Frenkel Jenő beszámolója, amely egy mindössze egyoldalas, géppel írt feljegyzés, és amely a Kasztner-gyűjteményben maradt fenn.[10] A Löw- és Frenkel-féle vallomások és így a két névlista között találtunk néhány eltérést.

További bizonytalanságot szül a Központi Zsidó Tanács és a szegedi gyűjtőtábor közti „futár" SS-tiszt beazonosítatlansága. A történészek, ugyancsak Löw beszámolója alapján, bizonyos Angermayer SS-Hauptsturmführert említik kapcsolattartóként, csakhogy Angermayer nevű SS-százados nem szerepel a nem túl népes, Magyarországra küldött SS-kontingens tisztjei között, mutatott rá Molnár Judit 1995-ben publikált kötetében.[11] Molnár szerint névelírás történhetett, és azóta sem sikerült megfejteni, ki volt a kapcsolattartó. Elképzelhető, hogy Löw rossz névre emlékezett, de az már kicsit furcsa, hogy az évekig húzódó igazolási eljárások és vádaskodások során senkinek nem tűnt fel, például a bizottság másik négy tagja nem korrigálta a hibát. Azt is megkockáztathatjuk, hogy szándékosan hamis néven mutatkozott be az SS-tiszt, ugyanis furcsa, hogy csak a szegedi gettósítás kapcsán bukkant fel a neve. Löw elbeszélésében ő hívatta össze a szegedi és a hódmezővásárhelyi zsidó

10 Molnár Judit. *Zsidósors 1944-ben az V. (szegedi) csendőrkerületben*, Budapest: Cserépfalvi, 1995. Jád Vásem levéltára P. 54, 9392983, 26, 15., egy részletét idézi Frojimovics–Molnár, 2021, 177. Löw és Frenkel elbeszéléséből közvetett módon Kertész Ernő is tudott a listáról. Az igazoló eljárás során mindössze annyit említett, hogy 7-8 család neve volt rajta, és kb. 60-an lehettek. Név szerint csak Löw Lipótot, Frenkel Jenőt és Silbertstein Adolfot említette, akik a Pesten maradó vagonban utaztak (Jegyzőkönyv, Szegedi népügyészség, 1945. évi augusztus 11., Kertész Ernő ügye, idézi: Frojimovics–Molnár, 2021, 210–211.). Az összes érintett igazoló eljárási iratanyagát (Szegedi Zsidó Hitközség Igazolóbizottságának iratai, Népbírósági iratanyagok) érdemes lenne feltárni, de ezeket nem sikerült eddig teljességében megtalálni.

11 Magyarországon a német biztonsági szolgálat (Reichssicherheitshauptam), az RSHA kötelékében hozzávetőlegesen 200-300 fő tevékenykedett, de iratanyagaik megsemmisültek. Ennek ellenére furcsa, hogy az elmúlt nyolcvan évben nem indult szisztematikus kutatás az állomány feltérképezésére, ami elősegíthetné a százados beazonosítását és karrierjének nyomon követését. Szita Szabolcs. *A Gestapo magyarországon – A terror és a rablás történetből*, Budapest: Corvina, 2002. 84.

elöljárókat, hogy átadja nekik Szilágyi Ernő levelét (vagy a Szilágyi által aláírt levelet) a kiválogatás irányelveiről.[12] A levél eredetije sem került elő, Szilágyi naplójában nincs szó róla, ettől függetlenül természetesen létezhetett. Löw úgy emlékezett, hogy Szilágyi levelének mellékletét, a Budapesten összeírt 160 fős szegedi prominens listát, az úgynevezett „Prominentenlist"-et csak másnap, egy jó szándékú SS-őrmesternek köszönhetően kapták kézhez. Löw szerint érezhetően visszatartott információkat, és végül csupán 12 családfő nevét közölte velük.

Molnár Judit részletesen feltárta, milyen rendkívüli fejlemények, döntések és véletlenek járultak ahhoz, hogy a szinte teljes pusztulást jelentő auschwitzi megsemmisítő tábor helyett több mint 5000 embert a szegedi gyűjtőtáborból a Bécs környéki Strasshofba hurcoltak el kényszermunkára. Az első, június 25-én induló szerelvényre az áldozatok első 3000-es csoportja került, akik nem voltak a harmadik transzportba szánt 2400-as listán,[13] őket Auschwitzba vitték. A 2400-as névsort az ötös bizottságnak kellett összeállítania, de kevés idő és pontatlan és nem naprakész névjegyzékek álltak csak a rendelkezésükre, ráadásul majdnem biztos, hogy a Szilágyiék által javasolt elveknek (hitközségi alkalmazottak és családtagjaik, a munkaszolgálatosok családtagjai és sokgyermekes családok) több mint 2400-an feleltek meg, így még közülük is válogatniuk kellett.

Ami a második válogatást illeti, a harmadik transzport utolsó vagonjára szánt 66 kivételezett közül legalább öten ma is élnek. Szerencsésnek mondhatjuk magunkat, hogy nyolcvan év elteltével négy, a listán szereplő túlélővel is sikerült beszélnünk: Löw Immánuel unokájával, Horváth Jánosné született Löw Terivel, Silberstein Juliette-tel, Varga Katalinnal és Jacob Jungreisszel.[14] A hitközség archívumában a szegedi deportáltakról a legfontosabb forrás a szegedi gettósítási lista (93, géppel írt oldal) és a visszatérők törzslapjai, amelyeket rögtön a visszatérés után töltöttek ki, és amelyeken rögzítették a deportálás bizonyos részleteit is. A gettósítási listán olvasható megjegyzések, például a kivételezettség és a visszatérők törzslapján szereplő helyszínek

12 Braham, Randolph L. *A népirtás politikája. A Holokauszt Magyarországon,* Budapest: Park Kiadó, 2015. 834, Novák Attila. „Egy „ismeretlen" a magyar vészkorszak nyitányáról. Szilágyi Ernő memoárja" in *Beszélő* 9/6, 2004.

13 A 2400 fő eredetileg 3000 fő lett volna, ennek részletes leírását lásd a Löw Lipóttal felvett DEGOB 3618. sz. jegyzőkönyvben, http://degob.hu/index.php?showjk=3618

14 Segítségüket ezúton is köszönjük.

(a „Honnan érkezett?" rovatban „Columbus utca", „Budapest"[15] vagy „Budapesten internálva" megadott válaszként) nyújtottak támpontokat. A szegedi deportáltak esetében megnéztük, hogy kik szerepelnek a gettósítási listán, és kik lehettek a legközelebbi rokonaik, ebben a lakcím segített. Ugyanakkor egyik forrás sem adott teljes körű választ a kérdéseinkre, és a nem szegedi deportáltak sorsa részben feltáratlan maradt. Meg kell jegyeznünk, hogy nem minden, Szegedről elhurcolt és Szegedre visszatért deportáltnak volt törzslapja (például a legkorábban Szegedre visszatérteknek, így Löwéknek sem), ráadásul nem mindenki tért vissza a városba. A rokoni kapcsolatokat, a halálozási dátumokat és a halál okát a macse.hu anyakönyv-adatbázis és a familysearch.org oldalon elérhető anyakönyvek segítségével tudtuk igazolni. A túlélők írásai, a velük készült videóinterjúk, a digitalizált anyakönyvek és a szegedi temetői adatbázis információit egybevetve rekonstruáltunk nagy bizonyossággal 58 személyt a 66-ból. Nem sikerült igazolnunk, hogy 66-an voltak -e. A 66 fős létszám csak Löw Lipót visszaemlékezésében szerepel, ott is csak egyszer, és már Löwnél sem stimmelnek a számok, elmondása alapján legfeljebb 62-en lehettek.

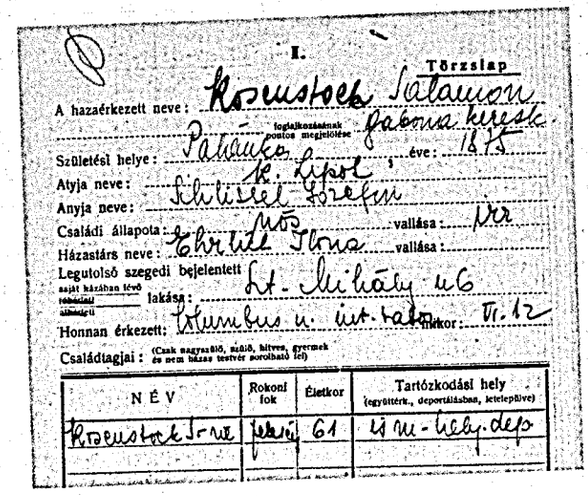

II. Törzslap

A hazaérkezett neve: Rosenstock Salamon

foglalkozásának pontos megjelölése: fabona kereskedő

Születési helye: Palánka, Lipol; éve: 1875

Atyja neve: Schüssel Zsófia

Anyja neve:

Családi állapota: özv. vallása: izr.

Házastárs neve: Ehrlich Ilona vallása:

Legutolsó szegedi bejelentett saját házában lövő lakása: Kt. Mihály u. 6

Honnan érkezett: Columbus u. int. tábor; Budapest VI. 12

Családtagjai: (Csak nagykorú, nőtlen, hitvese, gyermeke és nem házas testvér sorolható fel)

NÉV	Rokoni fok	Életkor	Tartózkodási hely (együttért., deportálásban, letelepítve)
Rosenstock Jenő	fiú	61	Mauthausen dep.

Rosenstock Salamon törzslapja (SZZSHA)

15 Ugyanakkor fontos megjegyezni, hogy Budapestre nem kizárólag a 66-os lista tagjaként kerülhetett valaki, és legalábbis elvileg felvetődik, hogy a Budapestre kerülés a prominens lista alapján történt átszállításból, vagy más körülmények között történt utazásból történt. A Központi Zsidó Tanács által kiállított utazási engedélyekkel egy ideig még lehetett Budapestre utazni, és ezt többen ki is használták.

Társadalomtörténeti háttér

Mielőtt megkíséreljük nyomon követni a kivételezett családok sorsát, érdemes elidőzni a kiválasztás módján, és a helyi zsidó családok társadalmi jellemzőin. Az 1944-ben kettős szelekció során kiválasztott családok – 2400 főt Strasshofba, 66 főt pedig a különvagonra szántak – társadalmi státuszának meghatározásához elengedhetetlen volna olyan történészi munka, amely Szeged törvényhatóságú város társadalmi rétegződését a két világháború közti időszakban tárgyalja. Sajnos, kevés támpontunk van.

Szeged, a maga 136 752 lakosával 1941-ben a második legnagyobb város volt az országban.[16] Az országos átlagnál alacsonyabb, 4-4,5%-os arányú zsidó lakossága erősen asszimilálódott, és fontos rétegét adta a helyi polgárságnak.[17] A városi zsidók lakóhelye általában a városközponthoz közel esett, ami a nagy külterületi népességű Szeged esetében különösen szembetűnő lehetett. A helyi zsidók iskolázottsága és műveltsége Karády Viktor számításai szerint a legmagasabb volt, megelőzve a budapesti zsidóság iskolázottságát.[18]

Az önkormányzati testületbe a város legnagyobb adófizetői, a virilisek ugyanannyi tagot küldhettek, mint a 34 000 főnyi választópolgár. A virilisek és szavazópolgárok vallási és később „faji" összetétele bizonyára viszonylag könnyen megállapítható a népszámlások, elsősorban az 1941-es cenzus kérdőíveiből, de ilyen elemzésről nincs tudomásunk. Tamasi Mihály a szegedi elitről szóló kötetében, amely lényegében a törvényhatósági választások előtt felvett virilista jegyzékek elemzését tartalmazza, közzétette az 1929-ben, 1934-ben és 1940-ben készített, 250-250 fős névjegyzéket.[19] A virilisták részben a legtehetősebb helyi lakosok, akik bevallott jövedelme alapján a legnagyobb adófizetők, részben azok a diplomával rendelkező értelmiségiek, akik adózott jövedelmüket kétszeresen számolva kerültek be a 250 legnagyobb adót fizetők közé.[20]

16 Serfőző Lajos (szerk.). *Szeged története 1919–1944*, 4. kötet, Szeged: Somogyi Könyvtár, 1994. 13.

17 1930-ban 5560, 1941-ben 4161 izraelita lakost tartottak nyilván. A kitértekkel együtt a zsidók száma valamivel magasabb volt. Serfőző, 1994, 597.

18 Karády Viktor. „A zsidó »túliskolázás« Szegeden. Felekezeti egyenlőtlenségek a középiskolák használatában" in Tóth István (szerk.). *Zsidók Szeged társadalmában*, Szeged: Múzeumi Tudományért Alapítvány, 2014. 39–70.

19 Tamasi Mihály. *A régi, szegedi gazdasági elit (1870–1944)*, Szeged: Bába és Társai, 2001.

20 A hiány Szeged esetében annál inkább meglepő, mert olyan kisvárosban is készült hasonló munka, ahonnan nem maradtak fenn a virilis jegyzékek, lásd Berecz Anita. *Földesúri jobbágyok városi polgárok. Polgári öntudat és önkormányzat a 19. századi Egerben*, Budapest: Korall Társadalomtörténeti Egyesület, 2023.

Tamasi utal a virilisták felekezeti hovatartozására, de szisztematikus elemzést felekezeti, kiváltképp „faji" alapon nem csinált, aminek talán nem a tartózkodás volt az elsődleges oka, hanem mert Szeged lakosságának túlnyomó többsége katolikus volt. Saját ismereteink alapján az 1934-es listából 92 adófizetőt találtunk, akik bizonyosan zsidók voltak, míg az 1940-es listán jóval kevesebb, 19 zsidó származású városi polgárt azonosítottunk. A csökkenés nyilvánvaló összefüggésben van a gazdasági életet érintő zsidóellenes törvénykezéssel.

Úgy gondoltuk, hogy megnézzük, van-e kapcsolat az utolsó virilista összeállítások zsidó származású tagjai és a kivételezett személyek között? Bizonyítható-e, hogy a tehetősek nagyobb eséllyel kaptak vagy szereztek valamilyen mentességet. Elsőre nem sikerült ilyen jellegű összefüggést kimutatni, ami önmagában természetesen nem jelenti azt, hogy senki ne fizetett volna a kivételezett elbírálásért. Mivel nem áll a rendelkezésünkre megfelelő mennyiségű adat, ezért csak néhány esetet tudunk bemutatni. Tamasi szerint az 1944-es Zsidó Tanács tagjai, Pap Róbert ügyvéd, Fenyő Lajos, Grósz Marcell, Kertész Béla, Reitzer Miklós, Szabó Béla mind a gazdasági elit ismert személyiségei voltak.[21] Az igen jómódú, az 1883-as alapítású kefegyárat birtokló Winter család tagjainak a többsége a kutatások szerint nem tért vissza a deportálásokból, a szűkszavú leírásból nem egészen egyértelmű, de valószínűleg ők Auschwitzba kerültek, szemben a velük rokonságban álló Radó családdal, akiknek jobb volt a túlélési arányuk, részben mert Strasshofba kerültek.[22]

21 Ők vagy családjaik nem szerepeltek a 62 kiválasztott között. Pap Róbert, katonai érdemeire tekintettel, kivételezett volt, később bujkált. Kertész Béla, Fenyő Lajos, Reitzer Béla és Szabó Béla Strasshofból és más kényszermunkatáborokból tértek vissza, Grosz Marcell bankigazgatót és feleségét szintén Strasshofba deportálták, de 1945 tavaszán egy SS-különítmény kivégezte őket. Egyikük esetében sem tudjuk bizonyosan, hogy melyik szerelvénnyel érkeztek Strasshofba, a szándékosan oda indulóval, vagy a Felsőzsolcánál váratlanul odairányítottal.

22 Fári Irén. „A Winter kefegyár és a Winter család" in Tóth, 2014, 186–189. A Winter család egyes tagjainak történetéhez lásd még Pataricza Dóra és Lénárt András (szerk.). *Seifmann Béla visszaemlékezése. Egy munkaszolgálatos naplója*, Budapest: Holocaust Dokumentációs Központ és Emlékgyűjtemény, 2023. 28–29., 64–69. lj.

Back Bernát, a Szegedi Kenderfonógyár és a Szeged-Csongrádi Takarékpénztár elnöke, 1939-ig felsőházi tag volt.[23] Nyilvánvalóan a város elitjéhez tartozott, csakúgy, mint Szivessy Lehel ügyvéd vagy az aszfaltgyáros Landesberg Sándor, valamint a textilkereskedő Holtzer család. Ami a háborús sorsukat illeti, aki közülük a téglagyárba került 1944 júniusában, nem feltétlenül a kedvezményezett strasshofi transzportban kapott helyet, és csak a szerencséjüknek köszönhették, hogy a második transzporttal mégis Strasshofba kerültek.[24]

Tanulmányunk második felében – amennyire a források engedik – megkíséreljük nyomon követni az úgynevezett 66 kivételezett sorsát. Az egyének sorsát családonként vizsgáljuk, de fontos hangsúlyozni, hogy a felsorolt családok között további rokonsági kapcsolatok is fennálltak, és nem minden esetben rekonstruálható, hogy az egy-egy családfőhöz sorolt szám pontosan melyik családtagokat jelentette. Kik lehettek ezen a 66 fősnek emlegetett, mint kutatásainkból kiderült, valójában (legfeljebb) 62 embert beazonosítható listán, és mit tudhatunk róluk? Kik azok, akik kijutottak Svájcba, és kik azok, akik nem élték túl a rettenetes hónapokat? A kivételezettek sorsa szerteágazó, és az ő történetükön keresztül a magyar holokauszt számos vetülete elmesélhető. A holokauszt idején a szelekció és a kivételezettség motívuma számos formában megjelent, mint például a zsidó tanácsok, a gettóelit, Auschwitz, a Kasztner-vonat, a munkaszolgálat és annak elkerülése, a munkaszolgálatos századok, valamint a svéd menlevelek és a nemzetközi védett házakkal összefüggésben. Szegeden 1944 júniusában a férfiak többsége munkaszolgálatban volt, a főleg nőkből, gyerekekből és idősekből álló, zsidónak minősített lakosokat mindössze három nap alatt deportálták. 1944 nyarán Szegeden, a kivételezett csoport több tagjának volt már menlevele, de ez – utólag bizonyosan tudjuk – nem számított.[25]

23 Back Bernát az 1929-es virilista jegyzéken még szerepel, de az 1934-es és 1940-es listákon már nincs rajta.

24 A Holtzer és Landesberg család sorsához lásd Frauhammer Krisztina (szerk.). „Eltűnt családok nyomában – A Holtzerek. A Szegedi Zsidó Hitközség Archívumának kiállítása" *Szegedi Judaisztikai Közlemények 11.*, illetve Lányi Pál. „Zsidó csekonicsok" – a szegedi Bamberger, Benedikt, Kárász, Landesberg, Prosznitz és Szivessy családok kiválóságai. *Szegedi Judaisztikai Közlemények 9.* Szerk. Ábrahám Vera. Szeged: Szegedi Zsidó Hitközség dr. Birnfeld Sámuel Könyvtára, 2019.

25 A Löw család több tagjának, Biedl Samunénak, Kolozs Lajosnak és feleségének, Reiszéknek és Varga Mihályéknak volt török menlevelük, de ez hiába jelentett elvben diplomáciai védettséget, a gyakorlatban legtöbbször nem vették figyelembe. Marjanucz László. „Löw Immánuel tragikus sorsa a háború végén: adalékok a zsidó törvények szegedi végrehajtásához" in *Acta Universitatis Szegediensis: Acta historica* 114, 2002, 122. Nyár elején kivételes esetben jutott valaki menlevélhez, ősszel azonban gyorsan növekedett a svéd, svájci és más semleges államok nevében kibocsátott oltalomlevéllel vagy azok hamisítványaival rendelkezők száma. A nyilas kormány ideig-óráig elfogadta, de birtoklása nem volt elégséges a begyűjtés és deportálás elkerülésére. Erről bővebben: Karsai László. „A Szálasi-rendszer 'zsidópolitikája'" in *Történelmi Szemle* 54/1, 2012, 103–132.

A 66 kivételezettet Szegedről 1944. június 28-án deportálták az utolsó transzport utolsó vagonjában, amely Budapesten levált. A folytatás, vagyis, hogy ki került fel ténylegesen a Kasztner-vonatra közülük, Budapesten dőlt el.

A VAGONLISTA

Visszatérve az 1944. júniusi szegedi eseményekhez, fel kell idéznünk Löw Lipót a háború utáni DEGOB-tanúvallomását, egyúttal a mentőakcióba, azaz a vagonlistára került emberek kiválasztásának történetét. Az eredeti névlistát és a legközelebbi, a családfőkkel együtt a listára felveendő családtagok számát csak Löw elmondásából ismerjük, és elképzelhető, hogy nem is volt eredeti kvóta. A legvalószínűbb, hogy Budapestről megüzente a cionista mentőcsoport a megmentendő családfők nevét, és talán egy maximum-csoportlétszámot. A végleges névlistát viszont Szegeden állították össze. Löw utólag, feltehetőleg saját védelme érdekében a narratívát úgy módosíthatta, hogy kisebb felelősség háruljon rá, vagyis az elmondásából nem derül ki egyértelműen, hogy a családtagok számát csak a bizottság dönthette el.

> „Ami bizonyos, szombaton, mikor a végérvényes vonatlistához a német százados a parancsot kiadta, az SS százados nekem a következő 12 nevet diktálta le és ennek utasítása szerint egy újabb listát készítettünk: Szegedről WWe [Witve – (németül) özvegy][26] Dr. Samuel Biedl 13, Rabb. [Rabbiner – rabbi] Eugen Frenkel 5, Ábrahám Jungreis 6, Dr. Leopold Löw 10, Salamon Rosenstock 1, Dr. med. Lajos Schwartz 2, Michael Varga 13, Imre Weisz 4, továbbá vidékről, Hódmezővásárhelyről Rabb. Dr. Adolf Silberstein 3, Szentesről Rabb. Dr. Josef Berend 4, Battonyáról Rabb. Dr. Pinchas Durchslag, Csongrádról Rabb. Dr. Georg Kalmár.

26 Löw feltehetőleg fejből idézte fel a listán szereplő neveket, amiket az SS-tiszt németül diktált le neki, a lista felidézésében segíthetett a másfél évvel korábbi cédula nyelve.

Ezek és legközelebbi hozzátartozóik külön névsorban veendők. Feltűnt, hogy míg a vonatlistára vonatkozó parancskiadáskor a százados az eredeti iratokat kezünkbe adta, addig most a hivatalos sürgönyt nem adta ide és nem engedett nekünk abba beletekinteni. Biztosra vettük, hogy a sürgöny még több nevet tartalmaz. Napokkal később Budapesten az Aréna úti táborban a szegediek nevét újból felolvasták és akkor kitűnt, hogy gyanunk alapos volt. A százados a kapott rendelkezéseket megváltoztatta és a Budapestről jött névsorból többeknek nevét kihagyta. A névsorban utolsónak szereplő két rabbinus [Dr. Durchslag Pinkász és Dr. Kalmár György] nem is került a szegedi téglagyárba. A százados nem teljesítette ama kérésünket, hogy ezen kimaradottak helyébe más, ugyancsak igen érdemes rabbinusokat soroljunk be. A pestiek nem tudhatták, hogy kik vannak itt. [...] Ismét újabb fejtörés és vita, kiket vegyünk hozzátartozóként a listára és ezen waggonlistán szereplők hova kerülnek? Megmenekülnek-e vagy túszok lesznek. Tudva azonban, hogy egyes emberek számára milyen könnyítést jelent, ha családjának összetartozó tagjai együtt maradhatnak, elhatároztuk, hogy a német utasítást a lehető legtágabb értelemben fogjuk felfogni. Ezen az alapon a megadott 10 név a hozzátartozókkal együtt 61-re bővült. Hétfőn este a százados egy nőt hozott irodánk ablakához azzal, hogy őt és hozzátartozóit a waggonlistára kell sorolni, így került dr. Vas Ignác és családja erre a névsorra."

A szöveg folytatásában kiderül, hogy nem 66 személy lett volna a kvótában, ugyanis eredetileg egy 160 névből álló listát küldtek le sürgönnyel a cionisták, de az SS-tiszt ezt nem adta át Löwéknek, és erre csak Budapestre kerülésükkor derült fény.[27] Mivel nincs meg sajnos ez a bővebb névlista, ezért csak találgatni tudunk, hogy milyen, hogy kik, milyen helyi „zsidó közéleti személyiségek" lehettek ezen rajta. A vagonlistára kerülő 11 családfő nevét ismerve megállapítható, hogy a bővebb, 160-as listán lehettek még a nagyobb

27 Löw még három embert említ, akiknek a vagonlistára kellett volna kerülniük: Faragó Lajost, a Chevra Kadisa elnökét (és egyben gyártulajdonost) és súlyosan beteg nővérét (Schatz Imréné, sz. Faragó Terézia), valamint dr. Rex Ernő orvost, aki haldoklott. Löw leírásából úgy tűnik, hogy megkísérelték őket is felvenni a vagonlistára, de Budapesten nem sikerült áttetetni őket az ott maradók közé, így végül mindhárman Strasshofba kerültek.

települések rabbijainak nevei (pl. Makó, Kalocsa), a többi hitközség elnöke (pl. Radó József), kántorok, más szegedi gyártulajdonosok, orvosok stb.

Frenkel Jenő beszámolója csak részben fedi a Löw által elmondottakat. A Jád Vásemben őrzött Kasztner-gyűjteményben fennmaradt jelentésében leírta, hogy voltak-e Budapestre szállított személyek, hányan és kik. Frenkel feljegyzésében – Löwhöz hasonlóan – szintén 66 főt említ, a családokhoz tartozó kvótát nem adta meg. Viszont két lényeges eltérés is van a Löw által közölt nevekhez képest, ő Schwarz Edét és nejét, illetve Weisz Vilmos és Weisz Klára nevét adta meg. Említésre méltó különbség még, hogy Frenkel Jenő a Löw család fejeként, Löw Lipóttól eltérően, kollégáját Löw Immánuelt nevezte meg. Ő is kiemelte, hogy hiába kapták meg a battonyai dr. Durchschlag Pinkász és a csongrádi dr. Kalmár György nevét, ők nem kerültek a szegedi téglagyárba, ugyanis ezeknek a településeknek a zsidó lakosságát nem Szegeden keresztül deportálták.[28]

Löw (LL) és Frenkel (FJ) szerint tehát a táblázatba foglalt személyek családjai voltak a listán. Nevük mellett feltüntetjük állásukat is, aminek döntő jelentőséget tulajdonítunk abban, hogy a kivételezettek transzportjába kerülhettek:

LL, FJ	Biedl Samu özvegye és családja	egykori hitközségi elnök	13 fő	Szeged
LL, FJ	Frenkel Jenő és családja	neológ főrabbi	5 fő	Szeged
LL, FJ	Jungreisz Ábrahám és családja	ortodox rabbi	6 fő	Szeged
LL, FJ	LL: Dr. Löw Lipót és családja FJ: Dr. Löw Immánuel és családja	neológ főrabbi családja	10 fő	Szeged
LL	Rosenstock Salamon	gabonakereskedő	1 fő	Szeged
LL FJ	LL: Dr. med Schwartz Lajos FJ: Schwarz Ede	orvos kántor	2 fő	Szeged
LL FJ	Varga Mihály és családja	kötélgyáros, Chevra Kadisa elnöke	13 fő	Szeged
LL FJ	LL: Weisz Imre FJ: Weisz Vilmos és Klára	ortodox hitk. jegyző és lánya	4 fő 2 fő	Szeged
LL FJ	Dr. Silberstein Adolf és családja	rabbi	3 fő	Hódmezővásárhely
LL FJ	Dr. Berend József és családja	rabbi	4 fő	Szentes
LL FJ	Dr. Vas Ignác és családja	orvos	x (2) fő	Szeged

28 Jád Vásem Levéltár P. 54, 9392983, 26, 15.

A két verzióból kikövetkeztethető (ugyanakkor részben feltételezett és mindenképpen részleges) helyes verzió megállapításához a szegedi gettósítási és a Kasztner-lista nyújt támaszpontot: dr. Schwartz (Schwarcz, Schwarz stb.) Lajos nevű orvos nincs a szegedi gettólistán, és más Schwartz vezetéknevű orvos sem, csak egy orvostanhallgató. Schwarz Ede, a hitközség kántora és felesége viszont szerepelnek a gettósítási listán. 1945 májusában tértek vissza Szegedre, és a kitöltött törzslapjukon mindketten Budapestet jelölték meg a „Honnan érkezett?" rovatban.[29] A Löw által megadott Weisz Imre sem szerepel a gettósítási listán, a Frenkel Jenő beszámolójában szereplő Weisz Vilmos és Klára ezzel szemben megtalálható a névsorban. Elképzelhető, hogy Löw Lipót ebben az esetben összekeverte a neveket.

A Biedl, Löw és a Varga család viszonylag nagy létszáma azt jelzi, hogy nemcsak a legszűkebb családot, azaz saját gyermekeiket és unokáikat vitték magukkal a családfők, hanem mindhárom esetben a nászokat is, azaz unokáik másik nagyszüleit is. Ez Varga Katalin és Löw Teri elmondásával igazolható, és ez is alátámasztja elméletünket, hogy nagyon szoros rokonsági kapcsolatokat ápoltak. A szegedi prominens családok összefonódásait is bemutatjuk alább. Arról nincs információnk, hogy a lista összeállítói hogyan állapodtak meg az egy-egy családnak szánt kvótáról.

A Columbus utcai tábor és a válogatás a Kasztner-vonatra

1944. június 28-án a 62, Szegedről mentett zsidók nagy része nemcsak a Columbus utcai táborba került, de ott is maradt a mai Mexikói úti földalatti végállomás és a Városliget közelében. 1939-től, a politika feszültség növekedésével, az állam működésére veszélyesnek vagy a háború során megbízhatatlannak ítélt emberek, köztük a menekültek elzárására sorra nyíltak a begyűjtőhelyek. A Barcson, Kistarcsán, Kolozsváron, Komáromban, Nagykanizsán, Sárváron, Zalaegerszegen, a visszakapott felvidéki területen Garanyban, az északkelet-magyarországi Ricsén és a délvidéki Zsablyán.[30]

29 Szegedi Zsidó Hitközség Archívuma (SZZSHA) törzslapok, Schwarz Ede: 1347b/1945; Schwarz Edéné: 1348/1945

30 Csapody Tamás. „A nagykanizsai internálótáborok története. Cigányok, Jehova tanúi, nazarénusok és zsidók a nagykanizsai internálótáborokban 1939 és 1945 között" in *Jog, állam, politika. Jog- és politikatudományi folyóirat* 10/3, 2018, 53–84.

Az olyan létesítményeket, ahol hazai vagy külföldi zsidó foglyokat zártak el, a zsidó szervezetek – elsősorban az Országos Magyar Zsidó Segítő Akció (OMZSA) – igyekeztek élelmiszerrel, ruhával támogatni. A németek bevonulásával tovább szaporodtak az internálóhelyek, a fővárosban a többi között a Rumbach, a Páva utcai, az Aréna úti zsinagóga, a Rökk Szilárd utcai Rabbiszeminárium épületébe gyűjtöttek be razziák során az embereket, akiknek a sorsa meglehetősen változatosan alakult. A Columbus utcai tábor is a zsidó intézményrendszerbe tagozódott, ugyanis a telek a Mexikói út 60. sz. alatti Wechselmann-ház kertjének meghosszabbítása volt. A Lajta Béla tervezte impozáns épület eredetileg a zsidó világtalan gyermekek ellátására létesült magánintézmény volt, amely közel négy évtizedes fennállása alatt több tulajdonos- és funkcióváltáson esett át. A Pesti Izraelita Hitközség üzemeltetésében a második világháború éveiben vak (lovag Wechselmann Vakok Intézete) és siketnéma (Országos Siketnémák Intézete) gyerekek egyaránt lakták, ezenkívül katonai célú kisajátítások révén rendszeresen szolgált egymást váltó katonai, rendőr és munkaszolgálatos alakulatok elszállásolására is. A kertben azonban csak a Kasztner-akció idején, 1944 júniusában alakítottak ki szálláshelyet.[31] Számos visszaemlékezés említi a tábort, de korabeli írásos forrásokban nem bővelkedünk. A legalaposabb történeti feltárást Nádas Pál gyógypedagógus, az épületben működő Mozgásjavító Általános Iskola egykori igazgatója végezte el.[32]

Kanizsai Dezső, aki 1928 és 1949 között vezette az intézményeket, tanúvallomásában úgy emlékezett vissza, hogy 1944 júniusában át kellett adni épületeik egy részét a Kolozsvárról a Gestapo kíséretében ide érkező mintegy 700 fős csoportnak, Sonderlager céljából. „A Sonderlager belső vezetését a kolozsvári cionista vezetők látták el. Az úgynevezett első alija talán júniusjúliusban ment el. Ezt követően a cionisták megint feltöltötték a lágert úgy, hogy 1944. december 3-ára, körülbelül 3500 főre emelkedett a legkülönbözőbb korú személyek száma. Ugyanekkor (ebben az időben) a főépület második emeletén elhelyezést találtak a XIV. kerületi rendőrkapitányság oda beutalt, körülbelül 70 főből álló rendőri különítménynek, és tőlük függetlenül

31 A kezdetekről valójában nem találtunk forrást.

32 Nádas 1987 és 2012 között volt intézményvezető. Nádas Pál. *KorKép – Tanulmány a Mozgásjavító rekonstrukciójának és fejlesztésének történetéről (1989–2012)*, Budapest: Syllabux, 2015.

az épület szuterénhelyiségeiben leventekorú fiatalok is voltak, akik közül többnek fegyvere is volt."[33]

A Colombus utcai tábor eredetileg a Kasztner-transzport egyik gyűjtőhelye volt, de az első, és mint utóbb kiderült, egyetlen vonat utasainak távozása után sem szüntették meg. A tábort több néven emlegették – vöröskeresztes tábor, internálótábor, Columbus utcai tábor[34] –, és egykori lakói eltérőképpen emlékeznek az ott töltött időre. Sokan a második elutazási időpontra vártak, ami viszont elmaradt, ezért heteket, akár hónapokat töltöttek a semmiképpen sem ideális, de viszonylag jónak mondott körülmények között. Élelmet és orvosi ellátást kaptak, tisztálkodni és zuhanyozni tudtak, szinte szabadon mozoghattak, így jószerével azonnal értesültek a városi hírekről. A legfontosabb mégis a biztonságérzetük lehetett. A Gestapo őrizte az épületet, ám itt semmibe nem avatkoztak be, és a táborlakók sem féltek tőlük, ami óriási különbség lehetett a gettósítás szörnyű tapasztalataihoz képest.

A visszaemlékezések mellett fotók is tanúskodnak arról, hogy a cionista mentőbizottság vezetői, Kasztner Rezső vagy Komoly Ottó gyakran meglátogatták a tábort, amely 1944 nyarától szinte a Mentőbizottság főhadiszállásává vált.[35] A felszabadulást megérő és tevékenységüket indokolni kényszerülő, olykor rendőrségi és bírósági eljárás alá vont cionista vagy hitközségi vezetőket általában ügybuzgó irányítóként festik le, sőt, ismerünk olyan esetet is, amikor egyikük közvetlen segítséget nyújtott, és egy család internált férfi tagjait sikerült átvitetniük a börtönből a Columbus utcai táborba.[36] A tábor egészen december 3-áig nyújtott védelmet, amikor a környékbeli nyilas csoport véres leszámolást hajtott végre, és a munkaképesnek ítélteket Bergen-Belsenbe vitték.[37]

A Columbus utcába érkező szegediek sorsáról keveset tudunk, de az egyik interjúalany úgy emlékezett, hogy a táborban kifejezetten sok szegedi, debreceni és szolnoki volt, ami érdekes módon teljesen egybevág a Strasshofba tartó különleges vonatok kezdőállomásaival.[38] A Szegedről a Columbus utcába deportáltak egyedi sorsának rekonstruálása csak akkor lehetséges, ha maradt fenn tőlük visszaemlékezés. A túlélés érdekében a családok időnként szétváltak, osztódtak, vagy olykor éppen együtt maradtak. Annyi bizonyosnak tűnik, hogy voltak olyan szegedi deportáltak, akik Budapest felszabadulásáig a Columbus utcai táborban maradtak.

Frenkel Jenő fia, Imre (később: Cvi) 16 éves volt 1944 nyarán, és az ő visszaemlékezésében találtuk meg a választ arra a kérdésre, hogy hogyan történt a Kasztner-vonatra a válogatás: „Budapesten, egy zsinagóga udvarán bejelentik, hogy Szegedről [...] nem, Szeged városából [környékéről] két család lehet benne a hétszáz főben.[39] A Löw család nem mehet, nem tudnak utazni, ők lennének az elsők, de a 91 éves Löw Immánuel haldoklik, és a család azt mondta: »A Papa nem tud utazni, Papa nem lát, Papa nem hall már, Papa nem tud menni, és mi nem vihetjük el« [...], majd jött a Frenkel család, azaz mi, és Silberstein rabbi [...] szintén egy másik közösségből, és Jungreisék Szegedről, mind a mi vagonunkból, három család, igen, szóval azt mondták nekünk: »Izraelbe mentek.«"[40] A Frenkel Cvi által is említett Jungreiszéket viszont, 18 árva kislánnyal együtt, más juttatta a Kasztner-vonatra. Jungreisz Elza visszaemlékezésében így írt: „Ki itt a táborparancsnok? Kóródi Lajos [...] Tudom, hogy régi cionista és hogy meleg, zsidó szivü, emberséges ember [...] De tudom, milyenek a lehetőségek a transzportálást illetően. Holnap reggel indulunk. Hol lesz, hogy lesz még hely ebben a transzportban egy öt tagú család részére? [...] Kóródi Lajos rávezette a listára a bátyámat és családját."[41]

33 ÁBTL 3.1.9. 153.693./8/29. 182. Idézi: Nádas Pál. *Magyar és magyar zsidó történelem, Zsidó Vakok és Siketnémák Intézete/1908–1948; Mozgásjavító Iskola/1955 – Budapest, XIV. Mexikói út 60,* Budapest: Múlt és Jövő, 2024. 163–164.

34 A fenti elnevezések mellett az évtizedekkel később interjút adók „Sonderlager", „svájci ház", „svéd vöröskeresztes ház" vagy egyszerűen „Columbus utcaként" is hivatkoztak a táborra. USC Shoah Foundation VHA 7071. számú Rachel Bleier-interjú (1995).

35 Szita, 2005, 118–119.

36 USC Shoah Foundation VHA 51218. számú interjú George Bishoppal (2000).

37 1945 után számos vizsgálat és eljárás indult a tömeggyilkossággal kapcsolatban, de a véres atrocitás pontos rekonstrukciója szinte lehetetlennek bizonyult. Erről bővebben: Nádas, 2024, 121–190.

38 USC Shoah Foundation VHA 11960. számú interjú George Takaccsal (1996).

39 Ekkor még 700 fő lehetett a keret, később 750-re növekedett, majd gyorsan a már jól ismert 1680-ra. Szita Szabolcs, Kanizsai Dezső jelentésére hivatkozva, nem teljes adatok alapján, nagyjából megerősíti a szemtanú észrevételét. Pápáról 51-en, Debrecenből 45-en, Szegedről 44-en, Kolozsvárról 42-en, míg Sopronból 40-en várakoztak alijára. Rajtuk kívül még közel 30 településről érkeztek a táborba. Szita Szabolcs. *Aki egy embert megment – a világot menti meg. Mentőbizottság – Kasztner Rezső – SS-embervásár/1944–1945,* Budapest: Corvina, 2005. 118–119.

40 Frenkel Cvi (Frenkel Jenő szegedi főrabbi fia) héber nyelvű tanúvallomása, Jád Vásem Levéltár 4021010, 2001. június–július, Izrael: https://collections.yadvashem.org/en/documents/4021010, 19.

41 Jungreisz Elza. „Kóródiék" *Új Kelet*, 1971. július 13., 5. és [sch. d.]. „Néhány ecsetvonás Jungreisz Elza portrájához" *Új Kelet*, 1977. április 29., 7.

A kiválasztottak

Az alábbiakban bemutatjuk a 11 névhez tartozó családok és egyének történetét, a Löw-tanúvallomásban megadott sorrendben. A családtagokról eltérő mennyiségű információ áll rendelkezésre, a fennmaradt források és szemtanúk függvényében. Tanulmányunk végén a családokhoz tartozó neveket és adatokat táblázatos formában is közöljük.

Biedl család (13 fő, Szeged)

Bár Biedléknek összesen 13 hely jutott, de csak kilenc nevet tudtunk bizonyossággal rekonstruálni, további négyet pedig Löw Teri elmondása alapján:[42] dr. Biedl Samu egykori hitközségi elnök özvegye és lányai közvetlen családjaikkal, összesen kilencen biztosan a 62 kivételezett között voltak.

Dr. Biedl Samu fűrészgyáros régi szegedi kereskedőcsaládból származott. Megszerezte a bírói és az ügyvédi vizsgát, majd ügyvédi irodát nyitott Szegeden. Felesége, Löwy Margit révén lett a helyi fatelep tulajdonosa, fűrészgyáros és a város egyik legnagyobb adófizetője. Biedl 1918-tól húsz éven át vezette a hitközséget. 1927-ben Löw Immánuel elsősorban Biedl Samu lobbizásának köszönhette, hogy a neológ zsidóság képviselőjévé válhatott a magyar parlament felsőházában.[43] Biedl és Löwy házasságából három gyerek született: Endre, Alice és Sarolta. Fiukat, a 42 éves Endrét már 1943 januárjában elvesztették, miután a szovjet frontra került, s a Vöröskereszt értesítése szerint eltűnt. Valószínűleg a Don menti hadműveletek során vesztette életét.[44]

Idősebbik lányuk, Alice 1921 novemberében Szegeden ment férjhez a hódmezővásárhelyi Keleti Imréhez, és két lányuk született: Györgyi és Ágnes. Györgyi lányuk 1941 júniusában Hódmezővásárhelyen hozzáment

42 Löw Teri szerint May Ferencné sz. Breitner Amália is Biedlékkel volt, ugyanakkor Mayné Löw-rokon is volt. Ferge (sz. Kecskeméti) Zsuzsa visszaemlékezésében igen részletesen leírta Breitner Amália háború alatti sorsát, és ennek alapján annyi bizonyos, hogy May Ferencné Budapestre került, és ott túlélte a holokauszt borzalmait. A háborút unokatestvérével, a szintén Löw-rokon Keller Izsóné Baracs Leontinnal együtt a budapesti amerikai nagykövetség pincéjében vészelték át. Még tartott Budapest ostroma, amikor visszatértek a Kecskeméti családdal együtt Szegedre. Weiler Katalin (szerk.). Ferge Zsuzsa. *Nem cserélek elveket. Életút-beszélgetések*, Budapest: Noran Libro Kiadó, 2016. 62–63.

43 Löw Immánuel. „Biedl Samu 1938" in Löw Immánuel. *Kétszáz beszéd*, Szeged, 1939. II. 241.

44 Dunainé Bognár Júlia és Kanyó Ferenc. *A második világháború szegedi hősei és áldozatai. Tanulmányok Csongrád Megyéből XXIII*, Szeged: Szeged Csongrád Megyei Levéltár, 1996. 173.

a szintén zsidó Balassa Istvánhoz, aki – akárcsak Alice öccse, Endre – 1943 januárjában tűnt el a Don-kanyarban.[45]

Biedlék kisebbik lánya, Sarolta Szegeden, 1926 júniusában ment hozzá dr. Reis (máshol Reisz) Sándor fogorvoshoz, házasságukból két lány született: Judit és Vera, akik kiváló nevelést kaptak. Alice-ék Hódmezővásárhelyen éltek, és a teljes városi zsidósággal együtt 1944 júniusában a gettóból őket is a szegedi téglagyárba hurcolták,[46] ahol újra találkozott a két nővér. Saroltáék családja még ott Szegeden, a deportálás előtti napokban sebtiben megkeresztelkedett, mert az a hír járta, hogy a kitért lányokat nem erőszakolják meg a német katonák. A szegedi lányos családok elsődleges motivációja ez lehetett, és az utolsó pillanatban történt kitéréseket – a korábbi, 1920-30-as évek kitéréseivel ellentétben – a Zsidó Tanács nem vette figyelembe, azaz nem jelentett hátrányt se a 2400-as, se a 66-os listára való felvételnél.[47]

A maradék négy hely Biedlné öccsének, a Kolozs család tagjainak jutott, akikkel Biedlék együtt laktak,[48] és akik egyébként a Löw családdal is rokonságban álltak. Löw Teri így emlékszik vissza: „Biedl Samu feleségének nála sokkal fiatalabb öccse volt Kolozs Lajos, azaz Laca bácsi. Felesége, Klára, May Gyula lánya volt, apám [Löw Lipót] édes unokatestvérének, May Ferencné Breitner Amáliának sógora. Kolozsék 18 éves lánya, Marietta, velünk volt, de egy évvel idősebb fivérét, Jenőt leszedték a vonatról, amikor Pestről, ahol tanult, haza akart utazni (túlélte és hazajött a deportálásból).[49] Azt hiszem, Klári néni anyja, May Margit néni is velünk volt a tehervagonban. Metta a [Columbus utcai]

45 Makó Imre és Szigeti János. *„Vihar és vész közepette" A holokauszt hódmezővásárhelyi áldozatai*, Hódmezővásárhely: Magyar Nemzeti Levéltár, 2014. 99–100.

46 Makó–Szigeti, 2014, 61–62.

47 DEGOB 3618. sz. jk. A 2400-as lista összeállításakor szempont volt, hogy a korábban (azaz az 1920-as, 1930-as években) kitérteket ne vegyék fel, lásd pl. dr. Radó József hódmezővásárhelyi orvos, az egyik listakészítő visszaemlékezését. Idézi: (Makó–Szigeti, 2014, 131.)

48 A Biedl–Kolozs-villa 1945 májusától alijára felkészítő gyerekotthonként szolgált. Frauhammer Krisztina, Pataricza Dóra. "From darkness to light: Szeged's Jewish children and their post-war rehabilitation" in Maria Buko, Pavel Kolar, Jakub Galeziowski (szerk.). „Children's Experiences of Violence and Coercion in Europe since 1945", *Historical Social Research*, 2025 (elfogadva)

49 Löw Teri ebben az esetben egy másik vonatra utal, amelyen Kolozs Jenő akart korábban hazatérni Szegedre a szüleihez.

táborból valamikor elment és bujkált [Budapesten]."[50] May Margit nem élte túl a holokausztot, nem tudjuk, hogy mikor és hogyan halt meg.[51]

Pestre érkezésük után Biedlék másokkal együtt a Columbus utcai internálótáborba kerültek. A nyilasok hatalomátvételét követően, 1944 december elején a nyilasok kiválasztották azokat, akik még tudtak dolgozni. A Biedl családból Saroltát és lányait, Verát és Juditot ekkor hurcolták el. Löw Teri így emlékszik vissza az akkori eseményekre: „És akkor a KISOK pályára vittek minket, és kiválasztották azokat az embereket, akik még tudnak dolgozni, tehát a nőket 18 és 50 között, és férfiakat 18 és 56 [60] között. [...] Velünk volt a Reisz fogorvos, és annak csak az idősebbik lánya esett bele ebbe a korhatárra, de az anya, aki a volt rásekol [ros kehila – azaz a hitközség feje, hitközségi elnök], a hitközségi elnöknek a lánya volt, habozás nélkül megfogta a két lánya kezét, a kisebbik az velem volt egy idős, és egy osztályba jártunk, a Vera [...]. Megfogta a lányait és kiállt a sorból – ha már átálltál, akkor nem állhattál vissza. A Sándor bácsink velünk maradt, és ez borzasztó volt, mert ahogy be kellett mennünk egészen a gettóig, mert akkor már volt gettó, és Sándor bácsival egy szobában voltunk, tehát mindannyian egy nagy teremben, és Sándor bácsi egész éjjel zokogott, és mondta, mit tettem, mit tettem, hogy nem állította le őket, mert ha muszáj volt a Juditnak menni, de esetleg még ő is meglóghatott volna, de a Verának és a Sári néninek nem kellett volna (a koruk miatt)."[52]

Biedl Saroltát és lányait 1944. december 3-án a nyilasok Bergen-Belsenbe deportálták.[53] Unokahúgait, Ágnest és Györgyit is ugyanekkor hurcolták el Budapestről, a Józsefvárosi pályaudvarról. Löw Teri egy 2021-ben írt e-mailben úgy tudta, hogy „Bergen-Belsenben Sári néni és Vera az ennivalót Juditkának

50 Löw Teri e-mail, 2021. május.

51 Dunainé–Kanyó, 1996, 325.

52 Mivel csak a 18 és 50 (?) év közötti, munkaképesnek ítélt embereket szelektálták, hogy Bergen-Belsenbe vigyék őket kényszermunkára, az anya, aki két kiskorú lányát magához vette, tudtán kívül rossz döntést hozott, mert nekik Budapesten nagyobb esélyük lett volna az életben maradásra. A fent megadott korhatárt figyelembe véve csak a két szülőnek kellett volna dolgoznia, a két lánynak nem (hiszen egyikük sem volt még 18 éves). Ungvári Tamás. „A család. Beszélgetés Horváth Terivel, Löw Immánuel unokájával, 2018. június 15-én" in Hidvégi Máté és Ungvári Tamás (szerk.). *Löw Immánuel válogatott művei*, Budapest: Scolar Kiadó, 2019. 282. A visszaemlékezés és a történtek alapján nem világos a válogatás menete.

53 Reisz Sarolta kartonja, Arolsen Archive: https://collections.arolsen-archives.org/de/document/82680671; Dunainé–Kanyó, 1996, 369–370.

adták, mert a szegény Judit tífuszt kapott a táborban, és a Juditot etették, ők éhen haltak."[54] Biedl Sarolta 1945. március 10-én halt meg, lánya, a 14 éves Vera április 1-jén.[55] Ágnes és Györgyi feltehetőleg Buchenwaldba kerültek,[56] onnan, valamikor 1945 tavaszán, Theresienstadtba, ahol Ágnes 1945. május 9-én, a felszabadulás napján halt meg, Györgyi pedig három nappal később, kiütéses tífuszban.[57]

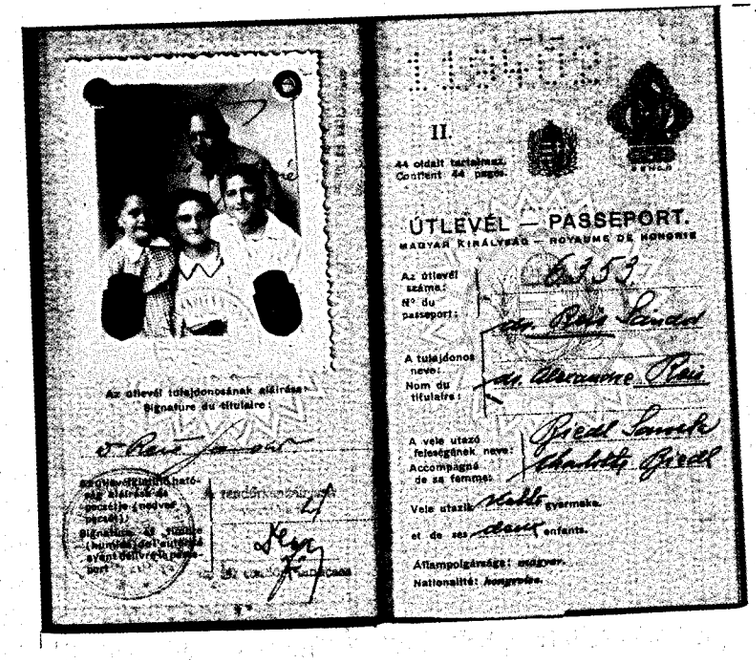

A Biedl–Reisz család útlevele, a Reisz–Molnár család tulajdona

54 Löw Teri e-mail, 2021. május 19.

55 Reisz Vera kartonja, Arolsen Archive: https://collections.arolsen-archives.org/de/document/82680675

56 Keleti Ágnes kartonjai, Arolsen Archive:
https://collections.arolsen-archives.org/de/document/7610900
https://collections.arolsen-archives.org/de/document/4995518

57 Keleti Ágnes és Györgyi theresienstadti adatai és halottá nyilvánítása: https://www.pamatnik-terezin.cz/prisoner/te-keleti-agnes; https://www.pamatnik-terezin.cz/prisoner/te-keleti-gyorgyi

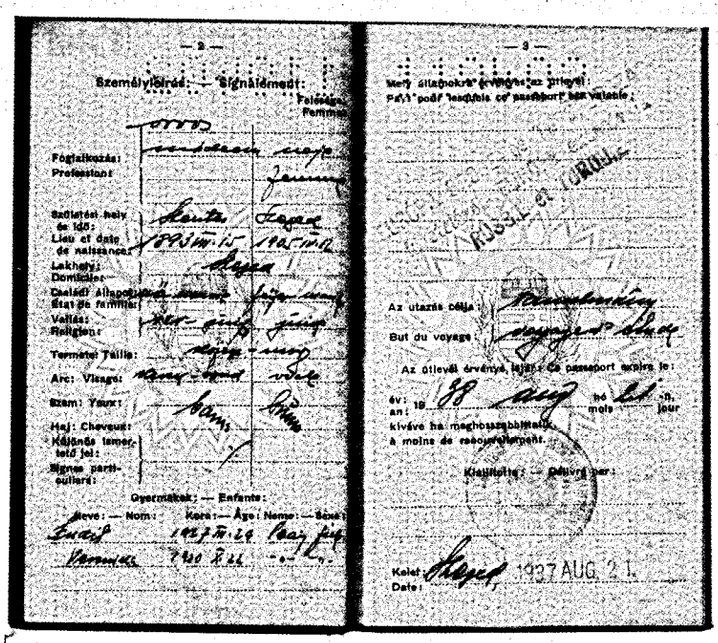

Nem tudjuk, hogy hol voltak a háború alatt a szülők, Alice és Imre, akik mindketten túlélték a megpróbáltatásokat és visszatértek Hódmezővásárhelyre.[58] Hátralévő éveikről sincs forrásunk, de a Keleti család impozáns síremlékére vésetett szöveg minden kétséget kizáróan tükrözi érzéseiket: Dr. Balassa István 1911–1943, Oroszország és neje: Keleti Györgyike sz. 1922 és Keleti Ágnes sz. 1925, [meghaltak] 1945, Theresienstadt. Szüleik minden boldogsága sírba szállt velük.[59]

Szeged nem került nyilas fennhatóság alá, mert a nyilas hatalomátvétel előtt négy nappal, 1944. október 11-én a szovjet hadsereg elfoglalta a várost.[60] A Szegeden bujkáló maroknyi zsidó így korán felszabadult, és ezzel átvészelte a legvéresebb időszakot. A Szegedről elhurcolt munkaszolgálatosok már 1944 októberétől kezdtek visszatérni szülővárosukba, és 1944 novemberétől nekifogtak a zsidó élet újjászervezéséhez is. Biedl Sarolta férje, Reisz Sándor feltehetőleg 1944 végén vagy 1945 elején tért haza Szegedre, és még hónapokig tartott, mire hírt kapott a családtagjairól. Lányuk, Judit öt hónapot volt Bergen-Belsenben, a tábor felszabadulása után tolmácsként dolgozott.[61] 1945 júniusában Svédországba került az úgynevezett fehér buszokkal, végül egy évvel később, 1946. június 11-én tért haza Szegedre.[62]

58 Keleti Imréné, sz. Biedl Alice halálozása: *Csongrád Megyei Hírlap*, 1968. november 13., 9.
59 Hódmezővásárhelyi zsidó temető, 2023. júliusi látogatás.
60 Pálfy György. „A városházán" *Délmagyarország*, 1969. október 11., 5.

Frenkel család (5 fő, Szeged)

Frenkel Jenő 1926-tól kezdve először az anyakönyvvezető rabbi posztját töltötte be, 1942-től pedig Löw Immánuel mellett főrabbi volt Szegeden. Családjának Löw Lipót már idézett tanúvallomása alapján öt hely jutott: Frenkel Jenő és felesége, valamint két gyermekük és anyósa, Mandler Vilmosné. Frenkelné édesapja, Mandler Vilmos még Szegeden halt meg a gettózáskor, 1944 májusában.[63] A Frenkel család feljutott a Kasztner-vonatra, mind az ötük neve szerepel a listán, és kijutottak Svájcba. 1945. szeptember elején a két Frenkel gyerek, Imre és húga Judit, a Bnei Akiva cionista ifjúsági csoporttal kijutott Izrael földjére, még Izrael állam megalakulása előtt. Ugyanebben az időben Frenkel Jenő és felesége, Mandlernéval együtt visszatért Szegedre, mert Frenkel rabbi úgy érezte, hogy nem hagyhatja cserben a hitközségét.[64] A népügyészségi vizsgálat után, bár felmentették és a vádakat törölték, nem volt már maradása.

Markovics Zsolt, egykori szegedi főrabbi 2005-ben előadást tartott elődjéről. Ebben kiemelte, hogy 1948 végén Frenkelt váratlanul érte az izraeli hatóságok értesítése: gyermekei az arabok fogságába kerültek, és ezt követően Frenkel feleségével azonnal Izraelbe utazott, hogy segítsenek gyermekeiknek. A hónapokig tartó várakozás után a hitközség vezetősége levelet intézett az Izraelben tartózkodó főrabbihoz, hogy térjen vissza közösségéhez. A főrabbi 1949. július 31-én Tel-Avivban kelt levelében közölte végleges elhatározását, hogy nem megy vissza Magyarországra:

61 Neveltetésének köszönhetően beszélt németül, angolul, franciául és olaszul. Dr. James Gowans 1945-ben a felszabadító brit hadsereg orvosa volt, és részletesen beszélt tanúvallomásában Judittal Bergen-Belsenben kötött barátságáról. Sir James Gowans CBE FRS Dr. Max Blythe interjúja: 1. rész 1., 1:10:40-től. https://doi.org/10.24384/000447
62 Reisz Judit kartonja, Arolsen Archive: https://collections.arolsen-archives.org/de/document/68771728; 1115/1945 törzslap SZZSHA.
63 Dunainé–Kanyó, 1996, 322.
64 Frenkel Cvi tanúvallomása, Jád Vásem Levéltár 4021010 átirat, 37; 40.

„De az éjszaka csendjében felsorakoznak az ellenérvek is: Szabad-e elhagynom a Szentföldet, ahova gyermekkorom óta vágytam? Szabad-e elszakadnom gyermekeimtől, akiket a Mindenható kegyelme visszavezérelt az arabok fogságából, és akik olyan végtelen gyermeki hűséggel ragaszkodnak hozzánk? Így tépelődtem akkor is mikor levelük megérkezett. Mivel nem tudtam magamnak választ adni, megkérdeztem a Bibliát. Felkerestem a hetiszakaszt és olvastam Mózes szavait: »Rendeljen az Örökkévaló, minden test szellemének Isteni férfiút a közösség fölé, aki kimenjen előttük és bejöjjön előttük; aki kivezesse, és aki bevezesse őket, hogy ne legyen az Örökkévaló közössége olyan, mint a juhnyáj, melynek nincs pásztora.« Úgy érzem, hozzám szólnak ezek a szavak. Hiszen arra törekedtem, hogy Mózes utódjaként álljak testvéreim előtt és örök büszkeségem, hogy nagy mesterem Löw Immánuel gyülekezetében szolgálhattam Mózes eszméit. Nekem kellett az ige szerint »előttük« onnan kimennem és ide bejönnöm és az én kötelességemről rendelkezik az írás, aki kivezesse és bevezesse őket. Én tehát most, igen tisztelt elöljáróság elbúcsúzom önöktől."[65]

Jungreisz család (6 fő, Szeged)

A prominens ortodox[66] Jungreisz-dinasztia tagja, Ábrahám, feleségével Kohn Matilddal (Mirjam)[67] és csecsemőkorú fiukkal, Miklóssal (Jakob) együtt 1933-ban költözött Szegedre, miután héber nyelvű levélben jelentkezett az

65 Markovits Zsolt rabbi. Frenkel Jenő szegedi főrabbi. Elhangzott a Magyar Tudomány Napja 2005 rendezvénysorozat Méltatlanul elfeledve című előadásán. Online elérhető: https://regi.or-zse.hu/resp/mtud2005-markovics-frenkeljeno.htm. Frenkel Jenő levele a Szegedi Zsidó Hitközséghez: CAHJP (Central Archives for the History of Jewish People) Hu-Sz-13, JP-1592. Köszönettel tartozunk Kónya Juditnak, hogy eljuttatta hozzánk a levél másolatát.

66 Cseh Viktor Jungreiszt és a szegedi ortodox közösséget is haszidként aposztrofálja (Cseh Viktor. *Zsidó örökség – Vidéki zsidó hitközségek Magyarországon,* Budapest: Magyar Zsidó Kulturális Egyesület, 2021. 401.)

67 A Jungreisz család esetében mindenhol megadjuk a polgári nevüket és zárójelben a zsidó nevüket, ugyanis a háború után kizárólag ezt használták. A háború előtti hivatalos dokumentumokban, így a szegedi gettólistán és a Kasztner-névsorban viszont csak a polgári nevük van feltüntetve. Jungreis Eszter (polgári neve: Noémi) esetében azonban következetesen a férjezett (egy s-sel írt Jungreis) és a zsidó nevét adjuk meg, ugyanis ezen a néven lett ismert.

ortodox közösség rabbija, Schlesinger Sámuel debreceni főrabbi ajánlásával. Löw Immánuel azonban nem támogatta a pályázatot, mert a rabbi fizetése terhet rótt a hitközségre, és Vorhand Mózes makói főrabbi akarta megtartani a felügyeleti jogot a szegedi ortodoxok felett. A neológ hitközségnek elméletben nem lett volna beleszólása a helyi ortodoxok ügyeibe, de a korabeli levelezés alapján úgy tűnik, hogy a kis létszámú vallásos hitközség nem tudta önállóan fenntartani magát és intézményeit (amelyek egy részét, például a mikvét leginkább saját maguk miatt tartották fenn, ugyanis a neológok, vagy legalábbis a többségük, nem használta), ezért anyagilag függtek a neológoktól. 1943-ban a mintegy 30 fős szegedi ortodox közösség a 2842 főt számláló szegedi izraelita hitközség nagyjából 1%-át alkotta.[68] 1933. október 1-jén Weisz Vilmos, az ortodox hitközség gondnoka jelentette, hogy Jungreisz Ábrahám, akit az imaegylet hivatalosan nem alkalmazott, megkezdte a Talmud-Tóra tanítását Szegeden, és 80-100 pengő segélyt kért a rabbi részére. A hitközség elöljárósága havi 40 pengővel támogatta a rabbit és családját.

Keveset tudunk a család szegedi életéről, de bizonyos, hogy 1936-ban született lányuk, Eszter, három évvel később pedig fiuk, Andor (zsidó neve: Jonatan Benjamin). Eszter és bátyja, Miklós a Szegedi Zsidó Elemi iskolába jártak. Az 1990-es években az Amerikába emigrált családtagok, Mirjam, Esther és Jacob videóinterjúban mesélték el élettörténetüket, természetesen az 1944-45-ös eseményekre is kitértek.[69] Jungreisz Ábrahám húga, Elza a Budapesti Mentőbizottság (Vaada) irodája mellett működtetett egy árvaházat. Ő intézte el, hogy öccse és családja felkerüljenek a listára. Jungreiszéknek így hat hely jutott, de a hatodik fő, Elza, az általa gondozott 18 árva kislánnyal együtt csak Budapesten csatlakozott hozzájuk. Jungreiszék Bergen-Belsenen[70] át eljutottak Svájcba, ahol saját elmondásuk szerint a testvéreket elszakították a szüleiktől és egymástól is. Jungreisz Elza 1945 nyarán kijutott Izrael

68 Ábrahám Vera és Urbancsok Zsolt. „Orthodox zsidók Szegeden: A Szegedi Orthodox Zsidó Imaegylet története" in *Szegedi Judaisztikai Közlemények 6,* Szeged: Szegedi Zsidó Hitközség – dr. Birnfeld Sámuel Könyvtár, 2018. 18, 28, 29. (lásd 24. jegyzet)

69 USC Shoah Foundation VHA 9907. számú interjú Miriam Jungreisszel (1995). USC Shoah Foundation VHA 518. számú interjú Esther Jungreisszel (1995). USC Shoah Foundation VHA 1169. számú interjú Jacob Jungreisszel (1995).

70 A Kasztner-vonat utasainak bergen-belseni hónapjaihoz ld. még Szécsényi András és Huhák Heléna tanulmányait a jelen kötetben.

földjére egy csoporttal,[71] de a család többi tagja 1945–47 között mindhiába várta, hogy alijázhassanak. Miután egyre telt az idő, és nem érkezett meg a beutazási engedély a brit mandátum területére, 1947-ben végül az Amerikai Egyesült Államokba kértek vízumot, ugyanis Jungreiszné nővére ott élt.[72] New Yorkban Eszter (immáron Esther) Jungreis 1950-ben hozzámént egy távoli unokatestvéréhez, Meshulam Halevi (Theodor) Jungreishez, és 1973-tól haláláig vezette a Hineni („Itt vagyok") nevű mozgalmat, melynek célja a zsidóság terjesztése és a Tóra tanítása volt minden zsidó számára.[73]

A Jungreisz család Svájcban 1945 nyarán (A Jungreisz család gyűjteménye)

71 Elza az alijázás után rövid időre Amerikába ment, de Izrael állam megalakulása után véglegesen alijázott. [sch. d.], „Néhány ecsetvonás Jungreisz Elza portréjához" *Új Kelet*, 1977. április 29., 7.

72 Jacob Jungreis, telefonbeszélgetés, 2024. június 18.

73 Az életrajzi leírást is tartalmazó könyve Rebbetzin Esther Jungreis. *The Committed Life. Principles for Good Living from Our Timeless Past*, New York: Harper Collins, 1999 címmel jelent meg, magyarul: Esther Jungreis Rebecen. *Elhivatott élet – A múlt örök érvényű tanulságai egy jobb élethez*, Budapest: Vince Kiadó, 2022.

LÖW CSALÁD (10 FŐ, SZEGED)

Dr. Löw Immánuel 66 éven át volt Szeged főrabbija, híres tudós, aki – bár több alkalommal hívták külföldi hitközségekhez – haláláig hű maradt városához. Löw Immánuel családjának – a főrabbi munkásságának, cionista eszméinek köszönhetően – tíz hely jutott a 66-ból: Löw Immánuel és felesége, fiuk, Lipót és családja, valamint lányuk, Eszter és férje, Sándor, illetve a Löw család további két tagja. Dr. Löw Lipót, aki nagyapja, Löw Lipót szegedi rabbi után kapta a nevét, a Zsidó Tanács egyik tagja volt, a 2400-as lista egyik összeállítója.

Löw Teri, Löw Immánuel unokája élénken emlékszik 13 éves korából a deportálás napjára: „A végén már csak egy vagonnyi ember volt, és aztán mindannyiunkat [deportáltak]. És megérkeztünk Budapest szélére, és akkor a mi vagonunkat kinyitották, az nem volt leplombálva. És a vonat továbbment, mi ott maradtunk, és betettek minket, nem tudom már, valószínűleg egy autóbuszba, és így kerültünk az Aréna útra, a templomba, ahol már voltak Kolozsvárról, és így sült ki, hogy azokat, akiket oda összekoncentráltak, azokat elvben – szóval az volt elképzelve, hogy ezek majd valamikor Palesztinába mennek."[74]

Löw Immánuel kritikus állapota miatt – a 90 éves agg tudós napokig feküdt a padlón a szegedi téglagyárban és kétoldali tüdőgyulladást kapott[75] – a Löw család nem jutott el a Kasztner-vonattal Svájcba, hanem Budapesten maradt. Löw Immánuel néhány héttel később, 1944. július 19-én halt meg a Wesselényi utca 44. szám alatti ideiglenes zsidó szükségkórházban. Scheiber Sándor rabbi, Löw pártfogoltja, július 21-én búcsúztatta őt a Farkasréti zsidó temetőben. Exhumált holttestét 1947 áprilisában szállították haza szülővárosába, Szegedre.[76]

Löw Lipót és családja Pestre érkezésük után először az Aréna utcai zsinagógába, majd onnan a Columbus utcai internálótáborba került. 1944 szeptemberéig SS-őrség felügyelte őket, ezt követően – Löw Lipót elmondása alapján – felügyelet nélkül maradtak három hétig. „Úgy éltünk ez alatt az idő alatt ott, mint más csillagos házak lakói. Délelőtt 11 órától d.u. 3-ig sza-

74 Ungvári in Hidvégi–Ungvári, 2019, 281.

75 Hidvégi Máté. „Löw Immánuel utolsó hónapjai" in *Remény* 18/4, 2015. Marjanucz, 2002, 122.

76 Löw Immánuel részletes életrajza: Hidvégi Máté. „Löw Immánuel élete" in: Hidvégi–Ungvári, 2019, 9–112. Löw Immánuel azon kevés rabbik egyike, akinek két sírja is van, egy Budapesten és a végleges, Szegeden.

badon közlekedtünk az utcán. Okt. 16-án jött a Szálasi aera, és ekkor sorban odacsődültek tömegestől a pesti családok és munkaszolgálatosok s ezáltal felhívták a táborra a nyilasok figyelmét. Dec. 3-án elvittek engem családommal a pesti gettóba, ahol dec. 5-én ki lettem nevezve kerületi elöljárónak." A KISOK-pálya (Középfokú Iskolák Sportköreinek Országos Központja) decemberi kiürítése után négyüket a gettóba terelték: „Mi többiek gyalog kellett, hogy a gettóba menjünk, ahol egy-két szobába parancsoltak, így láthattam a szegény, kétségbeesett Reisz Sándor bácsit egész éjjel sírni [lásd Biedl család]. Mi négyen együtt maradtunk, bár anyámat, aki születésétől fogva sántított, nagyon megviselte a hosszú gyaloglás (de többen mondták neki, ne álljon meg, mert a nyilasok lelövik!)."[77] Löw Éva, a család rokona a svéd követségen dolgozott, neki köszönhetően kaptak svéd menlevelet, és egy Pannónia utcai svéd védett házba költöztek.

Dr. Löw Immánuelné a háborút lányával és vejével a budapesti nemzetközi gettóban élte túl. Ők hárman előbb egy sárga csillagos házban, majd Újlipótváros egyik svéd védelem alatt álló házában vészelték át a hátralévő hónapokat a stockholmi főrabbi, Mordechai Ehrenpreis által küldött Schutzpassoknak köszönhetően. Fiuk, Löw Lipót és családja a Columbus utcai internálótáborban volt, és onnan a svéd Schutzpass-szal, a Pozsonyi úti elosztóközponton keresztül, egy másik újlipótvárosi védett házba költöztek.[78]

Löw Immánuelné Budapest felszabadulása után, 1945 kora tavaszán tért vissza Szegedre, haláláig Szegeden élt lányával és vejével.[79] Löw Lipót és családja 1945. január 24-éig volt Budapesten, majd Pest felszabadítása után érkezett meg családjával Szegedre.[80] Löw Lipót 1945-ben tett tanúvallomása végén írásban is kifejezte, hogy feleségével és két gyermekével Palesztinába szeretnének kivándorolni. Visszatértekor megpróbálta újra beindítani a Patzauer-féle ecetgyárat, remélve, hogy az majd megélhetést ad az otthon maradt családnak, de helyette jött az államosítás. 1947-ben felesége családját követve Bogotába költöztek. Fiuk, Löw Gábor 1960-ban alijázott és a szülei, akik hátrahagyták Kolumbiát, szintén Izraelbe költöztek. Löw Lipót 1966-ban,

77 Löw Teri e-mail, 2023. április 21.

78 Hidvégi in Hidvégi–Ungvári, 2019, 53–66.

79 Löw Bella élete a háború után: Pataricza, Dóra. "Resilient Women, Rebuilt Lives: A Study of JDC's Work in Szeged after the Holocaust" in *Quest. Issues in Contemporary Jewish History. Journal of the Fondazione CDEC* 24/2, 2023. https://doi.org/10.1080/1462169X.2023.2202085

80 DEGOB 3618. sz. jegyzőkönyv

felesége 17 évvel később halt meg Jeruzsálemben. Gábor ma Askelonban él, nővére, Teri 1957 óta Baltimore-ban.

A Löw családnak még két hely jutott, de adatok hiányában csak feltételezzük, hogy a Patzauer család két tagja lehetett a budapesti csoport tagja.[81] Nincs okunk kétségbe vonni a Löw által megadott számot, bizonyára 1945 novemberében is pontosan fel tudta idézni a családjának juttatott kvótát.

Rosenstock Salamon (1 fő, Szeged)

Rosenstock Salamon gabonakereskedő volt, 1875. szeptember 6-án született Bácspalánkán. Nincs forrásunk, amiből kiderülne, hogy miért éppen őt választották a 62 kivételezett egyikeként. Rosenstock túlélte a vészkorszakot, utóbb, 1945 nyarán a Columbus utcai internálótábort jelölte meg utolsó lakhelyként a Szegedi Izraelita Hitközség törzslapján. Később Szentesre költözött Szegedről, majd Budapestre, ahol 1962-ben hunyt el. Feleségét, sz. Ehrlich Ilonát ismeretlen helyre deportálták, nem tért vissza, és nem tudjuk, hogy ő is a csoport tagja volt-e és hogy Szegedről vagy Budapestről hurcolták-e el.[82]

Schwarz Ede és neje (2 fő, Szeged)

Schwarz Ede Galíciából érkezett Szegedre 1899-ben, és nagy sajtóvisszhang közepette csak 1938-ban rendezte állampolgárságát.[83] Feleségével, Rauschnitz Paulinával együtt megtalálhatók a szegedi gettósítási listán, és visszatértükkor Budapestet adták meg előző tartózkodási helyként. Semmilyen forrást nem találtunk, amivel megválaszolhatnánk a kérdést, hogy miért nem a hasonló

81 A szegedi gettósítási listán Patzauer Sándoron és feleségén kívül hét Patzauer vezetéknevű személy található, akik mind túlélték a holokausztot. Patzauer Dezső (1899, Kiskundorozsma–1989, Toronto) neve mellett szerepel a „kivételezettség folyamatban" a megjegyzés rovatban, de neki volt felesége és egy lánya is, tehát három helyre lett volna szükségük. A túlélők törzslapjai között csak P. Ede és Edéné találhatók, ők Znaimból tértek vissza. Löw Teri nem emlékszik, hogy melyik két családtag volt még velük.

82 Rosenstock [Ilona] emléklapja, Jád Vásem: https://collections.yadvashem.org/en/names/1440244; 1945/1164 törzslap SZZSHA

83 A szélsőjobboldali Szegedi Új Nemzedék 1938 januárjában a címlapon foglalkozott Schwarz Ede illetőségével. Lásd „Schwartz Ede és a kisgyűlés" *Szegedi Új Nemzedék*, 1938. január 27. 1; *Uj Magyarság*, 1938. február 2., 2; „A kisgyűlés illetőséget adott Schwarz Ede zsidó kántornak" *Szegedi Új Nemzedék*, 1938. március 31., 3.; „A törvényhatósági kisgyűlés szerdai ülése" *Délmagyarország*, 1938. március 31., 5;

korú szegedi főkántor, a szintén galíciai származású Lamberg Mór (1870, Drohobics [ma Drohobycz, Ukrajna] – 1945, Theresienstadt) és családja került a listára.[84]

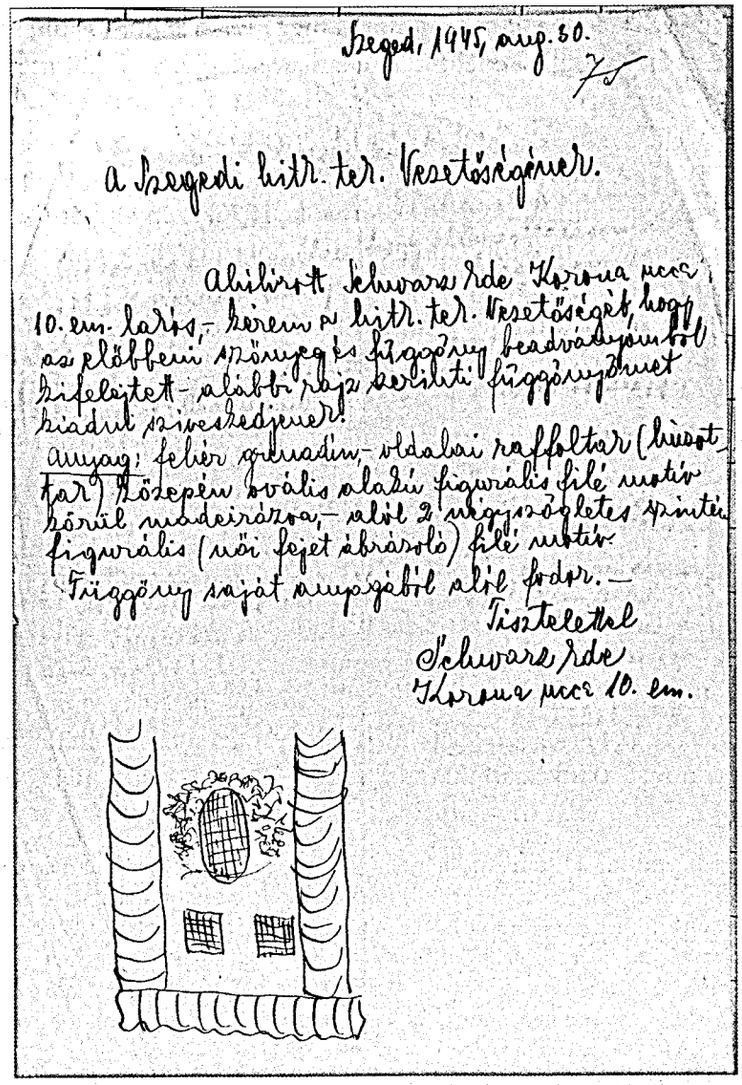
Szeged, 1945, aug. 30.

A Szegedi hitk. tek. Vezetőségének.

Ahibirott Schwarz Ede Korona ucca 10. em. lakós, – kérem a hitk. tek. Vezetőségét, hogy az előbbeni szőnyeg és függöny beadványomból kifelejtett – alábbi rajz szerinti függönyömet kiadni szíveskedjenek.

Anyag: fehér grenadin, – oldalai raffoltak (hiszottak) közepén ovális alakú figurális filé motív körül madeirázva, – alól 2 négyszögletes szintén figurális (női fejet ábrázoló) filé motív.

Függöny saját anyagából alól fodor. –

Tisztelettel

Schwarz Ede

Korona ucca 10. em.

Schwarz Ede háború utáni tárgyvisszaigénylése (SZZSHA)

84 A hitközség 1944. évi alkalmazottai: A Szegedi Izraelita Hitközség 1944. évi költségelőirányzata. SZZSHA

Varga Mihály (13 fő, Szeged)

Varga (Weinberger) Mihály 1867. november 24-én született Szegeden. A piarista gimnáziumi érettségit követően a Szegedi Kendergyárban kezdett el dolgozni, a századforduló idején pedig kenderkikészítő és kötélgyárat alapított, ahol a zsinegektől és fonalaktól a hálókon át a bútorszövetig és damasztig mindenfélét gyártottak.[85] Felesége Tenner Karolina volt, öt gyermekük született Szegeden: négy fiú után egyetlen lányuk, Piroska, aki 1941-ben tüdővészben hunyt el harmincéves korában. Varga Mihály kötélgyáros éveken át szerepelt kiemelt helyen a virilisták, a legtöbb adót fizetők névjegyzékében, amely egyben közgyűlési tagságot is biztosított számára a törvényhatósági bizottságban 1939-ig.[86] Munkáján kívül a hitélet volt a mindene, a Chevra Kadisa elnökeként tevékenykedett élete végéig, és egyebek között a szegedi árva fiatalok taníttatását támogatta anyagilag.

A második világháború alapjaiban rengette meg a család életét. Mihály és Karolina fiai mindannyian a Don-kanyarban dolgoztak kisegítő munkaszolgálaton: Endre, Tibor és Vidor a Don-kanyarban tűnt el, László orvosként kórházban dolgozott, és sikerült megmenekülnie. A Varga család is a kivételezettek közé került, feltehetően a szegedi zsidóság sok-sok éven át tartó anyagi támogatásáért cserébe. A Varga családnak, Löw Lipót visszaemlékezése szerint, 13 hely jutott. A családból két túlélő maradt, a 81 éves Varga Mariann (sz. 1943), aki a mai napig aktívan dolgozik orvosként, és a 83 éves Varga Katalin (sz. 1941, Szeged), aki szintén 13 családtagot sorolt fel.[87] Varga Mihályék legidősebb unokája, Judit, aki a deportálás idején 18 éves volt, a vele készített 1995-ös videóinterjúban elmondta, hogy ugyan nem ismerte a megállapodás részleteit, de a családtól úgy hallotta, hogy a nagyapja valahogy elérte, hogy a család női tagjai és az unokák a Columbus utcába kerülhessenek. Emlékei szerint 1944 október-novembere körül felszámolták a Columbus utcai tábort, és mindenkit a pesti gettóba vittek.

85 Blazovich László. *Szeged rövid története. Dél-Alföldi Évszázadok 21*, Szeged: Csongrád Megyei Levéltár, 2007. 168.

86 *Délmagyarország*, 1939. szeptember 5., 5.

87 Varga Katalin levelezés, 2024. április 17. Varga Katalin így írt a családi megemlékezés módjáról: Mikor hazajöttünk, Anyukám minden évben megemlékezett 1944 júniusáról, amikor a Téglagyárba mentünk és 1945 januárjáról, amikor hazajöttünk. Sokat beszélgettünk a történtekről. [...] Schneer Eta néni anyukámmal sokat beszélt a szörnyű történetekről. Engem ez érdekelt, és meghallgattam őket. (levelezés, 2024. június)

Juditnak édesanyjával együtt sikerült elszöknie a gettóból, és egy szegedi ismerősnél bujkáltak egészen a felszabadulásig.[88]

Katalin úgy tudja, hogy végig a Columbus utcai gettóban voltak. 1945. január 15-én a 77 éves Varga Mihályt halálos géppuskatalálat érte a Columbus utcai tábor közelében, a Hungária körúton.[89] Először Pesten temették el, majd megengedték, hogy exhumálják, és a temetése ugyanabban az évben márciusban volt a szegedi zsidó temetőben. Tenner Karolina 1952. január 10-én halt meg, túlélve férjét, lányát és három fiát. A Varga család szétszóródott, Katalin öccse, Mihály, akit a nagyapjáról neveztek el, 1945 decemberében született.[90]

Varga Mihály és Tenner Karolina a gyermekeikkel (Varga Katalin tulajdona)

88 Judit nem pontosan emlékezett, a Columbus utcai tábort valójában 1944 december elején számolták fel. USC Shoah Foundation VHA 9220. számú Flakierski Judit-interjú (1995), 22. szegmens

89 Halotti anyakönyvi kivonat: 14. kerületi halotti anyakönyv, 1944–45, 589. bejegyzés (familysearch.org)

90 Varga Katalin. *A „köteles" Varga*, Szeged, 2019. november. (Kiadatlan kézirat.)

Weisz Imre és családja vagy Weisz Vilmos és Klára (4 vagy 2 fő, Szeged)

Weisz Vilmos, a szegedi ortodox hitközség jegyzője lányával, az 1904-ben született Klárával került a listára. Felesége, sz. Weisz Mari már 1917-ben meghalt. Vilmos és Klára is túlélte a holokausztot: Klára 1945 februárjában, Vilmos 1945 májusában tért vissza Budapestről Szegedre.[91] Ugyanakkor Löw listáján Weisz Imre négy fővel szerepelt. Weisz Vilmosnak volt egy Imre nevű fia, és elképzelhető, hogy eredetileg inkább őt akarták kimenteni, de Weisz Imre nem szerepel a gettólistán és a Szegedre visszatérők között sem, így sorsát a holokauszt idején nem tudjuk nyomon követni.

Dr. Silberstein Adolf rabbi (3 fő, Hódmezővásárhely)

Dr. Silberstein Adolf hódmezővásárhelyi főrabbi Kunszentmártonban született 1905-ben. A Kasztner-féle embermentési akció során a hódmezővásárhelyi öttagú Zsidó Tanács tagja volt. A hódmezővásárhelyi zsidóságot 1944. június 18-án hajtották be a szegedi téglagyárba, ahol Silbersteinnek is segédkeznie kellett a hódmezővásárhelyiek névlistájának összeállításában. Hitközségi vezetőként feleségével, Fischer (eredetileg Fischler) Évával és kislányukkal, az 1940-ben született Juliannával együtt a Kasztner-vonattal Bergen-Belsenen át Svájcba kerültek. A Silberstein család Svájcban telepedett le. Adolf a bieli hitközség rabbijaként folytatta papi és tudományos pályáját,[92] ő írta meg a helyi Chevra Kadisa történetét. 1946-ban született meg második kislányuk, Noémi.[93] Felesége 1947-ben, 30 évesen öngyilkos lett. Silberstein Adolf 1970 májusában halt meg Bielben, tanítás közben érte a halál.[94] Mindkét lánya Svájcban él.[95]

91 SZZSHA Weisz Vilmos törzslapja 576/1945 Weisz Klára törzslapja 564/1945

92 Makó–Szigeti, 2014, 86.

93 *Geschäftsbericht, Gemeinderechnungen, Statistische Chronik der Stadt Biel. 51. Jahrgang.* Biel: Charles Rohr, 1959. 11. https://www.biel-bienne.ch/public/upload/assets/1006/biel_1959_komprimiert_ab_hier_bilingue.pdf

94 *Új Élet*, 1970. június 15.

95 Telefonbeszélgetés Silberstein Juliette-tel és Noemivel (2024. július 1.)

Silberstein Adolf és Fischer Éva (A Silberstein család archívuma)

Dr. Berend József rabbi (4 fő, Szentes)

Berend József Würdiger József néven 1905-ben született Szentesen. 1932-ben választották meg rabbivá, bár már korábban is teljesített alkalmanként vallási feladatokat a hitközségben. Szentes városán kívül Szegvár, Mindszent, Derekegyház, Nagymágocs, Fábián és Magyartés községek zsidóira is kiterjedt anyakönyvvezetői jogköre. 1940 körül vehette el a szegvári Klein Ibolyát. 1944 áprilisában a szentesi Zsidó Tanács tagja lett.[96] Harsányi László, a szentesi zsidóság történetéről szóló munkájában, szóbeli elmondásra alapozva azt írta, hogy Berend munkájával eleinte meg voltak elégedve hívei, később azonban, talán nem is az ő hibájából, a kapcsolat megromlott. Berendnek és családjának a Kasztner-akciónak köszönhetően sikerült túlélnie a holokausztot, de a szentesi zsidók hűtlenséget láttak magatartásában. A háború után nem fogadták vissza, amikor állását újból el akarta foglalni. Inkább rabbi nélkül maradt az amúgy is rendkívül megfogyatkozott létszámú hitközség.[97]

96 Harsányi László. *A szentesi izraelita hitközség története – A magyarországi zsidó hitközségek monográfiái 3,* Budapest: MIOK, 1970. 110., 121.

97 Harsányi, 1970, 110.

Löw Lipót úgy emlékezett, hogy a Berend családnak négy hely jutott. Tudomásunk szerint 1944-ben Berend Józsefnek egy gyermeke volt, kislánya még az első házasságából (Berend Anna Mária sz. 1935).[98] A szentesi gettósítási és más, a deportálás idején keletkezett iratokon csak Berend József és felesége, Klein Ibolya neve olvasható.[99] Berend Anna feltehetőleg édesanyjával, Berend első feleségével, Pauncz Ilonával élte túl a holokausztot Budapesten, de nem találtuk meg a nevüket a szegedi és a szentesi listákon, így nem tudjuk, hogy beletartoztak-e „a 66-os kvótába." Elképzelhető, de forrásokkal mind ez idáig nem tudtuk alátámasztani, hogy Berend anyósa, a szegvári Klein Lászlóné Budapestre került Berendékkel, ugyanis ő a kevés szegvári túlélők egyike. Elképzelhető, hogy a deportálások idején Klein Ibolya már várandós volt (annyit tudunk, hogy fiuk, Iván 1945-ben született,[100] és egy 1947 novemberében keletkezett törzslapon már háromévesként volt feltüntetve),[101] tehát közvetett módon édesanyja vagonlistára való felkerülése az ő életét is megmentette.

Megdöbbentő adalék a család háború utáni történetéhez, hogy Berend József anyósa, Kleinné 1948-ban a szegvári vérvád áldozata lett: „A tömeg erőszakkal betört a lakásukba és arra kényszerítette, hogy »öt perc alatt hagyják el a lakást«." Kleinné vallomása szerint „botokkal végigkísértek a községen egész Mindszentig és azzal fenyegettek bennünket, hogy átadnak a kommunistáknak és azok kikészítenek bennünket".[102] A Klein család ezt követően vándorolt ki Izraelbe. Berend Józsefnek sem jutott egyszerűbb

98 Köszönettel tartozunk Nové Zsuzsának a Berend család kapcsolatait feltáró kutatásáért.

99 Szentes Városi Tanácsának iratai, jelenleg Stern magángyűjtemény, 1., 2., 3., 4. számú lista (részletes leírásához lásd Pataricza Dóra. „A deportált szentesi zsidók nyomában" in Szolnoki Zoltán (szerk.). *Móra Ferenc Múzeum Évkönyve 2024* [publikálás alatt]); MNL CsCsVL Szentesi Levéltár, Szentes Város Polgármesteri Hivatalának iratai, 1256/1944.; MNL CsCsVL Szentesi Levéltár, Szentes Megyei Város Árvaszéke, 1738–26/1944.

100 Köszönettel tartozunk Kobe Daskal izraeli családfakutatónak, aki azonosította Berend Iványt Moshe Ben Orral (1945–2015).

101 Berend Józsefné törzslapja 1945-ből, amelyet a DEGOB munkatársai vettek fel. Online elérhető: https://collections.yadvashem.org/en/names/7515159 letöltve: 2024. június 11.

102 ÁBTL (Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára) 3.1.9. V-87580; lásd még: Bálint László. „Dadi Imre, a kommunista funkcionárius" in Zombori István (szerk.). *Móra Ferenc Múzeum Évkönyve, Történeti Tanulmányok 12,* Szeged: Móra Ferenc Múzeum, 2009. 384.; Apor Péter. „Népi kultúra, kollektív erőszak és antiszemitizmus" in *2000* 15/2, 2016, 49–64.

sors a háború után: 1946-ban a szovjetek Bécsben elrabolták, tíz évet töltött Vorotában egy gulágban, és 1957 júniusában alijázott Izraelbe.[103]

Dr. Vas Ignác és neje (2 fő, Szeged)

Dr. Vas Ignác 85 éves magánorvos és felesége szül. Weiszberger Szidónia utólag került rá a listára. Löw elmondása szerint Angermayer SS százados nem engedte, hogy a távollévő rabbik helyét mással töltsék fel, Vas Ignác és felesége mégis bekerült a kivételezettek közé, és nem tudjuk, kinek köszönhetően. A Zsidó Szemle 1928-as bejegyzése szerint Vas Ignác jól ismerhette a 62 kivételezett jó néhány tagját, közösen adományozott a Keren Kayemeth LeIsrael alapnak, és neve együtt szerepel Vargáékkal, Patzauer Sándorral, Löwékkel, Kolozs Lajossal.[104] Az idős házaspár Budapestre került, további sorsukról nem tudunk, feltehetően végig a Columbus utcai táborban voltak. Nyolc nap különbséggel haltak meg 1945 februárjában a Columbus utca 46. szám alatt. Az 1944. december 3-i mészárlás után elvileg kiürítették az épületet, de egyes adatok szerint mégis maradtak ott lakók, illetve visszamentek oda.[105]

Durchschlag István (Battonya) és Kalmár család (Csongrád)

A „66-os" listán, Löw és Frenkel által is említett dr. Durchslag [Durchschlag] István (zsidó nevén Pinkász) rabbi, Battonyáról és a csongrádi rabbi, dr. Kalmár György nem kerültek át Szegedre, tehát nem csatlakozhattak a kivételezettekhez. Durchschlag István 1906-ban született Hegyescsabán, és 1932–44 között ő volt Battonya neológ közösségében a rabbi. Ezen a ponton fontos rámutatni, hogy a listán lévő rabbik nemcsak hogy ismerték egymást, de nagyon is közeli és szoros kapcsolatban állhattak egymással: Durchschlag István a budapesti rabbiképzőben Silberstein Adolf és Berend (akkoriban még Würdiger) József évfolyamtársa is volt, Frenkel Jenő öccse, Ernő pedig egy évfolyammal felette járt.[106] Durchschlag nem kerülhetett a kivételezettek

103 CZA (Central Zionist Archive), J124\609

104 Keren Kayemet LeIsrael 2. sz. kimutatása. *Zsidó Szemle*, 1928. december 15., 7.

105 Nádas, 2024, 92–109.

106 *A budapesti Ferencz József Országos Rabbiképző-Intézet értesítője az 1926/27. tanévről*, Budapest: Neuwald Illés utódai könyvnyomda, 1927. 17.

csoportjába, és bár túlélte a háborút, de feleségét és kisfiát Auschwitzban ölték meg.[107] A csongrádi hitközség utolsó rabbiját, dr. Kalmár Györgyöt (1911, Kiskunfélegyháza – 1945, Buchenwald), aki 1936-tól töltötte be ezt a posztot, családjával együtt Szegedről Budapesten át a Kasztner-vonattal Palesztinába kellett volna juttatni, de a csongrádiakat Kecskemétre és nem Szegedre vitték. Feleségével és kisfiával együtt a holokauszt áldozata lett.[108]

Összegzés

Esettanulmányunkkal három célunk volt, a Kasztner-vonatra (a palesztinai alijára) kiválasztott szegediek szociológiai összetételének bemutatása, sorsuk nyomon követése a háború végéig, szerencsés esetben azon túl is, végül, ahogy a legtöbb, a holokaussthoz kapcsolódó tudományos írásnál megfigyelhető, a nevek felsorolásával emlékezni szerettünk volna a zsidóüldözések áldozataira.

Végigvettük, hogy a mentések-kivételezések általános szempontjai mellett milyen rokonsági kapcsolatok és véletlenek játszottak közre a különleges csoport végleges összetételében. Az aprólékos vizsgálódás eredményeképpen azt állítjuk, hogy az 1945-ös visszaemlékezésekben említett 66 fő helyett nagy valószínűséggel legfeljebb 62 ember kapott helyet a külön vagonban. A 11 családfő nevéből kiindulva 48 további személyt tudtunk különböző források alapján azonosítani, összesen 59 nevet. Úgy is fogalmazhatunk, hogy négy személyt „nem találtunk meg". A Löw Lipót kulcsfontosságú beszámolójában említett Weisz Imre, dr. med. Schwartz Lajos és családja kutatásaink alapján nem lehetett a kiválasztottak között, míg Frenkel adatait követve kikövetkeztethető, hogy Weisz Vilmos és lánya, illetve a szegedi kántor, Schwarz Ede és felesége került Budapestre, ugyanis mind a négyen visszatértek Szegedre, és a visszatéréskor kitöltött úgynevezett törzslapon mindannyian Budapestet jelölték meg a „Honnan érkezett" rovatban.

107 Frojimovics Kinga. *Neológ kongresszusi és status quo ante rabbik Magyarországon*, Budapest: MTA Judaisztikai Kutatóközpont, 2008. 43. Durchschlag István 1946-ban még bizonyosan életben volt, a *Köznevelés* című folyóiratban közölték, hogy rabbidoktori oklevelét és érettségi bizonyítványát elvesztette, helyette másodlatot kapott (1946. március 15., 38.).

108 Georgiadés, Ildikó, Pataricza Dóra, Tánczos Roland (szerk.). *„Hihette-e az ész, hogy az ember az ő embertársait tűzben elhamvasztja..." A csongrádi holokauszt áldozatok emlékére*, Csongrád: Oppidum, 2024. 45–46.

A 62 ember 11 családfő köré csoportosult, meglehetősen nagy szórással, a családok létszáma 1–13 fő között mozgott. Családonként átlagosan 2-4 fő kapott helyet a vonaton, de a Biedl, Löw és Varga családok tagjai jóval többen, 10-13-an kerültek a csoportba. Ez máris aránytalanságot mutat, aminek okait csak feltételezhetjük. Ahogy a cionista mentőakció is 600 főnek szóló biankó vízummal kezdődött, ami a véletlenek és a tárgyalások eredményének köszönhetően bővült 1684 főre, úgy itt is a 11 családfőn múlhatott, kinek hány családtagot sikerült a listára vetetnie.

Budapestről mindössze egy tucat név érkezett, és (feltehetőleg) egy maximális feltöltendő létszám. Nem tudjuk, hogy az egyes családfők milyen megfontolás alapján határozták meg a saját kibővített családtagjaik számát – volt-e például egyezség közöttük, ellenőrizték-e egymást, netán vetettek-e le embereket a németeknek benyújtandó névlistáról? Elképzelhető lett volna, hogy száz vagy még több név kerüljön a listára? Esetleg a vagon stb. méretével kalkuláltak a közel 70 fős összlétszám leadásakor, és a budapesti cionista szervezet határozta meg a szegedieknek juttatandó helyek számát az akkori Kasztner-vonat-kvóta alapján, ami június második felére 700-750 főre gyarapodott?

Kevés volt a rendelkezésre álló idő, és kellett lennie némi informális erősorrendnek, tekintélytiszteletnek a családfők között. Elképzelhető, hogy a családméretek között is volt különbség, a nagyapakorú családfő gyermekei házastársait és az ő gyerekeiket is jogosan vehette be a csoportba. Főként, ha figyelembe vesszük a családtagok ragaszkodását egymáshoz, amit jól mutat a szegedi szelekcióra adott tömeges pánikreakció, ráadásul a 11 család némelyike egymással is rokonságban állt.

A város legnagyobb adózóinak listájával részlegesen tudtuk ellenőrizni, mennyire igaz Szegedre az a sokszor cáfolt vád, hogy a leggazdagabb emberek jelentős összegekért cserébe juttatták be családtagjaikat a kivételezettek csoportjába. Szembetűnő, hogy a visszaemlékezésekben nem esett szó pénzről vagy megvesztegetésről. Úgy tűnik, még az 1945–46-os igazolóeljárások sem ilyen okokból indultak.[109] A 11 családból kettő szerepel a virilista listákon (Vargáék és Biedl Samu 1934-ben, valamint Kolozs Lajos és Vargáék

109 Frojimovics Kinga. „Deportation from the Szeged Brick Factory in the Summer of 1944" in *S:I.M.O.N* 2024 (publikálás alatt)

1940-ben),[110] négy család mondható viszonylag tehetősnek (Biedlék, Vargáék és valamennyire Löwék és Vasék), de mellettük voltak teljesen átlagos hátterűek, akik a hitközségek alkalmazottai voltak. Külön kérdés, hogy a szegedi téglagyár foglyai közül kik kerülhettek volna még a kivételezettek közé, még egyenesebben fogalmazva, kik szolgáltak volna rá jobban, így például a nagyobb települések rabbijai (Makó, Kalocsa),[111] más hitközségek vezetői (dr. Radó József, dr. Deutsch Béla orvos, hitközségi elnök Hódmezővásárhelyről), a helyi zsidó tanácsok tagjai, kántorok (Lamberg Mór szegedi főkántor), más szegedi gyártulajdonosok (Holtzerék, Landesbergék, Pickék, Seifmannék, Lengyelék, Grosz Marcell bankigazgató stb.), orvosok és tudósok stb. Ne feledjük, hogy eredetileg több családfő szerepelt a Budapestről küldött listán, de a német tiszt feltehetően teljesen önkényesen húzott le róla neveket.

Összességében úgy véljük, hogy a budapesti mentőbizottság javasolta, öt emberből álló bizottság a Budapesten meghatározott nevek alapján, a családtagokat is a névsorra véve alkották meg helyben a vagonlistát. Az öt döntéshozó közül három a családjával együtt felkerült a végleges listára. Demokratikus eljárásnak tűnik, hogy a szegedi döntéshozókon kívül a hódmezővásárhelyiek is képviseltették magukat a döntőbizottságban, és egyikük családja bekerült a kivételezettek közé.

A többi kivételezettet a hitközségi elnökök és családjaik, más hitközségi alkalmazottak és helyi prominensek tették ki, némileg véletlenszerűen. Megjegyezhetjük, hogy az 1944 tavaszától működő, hitközségi vezetőkből álló szegedi Zsidó Tanácsnak itt már nem volt beleszólása, hogy ki legyen a listán. Éppen az 1945-ben készült tanúvallomásokból közismert, hogy a Kasztner-vonattal a 62-ből csupán 14-en jutottak ki Svájcba. Budapesten tehát új számlálás kezdődött, több kiválogatott ember várakozott az utazásra, de nem mindenkinek jutott hely. Többen önszántukból mondtak le a külföldi útról, és maradtak inkább a fővárosban. A Palesztinába jutás lehetetlensége június végén a Kasztner-vonat indulása előtti napokban egyre nyilvánvalóbb lett, és feltehetően nem is az Izrael földjére érkezés lehetett az elsődleges

110 Tamasi, 2001, 109–115. (1934-es lista); 127–133. (1940-es lista). Patzauer Dezső is szerepel az 1940-es listán, de nem tudjuk egyértelműen bizonyítani, hogy a 62 kivételezett között volt.

111 Makó neológ főrabbija, Kecskeméti Ármin (Ferge Zsuzsa szociológus nagyapja) Strasshofba került, onnan vitték Auschwitzba. Ferge Zsuzsa úgy tudta, hogy a szegedi gettóban megkeresték (talán a svéd követség) nagyapját, hogy kimenekítsék, de ő azt mondta „a híveimmel maradok." Weiler, 2016, 31.

céljuk az utasoknak. Az életutakat részletesen megvizsgálva kiderül, hogy a 62-ből (legalább) ketten öngyilkosok lettek a háború után, és hogy a Magyarországon maradt 43 kivételezett közül legalább kilencen meghaltak a háború alatt. Ez az Auschwitzba kerültek túlélési arányánál feltétlenül kedvezőbb, azonban semmivel sem jobb a Strasshofba deportált „szerencsések" sorsához képest. A kivételezettség nem jelentett túlélést, legfeljebb a biztos halál pillanatnyi elkerülését. A csoport tagjai közül végül 12-en jutottak el Izraelbe, de csupán hárman rögtön a háború végén, a Kasztner-vállalkozás eredeti elképzelésének megfelelően.

Utóélet

Szegeden, mint mindenhol, bizonyító eljárásokat kezdeményeztek a zsidóüldözés idején váratlanul döntési helyzetbe került áldozat-túlélők ellen. Az új politikai hatalom, és különösen az életben maradt és saját halottaik árnyaival küzdő emberek magyarázatot követeltek tőlük. A DEGOB-jegyzőkönyvek, a bírósági eljárásokban elhangzott tanúvallomások, a kiadott visszaemlékezések számvetésekként szolgáltak, amiben azt igyekeztek tisztázni, hogy ki, miért volt felelős, és mekkora mozgástérrel rendelkezett. Esettanulmányunk szereplői közül Löw Lipót és Frenkel Jenő adott, illetve kényszerült ilyen tanúvallomásra. Megállapíthatjuk, hogy Szegeden a gettósítás-deportálás körüli ügyek miatt drasztikus kiközösítésről nem tudunk, a túlélő zsidók közül senki sem azért hagyta el a várost 1945 után, mert súlyos elutasításban volt része, vagy veszélyben érezte magát. Ezzel szemben Berend József szentesi rabbi négyfős családja mentesítését cserbenhagyásnak értékelte a megmaradt közössége, és távozásra bírták a kisvárosból. Szegeden a jelek szerint utólag nem okozott engesztelhetetlen haragot a kivételezés módja és a kivételezettek sorsa. Ennek fő oka, hogy Strasshofból is sokan jöttek vissza, az ottani túlélők aránya megegyezik, sőt kissé még jobb is a kivételezett 62-nél. A másik magyarázat az lehet, hogy a kiválasztottak társadalmi összetétele viszonylag vegyes volt, nem állíthatjuk, hogy a leggazdagabbak vagy hitközségi pozícióval rendelkezők kerültek volna közéjük.[112]

112 Már csak ezért is rosszhiszeműnek értékelhetjük a cionista mentőakció különleges vonatának korai, a Kasztner-per előtti „Prominens vonat", „Prominentenzug, Prominententransport" elnevezését.

Végül érdemes még egy szempontot megemlítenünk az 1944–45-ben játszódó kiválasztás-túlélés-számonkérés történetéből. A főszereplők utóéletének feltárása azért is volt körülményes, mert nem lettek híres, közismert emberek, így kevés adat állt rendelkezésünkre. A háború utáni politikai rezsimben – a jelek szerint – ők nem tudtak még helyi, városi pozíciókba se emelkedni, a kommunista diktatúrában elvesztették korábbi, viszonylag privilegizált helyzetüket. Megfosztották őket vagyonuktól, az ingatlantulajdonos, vállalkozó polgári családoknak a holokauszt sokkja után második csapással ért fel a tömeges államosítás. Az antiszemitizmust hatalmi úton tiltó, új politikai berendezkedés a vagonlistás túlélők körében gyaníthatóan nem lelt szilárd támaszra. Erről a visszaemlékezők keveset meséltek, és a népbíróságok 1945-ben a tárgyalásokon talán még kevésbé firtatták az áldozat-vádlottak elköteleződését a fasisztának titulált ellenforradalmi rendszerhez.

Tanulmányunk végül az emlékezés része is. A táblázatok celláiba zárva igyekeztünk bemutatni a különféle adatbázisokból kinyert információkat, amelyeket a kevés nyomot hagyó szegedi kivételezettek után megtaláltunk. Felemelő volt számunkra, hogy négy egykori csoporttaggal, Löw Terivel, Varga Katalinnal, Silberstein Juliette-tel és Jacob Jungreisszel sikerült beszélnünk, akik mind szívesen válaszoltak a tragikus fordulatokban bővelkedő életükre vonatkozó kérdéseinkre.

A kivételezett családok adatai

forrás	név	zsidó név	lánykori név	neológ / orthodox	születési hely
LL, FJ, Szgl	Dr BIEDL Sámuelné	Mirjam	LÖWI Margit	neológ	Szeged
HT, Szgl, SzZsH ak, tk	Dr REISZ Sándor	Dávid		neológ	Szentes
HT, Szgl, SzZsH ak, tk	Dr REISZ Sándorné	Reizl	BIEDL Sarolta	neológ	Szeged
Bcs, HT, Szgl, SzZsH ak, tk	REISZ Judit	Judit		neológ	Szeged
HT, Szgl, SzZsH ak	REISZ Vera Zsuzsanna	Eszter		neológ	Szeged
HT, MSz	KELETI Imre			neológ	Hódmezővásárhely
HT, MSz, SzZsH ak	KELETI Imréné	Szarale	BIEDL Alice	neológ	Szeged
HT, MSz	Dr BALASSA Istvánné		KELETI Györgyi	neológ	Hódmezővásárhely
HT, MSz	KELETI Ágnes			neológ	Hódmezővásárhely
HT, Szgl, SzZsH ak	KOLOZS (LÖWI) Lajos	Jichak halévi		neológ	Szeged
HT, Szgl, SzZsH ak	KOLOZS Lajosné	Chajle	MAY Klára	neológ	Szeged
HT, Szgl, SzZsH ak	KOLOZS Marietta	Eszter		neológ	Szeged
HT, Szgl	MAY Gyuláné		HERCZL Margit	neológ	Budapest
LL, FJ, Szgl, tk	Dr FRENKEL Jenő	Jonatan Benjamin		neológ	Tasnád, Románia
Szgl, Kl, tk	Dr FRENKEL Jenőné	Hedva	MANDLER Edith	neológ	Szeged
Szgl, Kl, SzZsH ak, IGH	FRENKEL Imre	Meir Cvi		neológ	Szeged
Szgl, Kl, SzZsH ak, IGH	FRENKEL Judith	Eszter Béle		neológ	Szeged
Szgl, Kl, tk	MANDLER Vilmosné	Lea	RAKONITZ Ilona	neológ	Budapest
LL, FJ, Szgl, Kl, JE, JJ, JM	JUNGREISZ Ábrahám	Abraham halévi		orthodox	Boskovice, Csehország
Kl, JE, JJ, JM	JUNGREISZ Ábrahámné	Mirjam	KOHN Matild	orthodox	Kraszna, Románia
Kl, JE, JJ, JM	JUNGREISZ Miklós	Jakob		orthodox	Derecske
Kl, JE, JJ, JM	JUNGREISZ Noémi	Ester		orthodox	Szeged
Kl, JE, JJ, JM	JUNGREISZ Andor	Jonatan Benjamin		orthodox	Szeged
LL, JJ	JUNGREISZ Elza	Szárá Áliszá		orthodox	Holešov, Csehország
LL, FJ, HT, Szgl	Dr LÖW Lipót	Jehuda		neológ	Szeged
HT, Szgl	LÖW Lipótné		HAJDU Vera	neológ	Temesvár, Románia
HT, Szgl, SzZsH ak	LÖW Terézia	Taube		neológ	Szeged
HT, Szgl, SzZsH ak	LÖW Gábor	Gávriel Jájszef		neológ	Szeged
FJ, HT, LL, Szgl	Dr LÖW Immánuel	Abraham Chaim		neológ	Szeged
HT, Szgl, SzZsH ak	Dr LÖW Immánuelné	Béle	BRENNING Bella	neológ	Galatz
HT, Szgl, SzZsH ak	PATZAUER Sándor	Jesájáhu		neológ	Szeged
HT, Szgl, SzZsH ak	PATZAUER Sándorné	Ráchel	LÖW Eszter	neológ	Szeged
LL	X1				

Bcs: Biedl család (leszármazottak); FJ: Frankel Jenő feljegyzés, JV 54. HL: Harsányi 1970. HT: Horváth Teri adata. IGH: Israeli Genealogical Hub. JE: Jungreis Ester videóinterjú. JJ: Jungreis Jacob telefonbeszélgetés és videóinterjú. JM: Jungreis Miriam videóinterjú. JV: Jád Vásem. Kl: Kasztner lista. LL: Löw Lipót, degob 3618. MSz: Makó-Szigeti 2014.

születés dátuma	lakcím a háború előtt	foglalkozás a háború előtt	sors	háború utáni lakcíme	halál helye	halál ideje
1880.7.10	Szeged, Alsó Kikötő sor 10.	háztartásbeli	túlélte	Szeged	Szeged	1946.10.7
1893	Szeged, Tisza Lajos krt. 63.	fogorvos	túlélte	Szeged	Budapest	1972
1905.4.11	Szeged, Tisza Lajos krt. 63.	háztartásbeli	meghalt	-	Bergen Belsen	1945.3.10
1927.3.28	Szeged, Tisza Lajos krt. 63.	tanuló	túlélte	Szeged	Budapest	2005.9.27
1930.10.22	Szeged, Tisza Lajos krt. 63.	tanuló	meghalt	-	Bergen Belsen	1945.4.1
1885	Hódmezővásárhely, Andrássy u. 12.	kereskedő	túlélte	Hódmezővásárhely	Hódmezővásárhely	1971
1901	Hódmezővásárhely, Andrássy u. 12.	háztartásbeli	túlélte	Hódmezővásárhely	Hódmezővásárhely	1968.10.
1922.12.16	Hódmezővásárhely, Károly u. 2/b	háztartásbeli	meghalt	-	Theresienstadt	1945.5.12
1925.4.30	Hódmezővásárhely, Andrássy u. 12.	inas	meghalt	-	Theresienstadt	1945.5.9
1891.3.1.	Szeged, Alsó Kikötő sor 10.	tisztviselő	túlélte		Budapest	1950
1903	Szeged, Alsó Kikötő sor 10.	háztartásbeli	túlélte		München	1987
1926	Szeged, Alsó Kikötő sor 10.	tanuló	túlélte	Németország	München	2000 körül
1881	Szeged, Klauzál tér 2.	nyugdíjas	meghalt	-	Budapest	1944
1902	Szeged, Br. Jósika u. 12.	rabbi	Kasztner vonat	Izrael	Izrael	1989
1905	Szeged, Br. Jósika u. 12.	háztartásbeli	Kasztner vonat	Izrael	Holon, Izrael	1998
1928	Szeged, Br. Jósika u. 12.	tanuló	Kasztner vonat	Izrael	Izrael	2012
1930	Szeged, Br. Jósika u. 12.	tanuló	Kasztner vonat	Izrael	Izrael	2015
1874	Szeged, Cserepes sor 9.	háztartásbeli	Kasztner vonat	Szeged	Szeged	1949.11.18
1908	Szeged, Margit u. 28.	rabbi	Kasztner vonat	New York, USA	Brooklyn	1991
1910	Szeged, Margit u. 28.	háztartásbeli	Kasztner vonat	New York, USA	Brooklyn	2000.12.3
1933	Szeged, Margit u. 28.	tanuló	Kasztner vonat	New York, USA	életben	-
1936.4.27.	Szeged, Margit u. 28.	tanuló	Kasztner vonat	New York, USA	Lawrence, Nassau, NY	2016
1939	Szeged, Margit u. 28.	tanuló	Kasztner vonat	New York, USA	NY	2020
1910	Budapest	hivatalnok	Kasztner vonat	Izrael	Nahalal, Israel	1986
1889	Szeged, Deák Ferenc u. 4/c	hivatalnok	túlélte	Kolumbia; Izrael	Jeruzsálem, Izrael	1966
1904	Szeged, Deák Ferenc u. 4/c	háztartásbeli	túlélte	Kolumbia; Izrael	Jeruzsálem, Izrael	1983
1931	Szeged, Deák Ferenc u. 4/c	tanuló	túlélte	Kolumbia; Maryland	életben	-
1936	Szeged, Deák Ferenc u. 4/c	tanuló	túlélte	Kolumbia; Izrael	életben	-
1854	Szeged, Korona u. 8.	főrabbi	meghalt	-	Budapest	1944
1864	Szeged, Korona u. 8	háztartásbeli	túlélte	Szeged	Szeged	1950
1873	Szeged, Margit u. 4.	nyugdíjas gyárigazgató	túlélte	Szeged	Szeged	1949
1885	Szeged, Margit u. 4.	háztartásbeli	túlélte	Szeged	Szeged	1974

Szdl: Szentesi dep. lista (Csongrád megyei levéltár). Szgl: Szegedi gettólista. tt: SzZsHA túlélők törzslapja. VK: Varga Katalin adata. Úk: Új Kelet 1958.1.31. USHMM: United States Holocaust Memorial Museum. Születési és halálozási adatok, zsidó nevek: jewishgen.org (jg); macse.org; familysearch.org; Ábrahám Vera: Szegedi zsidó temetői, SzZsH anyakönyvek. Az adatbázist 2024 júniusi adatok alapján állítottuk össze.

forrás	név	zsidó név	lánykori név	neológ / orthodox	születési hely
LL	X2				
LL, Szgl, tk	ROSENSTOCK Salamon			neológ	Bácspalánka
FJ, Szgl, tk	Dr SCHWARZ Ede	Rafael Jichák		neológ	Burstin, Ukrajna
FJ, Szgl, tk	SCHWARZ Edéné	Perl	RAUSCHNITZ Paula	neológ	Beodra, Szerbia
FJ, LL, Szgl, VK	VARGA Mihály	Jehuda Meir		neológ	Szeged
Szgl, VK	VARGA Mihályné	Hanna	TENNER Karolina	neológ	Szeged
Szgl, VK	VARGA Endréné		SPRINGUT Saba	neológ	Bielitz, Lengyelország
Szgl, VK	VARGA Judit	Ceila		neológ	Szeged
Szgl, VK	VARGA Viktor	Jakov		neológ	Szeged
Szgl, VK	VARGA Lászlóné dr.	Lea	GÁL Lívia	neológ	Szeged
Szgl, VK	VARGA Katalin	Rachel		neológ	Szeged
Szgl, SzZsH ak, tk, VK	VARGA Vidorné	Sosanna	SCHNEER Zsuzsa	neológ	Szeged
Szgl, tk, VK	VARGA Mariann	Mirjam		neológ	Szeged
Szgl, VK	GÁL Miksáné	Szárá	ROTMÜLLER Zsófia	neológ	Kula, Szerbia
Szgl, VK	KERTÉSZ Andorné	Eszter	GÁL Klára	neológ	Lugos, Románia
Szgl, SzZsH ak, tk, VK	SCHNEER Aladár	Avraham		neológ	Békésszentandrás
Szgl, tk, VK	SCHNEER Aladárné	Eszter	GARTNER Etelka	neológ	Nagylak
FJ, Szgl, SzZsH ak, tk	WEISZ Vilmos	Benjamin Zeev		ortodox	Nyíracsád
FJ, Szgl, SzZsH ak, tk	WEISZ Klára	Jáched		ortodox	Szeged
LL	X3				
LL	X4				
FJ, Kl, LL, MSz	Dr SILBERSTEIN Adolf	Aron		neológ	Kunszentmárton
Kl, MSz, jg	Dr SILBERSTEIN Adolfné	Chava	FISCHER Éva	neológ	Budapest
Kl, Msz	SILBERSTEIN Julianna			neológ	Budapest
FJ, HL, LL,	Dr BEREND József	Joszef		neológ	Budapest
Szdl	BEREND Józsefné	Éva	KLEIN Ibolya	neológ	Szegvár
USHMM	KLEIN Lászlóné (?)		ERLICH Karolina	neológ	Szegvár
FJ, LL, Szgl	Dr VAS Ignác			neológ	Dévaványa
FJ, LL, Szgl	Dr VAS Ignácné		WEISZBERGER Szidónia	neológ	Arad, Románia

születés dátuma	lakcím a háború előtt	foglalkozás a háború előtt	sors	háború utáni lakcíme	halál helye	halál ideje
1875.9.6.	Szeged, Szent Mihály u. 6.	gabonakereskedő	túlélte	Szentes	Budapest	1962
1871	Szeged, Br. Jósika u. 12.	kántor	túlélte	Szeged	Szeged	1952
1872	Szeged, Br. Jósika u. 12.	háztartásbeli	túlélte	Szeged	Szeged	1953
1867	Szeged, Aradi u. 2.	gyáros	meghalt	-	Budapest	1945.1.15
1874	Szeged, Aradi u. 2.	háztartásbeli	túlélte	Szeged	Szeged	1952
1901	Szeged, Aradi u. 2.	háztartásbeli	túlélte	London	London	1960 körül
1926	Szeged, Aradi u. 2.	gyári munkás	túlélte	Kanada	Toronto, Kanada	2022
1929	Szeged, Aradi u. 2.	gyári munkás	túlélte	Kanada	Kanada	1980
1912	Szeged, Aradi u. 2.	háztartásbeli	túlélte	Szeged	Szeged	1984
1942	Szeged, Aradi u. 2.	gyerek	túlélte	Szeged	életben	-
1921	Szeged, Aradi u. 2.	háztartásbeli	túlélte	Szeged	Kanada	2000 körül
1943	Szeged, Aradi u. 2.	gyerek	túlélte	Budapest	életben	-
1885	Szeged, Aradi u. 2.	háztartásbeli	túlélte	Szeged	Szeged	1974
1908	Szeged, Aradi u. 2.	háztartásbeli	túlélte	Szeged	Szeged	1964
1883	Szeged, Korona u.	szatócs	túlélte	Szeged	Szeged	1973
1899	Szeged, Korona u.	háztartásbeli	túlélte	Budapest	Budapest	1983
1873	Szeged, Kelemen u. 11.	jegyző, ort. hitközség	túlélte	Szeged	Szeged	1952.5.8
1904	Szeged, Mikszáth K. u. 17.	háztartásbeli	túlélte	Szeged	Szeged	1984.3.
1905	Hódmezővásárhely, Szent István tér 10.	rabbi	Kasztner vonat	Biel	Biel	1970.5.
1917	Hódmezővásárhely, Szent István tér 10.	háztartásbeli	Kasztner vonat	Biel	Vevey	1947
1940	Hódmezővásárhely, Szent István tér 10.	gyerek	Kasztner vonat	Biel	életben	
1905.4.15	Szentes	rabbi	túlélte	Izrael	Izrael	1985
1924	Szentes, Mátyás király út 9. sz.	háztartásbeli	túlélte	Izrael	Izrael	
1899	Szegvár	háztartásbeli	túlélte	Izrael	Izrael	1958
1859	Szeged, Fodor u. 5/a	orvos	meghalt	-	Budapest, Columbus u. 46.	1945.2.6
1881	Szeged, Fodor u. 5/a	háztartásbeli	meghalt	-	Budapest, Columbus u. 46.	1945.2.14

Olosz Levente

Mentési hálózatok szerepe a magyar zsidóság mentésében

Bevezetés

A holokauszt több évtizedes tudományos kutatásában a mentések és ellenállás kérdései, döntően izraeli intézményekhez vagy szervezetekhez kötődve, az emlékezetpolitika szférájában teljesedtek ki. Kiemelkedő példa erre a Jád Vásem intézménye és az általa létrehozott Világ Igaza kitüntetés.[1] A tudományos kutatás az emlékezetpolitikai kliséket csupán az 1970-es évektől kezdte felülvizsgálni, azonban az egyéni, illetve bizonyos csoportok köré épülő hősi mítoszépítés továbbra is a historiográfia domináns áramlata maradt. Ez a tendencia a mai napig megfigyelhető történészi munkákban és emlékezetpolitikai eseményekben. Mark Roseman, az Indiana University professzora, éleslátóan hívta fel a figyelmet erre a jelenségre a mentések új irányvonalairól szóló konferencián.[2] Szerinte a tudósok egészen a közelmúltig leginkább „az emlékezet megmentéséről" beszéltek – vagyis a közvélemény emlékezési igénye határozta meg a mentések kutatását –, szemben „a történelem megmentésével", mely a valós történelmi tények feltárására és megőrzésére törekszik.[3] Ez a megállapítás Magyarország kapcsán is helytálló, mivel itt a semleges államok diplomatáinak mentései kaptak kitüntetett figyelmet, olyannyira, hogy a legfontosabbak nevét (Raoul Wallenberg, Carl Lutz vagy

1 Koepp, Roy G. „Holocaust Rescuers in Historical and Academic Scholarship" in Ari Kohen – Gerald J. Steinacher (szerk.). *Unlikely Heroes: The Place of Holocaust Rescuers in Research and Teaching*, Lincoln – London: University of Nebraska Press, 2019. 17–18. https://doi.org/10.2307/j.ctvd58t29.4

2 Matthäus, Jürgen – Mark Roseman. *Jewish Responses to Persecution: 1933–1938*, Lanham – Boulder – New York – London: Rowman & Littlefield, 2010. https://doi.org/10.5771/9780759119109

3 Richter, Ida. „Tagungsbericht: New Approaches to the Rescue of Jews during the Holocaust: History, Politics, Commemoration" in *H-Soz-Kult*, 2021. május 8. www.hsozkult.de/conferencereport/id/fdkn-127495 letöltve: 2024. június 20.

Friedrich Born) közterületek őrzik. Pedig a Magyarországon tevékenykedett „embermentő" diplomaták esetében is kimutatható az emlékezetpolitika torzító hatása.[4]

Ugyanakkor a közelmúltban megjelent új történelmi kutatások nyomán elindult egy „mentési fordulat", amely a mentések kapcsán olyan kérdésekkel foglalkozik, mint a zsidók aktív szerepvállalása, a szürke zónák, a hálózatok fontossága és a mentések keretezése a háború utáni időszakban.[5] Ezzel a magyarországi mentések történetében is megjelent az a kritikai szemlélet, amely már vizsgálja az egyéni „hősök" mögötti politikai-gazdasági motivációkat, a bemutatja a hálózatok szerepét, valamint árnyalja a hagiografikus életrajzokat.[6] A jelen tanulmány követi az itt kijelölt utat, azáltal, hogy a magyarországi cionisták által kezdeményezett mentések rendszerszintű elemzését tűzte ki célul. Ehhez az elmúlt két évtized egyik legdinamikusabban fejlődő tudományos módszerét, a kapcsolatháló-elemzést hívja segítségül.

A hálózatkutatás önmagában egy komplex terület, amelynek társadalomtudományi alkalmazása is széles körű, interdiszciplináris elméleti és gyakorlati hátteret igényel. Ezért is végzik az ilyen kutatásokat rendszerint kutatócsoportok keretében. A szilárd elméleti háttér és a korlátozott kutatási kapacitás miatt a jelen kutatás a hálózatkutatás legegyszerűbb ágát, a gráfelméletet használja.[7] A gráf egy matematikai struktúra, amely pontokból és élekből áll. A pontok az egyéneket, szervezeteket vagy egyéb, a mentésekben részt vevő entitásokat jelölik, míg az élek a közöttük lévő kapcsolatokat

4 Dick, Michael. „Raoul Wallenberg: The Making of an American Hero" in Kohen – Steinacher, 2019, 110–138. https://doi.org/10.2307/j.ctvd58t29.8

5 Richter, 2021; Middleton-Kaplan, Richard. „The Myth of Jewish Passivity" in Patrick Henry (szerk.). *Jewish Resistance Against the Nazis*, Washsington: Catholic University of America Press, 2014. 3–26; Yehuda Bauer. *Rethinking the Holocaust*, New Haven: Yale University Press, 2002. https://doi.org/10.2307/j.ctt7zswcf.5

6 Kende Tamás. *Embermentés, vagyonmentés, státuszmentés 1944–1945-ben Sztehlo Gábor emlékezetében*, Budapest: Kronosz Könyvkiadó Kft., 2023; Paroz, Jean-François. *Die humanitäre Diplomatie von Carl Lutz und die anderen neutralen Diplomaten in Budapest im Sommer 1944*. Az Andrássy Tudományegyetemen elhangzott előadás leirata. 2022. április 6. 11–15. Erbelding, 2018; Cherry, Robert. „Raoul Wallenberg: Savior of Hungarian Jewry" in *Midstream*, April 1995, 17–21.

7 Társadalomtudományi alkalmazásáról lásd például: Galambosné Tiszberger Mónika. *A hálózatkutatás módszertani vizsgálati lehetőségei – szakirodalmi összefoglalás*, Pécs: Pécsi Tudományegyetem, 2015. 5–8.

jelképezik.[8] A magyarországi cionista mentések esetén a gráfhálózatban az egyes szervezeteket vagy csoportokat pontok jelölik, míg a köztük lévő, éleknek nevezett kapcsolatokat vonalak. Kapcsolatnak minden olyan, fent említett interakció számít (levelezés, személyes találkozó, távirat, ismert telefonbeszélgetés, látogatás), amely a vizsgált időszakban legalább három alkalommal megvalósult két pont között. Természetesen egyes pontok között (például a Mentőbizottság és a Palesztina Hivatal) a három interakció elenyészőnek számított, azonban a háborús állapotokra tekintettel más pontok (például a magyarországi és svájci Hásomer Hácáir közti levelezés) esetében igen komoly kihívást jelentett.

A viszonyok tartalmán a hálózatok kötőerejének „lényegi" sajátosságait kell érteni. Esetünkben ezek az információ, a pénzügyi támogatás és a hatalmi relációk (instrukciók, viták). Információn értendők a politikai kapcsolatok, nyomásgyakorlás, kérések vagy informális kapcsolattartás is. A pénzügyi támogatás nemcsak konkrét pénzösszeg átadásaként értendő, hanem logisztikai segítségként, visszafizetési ígéretként vagy a Háborús Menekültügyi Hivatal (War Refugee Board, WRB)[9] által kiadott tanúsítványok formájában, amelyek lehetővé tették, hogy a szövetséges országokban székelő segélyezési szervezetek saját pénzügyi forrásaikat az ellenséges államokban felhasználják. A hatalmi relációk a hálózatban lévő kapcsolatok azon jellegét jelölik, amelyek az erőforrások, a döntéshozatal és a befolyás elosztását és irányítását érintik. Esetünkben a hatalmi relációk jelölhetik például az instrukciók kiadását, a viták rendezését, a döntéshozatalt, a befolyásgyakorlást és az irányítást.

A kapcsolatok irányítottsága szempontjából esetünkben irányítatlan hálózatról beszélünk, ahol az élek szimmetrikusak, és mindkét irányban létezik kapcsolat a pontok között. A módszertani korlátokból fakadóan az élek súlyozására itt nincs lehetőség, sem dinamikus változók felrajzolására. A megrajzolt és elemzett kapcsolatháló egy statikus, 1944. május és június közötti állapotot mutat. A kapcsolati háló elkészítéséhez a jelzett szervezetek és csoportok korabeli levelezését, szervezetek hivatalos iratait (kommünikék, jelentések, adminisztrációs iratok), elenyésző mértékben visszaemlékezéseket, valamint a kiterjedt történeti feldolgozásokat használom.

8 Barabási Albert-László. *Behálózva. A hálózatok új tudománya,* Budapest: Libri Kiadó, 2013. 12–15.

9 A Franklin D. Roosevelt elnök által 1944 elején létrehozott Háborús Menekültügyi Hivatal azt a feladatot kapta, hogy segítséget nyújtson a tengelyhatalmak civil áldozatainak.

Levéltári dokumentumok alapján egy esettanulmány keretében szemléltetem a hálózat gyakorlati működését. Az esettanulmány a cionista fiatalok magyar–román határon történő illegális határátlépését járja körül, elsősorban a hálózat működésére koncentrálva, de nem törekedve az akció minden részletének elemzésére. A holokauszttal foglalkozó szakirodalom és emlékezetírás számos munkában foglalkozott már az akcióval, rendszert az egyes szereplők vagy bizonyos csoportok perspektívájából szemlélve azt.[10] Ez a tanulmány a tijulról[11] szóló esettanulmányon keresztül kívánja bemutatni a mentőhálózat gyakorlati működését, beleértve az információáramlás és a pénzügyi segélyek közvetítésének mechanizmusait, valamint a felhasznált kommunikációs csatornákat. Emellett igyekszik alátámasztani a hálózatelemzés során felmerült megfigyeléseket, különös tekintettel arra, hogy egy földrajzilag elszigetelt és korlátozott létszámú mentőakció milyen mértékben támaszkodott kiterjedt háttértámogatásra, és ez milyen mértékben járult hozzá a részleges sikerhez.

A hálózatelemzés segítségével elsősorban azokat a fent említett elfogultságokat lehet kiküszöbölni, amely nemcsak az emlékezetpolitikai indíttatású írásokban jelenik meg, de jellegüknél fogva a számos, szaktörténészek által írt életrajzban is előfordulnak. A legjellemzőbb vonulat, hogy mentéseket egyének vagy csoportok kizárólagos kezdeményezéseként vagy egyenesen hősi cselekedetének állítják be. Ettől eltérően a hálózatelemzés, makroperspektívát használva, a mentések összetettségére mutat rá, amelyben nem egy adott személy vagy csoport bátorsága, kezdeményezőkészsége vagy értékes egyéni tulajdonsága a meghatározó, hanem kapcsolatrendszerének kiterjedtsége, illetve azon belül elfoglalt súlya. Ebből a szempontból a hálózatelemzéssel azt kívánom bizonyítani, hogy a magyarországi zsidómentő akciók nem egyének

10 Ronén, Ávihu. *Harc az életért: Cionista (Somér) ellenállás Budapesten – 1944,* Budapest: Belvárosi Könyvkiadó, 1998; Tibori Szabó Zoltán. *Élet és halál mezsgyéjén: Zsidók menekülése és mentése a magyar–román határon 1940–1944 között,* Kolozsvár: Magyar Művelődési Intézet, 2001; Finkelstein Arnold Dávid. *Fénysugár a borzalmak éjszakájában. Kortörténet,* Tel-Aviv: A. Finkelstein, 1958; Sziszkoszné Halász Dorottya. „Láthatatlan falak: Az amerikai Háborús Menekültügyi Hivatal illegális határátlépést segítő tevékenysége a magyar holokauszt idején" in Buhály Attila, et. al. (szerk.). *Falak és választóvonalak a történelemben,* Nyíregyháza: Nyíregyházi Főiskola, 2014.

11 A héber szavakat a mai izraeli kiejtést követve fonetikusan átírva használom, ami alól kivételt képeznek a személynevek, ezzel együtt maradhatnak következetlennek tűnő döntések, de nincs egységesen elfogadott átírási szabály, amelyet alkalmazni lehetne.

elszigetelt erőfeszítésein alapultak, hanem több szereplő összehangolt munkájából bontakoztak ki. A kutatás során az is körvonalazódott, hogy egyes csoportok és személyek (például Saly Mayer) a korábban feltételezettnél jóval nagyobb mértékben járultak hozzá a mentéshez és segélyezéshez, míg mások (mint Carl Lutz vagy Krausz Miklós) szerepét eltúlozták.

Szereplők és kapcsolatok jellege (pontok és élek)

A kapcsolatháló szereplői mindazon lokális és nemzetközi zsidó, cionista szervezetek, intézmények, diplomáciai kirendeltségek, kormányszervek és egyéb entitások, amelyek közvetetten vagy közvetlenül (két kapcsolati pontig) hozzájárultak a mentésekhez. A következőkben bemutatom a hálózat legfontosabb szereplőit és azokat a történeti feldolgozásokat vagy levéltári forrásokat, amelyek alapján kapcsolatrendszerüket feltérképeztem.

Az elemzés központi szervezeti magja a magyarországi cionista mozgalom, amely néhány ezer tagot számláló, intézményileg és szervezetileg széttagolt csoportot alkotott. A Magyar Cionista Szövetséghez (MCSZ) három nagy párt tartozott (a szocialista Ichud, a polgári Klál, vagyis általános cionisták és a vallásos cionisták, a Mizráchi), miközben a jobboldali Zeev Jabotinsky pártjának magyarországi fiókszervezete nem volt részese a központi szervezetnek. Meghatározó helyet foglaltak el az ifjúsági mozgalmak *(hálucok)*, amelyek tagjai a legteljesebb mértékben tették magukévá a cionista eszmét, rendszeresen összejöveteleken vettek részt, és ténylegesen is készültek Palesztinába kivándorolni. Ezek a legtöbbször kapcsolódtak az egyes pártokhoz: az Ichudhoz legközelebb állt a Dror Hábonim, az Általános cionistákhoz a Hánoár Hácioni, a Mizráchihoz a Bné Ákivá, a jobboldali párt ifjúsági szervezete pedig Betár néven volt ismert. A legerősebb ilyen csoportosulás a forradalmi-szocialista nézeteket valló Hásomer Hácáir volt, amely politikailag elkülönült az előzőektől, illetve a Mákábi Hácáir, mely 1941-től honosodott meg csak az országban, amikor a csoport szlovákiai tagjai ide menekültek. A hivatalosan működő MCSZ és a félillegálisan tevékenykedő haluci csoportok egy másik, titkos szervezetet is fenntartottak. A Budapesti Zsidó Segély és Mentőbizottság lengyelországi és szlovákiai menekülteknek nyújtott segítséget, miközben a háborús viszonyok között rendszeres levelezést és pénzügyi forgalmat bonyolított le az egyes nemzetközi cionista intézményekkel. Kiemelt intézményként működött még a Palesztina Hivatal, amely a Zsidó Ügynökséghez tartozott, és a palesztinai

kivándorlási engedélyek elosztásáért felelt.[12] Ügyvezető igazgatója, Krausz Miklós sok konfliktusba keveredett a különböző pártokból delegált Palesztina Bizottság tagjaival, akik felügyeleti jogkörrel rendelkeztek az intézmény fölött. Magyarországot illetően még fontos kiemelni a német megszállást követően a hitközségi intézményi vezetőkből kinevezett Központi Zsidó Tanácsot, illetve a Kolozsváron működő Mentőbizottságot. A magyarországi Ortodox Mentőbizottság összeköttetésben állt több, Svájcban székelő szervezettel, és az Egyesült Államokban szervezett ortodox Váádát Hácálával. Az ortodox mentőhálózat elsősorban arra törekedett, hogy a közösség magas presztízsű elöljáróit a németek által megszállt területekről kimenekítse.

A környező országok kapcsán kiemelendő a Pozsonyban hivatalosan kinevezett Zsidó Központ, illetve a földalatti ellenállást kifejtő, főként cionistákból álló Munkacsoport. Utóbbi két kiemelkedő vezetője, Gisi Fleischmann és Michael Dov Weissmandl volt. Bukarestben a Romániai Zsidók Központja mellett, a féllegális státuszba került Palesztina Hivatal Abraham Leib Zissu vezetésével (ez szinte teljes átfedést mutatott az 1944 januárjában Zissu által életre hívott Cionista Végrehajtó Bizottsággal).[13] A kivándorlási hivatal adott működési teret az Észak-Erdélyi Zsidó Menekültek Segélyezési Bizottságának is, amelyet a gettósítások elől Kolozsvárról Bukarestbe menekült Marton Ernő vezetett.[14] Romániában Tordán és Aradon is működött egy-egy jelentősebb, illetve a határhoz közeli településeken több kisebb, az illegális határátlépést és menekülteket segítő mentőbizottság vagy két-három személyből álló csoport.

A háború idején semleges országok (Svájc, Svédország, Portugália, Spanyolország, Vatikán) diplomáciai missziókat tartottak fent Magyarországon, amelyek szintén egy bizonyos időpontban csatlakoztak a mentési műveletekhez. Az elemzés időpontjában azonban csupán a svájci és svédországi diplomáciai misszió, illetve a Nemzetközi Vöröskereszt Bizottság (ICRC) szerepe észlelhető.[15] A diplomáciai missziók elsősorban a küldő ország külügyminisztériuma

12 Központi Cionista Levéltár. L15-787. A Budapesti Palesztina Hivatal és társintézményei közti levelezés.

13 Vago, Bela. „The Ambiguity of Collaborationism: The Center of the Jews in Romania (1942–1944)" in Michael Robert Marrus (szerk.). *The Nazi Holocaust: The Victims of the Holocaust*, Volume 2, Berlin, New York: K. G. Saur, 1989. 697, 711–712.

14 A szervezet iratainak helye: The Strochlitz Institute of Holocaust Studies – University of Haifa (SIHS). Marton Ernő gyűjtemény, 23. doboz.

15 Tschuy, Theo. *Becsület és bátorság. Carl Lutz és a budapesti zsidók*, Budapest: Well-Press Kiadó Kft., 2002; Ben-Tov, Arieh. *Holocaust. A Nemzetközi Vöröskereszt és a magyar*

és kormánya akaratát teljesítették. Figyelmet érdemel az El Salvador svájci követségén tevékenykedő, erdélyi származású diplomata, George Mantello, aki a dél-amerikai védlevelek terjesztésében játszott jelentős szerepet.[16]

Nemzetközi perspektívából nézve is kiemelkedő szerepet játszottak az embermentésben az egyes zsidó vagy kifejezetten cionista szervezetek. A segélyezéssel foglalkozó American Jewish Joint Distribution Committee (Joint) európai központja Svájcban volt, Saly Mayer vezetésével.[17] A zsidó nép „diplomáciai karjaként" is emlegetett svájci alapítású, de cionista kötődésű Zsidó Világkongresszus kifejezetten az egyes államokban élő zsidó közösségek politikai képviseletére rendezkedett be. Szintén Genfben tevékenykedett Nathan Schwalb, a Cionista Világszervezet Hehéluc irodájának vezetője. A Hehéluc mozgalom a szocialista és pionír irányzatú ifjúsági cionista csoportok ernyőszervezeteként működött, így Schwalb tartotta a kapcsolatot a haluci csoportokkal egész Európában. Földrajzi és politikai értelemben is közeli munkatársa volt a legnagyobb haluci mozgalom, a Hásomer Hácáir svájci irodáját vezető Heini Bornstein. Ezeken kívül Svájcban több ortodox és cionista ideológiai tengely között elhelyezkedő segélyezési és mentési szervezet működött (RELICO, Águdát Jiszráel, Ładoś-csoport, HIJEFS stb.)[18]

A cionizmussal közvetlenebb kapcsolatot jelentett a mozgalom irányító szervének, a Zsidó Ügynökségnek a genfi irodája, amelyet Chaim Pozner és Richard Lichtheim vezetett.[19] A Zsidó Ügynökség Isztambulban is fenntartott egy összekötő irodát, amely valójában egy közel két tucat személyt magába foglaló, álcázott Mentőbizottságként működött. A mentési munka Menachem Bader, Vania Pomerantz, Joseph Goldin, Ehud Avriel, Zeev Schind és Eliyahu Golomb kezében összpontosult, és két formában nyilvánult meg: „kis mentések" (pénz, hamis igazolványok, élelmiszer, ruházat, gyógyszerek csempészése) és „nagy mentések" (zsidók kimenekítése megszállt területekről,

zsidóság a második világháború alatt, Budapest: Dunakönyv Kiadó, 1992.

16 Kranzler, David. *The Man Who Stopped the Trains to Auschwitz: George Mantello, El Salvador, and Switzerland's Finest Hour*, Syracuse, NY: Syracuse University Press, 2000.

17 Bauer, Yehuda. *American Jewry and the Holocaust: The American Jewish Joint Distribution Committee, 1939–1945*, Detroit: Wayne State University Press, 1981.

18 Kranzler, 2000, 15–18.

19 Jád Vásem Levéltár (YVA), Chaim Pazner Archívum: Az Erec Jiszráel Zsidó Ügynökség képviselője Svájcban a második világháború alatt, 12.; Kirchner, Andrea. *Emissär der jüdischen Sache: Eine politische Biografie Richard Lichtheims*, Schriften des Dubnow-Instituts, Band 035, Göttingen: Vandenhoeck and Ruprecht, 2023.

például gyermekmentő programok és váltságdíjtervek, mint a híres „vérért árut" terv". Az isztambuli Mentőbizottság a török politikai érdekeket figyelembe véve egyensúlyozott, és közben aktív kapcsolatot ápolt a brit és amerikai hírszerzőkkel, valamint diplomatákkal is.[20] Fontos még megemlíteni a Zsidó Ügynökség Jeruzsálemben található központját és a hozzájuk kötődő politikai-diplomáciai osztályokat. A Mentőbizottságot (hivatalosan: Bizottság az Elfoglalt Európa Zsidóiért) Jeruzsálemből Yitzhak Gruenbaum fogta össze, a Zsidó Ügynökség mentésekre, bevándorlásra és Palesztina jövőjére kiterjedő külpolitikai munkát pedig Moshe Shertok irányította.

Mind a cionista szervezetek, mind a nyugati szövetséges államok menekültjeit segítő csoportok kihasználták a semleges országok által biztosított diplomáciai mozgásteret. Mind közül kiemelkedik a Franklin D. Roosevelt elnök által 1944 januárjában életre hívott Háborús Menekültügyi Hivatal, amelyet kifejezetten azzal a céllal hoztak létre, hogy megmentse a háborús ellenség által veszélyeztetett civilek életét.[21] Magyarország német megszállását követően többnyire magyar emigránsokból jött létre Zürichben a Svájci Segélybizottság a Magyarországi Zsidókért [Schweizerisches Hilfskomitee Für die Juden in Ungarn, SHC] nevet viselő szervezet, Bányai Mihály vezetésével.[22]

A zsidó szervezetek főként Svájcban és Törökországban tömörültek, és bár közös céljuk az embermentés volt ideológiai nézetkülönbségeik és személyes ellentéteik gyakran akadályozták a zökkenőmentes együttműködést. Példaként említhető a Joint és az Águdát Jiszráel, amelyek nem tudták összeegyeztetni tevékenységüket.

20 Friling, Tuvia. *Arrows in the Dark: David Ben-Gurion, the Yishuv Leadership, and Rescue Attempts During the Holocaust*, Vol. 1, Madison: University of Wisconsin Press, 2005. 130–260.

21 Erbelding, Rebecca. *Rescue Board: The Untold Story of America's Efforts to Save the Jews of Europe*, New York: Doubleday, 2018. 273.

22 Franklin D. Roosevelt Presidential Library and Museum (FDRPLM). A Háborús Menekültügyi Bizottság iratai, 1944–1945.

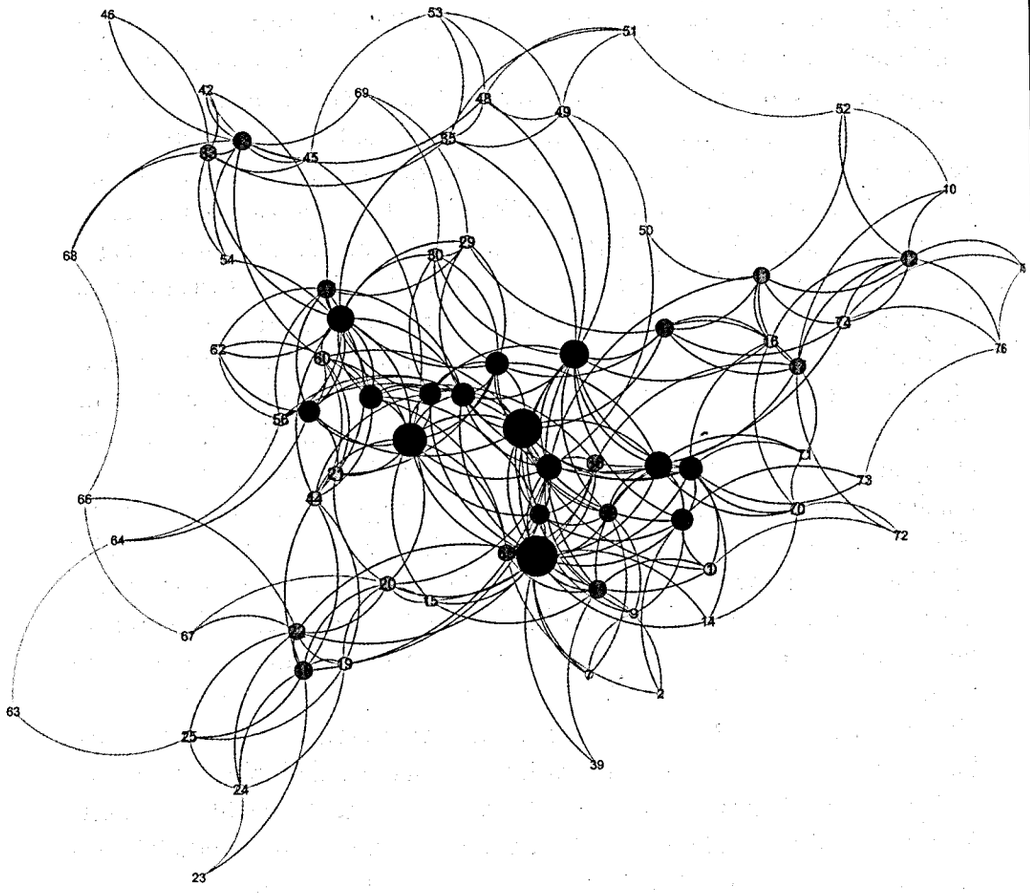

1. ábra

0 - Budapesti Zsidó Segély és Mentőbizottság
1 - Hánoár Hácioni – Budapest
2 - Bné Akiba – Budapest
3 - Dror-Hábonim - Budapest
4 - Mákábi Hácáir - Budapest
5 - Hásomer Hácáir - Budapest
6 - Palesztina Hivatal - Budapest
7 - Zsidó Központ - Pozsony
8 - Munkacsoport - Pozsony
9 - Mákábi - Pozsony
10 - Romániai Zsidók Központja – Bukarest
11 - Palesztina Hivatal - Bukarest
12 - Észak-Erdélyi Zsidó Menekültek Segélyezési Bizottsága - Bukarest
14 - Kolozsvári Zsidó Tanács - Kolozsvár
15 - Központi Zsidó Tanács - Budapest
16 - Tordai Mentőbizottság - Torda
17 - Aradi Mentőcsoport - Arad
18 - Svájc budapesti nagykövetsége
19 - Svájci Követség Idegen érdekeket képviselő osztálya (Lutz) - Budapest
20 - NKVB budapesti delegációja (Bavier, Born) - Budapest
21 - NKVB központja - Genf

22 - Svédország budapesti nagykövetsége
23 - Portugália budapesti nagykövetsége
24 - Spanyolország budapesti nagykövetsége
25 - Vatikán budapesti Nagykövetsége
26 - JDC Svájci irodája (Saly Mayer) - Genf
27 - WJC svájci irodája (Riegner) - Genf
28 - Cionista Világszervezet HeHalutz Osztálya (Schwalb) - Genf
29 - Zsidó Ügynökség Központja - Jeruzsálem
30 - Zsidó Ügynökség Mentőbizottsága - Jeruzsálem
31 - Zsidó Ügynökség svájci irodája (Lichtheim) - Genf
32 - Zsidó Ügynökség - Mentőbizottság – Isztambul
33 - WRB Központ - Washington
34 - WRB svájci irodája (McClellend) - Bern
35 - WRB törökországi irodája (Hirschmann) - Ankara
36- Ortodox Mentőbizottság - Budapest
37 - Haluci mozgalmak kooperációja (Bukarest)
38 - Hasomer Hácáir svájci irodája (Bornstein) - Genf
39 - Bétár - Budapest
41 - Magyar Cionista Szövetség - Budapest
42 - WJC Központja -New-York
43 - Egyesült Államok State Department – Washington
44 - Svájc Szövetségi Külügyminisztériuma - Genf
45 - JDC - Központ - New York
46 - Egyesült Államok Pénzügyminisztériuma - Washington
48 - Egyesült Államok törökországi nagykövetsége - Ankara
49 - Törökország Külügyminisztériuma és kormányszervek – Ankara
50 - Törökország budapesti nagykövetsége - Budapest
51 - Románia törökországi nagykövetsége - Ankara
52 - Románia Külügyminisztériuma és kormányszervei – Bukarest
53 - JDC törökországi irodája (Reuben Resnik) - Ankara
54 - Union of Orthodox Rabbis, Központja - New York
55 - HIJEFS (Sternbuch) - Genf
56 - El Salvadore konzulátusa (Mantello) - Genf
58 - Hásomer Hácáir Szlovákia (Egon Roth) - Pozsony
59 - SHC, Zürich (Bányai)
60 - Egyesült Államok svájci nagykövetsége – Genf
61 - Palesztinai Hivatal, Svájc (Pozner) – Bern
62 - RELICO (Silberschein) - Genf
63 - Szentszék Államtitkársága - Vatikán
64 - Szentszék svájci nagykövetsége (Bernadini) – Bern
65 - JDC Magyarország (Blum) - Budapest
66 - Svédország Külügyminisztériuma - Stockholm
67 - Svédországi Vöröskereszt magyarországi delegációja (Langlet, konzul) - Budapest
68 - WRB svédországi delegátusa (Olson) - Stockholm
69 - Egyesült Királyság Külügyminisztérium, London
70 - Dror-Hábonim előőrs (Ganz, Arányi) - Kolozsvár
71 - Hásomer Hácáir előőrs (Bensalom, Alpan) - Nagyvárad
72 - Hánoár Hácáir előőrs (Levi) - Nagyvárad
73 - Mákábi Hácáir előőrs (Dijósi) - Békéscsaba
74 - Segélyező csoport - Temesvár
75 - Segélyező csoport - Belényes
76 - Segélyező csoport - Gyanta

Gráfelemzés

A gráfban a szervezetek nemzetközileg elfogadott rövidítéseit használtam (WJC, JDC, SHC), és ahol lehetséges volt, feltüntettem a szervezetek, irodáik és delegátusaik székhelyét is. A hálózat *(1. ábra)* 73 pontból és 286 élből áll. Összesen ennyi szervezet, csoport és személy azonosítható,[23] akik az adott időszakban valamilyen módon részt vettek a magyar zsidók megmentésére tett erőfeszítésekben. A 286 él egy sűrű hálózatra utal, amelyben egyes pontok kiterjedt kapcsolati tőkével rendelkeztek. Az élek típusa alapján különbséget tehetünk szervezeti és személyi kapcsolatok között. A szervezeti kapcsolatok formálisabbak és stabilabbak lehettek, míg a személyi kapcsolatok rugalmasabbak voltak, és gyorsabb reakcióidőt tettek lehetővé.

A hálózatban az átlagos fokszám 7,836, vagyis egy átlagos pontnak körülbelül 8 kapcsolata van a hálózaton belül. Ez a fokszámeloszlás a hálózat sűrű kapcsolatrendszerét tükrözi. A fokszámértékek 1-től 24-ig terjednek. A fokszámeloszlás azt mutatja, hogy a legtöbb pont 1 és 12 közötti fokszámmal rendelkezik. A pontok többsége közepes fokszámú, néhány pont pedig magasabb fokszámú (22–24). A fokszámeloszlásból a hosszú farok mintája rajzolódik ki. Ez gyakran jellemző a skálafüggetlen hálózatokra, ahol néhány csomópont (hub) kiemelkedően sok kapcsolattal rendelkezik. A skálafüggetlen hálózatok elmélete szerint ezek a csomópontok alkotják a hálózat strukturális alapját, és eltávolításuk a hálózat széteséséhez vezethet.[24]

Ez alapján elmondható, hogy a magas fokszámú csomópontok kulcsfontosságú szereplők a hálózatban, akiknek kiemelkedő szerepük volt a mentésekben. Sőt, gyanítható, hogy kiesésük a mentések egészének sikerét veszélyeztették volna. A három legfontosabb csomópont a Budapesti Mentőbizottság, a genfi székhelyű Nathan Schwalb és a Joint svájci irodája, amelyet Saly Mayer vezetett. A Mentőbizottság súlya egyfelől a hálózat magyar zsidókra koncentráló fókuszpontjából adódik, másfelől viszont annak a széles körű futárszolgálatnak, amelyet 1942-től fokozatosan épített ki a szervezet

23 A szervezetek és köztük lévő kapcsolatokat elsősorban a tanulmányban is sűrűn idézett történeti feldolgozásokból azonosítottam. Itt kiemelkedik Rebecca Erbelding, David Kranzler, Arieh Ben-Tov vagy Asher Cohen könyve. Emellett számos izraeli levéltárban fellelhető levelezéseket, dokumentumokat és jelentéseket használtam, amelyek közül a legfontosabbak: Jád Vásem Levéltár, Moreset-Jád Jári Levéltár, Massuah Levéltár, Ghetto Fighters' House Museum and Archive.

24 Barabási, 2013, 125–126.

központi figurája, Springmann Samu személye.[25] A hálózat emellett alátámasztja azokat a korábbi megfigyeléseket, amelyek Nathan Schwalbot információs csomópontként jellemezték. Ahogy azt a neves amerikai történész, David Kranzler találóan megjegyezte, „tapasztalata és széles kapcsolati hálója miatt Schwalb biztosan az egyik legjobban tájékozott személy volt a zsidók helyzetéről Szlovákiában és Magyarországon".[26] Mindazonáltal Saly Mayer központi szerepét ez idáig inkább mellőzték a téma ismerői.[27] A hálózatelemzés rávilágít, hogy Saly Mayer kapcsolati hálója meglehetősen kiterjedt volt: nemcsak Magyarországon, de Svájcban és az Egyesült Államokban is számos szervezettel állt összeköttetésben. A kapcsolatok számát tekintve Saly Mayert követi a Zsidó Ügynökség törökországi Mentőbizottsága 16 csomóponttal, majd sorrendben a magyarországi Hásomer Hácáir, a WRB svájci delegátusa, McClelland és a pozsonyi Munkacsoport.

Az átmérő (diaméter) értéke 6, ami azt jelenti, hogy a hálózat két legtávolabbi pontja között a leghosszabb út hat lépésből áll, vagyis bármely két szereplő között legfeljebb hat kapcsolaton keresztül lehet összeköttetést találni. Ez arra utal, hogy a zsidómentő hálózat viszonylag kompakt volt, és az információ vagy erőforrások gyorsan terjedhettek a szereplők között. A kis átmérő arra is utal, hogy a hálózatban nem voltak elszigetelt csoportok vagy távoli szereplők, ami hatékony együttműködést tett lehetővé a mentési műveletek során. Mindezek alapján elmondható, hogy a magyar–román határ mentén működő, ad hoc módon összeállított kis mentőcsoportok is két-három lépés közelségben álltak a nagy nemzetközi zsidó szervezetektől, és öt-hat lépésre a szövetséges hatalmak döntéshozóitól. Ha figyelembe vesszük a háborús állapotokat, a rövid távolságokat rendkívül figyelemreméltó eredményként értékelhetjük.

Mindeközben a sugár értéke 4, ami a hálózat központi pontjától mért legnagyobb minimális távolságot jelenti. Egy pontból egy másik pontba pedig

25 Révész, Peretz. *Standing Up to Evil: A Zionist's Underground Rescue Activities in Hungary*, Jerusalem: Yad Vashem, 2019. 100, 144.

26 Kranzler, 2000, 23.

27 Ez idáig egyedül Yehuda Bauer szentelt külön figyelmet Saly Mayer személyének, a magyar holokausztkutatás jellemzően csak a Mentőbizottság kapcsán tesz említést róla, azt is főként az 1944 nyarán zajló tárgyalások kapcsán. Mindeközben Mayer kapcsolatot tartott a magyarországi Jointtal, a Pesti Izraelita Hitközség vezetőivel és néhány ortodox vezetővel is. Bauer, Yehuda. „'Onkel Saly' – Die Verhandlungen des Saly Mayer zur Rettung der Juden 1944/45" in *Vierteljahrshefte für Zeitgeschichte* 25, 1977, 188–219.

átlagosan három lépésre volt szükség. Ezek az eredmények összességében azt mutatják, hogy a hálózat viszonylag jól szervezett és összekapcsolt volt, és az egyes pontok között többé-kevésbé rövid utak húzódtak, ami kedvezett a hatékony kommunikációnak és információáramlásnak. Ezek a számítások mindeközben történelmi forrásokban is megfigyelhetők. 1944 júliusában például Washingtonban, a Külügyminisztérium és a Háborús Menekültügyi Bizottság vezetőinek továbbítottak első kézből kapott információkat arról, hogy „egy földalatti mozgalom embereket juttat át Magyarországról Romániába".[28]

A hálózatban a pontok kiterjedt földrajzi eloszlást mutatnak *(2. ábra)*. Ez alapján elmondható, hogy a magyar zsidók mentéséhez, illetve segélyezéséhez három kontinens tíz országában működő szervezetek, állami intézmények, diplomáciai missziók és egyének járultak hozzá. Egy transznacionális hálózat épült ki, amelynek gyökerei jóval az elemzett időszak előttre nyúlnak vissza.[29] Természetszerűleg a legtöbb pont Magyarországon helyezkedett el (23), szorosan követi Svájc (15) és Románia (13), majd Törökország (6). Szlovákia csak négy ponttal képviselteti magát, bár ezek jelentős súllyal bírtak a hálózaton belül. A mentésekben közvetlenül elsősorban a magyarországi, romániai és kisebb részben szlovákiai pontok játszottak szerepet. Svájc és Törökország az információ és pénzügyi-logisztikai támogatás csatornái voltak, amelyeket a palesztinai brit mandátumban székelő cionista központ, az Amerikai Egyesült Államok intézményei, illetve a semleges államokból juttattak a célországokba.

https://or-zse.hu/holokauszt-80-kotet-oloszl-illusztraciok/
2. illusztráció
Kedves Olvasó! Telefonja kameráját tartsa a négyzetre, a megjelenő linkre rábökve megjelenik az ábra.

28 YVA-P.12-87/33–34.

29 Az elemzés nem vállalkozhat a felvetett transznacionális hálózat teljességének elemzésére, illetve időbeni változásának nyomon követésére, de a szakirodalom alapján könnyen feltételezhetjük, hogy a hálózat kezdetei Gerhart Riegner és a Lagos-csoport tevékenységében gyökereznek. Erbelding, 2018, 20–22.; Kranzler, 2000, 21–23.; Moorhouse, Roger. *The Forgers: The Forgotten Story of the Holocaust's Most Audacious Rescue Operation*, New York: Basic Books, 2023. 41–80.

A szervezeti típusok csoportosítását bemutató hálózat *(3. ábra)* különböző színekkel ábrázolja a mentési hálózatban részt vevő szereplőket. A színek és típusok közötti különbségek alapján látható, hogy a hálózat gerincét a cionista intézményrendszer alkotta. Ezek a szervezetek voltak a legaktívabbak és a legjobban kapcsolódó csomópontok a hálózatban, amelyek központi szerepet játszottak a mentési akciók koordinálásában és végrehajtásában. Szorosan kapcsolódtak hozzájuk a nemzetközi zsidó lobbi- és segélyszervezetek (SHC, WJC, JDC), amelyek a nemzetközi támogatások megszerzésében, továbbjuttatásában és koordinálásában jeleskedtek. Az ortodox mentési és segélyszervezetek az ortodox közösségeket fűzték egybe, elsősorban specifikusan ezeket a csoportokat célozták meg. Figyelemre méltó azonban a cionista hálózattal alstruktúrákban fenntartott szoros kapcsolatuk. Ez azt mutatja, hogy volt átjárás a sokszor antagonisztikusnak mutatkozó haszid-ortodox körök és a cionista szerveződések között, illetve együttműködésük a hatékonyságukat növelte. Erre egyebek között az eredményességük is bizonyíték. A hálózatban leginkább elszigetelt csoport a helyi, többnyire a politikai hatalomtól függő zsidó szervezetek és intézmények (zsidó tanácsok) voltak. Minden bizonnyal részben ennek is betudható, hogy a német megszállás után választott stratégiáik rendre kudarccal végződtek. Ezek a csoportok továbbra is a magyar politikai elittel és a hatóságokkal fenntartott kapcsolataikra alapozva határozták meg stratégiájukat, vagyis tőlük várták a megoldást.[30]

https://or-zse.hu/holokauszt-80-kotet-oloszl-illusztraciok/
3. illusztráció
Kedves Olvasó! Telefonja kameráját tartsa a négyzetre, a megjelenő linkre rábökve megjelenik az ábra.

A hálózatban a kapcsolatokat öt típusba soroltam *(4–5. ábra)*. A típusok és azok százalékos eloszlásuk a következő: Információ (36,36%); Információ, Pénzügyi támogatás (22,03%); Információ, Pénzügyi támogatás, Hatalmi

30 Kádár Gábor és Vági Zoltán. „Compulsion of Bad Choices – Questions, Dilemmas, Decisions: The Activity of the Hungarian Central Jewish Council in 1944" in András Kovács, Michael Miller (szerk.). *Jewish Studies at the Central European University*, Vol. 5, Budapest: Central European University Press, 2009.

viszony (20,28%); Információ, Hatalmi reláció (14,69%); Hatalmi reláció (1,05%). A besorolás alapján az információs kapcsolat dominanciája (36,36%) tűnik ki. Ez alapján megállapítható, hogy az információmegosztás kulcsszerepet játszott a hálózat működésében, és döntő hatással volt a döntéshozatalra. A második leggyakoribb kapcsolattípus az információ és pénzügyi támogatás kombinációja (22,03%), valamint az információ, a pénzügyi támogatás és a hatalmi reláció kombinációja (20,28%). Ez arra utal, hogy a pénzügyi erőforrások és a többféle erőforrást és kapcsolatot integráló együttműködések játszották a másik, szintén fontos kritikus szerepet a hálózatban. A komplex kapcsolati struktúrák, amelyek információt, pénzügyi támogatást és hatalmi relációkat egyaránt magukban foglalnak, jelentősen hozzájárultak a mentési tevékenységek hatékonyságához és sikerességéhez. Mindezek alapján megállapítható, hogy a többdimenziós kapcsolatok jobban támogatták a hálózat működését.

https://or-zse.hu/holokauszt-80-kotet-oloszl-illusztraciok/
4. illusztráció
Kedves Olvasó! Telefonja kameráját tartsa a négyzetre, a megjelenő linkre rábökve megjelenik az ábra.

Esettanulmány: a tijul

A magyarországi cionista mozgalom a német megszállást követően három, korábbról elsajátított megküzdési és túlélési stratégia mentén indult el.[31] A cionista szervezet feje, Komoly Ottó a magyar politikai elittel próbált kapcsolatba lépni, őket meggyőzni a gettósítás, de főként a deportálások szükségtelenségéről. A Mentőbizottság két vezető személyisége, Joel Brand és Kasztner Rezső a megszálló németekkel lépett kapcsolatba, és a szlovákiai Munkacsoport tapasztalataiból merítve az SS-t kívánta megvesztegetni azért, hogy a deportálásokra ne kerüljön sor, illetve, hogy a palesztinai bevándorlási

31 A magyar cionisták ezeket a stratégiákat a háború első éveiben alakították ki, párhuzamosan az európai és magyarországi zsidóüldözés fokozódásával. Lásd: Olosz Levente. „Lojalitástól az ellenállásig. A magyarországi cionista mozgalom mentési stratégiájának alakulása 1944-ben" in *Századvég* 40/2, 2024. (megjelenés alatt)

engedély tulajdonosainak szabad utat biztosítsanak. A lengyel és szlovákiai tagokkal kibővült cionista ifjúsági csoportok az addig elsajátított illegális technikákat részesítették előnyben. Legfontosabb mind közül az irathamisítás, aminek keretében a tagokat – hamisított keresztény iratokkal – fedett keresztény identitáshoz juttatták, így kivonhatták magukat a zsidóellenes rendelkezések hatálya alól.[32] Emellett bunkerek építésével is próbálkoztak, bár ekkor még ezen a téren nem jártak sikerrel.[33]

A halucok számára a legkedvezőbb menekülési útvonalnak a Szlovákiába történő visszaszökés *(retijul)*, de még inkább a Románia irányába történő illegális határátlépés tűnt (kódnevén: *tijul* vagy *enzer tijul*). Nemcsak azért, mert arról értesültek, hogy ekkor a szomszédos államban némileg enyhébb elbánásban részesítik a zsidókat, hanem mert Bukarest és a közeli Constanța kikötője a háború alatt a palesztinai kivándorlás legfontosabb csomópontja volt.[34] A héber kirándulás, vagyis tijul kódnéven folytatott művelet kizárólag saját, cionista eszmével felvértezett tagjaik kimenekítését szolgálta, vagyis önmentésként tekinthető.[35] A gettósítások előrehaladtával Észak-Erdély határ menti településeiről spontán módon vette kezdetét az ott élő mobilisabb, jobb kapcsolatokkal rendelkező zsidók illegális határátkelése.[36] A halucok és az észak-erdélyi zsidók menekülése több ponton keresztezte egymást, bizonyos helyeken együttműködésre, keresztsegélyezésre, de akár konfliktusokra is sor került. A tijul ezért is kiváló tárgya az esettanulmánynak, ugyanis pontosan

32 Cohen, Asher. *The Halutz Resistance in Hungary, 1942–1944*, Boulder, CO: Social Science Monographs, 1986. 54–154; Braham, Randolph L. *A népirtás politikája: a holocaust Magyarországon*, Budapest: Belvárosi Kiadó, 1997. 1012–1121.

33 Lengyel területekről érkezett halucok hozták magukkal a bunkerépítések ötletét, amely ténylegesen azt jelentette, hogy romos házakban, pincékben, elhagyatott vagy kevéssé látogatott, Budapest közelében található épületekben, objektumokban (alagutak, temetők) vagy természeti képződményekben (barlangok, járatok) alakítanak ki búvóhelyet. Olyan bunkerek kialakítása, mint a lengyel területeken, amelyekbe élelmet vagy fegyvert tudtak volna hosszú távon tárolni, és lehetőséget biztosított volna a háború végének kivárására, az első hónapokban rendszerint megbukott. A bunkerek 1944 nyarától, de leginkább a nyilas hatalomátvétel után értékelődtek fel, amikor több ilyent sikerült kialakítani. Igaz, hogy a hatóságok közülük többet felfedeztek, néhányban a cionista fiatalok vagy bújtatott zsidók sikeresen rejtőzködtek a háború végéig.

34 Chioveanu, Mihai. „The paper solution: Jewish emigration from Romania during the Holocaust" in *Studia Politica: Romanian Political Science Review* 9/3, 2009, 425–444.

35 Novák Attila. „Ellenállás vagy önmentés? Adalékok az 1944-es magyarországi cionista ellenállás problémájához" in *Századok* 141/1, 2007, 156.

36 Tibori, 2001, 76–80.

megvilágítja azt a folyamatot, amelyben a több kontinensen átnyúló mentési hálózatok együttműködtek a halucok, majd az észak-erdélyi zsidók illegális határátlépésének elősegítéséért.

A tijul, mint a határon át történő szökés és csempészés ötlete, nem 1944 márciusában született. Annak pénzügyi és logisztikai struktúrái 1942-től folyamatosan épültek ki. Ekkor a magyarországi cionisták a nácik által megszállt osztrák, lengyel majd csatlós szlovák területekről menekülő zsidókat segítették át a zsidók számára viszonylagos háborítatlanságot ígérő Magyarországra. A művelet a menekültek határon történő átjuttatására, elhelyezésére, pénzügyi és egyéb segélyezésére terjedt ki. A tevékenység organikusan fejlődött ki.[37] Kezdetben a halucok segítettek átjutni a szlovák határon a mozgalmi társaiknak, illetve a Brand házaspár lakása vált a menekültek fogadóközpontjává. A házaspár kezdeményezéséből nőtt ki a híressé vált Budapesti Segély- és Mentőbizottság, amely 1943 elején öltött hivatalos formát, amikor is a szervezetet a Zsidó Ügynökség is elismerte, illetve bizonyos mértékig betagozódott annak keretébe. A szervezet abban emelkedett ki minden más csoport közül, hogy a háborús viszonyok között képes volt rendszeres levelezést és pénzügyi forgalmat folytatni az egyes nemzetközi cionista intézményekkel.[38]

A Budapesti Mentőbizottság legfontosabb kapcsolatai a következők voltak: a Zsidó Ügynökség isztambuli kihelyezett fiókja, amely Mentőbizottságként is funkcionált; a Zsidó Ügynökség svájci kirendeltsége (Chaim Pozner); a Cionista Világszervezethez tartozó Hehäluc mozgalom vezetője, Nathan Schwalb; illetve a Joint svájci vezetője, Saly Mayer. A kódolt leveleket tartalmazó információcserét és az anyagi támogatások egy részét futárokkal továbbították. A futárszolgálatot rendszerint olyan közvetítők teljesítették, akik egyúttal német és magyar hírszerző szolgálatoknak is dolgoztak, és átjárással rendelkeztek a lezárt államhatárokon. Ők devizát, értéktárgyakat és drágaköveket szállítottak, melyeket a célországban értékesítettek vagy beváltottak.[39] Mivel csak kevés megbízható futár állt rendelkezésre, ily módon csak a pénzek egy részét tudták célba juttatni, emiatt a Zsidó Ügynökség és

37 Golan, Moshe. „A magyarországi cionista szervezetek zsidó menekülteket segítő tevékenysége Magyarország német megszállása előtt" in *Hacofe* 9, 2014, 5–10; Novák, 2007, 148–149.

38 Cohen, 1986, 29–50.

39 YVA-O.3-7915/III/56. Hansi Branddal készült interjú.

más zsidó szervezetek részéről igen összetett logisztikát és leleményességet igényelt, hogy az egymással hadban álló országok határain átjuttassák a támogatást. A Zsidó Ügynökség különböző módszereket alkalmazott, beletértve a banki átutalásokat, közvetítő vállalatok használatát, magánszemélyek bevonását, valamint arany és gyémánt csempészetét, gyakran a szövetséges titkosszolgálatok és kettős ügynökök segítségével.[40]

Az információs és pénzügyi támogatást biztosító hálózat kiépülése után a Mentőbizottság rendelkezett a Svájcból és Isztambulból érkezett pénzek fölött, amelyeket arányosan osztottak szét azon cionista szervezetek között, amelyek aktívan részt vállaltak a cionista menekültek segélyezésében.[41] Sőt kezdetben közvetítő szerepet is elláttak, a beérkezett pénzek egy részét lengyel területeken felállított gettókba juttatták el meghatározott cionista sejteknek.[42] 1943 közepére a Mentőbizottság kiterjedt információs és segítő hálózatot hozott létre, amely a semleges államoktól egészen a németek által megszállt területek távoli pontjaiig, a többi között Lembergig nyúlt. Ezt Kasztner és Brand nem kis büszkeséggel hangsúlyozták 1943-ban írt jelentésükben: „Másrészt a lengyelországi helyzet két évvel ezelőtt még nem volt olyan kritikus, és akkor még nem voltak meg azok a feltételek, amelyek ma lehetővé teszik számunkra, hogy bár nehézségekkel, de egyáltalán részt vegyünk a mentési munkában."[43]

A Mentőbizottság kezdetben csak az Ichud pártcsalád tagjaiból állt, mivel azonban a szervezet az információközvetítés és a pénzügyek terén kulcsfontosságú szerepre tett szert, rövidesen minden magyarországi cionista párt saját tagot delegálhatott. Ennek is köszönhetően mindig a cionista központi vezetés felügyelete mellett működött, amit Komoly Ottó személye is jelez, aki egyszerre volt a Mentőbizottság és a Magyar Cionista Szövetség elnöke. A kezdetben Isztambulból (kódneve: Kusta), majd később kisebb részben Svájcból Saly Mayertől és Nathan Schwalbtól érkezett összegeket a Mentőbizottság saját céljaira és a mentésekben szerepet vállaló cionista pártoknak vagy csoportoknak juttatta. A mentések elsősorban a szlovákiai tijulokat, illetve az átjuttatott emberek (kódneve: plitim) elhelyezését, segélyezését

40 Friling, 2003, 173–195.

41 Ghetto Fighters House Archive (GFHA). 531/3. Josko Baumer visszaemlékezése. 1978.

42 YVA-O.3-915/II/21.

43 Moreset-Jád Jári Levéltár (MA–YYA). D.1.1354/161–163. Kasztner és Brand jelentése Isztambulba. 1943. augusztus 18. 1–2.

és hamis iratok biztosítása jelentették. A Mentőbizottság 1943 októberére kiállított költségvetése tökéletesen szemlélteti a cionista munka prioritásait: míg a Szlovákiából Magyarországra történő szökésekre 114 ezer, a cionista mozgalom szervezési költségeire 15 ezer, a menekültek élelmezésére, elszállásolására 34 ezer koronát, a Hágáná, vagyis katonai felkészülés javára csupán 500 koronát költöttek.[44] A tijul megszervezésére Joel Brand vezetésével Koordinációs Bizottság működött, amely az egyes csoportok akcióinak összehangolásáért és a pénzügyi keret elosztásáért felelt.[45]

A szlovákiai tijulokban kiemelkedő szerepet játszott a pozsonyi Munkacsoport, illetve Szlovákiában működött a két legfontosabb haluc mozgalom a Hásomer Hácáir és Mákábi Hácáir. Nem volt véletlen, hogy sok tagjuk is az illegális határátlépést választotta. Szlovákiában ők készítették elő az illegális akciót. Révész Perec szlovákiai cionista szökését például a Munkacsoport támogatta, sőt ajánlólevelet is adtak neki, amivel a túloldalon segítséget kapott.[46] A magyarországi vagy már az országba átszökött fiatal cionisták a határ mentén szervezték az átjutást, készítették elő a menekültek érkezését, vagy akár végezték a csempészés veszélyes műveletét. A lengyel-zsidó Leon Blatt például, miután 1943-ban Magyarországra szökött, a határ menti Sopronba utazott, kapcsolatba lépett az ottani rabbival, és talált egy csempészt, hogy elkezdje a Bécsben rekedt lengyel zsidók áthozatalát.[47] Az illegális tevékenység természetesen komoly kockázatokkal, és a lebukás veszélyével járt.

A cionisták mellett az ortodox közösség is saját mentőbizottságot működtetett, amely kapcsolatban állt svájci, törökországi és szlovákiai csoportokkal, és legfontosabb céljuk az volt, hogy a közösség kiemelkedő rabbijait és elöljáróit kimenekítsék a németek által megszállt lengyel területekről. Az ortodox Mentőbizottságban helyet kaptak az ideológiailag és politikailag hosszú ideig egymással konfliktusban álló csoportok képviselői: mind az askenázi

44 MA–YYA-D.1.1355/262–263. A Mentőbizottság jelentése Isztambulba. 1943. november 19.

45 Révész, 2019, 143; Weissberg, Alex. *Desperate Mission: Joel Brand's Story*, New York: Criterion Books, 1958. 21–25.

46 Révész, 2019, 79–91.

47 United States Holocaust Memorial Museum (USHMM). RG-50.120.0019-III-8. Leon Blattal készült interjú.

(oberlandi) ortodoxia, mind a keleti haszid rebbék. A szervezet elnökének pedig Freudiger Fülöpöt választották.[48]

Az Ortodox Mentőbizottság számos alkalommal működött együtt a cionisták Mentőbizottságával, és 1943 novemberében együttműködési megállapodást kötöttek. Megegyeztek abban, hogy a pénzügyek, a szervezés és a pénzszerzés területén együttműködésben dolgoznak.[49] Kevésbé ismert, de 1943 végén egy olyan átfogó kezdeményezésre is sor került, amely több nemzetközi szereplőt, a különböző magyarországi mentési csoportokat, illetve a Pesti Izraelita Hitközség vezetőségét is magába foglalta volna, azzal a céllal, hogy a lengyelországi zsidók támogatását a svájci JDC támogatásával kiterjesszék. Az érintett mentőbizottságok 1943 novemberében létrehoztak egy koordinációs csoportot Budapesten a JDC és a Zsidó Ügynökség segélyezésének hatékonyabbá tételére. A JDC egy svájci bankon keresztül hitelezett volna magyarországi szervezeteknek, és a Magyar Nemzeti Bankon keresztül biztosították volna a pénz átváltását és elosztását pengőben. Stern Samu azonban csak a Magyar Nemzeti Bank engedélyével volt hajlandó abban szerepet vállalni. Mire 1944 márciusában megkapták az engedélyt a jóléti célokra szánt pengők felvételére, már túl késő volt, mivel a németek március 19-én bevonultak Magyarországra. A pénzügyi ügylettel kivitelezni kívánt segélyezésbe az ICRC akkori delegátusát, Jean de Baviert is bevonták.[50]

Románia irányába illegális határátlépéssel először lengyel halucok próbálkoztak 1944 elején, azzal a céllal, hogy Románián keresztül elérjék Palesztinát.[51] Ők az itt bemutatott hálózaton kívül helyezkedtek el, mert csak ritkán érintkeztek az elemzett szervezetekkel. Ezek a lengyel halucok és menekültek elsősorban a Lengyel Bizottsághoz és a Bronislaw (Bruce) Teichholz által vezetett lengyel zsidó menekültügyi bizottsághoz kötődtek, és onnan kaptak

48 Farbstein, Esther. *Hidden in the Heights: Orthodox Jewry in Hungary During the Holocaust*, Jerusalem: Mossad Harav Kook, 2014. 181–193.

49 Novák Attila. „A »szaloncionizmus«-tól a tömegmozgalomig. A magyarországi cionista mozgalom a második világháború első éveiben" in Karsai László és Molnár Judit (szerk.). *Küzdelem az igazságért. Tanulmányok Randolph L. Braham 80. születésnapjára*, Budapest: Mazsihisz, 2002. 521.

50 YVA-P.52-113. Budapesti Mentőbizottság és Blum József levele Saly Mayernek. 1943. november 22; Bauer, 1982, 386.

51 Tibori-Szabó, 2001, 76–77; Bensalom, Rafi. *Mert élni akartunk*, Budapest: Holokauszt Emlékközpont, 2003. 38.

támogatást, vagy közvetlenül tartottak kapcsolatot Palesztinával.[52] Ilyen személy volt például Moshe Preminger is, aki, bár hivatalos úton hagyta el az országon 1944 március elején Románia irányába, de ő sem tartott semmilyen kapcsolatot a Palesztina Hivatallal vagy Mentőbizottsággal, helyette a Lengyel Bizottság állított ki számára legális tartózkodást biztosító iratokat, illetve adott neki készpénzt.[53]

A hálózatban is feltüntetett csoportok közül elsőként Hochhauser Zoltán, egy kevésbé ismert cionista kísérelte meg a tiltott határátlépést március 23-án. Ő Kolozsváron Marton Ernőtől és Gottlieb Jánostól kapott segítséget, akik Tordán rendelkeztek kapcsolatokkal.[54] A csempész Tordán Arie Hirschhez vezette, aki két hétig bújtatta, majd Hochhauser továbbutazott Bukarestbe. Ott kapcsolatba lépett a romániai cionistákkal (Palesztina Hivatal), tájékoztatta őket Magyarország német megszállásáról, és az ebből következő új helyzetről, amelyben Torda kiváló bázist nyújthatna a halucok és menekültek fogadására. A román cionisták azonnal egymillió lejt küldtek Hirschnek az akció előmozdítására. Hochhauser április közepén már Isztambulból adott jelentést, amiben sürgette a tordai útvonal kiaknázását.[55] A Zsidó Ügynökség jeruzsálemi központja összevetette a Hochhausertől kapott értesüléseket más forrásból beérkezett információkkal, és már április 15-én arról értesítették az Isztambuli Mentőbizottságban dolgozó embereiket, hogy rajtuk keresztül pénzt küldenek Bukarestbe a tijul finanszírozására.[56]

A németek bevonulása azonnali cselekvésre ösztönözte a Budapesten székelő haluci csoportokat is. Megkezdték az irathamisítás kiterjesztését a mozgalom magyar tagjai számára is, illetve a tijulok előkészítését. Az egyes csoportok megbízott tagjai utaztak a határ menti városokba (Békéscsaba, Nagyvárad, Kolozsvár), ahol felvették a kapcsolatot a helyi cionista sejtekkel, valamint segítőkész zsidó polgárokkal vagy csempészekkel. A korábban felállított védelmi bizottság (Hágáná) koordinálta a munkát a haluci csoportok között. A hálózatból is kitűnik, hogy leginkább a Dror Hábonim, a Mákábi Hácáir és a Hásomer Hácáir hangolta össze a munkát. A Hánoár

52 YVA-P.54-13/1–5. Bruno Teichholtz, a Lengyelországból származó Zsidó Menekültek Bizottsága vezetőjének jelentése.
53 GFHA-10303. Moshe Premingerrel készült interjú. 1977.
54 Bensalom, 2003, 38.
55 YVA-P.32-3/9–10. Beszámoló egy romániai tijulról [Hochhauser Zoltán]. 1944. április 14.
56 HA-YYA-D.1.718. Levél a Jeruzsálemi Mentőbizottság Központjától az isztambuli Mentőbizottságának. 1944. április 15.

Hácioni kisebb mértékben működött együtt, tagjai szinte kizárólag lengyel zsidókból tevődtek össze. Ők a Nagyvárad–Arad irányon létesítettek saját útvonalat.[57] A Bné Ákivá karakteres vezető hiányában alig lépett kapcsolatba a társaikkal, a Betár pedig politikai-ideológia okokból évek óta ki volt zárva a cionista koordinációból.[58] Ezzel kapcsolatban a hálózatban feltűnő a Betár kevés kapcsolata, ami összefügghet azzal a ténnyel, hogy a csoport nem indított tijulokat.[59] A Hágáná Bizottságban az egyes csoportokat azok vezetői képviselték: Dror Hábonim: Tzvi Goldfarb; Hásomer Hácáir: Rafi Benshalom, Mákábi Hácáir: Eli Sajó. Az együttműködésük hullámzó volt, de jellemzően az egymáshoz ideológiailag és politikailag közel álló csoportok tudtak jobban együtt dolgozni.

A csoportok közötti együttműködés első, kézzelfogható eredménye a határ menti előőrsök létrehozásában és működtetésében mutatkozott meg. A Dror Hábonimból még a német megszállás előtt Simon Izrael és néhány bajtársa Kolozsváron, az ottani cionisták segítségével derítette fel az illegális határátlépés lehetőségeit. Ők Tordára érkezve szintén Ari Hirsch segítségét vették igénybe.[60] Mivel Simon nem tért vissza a határ másik oldalára, és továbbutazott Bukarestbe; Kolozsváron a helyét Hana Ganz és Arányi István (Aser) vették át. Ők nemcsak csempészek révén küldtek át embereket Tordára, hanem önállóan is vezettek csoportokat.[61] A hatóságok mindkettőjüket elfogták, de később sikerült kiszabadulniuk. A Hásomer Hácáir és a Mákábi Hácáir szorosan együttműködtek, mindenekelőtt a nagyváradi útvonal kiépítésében. Tzvi Goldfarb, Eli Sajó, Moshe Alpan és később egy rövid ideig Zimmerman György (Dan) alkották az előőrsöt, akik szervezték az utat a határig, és csempészeket béreltek fel a veszélyes művelethez.[62] Goldfarb

57 Cohen, 1986, 84-85.
58 Cohen, 1986, 59–60; Révész, 2019, 173.
59 Cohen, 1986, 85.
60 MA-YYA-A.1245. Izrael Simon. *Bisvili há-hácálá be-Hungáriá [A megmentés útjai Magyarországon]*, 1957.
61 YVA-O.3-2426/4–6. Hana Ganz-al készült interjú. 1962; Gur, David. *Brothers for Resistance and Rescue: The Underground Zionist Youth Movement in Hungary during World War II*, Jerusalem: The Society for the Research of the History of the Zionist Youth Movement in Hungary, 2009. 40.
62 Bensalom, 2003, 19–44; GFHA-534. Efra Agmonnal (Teichman) készült interjú. 1960. 15; Zimmerman, Dan. *Máávár Láráf Gávóáh [Átkelés egy magasabb szintre]*, Ruthi Lion, 2010. 62.

Békéscsabán a Mákábi Hácáir tagjával, Diósi Jenővel együttműködésben létrehozott csempészútvonalon egyetlen csoport sem lepleződött le.[63]

A fent leírt szervezés több hetet vett igénybe, a határon átnyúló kapcsolatfelvételt számos nehézség hátráltatta. Erről számol be Perec Révész és Rafi Benshalom az Isztambulba küldött jelentésükben május közepén: „A második [tijul] már a kezdetektől fogva a legjobbnak tűnt számunkra, de Enzerből [Romániából] nem kaptunk híreket, sőt nem is volt kapcsolatunk, és sokáig nem is írtatok erről nekünk, többszöri kérésünk ellenére sem. Később megérkezett a hír, amit először itonim [újságok] hoztak, hogy Schunját és társait nitpassim [elfogták]. Később, ismételt kapcsolatfelvételi kísérleteinkre válaszul, kaptunk néhány üzenetet a Gwul [határ] területén élő chávéroktól, később pedig részletes levelet egy chávértól, aki különleges okokból ment oda ([Hochhauser] Zoli, akivel időközben már beszéltél). Amikor aztán láttuk, hogy onnan alijázási lehetőség van, a késői hírek, az elégtelen kapcsolatfelvétel és a szervezetlen derech [út] ellenére sem volt többé tétovázás. A szervezetlenség oka az, hogy tulajdonképpen nincs több cháverim odaát, mert vagy már alijázott, vagy nitpassim [elfogták], másrészt pedig a havereink [mozgalmi társak] a helyismeret hiánya miatt nem képesek megbirkózni ezzel a feladattal. Luzerir gwúlban [határövezet] egyetlen haver van, akinek tulajdonképpen mindent köszönhetünk, amit ott eddig elértünk. Ma már kineveztünk és küldtünk társakat, akiknek át kell venniük a Mifal Irgun (vállalkozás) vezetését a túlsó oldalon. Elküldtük azokat is, akik ismerik a szófát [nyelvet]. Ma már ezt a derech [út] alijához tekintjük [...]."[64]

A határ román oldalán először az északról érkező halucok és észak-erdélyi zsidók segélykérése nyomán, spontán módon alakultak menekültügyi bizottságok. A legfontosabb Tordán jött létre, ahol Hirsch Arie a hatóságok elől bujkált. Ő folyamatos összeköttetésben állt a baloldali haluci mozgalmak kolozsvári és bukaresti tagjaival, így mozgalmi társaiknak segítséget tudott nyújtani, amikor azok először keltek át a határon Palesztina irányába.[65] Idővel stabil munkakapcsolatot alakított ki a Zsidó Ügynökség isztambuli Mentőbizottságával, ahonnan már részletes útmutatást és pontos utasítá-

63 YVA-O.3-3560288/7. Diósi Jenő (Jáákov) visszaemlékezése. 1965.

64 MA–YYYA-D.1.1359/617–621. Révész Perec és Rafi Bensalom jelentése Isztambulba. 1944. május 19. 2.

65 SIHS, Tanúságtételek (4 d.), R3h9/1–7. Hirsch Arie visszaemlékezése. 1977.

sokat kapott a tevékenységéhez.[66] Rövidesen összefogott a tordai hitközség főtitkárával, Finkelstein Arnold Dáviddal, aki párhuzamosan a kolozsvári ortodox zsidóknak nyújtott menedéket. Rövidesen csatlakozott hozzájuk Moskovits Károly, hármuk tevékenysége képezte a Tordai Mentőbizottság magját.[67] Nemcsak a halucoknak, hanem azoknak a személyeknek is segítséget nyújtottak, akik bizonyos összegért cserébe kérték a csempészés megszervezését. A Tordai Mentőbizottság tevékenységét a Bukaresti Palesztina Hivatal, és az intézményen keresztül a Zsidó Ügynökség Mentőbizottsága finanszírozta. A pénzügyek természetesen itt sem voltak teljesen problémamentesek, mivel a központból a segítségnyújtást és a pénzügyi támogatást pártalapon kívánták elosztani, ami ellen a helyi csoport tiltakozott.[68]

1944. április és augusztus között a román–magyar határon átszökött halucok és a zsidó menekültek mintegy 70-80%-a Aradra érkezett.[69] Itt ösztönösen – a felmerült igényekre válaszul – fejlődött ki egy önálló mentési bizottság. A helyi ortodox hitközség a magyarországi Ortodox Mentőbizottsággal fenntartott laza kapcsolataira építve kezdte meg először ortodox zsidók, majd minden menekült mentését és támogatását.[70] Közben a bukaresti cionisták támogatásával a helyi és menekült halucok is megszervezték magukat. Kiemelt szerepet kaptak Jaakov Rosenberg, Tzvi Bassei és Moshe Moskowitz, akik új csempészútvonalakat alakítottak ki, menekülteknek segítettek, hogy a román fővárosba jussanak, sőt még Budapestre is küldtek futárokat, hogy értesítsék az ottani haverokat a szökés lehetőségéről.[71] Az idő előrehaladtával egyre több haluc jutott át a határon, a budapesti központi utasítások szerint egyesek a határ másik oldalán kapcsolódtak be az akció támogatásába.[72]

66 Dániv, Menáchem. *Hácholmim váhábonim: Hábonim Btránszilvánia váhéhongária Dror – Hábonim Brománia 1932–1949 [Az álmodók és az építők: A Hábonim Erdélyben és Magyarországon, Dror-Hábónim Romániában 1932–1949]*, Ám Jiszráél Bét HáCánchán: Kibuc Mágán, 1998. 248.

67 Finkelstein, 1958, 16–26.

68 GFHA-14959. Hirsch Arie levele bukaresti barátainak. 1944. június 2.

69 Tibori-Szabó, 2001, 141–142.

70 *The Jewish people of Arad: life and history*, Haifa: M. Lachmann Ltd., 2000. 106–107; SIHS, Romanian Unit III (42 d.). R3C15/2036. Jegyzőkönyv Lipa Teitlbaum szökéséről.

71 MA–YYA-D.1.976/3. Tzvi Bassei és Moshe Moskowitz levele Bukarestből Nathan Schwalbnak és Heini Bornsteinnek. 1944. július 20. 3; YVA-O.3-4408428/1–44. Jáákov Rosenberg visszaemlékezése.

72 Aradra érkezett például Gardos József, a Dror Hábonim, illetve Zimmerman György, a Hásomer Hácáir mozgalmakból, akik a csempészés szervezése mellett a menekültek

Romániában a mentéshez és a segélyezéshez szükséges finanszírozást a Bukaresti Palesztina Hivatalban elkülönített mentési és segélyezési alapból, illetve közvetlenül a Zsidó Ügynökségtől kapták. Jelentésükben például a román halucok júliusban arról számoltak be Nathan Schwalbnak, hogy 80 millió lejt költöttek a tijulra, de annak „intenzívebb lebonyolításához legalább 150 millió lej szükséges".[73] Augusztusra kialakult a tijul Jeruzsálemből történő stabil finanszírozása. Ahogy a Zsidó Ügynökség Ifjúsági Alija Osztályának feje, Moshe Kolodny augusztusban részletezte az intézmény többi vezetőnek írt levelében: „Százak haladtak zászlaikkal a román határ felé. Rejtőzködve, lopakodva és »potyautasként« Romániába menekültek abban a reményben, hogy onnan alijázni tudnak. Ezt a mentési útvonalat mi finanszírozzuk. Úgy döntöttünk, hogy (augusztusban) Magyarországra több mint húszezer lírát utalunk át, és a határon átkelőket is segíteni kell. Ezért tízezer lírát is át kell utalnunk Romániába."[74]

Aradon a cionisták és az ortodoxok együttműködése példaértékű volt.[75] Általában is elmondható, hogy a halucok és menekültek fogadásában jelentős, addig kevéssé látott kooperációra került sor a cionisták és az ortodox szervezetek között. Mindamellett a Magyarországról átszökött ortodox elöljáróságok és a romániai Águdáth Jiszráel sűrű panasszal éltek a cionista és zsidó intézmények felé amiatt, hogy az ortodox mentési hálózat állítólagos diszkriminációt szenvedett el a cionisták részéről.[76] Túlzók lehettek és politikai ellentétek húzódhattak meg ezeknek az állításoknak a hátterében, mivel a cionista oldalon ennek nem találunk nyomát.[77]

A menekítési, de elsősorban a segélyezési hálózat kiterjesztésének nagyobb lökést adott Marton Ernő, az erdélyi cionista vezető Bukarestbe érkezése – szintén menekültként. Marton erdélyi cionistákból, értelmiségiekből és spontán szerveződő mentéseket segítő alakulatokból egységes csoportot szervezett maga köré. A Menekültügyi Bizottság (teljes nevén Észak-Erdélyi Zsidó

elhelyezését, dokumentumokkal ellátását végezték. Gur, 2009, 104; MA-YYA. D.1.976. Moshe Moskowitz levele Nathan Schwalbnak. 1944. július 20.

73 MA–YYA-D.1.976/3.

74 Massuah Archive (MA). 19710/1–2. Moshe Kolodny levele a Zsidó Ügynökség Végrehajtó Bizottságának. 1944. augusztus 8.

75 *The Jewish people of Arad,* 2000, 107.

76 SIHS-42-R3C15/2028. A román Agudat Jizráel jelentése; R3C15/2036.

77 GFHA-38141. Marton Ernő jelentése a magyar zsidók mentéséről és segélyezéséről.

Menekültek Segélyezési Bizottsága) a bukaresti cionista Palesztina Hivatal égisze alatt működött azzal a céllal, hogy a magyarországi zsidók menekülését segítse. Először több, határ menti településen megszervezte a menekültek fogadását, elszállásolásukat, majd továbbutazásukat. Ilyen segélypontok jöttek létre Belényesen, Gyantán, Segesváron, Szebenben és Temesváron is.[78] A szervezet élén Marton állt, aki elsősorban koordinációs feladatot végzett a különböző befogadóhelyek, a bukaresti Palesztina Hivatal és a finanszírozást biztosító Zsidó Ügynökség és a Joint között.[79] Ezek támogatásával a Menekültügyi Bizottság a határon át folyó szökéseket pénzelte, hamis igazolványokat és munkavállalási engedélyeket szerzett, és lefizette a hatóság embereit, hogy azok a menekülteket megkíméljék. A román zsidó vezetők a határ mentén létrejött mentőcsoportokkal együttműködve gondoskodtak 2500 személy biztonságos átjutásáról, elhelyezéséről és Palesztinába történő kivándorlásáról.[80]

A magyar zsidók illegális határátlépéssel történő menekítése nemcsak a cionista szervezeteket mozgósította. Ez a lehetőség más nemzetközi zsidó szervezeteket és a szövetséges hatalmak menekültügyi intézményeit is mozgósította. A Zsidó Világkongresszus például olyan műveletet dolgozott ki, amely lehetővé tette volna, hogy kisebb haluci csoportok a Tito vezette partizánok által irányított területekre szökjenek. A kongresszus küldöttei kapcsolatokat létesítettek a különböző régiók földalatti cionista aktivistáival, és jelentős összegeket utaltak át nekik a terv előkészítése céljából. Az akcióhoz a londoni és amerikai külügy is csatlakozott.[81] Azonban a Jugoszlávia felé való szökés kivitelezhetetlennek tűnt, emiatt teljes kudarcba fulladt. Az amerikai Háborús Menekültügyi Hivatal (WRB) delegátusai Bernből és Isztambulból folyamatosan továbbították a gyűjtött információkat feletteseiknek Washingtonba.

78 SIHS-23-IV-2-II.85/1. Goldberger Leó jelentése az Észak-Erdélyi Kuratórium működéséről. 1944. december; GFHA-38141. Marton Ernő jelentése a magyar zsidók mentéséről és segélyezéséről.

79 SIHS-23-IV/2-II/25. A tordai és ludasi hitközségek vezetőségének levele Marton Ernőhöz.

80 Vago, Bela. „Political and Diplomatic Activities for the Rescue of the Jews of Northern Transylvania (June 1944 – February 1945)" in *Yad Vashem Studies 6*, 1967, 156–173; Olosz Levente. „Marton Ernő a holokauszt árnyékában: meneküléstől a mentésekig" in Bödők Gergely, Gali Máté (szerk.). *A történelem bennünk él. Tanítványi tiszteletlel Romsics Ignácnak*, Budapest: Kocsis Kiadó, 2022. 332–333.

81 SIHS-42-R3C15/2032. J. M. Martin Háim Weizmann-nak. 1944. április 24; Segev, Zohar. *The World Jewish Congress during the Holocaust: Between Activism and Restraint*, Berlin: Walter de Gruyter, 2014. 165–166. https://doi.org/10.1515/9783110320268

A magyarországi zsidók Romániába, majd lehetőleg Palesztina irányába folyó menekülése összhangban állt a WRB célkitűzésével. Munkájuk középpontjában az a törekvés állt, hogy olyan kereteket alakítsanak ki, amelyek lehetővé tették az üldözöttek számára a náci befolyás alatt álló területek biztonságos elhagyását.[82] Mint a svájci delegátus a WRB vezetőjének és a külügyminisztternek kifejtette jelentésében: „[A magyarországi zsidók] Romániába való menekülése a fentiekben hivatkozott módon jelenleg a román kormány részéről nem ütközik akadályba. Bár ez az útvonal veszélyekkel jár, az itt végzett megfigyelés alapján ez az útvonal kínálja jelenleg a legjobb lehetőséget a Magyarországról történő evakuálásra jelentős számú menekült esetében." Szerinte az útvonal használatához három forrástípusra volt szükség: anyagi források a menekültek dokumentálására, etetésére és ruházására, valamint segítők alkalmazására, gondosan kiválasztott személyzet, illetve a románok hallgatólagos beleegyezésének fenntartása.[83] A WRB a felrajzolt mentési hálózaton keresztül próbált anyagi és diplomáciai eszközökkel hozzájárulni a felvázolt problémák leküzdéséhez. Emellett nemegyszer a szövetségesek diplomáciai apparátusukat, néha a hírszerzési hálózatát is latba vetették azért, hogy a magyar zsidók megmentését, így az illegális határátlépést megkönnyítsék.[84]

A mentési hálózat szerepe a mentésen és segélyezésen kívül a politikai nyomásgyakorlásban is kimutatható. A romániai tijul viszonylagos sikere valószínűleg annak a szerencsés ténynek tudható be, hogy bár hivatalosan a román hatóságok 1944. május 16-án olyan rendelkezést léptettek életbe, amely a tiltott határátlépést agyonlövéssel büntette volna, a határőrök ezt a parancsot soha nem teljesítették.[85] Sőt, bizonyíthatóan központi utasításnak téve eleget, a magyarországi zsidóüldözés előrehaladtával párhuzamosan a román határőrök egyre elnézőbb magatartást tanúsítottak a menekültekkel szemben.[86] Jóllehet nehezebben megfogható a hálózaton keresztül gyakorolt

82 Sziszkoszné Halász, 2014, 221.
83 YVA-P.12-87/33–34. Roswell McClelland jelentése az Amerikai Külügyminisztériumon keresztül a WRB washingtoni központjába. 1944. július 28.
84 Sziszkoszné Halász, 2014, 225–228; Aronson, Shlomo. *Hitler, the Allies, and the Jews*, Cambridge: Cambridge University Press, 2004. 262–276. https://doi.org/10.1017/CBO9780511511837
85 YVA-P.6-96/342. A Román Csendőrség Főfelügyelőségének jelentése. 1944. május 16.
86 Tibori, 2001, 79–80.

politikai nyomás vagy diplomáciai ügyeskedés, kétségtelen, hogy a menekültekkel kapcsolatos pozitív politikai döntés a hálózat működésének tudható be. A hálózatból bizonyíthatóan többen is kísérletet tettek az engedmény elérésére, egyesek később a sikert maguknak vagy szervezetüknek tulajdonították. Minden bizonnyal fontos szerepe volt ebben Marton Ernőnek, aki régi politikai kapcsolatait felhasználva találkozott a belügyminiszterrel, akit sikerült meggyőznie a menekülő zsidók elfogás utáni azonnali kivégzését előíró korábbi parancs visszavonásáról.[87] Az is bizonyosra vehető, hogy két zsidó vezető, Wilhelm Filderman és Zissu is már május végén kapcsolataikat latba vetve igyekeztek elérni, hogy a román kormány legyen szolidáris a magyar zsidókkal, és a határok megnyitásával segítsék megmenekülésüket.[88] A Háborús Menekültügyi Hivatal igen magabiztos törökországi képviselője, Ira Hirschmann a háború után arról számolt be, hogy több ízben tárgyalt román diplomatákkal és egy miniszterrel is. Hirschmann úgy gondolta, hogy a nekik fizetett kenőpénz komoly nyomásgyakorlás volt, aminek köszönhetően Románia változtatott zsidópolitikáján, a többi között szemet hunyt a magyar zsidó menekültek illegális határátlépése felett.[89] Mindeközben azt sem szabad elfelejteni, hogy a román kormány magatartása a zsidóság iránt már 1943-tól folyamatosan pozitív irányba változott. Következésképpen az ekkorra már megengedőbbé vált román zsidópolitika, valamint az akkori nemzetközi politikai és hadászati fejlemények előfeltételei voltak a fent említett személyek sikeres közbeavatkozásának a német nyomásra meghozott tűzparancs kapcsán.[90] Nem kevésbé számított az sem, hogy Bukarest az 1941-ben elcsatolt Észak-Erdélyt román földnek tartotta, az onnan menekülőket pedig egykori román állampolgároknak.[91]

87 [Marton Ernő]. „Megmenekülésem története" *Új Kelet*. 1970. szeptember 4. 12; Marton egyik munkatársa, Benedek Pál egyenesen azt állította néhány hónappal később, hogy az eredmény egyedül Martonnak köszönhető. Lásd: SIHS-23 – III/4. Dr. Benedek jelentése az Észak-Erdélyi Zsidó Kuratórium tevékenységéről. 1945. február 25.
88 YVA-P.6-96/342. Feljegyzés.
89 Sziszkoszné Halász, 2014, 227; Erbelding, 2018, 90–91.
90 Ioanid, Radu. *The Holocaust in Romania: The Destruction of Jews and Gypsies under the Antonescu Regime, 1940–1944*, Chicago: Ivan R. Dee, 2000. 243–249.
91 YVA-P.6-96/344–345. Feljegyzés a menekültek jogállásáról. 1944. május 26.

Összegzés

A tanulmány a hálózatkutatás módszertanával vizsgálta a magyar zsidók mentésének körülményeit. Ennek alapján elmondható, hogy a magyarországi cionista mozgalom egy olyan transznacionális hálózat része volt, amely nemcsak egész Európát szőtte át, hanem az ázsiai és amerikai kontinensre is átnyúlt. A hálózatban a cionizmus változatos intézményei mellett zsidó segélyszervezetek, az ortodoxok közösség átmentésére létrejött szervezetek, valamint állami, illetve diplomáciai entitások is beletartoztak. A román oldalon eddig elhanyagolt, de fontos tényező, hogy ott is hálózatként működött, amelyből a Marton-féle mentőbizottság, a román halucok és a cionista vezetés is meghatározó mértékben kivette a részét.

1944 tavaszán-nyarán a Kasztner-vonat mellett a tijul volt a legeredményesebb mentési akció, amivel a magyarországi cionisták próbálkoztak. Az akcióban közvetlenül vagy közvetetten részt vett személyek a háború után nemritkán saját személyüknek, de még inkább bizonyos csoportoknak tulajdonították az illegális határátlépések eredményességét.[92] Mivel a témát később feldolgozó történészek főként egy adott személy, csoport vagy szervezet dokumentumaira támaszkodtak, emiatt a megállapításaikban hajlamosak túlhangsúlyozni a vizsgált entitás szerepét. Ezért is annyira ellentmondásosak a mentésekről, de kifejezetten a tijulról írt munkák. Így a tijulok sikerességét írták már a Mentőbizottság érdemének, kizárólag a halucok bátorságának és ügyességének tulajdonították,[93] túldimenzionálták Marton Ernő vagy a tordai Mentőbizottság jelentős részvételét,[94] túlságosan kidomborították benne az Ortodox Mentőbizottság és Águdáth Jiszráel szerepét,[95] vagy többnyire a WRB háttérben zajló ügyködésével hozták összefüggésbe.[96] Nyilvánvalóan az összes szakembernek bizonyos mértékben igaza van, viszont a tanulmányban bemutatott hálózat, illetve az esettanulmányban felvázolt interakciók a kizárólagosság elvét megcáfolják. Ezzel szemben a kutatás azt bizonyítja, hogy a határon át megvalósuló mentéseket egy több országot, számos szervezetet és csoportot magába foglaló hálózat részeként kell értelmezni, amelyben minden egyes szereplő kivette a részét. A felrajzolt hálózatból kitűnik, hogy annak tagjai eltérő mértékben járultak hozzá az akció sikeréhez, ugyanakkor az is egyértelművé válik, hogy néhány ilyen szereplő nélkül a mentések minden bizonnyal szerényebb eredményeket értek volna el, ha egyáltalán létrejöttek volna. Ilyen kiemelt szerepet, vagyis csomópontot képezett a Budapesti és Isztambuli Mentőbizottság, a JDC svájci irodája vagy a budapesti Hásomer Hácáir.

A mentések transznacionális vagy nemzetközi jellegére korábbi kutatások is rámutattak,[97] a legújabb tudományos vizsgálatok pedig kiemelt jelentőséget tulajdonítanak neki. Esther Farberstein is hasonló megállapításra jutott, aki szerint az ortodox intézmények mentési törekvéseiben Budapest központi csomópontként szolgált az információk továbbításában, és jelentős hatást gyakorolt a mentési erőfeszítésekre.[98] Paroz Jean-François rámutat, hogy a Budapesten küldetést teljesítő diplomaták akciói több kormány és nemzetközi szervezet összehangolt fellépésének az eredményeiként születtek meg, nem egyéni akciók eredményei voltak.[99] Sokatmondó az egybeesés a tijul kapcsán végzett másik friss kutatással, amelynek következtetései teljességgel összhangban vannak e tanulmány megállapításaival. Bálint Barnabás szerint a tijulra egy összetett mentési akciósorozatként érdemes tekinteni, amely több szervezet együttműködésén alapult, beleértve a haluci mozgalmakat, a Budapesti Segély- és Mentőbizottságot, valamint erdélyi zsidó és cionista csoportokat. Finanszírozásának számottevő részét az isztambuli Segély- és Mentőbizottság biztosította. Bár a tijul nemzetközi jellegű akcióként szerveződött, mégis erősen támaszkodott a helyi módszerekre és az ott tevékenykedő emberek erőfeszítéseire.[100]

92 Kasztner, Rezső. *The Kasztner Report: The Report of the Budapest Jewish Rescue Committee 1942–1945,* László Karsai and Judit Molnár (szerk.). Budapest: Central European University Press, 2021. 109–110; GFHA-534. Efra Agmonnal (Teichman) készült interjú. 1960. 15; Finkelstein, 1958.

93 Ronén, 1998, 83–124.

94 Tibori, 2001, 46–142; Olosz, 2022, 332–336 (Olykor a szerző is kénytelen saját korábbi munkáit átértékelni.); Vago, 1967, 156–173.

95 Farberstein, 2014, 395–430.

96 Sziszkoszné Halász, 2014, 224–228.

97 Cohen, 1986, 144; Kranzler, 2000, 15–43.

98 Farberstein, 2014, 191.

99 Paroz, 2022, 10.

100 Balint, Barnabas. „The Tiyul: Rescuing Jews by Smuggling across the Hungarian-Romanian Border" in John Paul Newman, Ljubinka Škodrić, és Rade Ristanović (szerk.). *Anti-Axis Resistance in Southeastern Europe, 1939–1945: Forms and Varieties,* Berlin: Brill, 2023.

A találó megállapítást talán érdemes még tovább kiterjeszteni a hozzájáruló szereplők körére, nemcsak a helyi haluci csoportokra és cionista vezetésre, hanem a különböző diplomáciai, zsidó, cionista segélyszervezetekre is, amelyek mind-mind hozzájárultak valamilyen mértékben és formában néhány ezer ember megmentéséhez.[101] Történészek és lelkes biográfiaírók évtizedek óta ontják az életrajzokat vagy a mentési csoportokról, szervezetekről szóló beszámolókat. Ezekben nemegyszer a hagiográfia határait súrolva igyekeznek az adott személy vagy szervezet érdemeit kidomborítani, gyakran túlhangsúlyozva azokat. E tanulmány és számos, a közelmúltban folytatott kutatás alapján érdemesebb lenne a magyarországi zsidó önmentéseket rendszerszintű megközelítést alkalmazni, amelyben az egyének és szervezetek nemcsak egyéni teljesítményükkel járultak hozzá a mentési akciókhoz, hanem hálózatban betöltött szerepükkel és kapcsolataik kiterjedtségével is. Mindamellett fontos észben tartani, hogy a hálózat nemcsak előremozdította az eseményeket, hanem állandó belső konfliktusok és külső akadályok is korlátozták annak hatékonyságát. Ezeket a nehézségeket folyamatosan el kellett hárítaniuk, vagy alkalmazkodniuk kellett a helyzethez.

Amikor 1943 elején Eliezer Kaplan, a Zsidó Ügynökség pénzügyminisztere visszatért az első isztambuli látogatásáról, ahol felmérte az ottani Mentőbizottság kiadásait és lehetőségeit, a kényszerű kezdeményezést ahhoz hasonlította, mintha sötétben próbálnának nyílvesszővel célba találni.[102] Vagyis a cionista központi intézmény annak ellenére kezdte meg a pénzgyűjtést és a források átcsoportosítását az európai zsidók megmentésére, hogy úgy gondolták, az ablakon kidobott pénz lesz. A visszajelzések és a mentésekben részt vevők nyomásának hatására a folyamat felgyorsult és kiszélesedett, egyre nagyobb

101 Tanulmányomnak nem célja a tijul akció és a határokon át zajló spontán szökések történetének teljes ismertetése, ennélfogva a sikeresen átjutott emberek számának pontosabb megállapításától itt is tartózkodom. Azonban annyit érdemes megjegyezni, hogy a korábbi, általában a résztvevők emlékezetén alapuló megállapítások, miszerint 5-6 ezer vagy akár 10 ezer számban szöktek át halucok és észak-erdélyi zsidók a határon, erősen túlzóak. Az események idején keletkezett dokumentumok egyértelműen bizonyítják, hogy összesen 200-300 halucnak sikerült épségben túljutnia a határon, illetve 1500-2000 további nem cionista zsidónak, akik bizonyos esetekben támaszkodni tudtak a cionista hálózatra is. Lásd: Bensalom, 2003, 55–56; MA-YYA. D.1.976/3. Tzwi Bassei és Moshe Moskowitz (Bukarest) levele Nathan Schwalbnak. 1944. július 20.

102 Friling, 2005, II., 94.

pénzeket különítettek el a különböző mentési akciókra.[103] Végül is Kaplan részben tévedett, hiszen, bár számos mentőakció kudarcot vallott vagy jelentéktelen eredményt hozott, a közben kiépített információs hálózatnak köszönhetően a magyar zsidók esetében a pénzek jó része mégis célba ért. Elég, ha arra gondolunk, hogy a tijulhoz szükséges hamis papírok gyártását, futárok felbérlését, hatóságok megvesztegetését, halucok és menekültek segélyezését, majd némelyek alijáját ezekből a forrásokból fedezték.

Mivel a felrajzolt gráfhálózat statikus, emiatt korlátozottan lehet alátámasztani bizonyos megfigyeléseket. Mindazonáltal hipotézisként célszerű felvetni, hogy a holokauszt időszakának egészén a mentési törekvések egy visszacsatolási mechanizmusban teljesedtek ki. Az üldözött zsidók egyes csoportjai saját megküzdési vagy túlélési tapasztalataikról jelzéseket küldtek velük kapcsolatban álló ellenálló csoportoknak vagy semleges államokban székelő szervezeteknek. A szervezetek a megismert módszereket fejlesztették, csiszolták, vagy további szervezeteket vontak be, majd a hálózaton keresztül visszaforgatva igyekeztek azt minél hatékonyabban, nagyobb számú személyre kiterjesztve alkalmazni. Számos, erre utaló történet ismert. A latin-amerikai védleveleket a Ładoś-csoport kezdeményezte még a lengyel zsidók körében, majd több más szervezet mellett a Háborús Menekültügyi Hivatal karolta fel az ötletet, és Carl Lutz segítségével dolgozta ki a legsikeresebb magyarországi mentőakcióvá.[104] Hasonló konstrukcióban zajlottak a Budapesti Mentőbizottság nácikkal folytatott tárgyalásai is, mivel azok a cionista politika felhalmozott tapasztalatán és bevett gyakorlatán alapultak.[105] Ahogy az esettanulmányban is bemutattam, a tijulnak is a háború kezdetéig visszanyúló előzményei voltak, az évek alatt felhalmozott tapasztalatot az információs és pénzügyi hálózattal kiegészítve alkalmazták 1944 tavaszán–nyarán is.

Ebben a tanulmányban a hálózatelemzés egy kis szeletét végeztem csupán el, egy adott időszak és adott mentési célkitűzésre kihegyezve. Sőt, alapkutatások hiányában vagy a források korlátozott hozzáférhetősége miatt bizonyos szereplők így is kimaradtak (a lengyel ellenállás és a lengyel-zsidó menekült-

103 Porat, Dina. *The Blue and the Yellow Stars of David: The Zionist Leadership in Palestine and the Holocaust, 1939–1945*, Cambridge: Harvard University Press, 1990. 75–84. https://doi.org/10.4159/harvard.9780674436183

104 Moorhouse, 2023; Paroz, 2018, 121–129.

105 Bauer, Yehuda. *Jews for Sale?: Nazi-Jewish Negotiations, 1933–1945*, Unabridged: Yale University Press, 1994. 5–168.

ügyi szervezetek Magyarországon, a szövetségesek hírszerző szolgálata vagy egyes diplomáciai missziók), illetve a kapcsolatok súlyozásától is eltekintettem. Azonban ebből a kis betekintésből is bizonyosan egyértelművé vált, hogy a módszer hatalmas potenciált rejt magában. Egy, egész Európára kiterjedő hálózat, amely lefedi a mentési erőfeszítésekben érdekelt összes szereplőt és azok kapcsolatrendszerét, valamint annak időbeli dinamikájának feltérképezése egy skálafüggetlen hálózatban, segíthetne abban, hogy alaposabban megértsük a mentési folyamatokat. Ennek köszönhetően jobban kikristályosodna egyes szervezetek és személyek pontos szerepe, világossá válna, hogyan formálódtak ki az általam is bemutatott csomópontok, és miként oszlottak meg az erőforrások és kapcsolatok egymás között.

ÚJRAKEZDÉS, KORAI EMLÉKEZET

Bohus Kata

Hétköznapi hősiesség, antifasiszta harc, kollektív embermentés – Raoul Wallenberg budapesti alkalmazottai korai emlékezetében[1]

Raoul Wallenberg az egyik legismertebb a Világ Igazai között. Mára szinte szállóigévé vált az a megállapítás, hogy a totalitarizmus egyik formája (a nácizmus) elleni küzdelemben tanúsított bátorsága és egy másik totalitárius diktatúra (a sztálinizmus) áldozataként elszenvedett mártíromsága tette egyetemes hőssé.[2] A Budapesten 1949-ben neki emelt emlékmű valószínűleg szovjet parancsra történő eltávolítása ugyancsak hozzájárult a diplomata hős áldozatiságának képéhez.

Wallenberg 1944 júliusában érkezett Magyarországra kifejezetten azzal a céllal, hogy az amerikai Háborús Menekültügyi Bizottság (War Refugee Board) megbízásából és az amerikai zsidó segélyszervezet, a Jewish Joint Distribution Committee pénzügyi forrásait felhasználva annyi zsidó (vagy zsidónak kategorizált) üldözöttet mentsen meg, amennyit csak tud. Koordinációjával a svéd követség úgynevezett védőútleveleket (*Schutzpass,* svédül *skyddspass*) adott ki, amelyek birtokosainak ideiglenes svéd állampolgárságot biztosítottak. Becslések szerint a budapesti svéd követség és a svéd Vöröskereszt jóval több mint 20 ezer védőútlevelet és más védelmi okmányt (például

1 A publikáció megírását részben a USHMM Randolph and Elizabeth Braham kutatói ösztöndíja tette lehetővé. Köszönettel tartozom Pataricza Dórának és egy szerzőtársamnak a kézirat első változatához fűzött érzékeny és segítő megjegyzéseikért. Az angol, svéd és német nyelvű forrásokat, amennyiben nincs másképp jelölve, magam fordítottam magyarra.

2 Szerepel például: Schult, Tanja. „Whose Raoul Wallenberg is it?" in *Culture Unbound, Journal of Current Cultural Research* 2/1, 2010, 669–797. https://doi.org/10.3384/cu.2000.1525.10241769 Dési János. *Wallenberg-jegyzőkönyv,* Budapest: Ab Ovo Kiadó, 2014.

ideiglenes útlevelet, oltalomlevelet) állított ki,[3] és mintegy 30 ezer ember[4] életét mentette meg. Tevékenységének csúcspontján, a nyilas terror kritikus periódusában mintegy 340 magyar, túlnyomó többségében üldözött zsidó alkalmazott dolgozott a svéd mentőakcióban, Wallenberg vezetése alatt.[5]

Budapesti üldözött zsidók várakoznak a svéd követség Minerva utcai épülete előtt annak reményében, hogy védőútlevelekhez jutnak, 1944. Forrás: United States Holocaust Memorial Museum, copyright: Thomas Veres.

3 Braham, Randolph L. *A népirtás politikája. A Holocaust Magyarországon*, II. kötet (bővített kiadás), Budapest: Belvárosi Könyvkiadó, 1997. 1186. Tim Cole Brahamnél magasabb számokat említ: Cole, Tim. *Holocaust City: The Making of a Jewish Ghetto*, London–New York: Routledge, 2003. 205.

4 Levine, Paul. *From indifference to activism: Swedish diplomacy and the Holocaust: 1938–1944*, Uppsala: Uppsala Universitet, 1998. 247.

5 Ember Mária. *Wallenberg Budapesten*, Budapest: Városháza Kiadó, 2000. 129.

A diplomata rejtélyes körülmények között tűnt el 1945. január 17-én, miután utoljára szovjet katonák társaságában látták Budapesten. A szemtanúk arról számoltak be, hogy Debrecenbe indult Malinovszkij marsallhoz, hogy megvitassa egy új segélyhálózat felállításának lehetőségét a felszabadult Magyarországon.[6] Azonban senki sem látta megérkezni, s a diplomata sorsa és halála máig tisztázatlan.[7] Ez a bizonytalanság is nagyban hozzájárult ahhoz, hogy mára Raoul Wallenberg – szinte mitológiai magasságokba emelkedve – az egyik legismertebb embermentővé és sikeres svéd külpolitikai „exporttermékké"[8] vált szerte a világon. Élete nem csak tudományos és ismeretterjesztő könyvek tárgya: inspirált több játék- és dokumentumfilmet,[9] sőt egy operát[10] is.

Az, hogy Wallenberg milyen kiterjedt kapcsolatrendszert épített ki Budapesten,[11] milyen volt a svéd mentőakció szervezeti felépítése és mik voltak a magyar alkalmazottak feladatai, már több könyv és tanulmány tárgyát képezte.[12] A svéd diplomata emlékezetével is több tudományos munka fog-

6 Lévai Jenő. *Raoul Wallenberg regényes élete, hősi küzdelmei, rejtélyes eltűnésének titka*, Budapest: Magyar Téka, 1948. 237.

7 A szovjet külügyminisztérium 1956-os jelentése alapján Wallenbergről sokáig azt hitték, hogy 1947. július 17-én halt meg szívroham következtében a hírhedt moszkvai Lubljanka börtönben. Azonban számos szemtanú került elő a szovjet börtönrendszerből még az 1970-es években is, akik azt állították, hogy Wallenberg életben van. 2000-ben a svéd–orosz történész-munkacsoport közös nyomozása is megkérdőjelezte az 1947-es szívrohamra vonatkozó dokumentum eredetiségét.

8 Zander, Ulf. *Raoul Wallenberg. Life and Legacy*, ford. Arabella Childs, Manchester: Manchester University Press, 2024. https://doi.org/10.7765/9789198557824.00006

9 „Wallenberg: A Hero's Story" (rend. Lamond Johnson, 200 p., 1985); „God afton, Herr Wallenberg!" (rend. Kjell Grede, 118 p., 1990), „Der Fall Raoul Wallenberg – Retter und Opfer" (rend. Klaus Dexel, 2005, 88.).

10 Erkki-Sven Tüür, „Wallenberg", 2007.

11 Például: Botos János. „Raoul Wallenberg magyarországi kapcsolatrendszere" in Botos János és Kovács Tamás (szerk.). *Üldöztetés, embermentés, újrakezdés*, Budapest: Holocaust Dokumentációs Központ és Emlékgyűjtemény Közalapítvány, 2007. 8–46. Ember, 2000; Szita Szabolcs. *The Power of Humanity. Raoul Wallenberg and his Aides in Budapest*, transl.: Bernard Adams, Budapest: Corvina, 2012.

12 Kovács Gellért. *Alkonyat Budapest felett. Az embermentés és ellenállás története 1944–45-ben*, Budapest: Libri Kiadó, 2015; Levine, Paul A. *Raoul Wallenberg in Budapest. Myth, History and Holocaust*, London: Vallentine Mitchell, 2010; Carlberg, Ingrid. *„Det står ett rum här och väntar på dig…": berättelsen om Raoul Wallenberg*, Stockholm: Norstedts, 2012.

lalkozott már,[13] miként azzal is, hogy hogyan jelenik meg a művészetben[14] és a neki dedikált emlékműveken.[15] Azonban e két kutatási terület között mintha hiányozna a visszacsatolás: az, hogy a háború vége és Wallenberg eltűnése után a több száz munkatárs, illetve tágabb értelemben véve a több ezer Wallenberg-túlélő milyen szerepet játszott a diplomata emlékezetének alakulásában, nagyrészt feltáratlan, amit pedig olvashatunk róla, a túlélők beszámolóinak és az emlékezeti diskurzusoknak a felületes értelmezésén alapul. Még olyan, a svéd diplomata tevékenységét és emlékezetét részletesen ismerő történészek, mint Paul Levine és Tanja Schult, is azzal intézik el a túlélők emlékezetformáló szerepét, hogy nagyban hozzájárultak Wallenberg alakjának mitologizálásához. Schult az 1946-os budapesti Raoul Wallenberg-emlékkoncert Gobbi Hilda által elmondott, de a fiatal Wallenberg-alkalmazott Forgács Pál[16] által írt prológusából származó idézettel támasztja alá azt, hogy a túlélők „vallási hősnek" tekintették a svéd diplomatát, s ezzel hozzájárultak ahhoz, hogy később „egyetemes hőssé" vált.[17] Raoul Wallenberg életrajzírója, Paul Levine pedig úgy érvel, hogy a túlélők által előadott, 1944. október 15-i nyilas hatalomátvétel utáni időszakról szóló heroikus történetek alapozták meg a Wallenberg-mítosz születését. „Ez alatt a három hónap alatt Wallenberget gyakran látták a budapesti utcákon sietni, vagy a magyar határ felé autózva, hogy megmentse a november-decemberi halálmenetek áldozatait,

13 Schult, 2010; Kaplan, Nadav – Schwartz, Barry. „Raoul Wallenberg in Israel recovered memory and mediocre commemoration" in *Holocaust Studies* 29/1, 2023, 116–140. https://doi.org/10.1080/17504902.2022.2028433 Dick, Michael. „Raoul Wallenberg: The Making of an American Hero" in Ari Kohen – Gerald J. Steinacher (szerk.). *Unlikely Heroes: The Place of Holocaust Rescuers in Research and Teaching,* Lincoln and London: University of Nebraska Press, 2019. 110–138; Dési János. „Wallenberg változó emléke" in *Múlt és Jövő* 32/1, 2021, 30–42. https://doi.org/10.2307/j.ctvd58t29.8

14 Zander, Ulf. *Förintelsens röda nejlika. Raoul Wallenberg som historiekulturell symbol,* Stockholm: Levende Historia, 2012; Zander, 2024.

15 Schult, Tanja. *A Hero's Many Faces: Raoul Wallenberg in Contemporary Monuments,* New York: Palgrave Macmillan, 2009. https://doi.org/10.1057/9780230236998_9 Kávássy E. János. „A talapzatára fellépő szobor" in *Rendszerváltó Szemle* 6/1, 2021, 34–45.

16 Forgács Vilmos levele Maj von Dardelnek, a dátum olvashatatlan (a levél tartalma alapján 1946. április 21. és június 19. között íródott). Raoul Wallenberg föreningens arkiv, SE/RA/730686/F/F 4: 3: Handlingar rörande ulika kulturprojekt, Riksarkivet, Stockholm, Raoul Wallenberg föreningens arkiv, SE/RA/730686/F/F 4: 3: Handlingar rörande ulika kulturprojekt. Forgács Vilmos és mindkét fia, Forgács Gábor és Forgács Pál, részt vettek a Wallenberg mentőakcióban.

17 Schult, 2009, 64–65.

vagy amint megfélemlít tisztviselőket, hogy engedjenek szabadon néhány svéd papírokkal rendelkező zsidót. Ez a túlélők emlékeinek Wallenbergje"[18] – írja Levine.

A fenti érvelésekkel két probléma van. Egyrészt, hogy a jelen felől nézve, a mára kialakult Wallenberg-képe(ke)t és az évtizedekkel később megjelent túlélőbeszámolókat kiindulópontként véve retrospektíven próbálják a szemtanúk szerepét értékelni, mintegy adottságként kezelve, hogy a svéd diplomatát azok, akik nekik köszönhették életüket, „abszolút" hősként tisztelték. Ennek a feltételezésnek az axiomatikus kezelésével elmulasztják a Wallenberget szerepeltető narratívák kontextuális vizsgálatát. Másrészt, hogy homogén egységként kezelik a túlélők beszámolóit, és nem veszik figyelembe azt, hogy azok mikor, milyen körülmények között, milyen szándékkal és milyen hallgatóság előtt hangzottak el.

E tanulmány célja, hogy árnyalja a fent idézett képet a túlélők szerepéről a Wallenberg-emlékezet kialakulásában. Kiindulópontja, hogy a háború vége után közvetlenül a ma olyan jól ismert Wallenberg-emlékezet még nem létezett, valamint, hogy a magyar zsidó túlélő tanúk – mégpedig különösen azok, akik Budapesten közvetlen munkatársai voltak – kulcsszerepet játszottak a svéd diplomata mentőakciója történetének elbeszélésében és emlékezetének alakításában. Végső soron pedig arra a kérdésre is keresi a választ, hogy kik és miért lettek, lehettek azok a tanúk, akiknek a beszámolóit vagy kollektív élményeit autentikusként ítélték meg a kortársak, és ezáltal az emlékezeti kánon részévé válhattak.

Előzmények: az ismeretlen Wallenberg és az önjáró mentőakció

A háború után közvetlenül Raoul Wallenberg még egyáltalán nem volt olyan ismert és mitikus figura, mint ahogy ma a köztudatban él. Még hazájában sem, ahol a sajtóban a különböző koncentrációs és megsemmisítő táborokból szabadult túlélőkkel készült első interjúk (ezek elsősorban dán és norvég zsidók elleni atrocitásokra világítottak rá) a Wallenberg-mentőakcióhoz

18 Levine, Paul. „Raoul Wallenberg in Budapest: Modern Jewry's Ultimate Hero?" in Menachem Mor (szerk.). *Crisis & Reaction: The Jewish Hero in History,* Omaha, Nebraska: Creighton University Press, 1995. 260.

képest sokkal erőteljesebb szerephez jutottak.[19] Bár a család neve – főleg a gazdagabb bankár ág miatt – a negyvenes években már fel-felbukkant Magyarországon is, Raoul Wallenberget budapesti küldetése előtt szinte senki sem ismerte azokon az üzletfeleken kívül, akiket az 1940-es évek elején a Közép-európai Kereskedelmi Társaság *(Mellaneuropeiska Handelsaktienbolaget)* munkatársaként, magyarországi üzleti útjai során megismert.[20]

A Wallenberg tevékenységéről hírt adó legkorábbi beszámolók a zsidóság veszteségeiről szóló első adatok megjelenésével voltak összefüggésben. Valdemar Langlet, a svéd Vöröskereszt magyarországi megbízottja, aki maga is rendkívül aktívan kivette a részét a háború alatti svéd mentőakcióból, már Pest felszabadulása után két héttel, 1945. február 2-án engedélyt kapott Vaszilij Vasziljevics Csernyisov szovjet belügyminiszter-helyettestől, hogy folytassa magyarországi vöröskeresztes tevékenységét.[21] Amikor Langlet Debrecenbe utazott, hogy az ideiglenes magyar kormánytól is megkapja az engedélyt, interjút adott a *Népszavá*nak, melyben az újságíró kérdésére a Vöröskereszt adatai alapján 350 ezerre becsülte a Németországba elhurcoltak számát. Ugyanakkor beszámolt a sikertelen (!) svéd mentési akcióról is, mely – elmondása szerint – két irányból indult el: az egyik „központja a svéd követség 'embervédelmi osztálya' volt. Ennek élén Raul (sic!) Wallenberger (sic!) állt, aki január 17-én nyomtalanul eltűnt. … A másik akció a svéd Vöröskereszttől indult ki, ezt én vezettem."[22] Az újságíró nyilvánvalóan ekkor hallott először Wallenbergről, akinek sem család-, sem keresztnevét nem tudta helyesen leírni. Valószínűleg arról sem tudhatott, hogy milyen kiterjedt volt a svéd embermentési szervezet, és hányan dolgoztak benne. A Langlet által leírt együttműködés története rövidesen kiegészült a mindeközben Svédországba épségben hazaérkező Carl Ivan Danielsson korábbi budapesti svéd követ (1944–1945) beszámolójával, „aki Raoul Wallenberg követségi titkárral együtt energiával és bátorsággal kelt a legveszedelmesebb időkben az üldözöttek védelmére".[23] A *Világ* 1945. júliusi számában pedig

19 Holmila, Antero. *Reporting the Holocaust in the British, Swedish and Finnish Press, 1945–1950,* Basingstoke: Palgrave MacMillan, 2011. 46–49. https://doi.org/10.1057/9780230305861

20 Braham, 1997, 1184.

21 Runberg, Björn. *Az elfeledett hős Valdemar Langlet,* Budapest: Adoc-Semic, 2007. 39.

22 „A svéd Vöröskereszt adatai szerint 350 ezer embert hurcoltak el a németek Magyarországról" *Népszava.* 1945. február 17.

23 „Danielson (sic!) svéd követ a stockholmi rádióban beszámolt az amerikaiaknak a budapesti embermentésről" *Magyar Nemzet.* 1945. június 14. Wallenberg Svédországban

egy részletes beszámoló a semleges követségek összehangolt akcióját írta le a budapesti zsidóság megmentése érdekében.[24] „Hiteles adatok és okmányok alapján," de egyértelműen az üldözöttek szemszögéből íródott az „s.a." szerzői monogrammal ellátott cikk, amely Wallenberget mint a mentési munkálatok „lelkes és bátor hősét" aposztrofálta. „Sokszor láttuk felbukkanni a gettóban, a józsefvárosi pályaudvaron, téglagyárakban és mindenütt, ahol a zsidók segítségre szorultak" írta a szerző, azonban egyúttal kiemelte a semleges követségek együttműködését az embermentési akciókban, sőt, a svájci követség tevékenységéről részletesebben is szólt, mint a svédről, ami azt sugallja, hogy valószínűleg az ott Carl Lutz konzul irányítása alatt és a magyar cionista ellenállás aktív részvételével folyó, a svédhez hasonló védőútleveles mentés résztvevője lehetett.

Az első beszámolók tehát Wallenbergről a magyar nyilvánosságban nem megmentettjeitől, hanem a követség svéd munkatársaitól és az ellenállás egy résztvevőjétől származtak. Ezekből megtudhatta a közvélemény, hogy a semleges követségek számos diplomata munkatársa részt vett és összehangoltan dolgozott a zsidó üldözöttek megmentését célzó mentőakciókban, azonban a magyar munkatársakról egyelőre nem esett szó. Ugyanakkor ez nem jelenti azt, hogy ők hirtelen eltűntek volna, éppen ellenkezőleg. Bár többüket kihallgatott és hetekig zárkában tartott a szovjet politikai rendőrség Wallenberggel való kémkedésgyanús együttműködésük miatt,[25] Budapest ostroma idején és 1945 márciusának első felében, miután a harcok már leálltak és a diplomata eltűnt, a svéd követség humanitárius osztálya, magyar alkalmazottainak

akkor került először igazán a köztudatba, amikor Danielsson és a budapesti követség többi tagja kalandos út után megérkezett Stockholmba 1945 áprilisában.

24 „Hogyan akadályozta meg Roosevelt és a svéd király a budapesti zsidók deportálását. Ismeretlen adatok a 'védett házak' történetéből," *Világ,* 1945. július 10.

25 Kelecsényi Éva. *Ellenállásunk Wallenberggel* (kézirat), 158. Ember Mária hagyatéka, 2011.636.2, 50702, Holokauszt Emlékközpont Gyűjteménye, Budapest Ember Mária hagyatéka, 2011.636.2, 50702. Iver C. Olsen, az amerikai Háborús Menekültügyi Bizottság svédországi képviselője a CIA elődintézményének, az OSS-nek *(Office of Strategic Services)* is ügynöke volt. Egyes kutatók szerint a szovjet Elhárítási Főnökség (SZMERS) emberei ezzel összefüggésben tartóztatták le Wallenberget, akiről azt gyanították, hogy az angolszász szövetségeseknek dolgozó kém lehet. E vád egyébként a tudományos kutatások jelenlegi állása szerint alaptalan volt. Erről bővebben: Ember Mária. „Wallenberg elrablása," in *Budapesti Negyed* 8/2, 1995, 181–208; Matz, Johan. *Stalin's Double-Edged Game. Soviet Bureaucracy and the Wallenberg Case 1945-1952,* Lanham: Lexington Books, 2019. 102.

köszönhetően működött tovább. Ugyanakkor az újonnan megalakult szovjet katonai közigazgatás nem nézte jó szemmel a külföldi követségek által kiadott dokumentumokat, így a korábban a svéd és más semleges követségek által az üldözötteknek kiállított védőútleveleket sem, mert úgy gondolták, hogy az ilyen dokumentumok segítségével a magyar háborús bűnösök könnyen kiszökhetnek az országból. Emiatt elrendelték, hogy a védőútlevelek kiadását március közepéig le kell állítani, továbbá minden, 1945. február 1. előtt kiadott ilyen igazolványt érvénytelennek minősítettek.[26]

Azt, hogy milyen elkötelezettséget éreztek személyesen Wallenberg és a követség iránt az ott dolgozó magyar alkalmazottak, az is mutatja, hogy ők voltak azok, akik elsőként tájékoztatták a svéd külügyminisztériumot a követségi dolgozók hollétéről. A korábban a *Schutzpass*ok kiállításával foglalkozó Mandl Ágnes egy másik munkatárs, Hegedűs Pál[27] kifejezett kérésére utazott Bukarestbe, a legközelebbi működő svéd követségre még 1945 februárjában, hogy átadja Reuterswärd követnek azt a listát, amely tartalmazta az ostromot követően bujkálásból előkerült és továbbra is Budapesten tartózkodó követségi dolgozók listáját.[28] (Wallenberg ekkor már úgy szerepelt rajta, hogy tartózkodási helye ismeretlen.) 1945 áprilisában pedig Wallenberg egykori munkatársa, a fiatal Forgács Gábor vitte el Valdemar Langlet első hivatalos jelentését Wallenberg eltűnéséről, ugyancsak a bukaresti svéd követségre.[29] Bár ezeket a beszámolókat akkor a svéd külügyminisztérium nem hozta nyilvánosságra, részben azok képezték az alapját azoknak az első diplomáciai

26 Carl Ivan Danielsson és Per Anger jelentése a svéd külügyminisztériumnak, 1945. május 2. in *Raoul Wallenberg: dossierdokumentation från Beskickningen i Budapest och Utrikesdepartementet, 1944-1957*, Vol. 4, Stockholm: Utrikesdepartmenetet, 1980-82.

27 Hegedűs (máshol Hegedüs) volt a Schutzpassokat kiállító osztály egyik vezetője.

28 Oral history interview with Agnes Mandl Adachi, RG-50.462.0051, United States Holocaust Memorial Museum (USHMM) Oral History Collection, oral history interview with Agnes Mandl Adachi, RG-50.462.0051; Adachi, Agnes. *Child of the Winds: my mission with Raoul Wallenberg*, Chicago: Adams Press, 1989. 52, 64. Erről a látogatásról Reuterswärd követ 1945. február 24-én számolt be a svéd külügyminisztériumnak, bár a Hegedűs nevet hibásan "Hilvert"-nek írta. A távirat megtalálható: *Raoul Wallenberg: dossierdokumentation från Beskickningen i Budapest*, 4. kötet.

29 Forgács Gábor. „Emlék és valóság. Mindennapjaim Raoul Wallenberggel" *Wallenberg Füzetek*, 3, 2006. 19. Maga Langlet és felesége csak 1945. május 26-án hagyták el Magyarországot. Langlet, Valdemar. *Reign of Terror. The Budapest Memoirs of Valdemar Langlet 1944-1945*, London and New York: Frontline Books/Skyhorse Publishing, 2012. xvi.

erőfeszítéseknek, amelyekkel a svéd fél megpróbált a Szovjetuniótól információt szerezni Raoul Wallenberg hollétével kapcsolatban.

A Budapest ostromát és Wallenberg eltűnését követő első időkben tehát a svéd mentőakció a magyar munkatársaknak köszönhetően folytatódott, s ők voltak azok is, akik a nem kis veszéllyel járó utat vállalták, hogy a továbbra is működő bukaresti svéd követség útján tájékoztassák a svéd külügyminisztériumot a budapesti követségi dolgozók hollétéről. Bár a nyilvánosságban ekkor még nem szólaltak meg, és az első rövid beszámolók nem említették a szerepüket, a svéd külügyminisztérium számára nélkülözhetetlen információkkal szolgáltak Wallenberg eltűnéséről. Pár hónappal később viszont már saját kezdeményezésükre, kollektíven léptek fel, hogy Raoul Wallenberg budapesti tevékenységének emléket állítsanak.

Az emberközeli hős

1945. június 21-én a Pesti Izraelita Hitközség (PIH) vezetősége ünnepi összejövetelt tartott, ahol örök hálájukat fejezték ki Raoul Wallenbergnek,[30] s közölték azt a szándékukat is, hogy a Zsidó Kórház egyik szárnyát róla nevezzék el. Az ülésről készült és a Von Dardel–Wallenberg családnak elküldött levélből kiderül, hogy a hitközség vezetősége nem tudta: Wallenberget élőnek, vagy holtnak kellene-e tekintenie. Bár kifejezték azt a szándékukat, hogy a diplomatáról és halhatatlan tetteiről megemlékezzenek, az erről szóló levelet kifejezetten neki címezve küldték édesanyja címére.[31] A zavart fokozta az a szándékos szovjet félretájékoztatás, amely a Kossuth Rádióban hangzott el 1945 márciusában, miszerint Wallenberget a német Gestapo gyilkolta meg, útban Debrecen felé.[32] Számos védettje azonban, főleg, akik a követségi mentőakcióban vele dolgoztak, nem hitték el, hogy ez megtörténhetett.

30 Murányi Gábor. „Wallenberg emlékművek Budapesten" in Ember Mária (szerk.). *Wallenberg Budapesten*, Budapest: Városháza Kiadó, 2000. 186.

31 A Pesti Zsidó Hitközség elismerő levele Raoul Wallenbergnek, 1945. július 2. Angol nyelvű változat: SE/RA/720660/2/12, Raoul Wallenberg Arkivet, Fredrik von Dardels dagböker. A magyar változat megjelent: Dési János. „Wallenberg változó emléke" in *Múlt és Jövő* 32/1, 2021, 31.

32 Berger, Susanne. „Stuck in Neutral: The Reasons behind Sweden's Passivity in the Raoul Wallenberg Case" in *The Raoul Wallenberg Research Initiative Reports*, 2004. https://www.rwi-70.de/documents/reports/ letöltve: 2022. december 18.; Ember, 2000, 116.

1945. november 11-én több mint harminc, Wallenberggel korábban együtt dolgozó túlélő megalakította a Wallenberg Bizottságot, hogy Wallenberg budapesti tevékenységének méltó emléket állítsanak.[33] A bizottság beadványt nyújtott be Vas Zoltánhoz, Budapest polgármesteréhez, hogy hagyja jóvá egy utca Wallenbergről való elnevezését és egy szobor felállítását. A bizottság ígéretet tett arra, hogy előteremti az utóbbihoz szükséges forrásokat,[34] és ők kérték fel az ismert szobrászt, Pátzay Pált is a szobor megalkotására. Bár az emlékmű már 1945-ben megkapta a Budapesti Polgármesteri Hivatal jóváhagyását,[35] végül csak 1949-re készült el, mert a hiperinfláció felemésztette az összegyűjtött pénzösszegek nagy részét, az államosítás pedig megfosztotta az akciót a nagyobb cégek[36] támogatásától. Végül a bizottság nyomására mind a főváros,[37] mind pedig a PIH[38] hozzájárult a szoboralaphoz, így sikerült nagy nehezen befejezni. A volt svéd és más semleges követségek által védett házak közelében fekvő Phoenix utcát az V. (ma XIII.) kerületben még 1946 elején átnevezték Raoul Wallenberg utcának.[39]

A szoborállításra vonatkozó javaslatot olyan magas rangú politikusok támogatták mint Zsedényi Béla, az Ideiglenes Nemzetgyűlés elnöke és Szakasits Árpád szociáldemokrata politikus, a fővárosi ideiglenes törvényhatósági bizottság elnöke, de a támogató aláírók között található Hans Weyermann,

33 A Wallenberg Bizottság levele a belügyminiszterhez (valószínűleg Nagy Imréhez). A dokumentum másolata megjelent: Forgács András. „Az embermentéstől a Wallenberg Bizottságig" in *Wallenberg Füzetek*, 6, 2019. 54. Sajnos a dokumentum pontos dátuma nem látható. Forgács úgy azonosítja, hogy Vas Zoltánnak, Budapest polgármesterének írták 1945. november 11-én, de ez téves, mivel a levél a megszólítás alapján a belügyminiszternek szól, sőt utal arra a levélre is, amelyet korábban Vasnak küldtek.

34 Ez az adománygyűjtő tevékenység 1946. január 30-án kapta meg a Belügyminisztérium jóváhagyását.

35 Pótó János. *Emlékművek, politika, közgondolkodás. Budapest köztéri emlékművei, 1945–1949*, Budapest: MTA Történettudományi Intézet, 1989. 59–60.

36 Ezek között, mint az eredeti beadvány bizonyítja, volt a Kontrollbank, a Leszámítoló Bank, az Orion, a Községi Takarékpénztár, a Hitelbank, a Kereskedelmi Bank és a Magyar Olaj is. Ezek mindegyikének vezetésében megtaláljuk Wallenberg korábbi munkatársait. Vö. Pótó, 1989, 59.

37 Pótó, 1989, 60.

38 Domonkos Miksa javaslata a PIH elnökségi ülésén, 1946. november 11. Magyar Zsidó Múzeum és Levéltár (MZsML), PIH Elnöki Iratok TB/B 238. doboz.

39 Külügyminisztérium Sajtóosztálya levele Böhm Vilmos stockholmi követnek, 1946. május 25. Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára, MNL OL XIX-J-1-j-(1945-1964)-137, Svédország, 3. doboz, 4/a.

a Nemzetközi Vöröskereszt korábbi (1944–1945) magyarországi delegáltja is. A megmaradt zsidó közösség aktivitása, és különösen a Wallenberg Bizottság tagjainak személyes elkötelezettsége döntő szerepet játszott munkaadójuk és barátjuk, az életüket megmentő svéd diplomata emlékezetének formálásában. A Bizottság két meghatározó figurája, Wohl Hugó és Lányi József, mindketten a svéd követségi mentőakció vezető munkatársai voltak a háború idején.

Wohl Hugó egyike volt azoknak a kulcsfontosságú munkatársaknak, akik a kezdetektől fogva részt vettek a svéd mentőakcióban, sőt, Lévai Jenő szerint ő volt a legelső zsidó származású magyar állampolgár, aki ideiglenes svéd útlevelet kapott.[40] Wohl az újpesti Orion rádióműszergyár vezérigazgatója volt az 1930-as évektől. Az Orionnak egy svéd fiókja is volt *(Svenska Orion)*, mely révén Wohlnak közvetlen kapcsolatai voltak a budapesti svéd képviselettel. Ezek a kapcsolatok rendkívül fontosnak bizonyultak 1944-ben, amikor Wohl az Orion vezetésében lévő többi zsidó származású taggal együtt ideiglenes útlevelet *(provisoriskt pass)* kapott még Wallenberg Magyarországra érkezése előtt Per Angertől, a követség második titkárától. Miután a zsidótörvények miatt elbocsátották az Oriontól, Wohl és a cég több más korábbi alkalmazottja, például Forgács Vilmos kereskedelmi igazgató, az elsők között kezdett el dolgozni a svéd követség mentőakciójában. Amikor Wallenberg kiterjesztette szervezetét, Wohl a *Schutzpass*okat kiállító adminisztratív (úgynevezett humanitárius) osztály vezetője lett.[41] A szovjet katonai adminisztráció már a harcok teljes leállása előtt, 1945 januárjában újraindította az Orion gyár termelését, mivel nagy szükség volt az ott előállított híradástechnikai műszerekre. Wohl Hugó és Forgács Vilmos visszakerültek a gyár élére,[42] s ezért is volt lehetőségük arra, hogy azt a Wallenberg-emlékmű egyik hivatalos szponzorává tegyék.

Dr. Lányi József a háború előtt a Pesti Magyar Kereskedelmi Bank igazgatója volt. A svéd mentőakcióban 1944 októberétől az úgynevezett szociális gondozási osztályt vezette, mely a svéd védettek részére biztosított lakásokat, később pedig ők szervezték a Pozsonyi úti védett házakba való beköltözéseket is.[43] 1945-ben, Wohlhoz hasonlóan, őt is visszahelyezték korábbi vezető

40 Lévai Jenő. *Fehér Könyv: külföldi akciók magyar zsidók mentésére*, Budapest: Officina, 1946. 114.

41 Kovács, 2015, 294.

42 Forgács András. „Újpest, a magyar elektronikaipar bölcsője" in *Újpesti Helytörténeti Értesítő* 22/2, 2015. június 16.

43 Ember, 2000, 91.

pozíciójába, így ő is a jó ügy szolgálatába állíthatta kapcsolatait és befolyását. Jellemző a sztalinizáció folyamatára, hogy jóllehet a bank 1948-as államosításakor ügyvezető igazgatóként a helyén maradhatott, 1950-ben a Robert Vogeler amerikai és Edgars Sanders brit állampolgárok elleni kirakatper kapcsán letartóztatták. A kémkedéssel vádolt üzletemberek azt vallották, hogy kapcsolatban álltak az általa vezetett bankkal, és hogy Lányi kiszolgáltatta nekik annak részletes pénzügyi kimutatásait. 1950 márciusában a börtönből a Szovjetunióba szállították,[44] s ettől kezdve nincs nyoma.

Mellettük fontos szerepet játszott még a Wallenberg Bizottságban Nádas Nándor, aki Lányihoz hasonlóan a bankszektorból érkezett: 1944-ig a Magyar Leszámítoló és Pénzváltó Bank fiókigazgatója volt, azonban állásából a Sztójay-kormány 1540/1944. M.E. rendelete alapján[45] elbocsátották. A háború után őt is reaktiválták, és 1945. május 29-én kinevezték főigazgatóvá.[46] A Wallenberg Bizottság számláját is ennél a banknál nyitották,[47] nyilván Nádas segítségével, aki a Bizottság hivatalos levelezésének egy részét is – legfőképpen a szobor kiadásaira vonatkozóan – bonyolította. Később őt is az államosítások során távolították el posztjáról. Olyan, korábban a mentőakcióban már a kezdetektől részt vevő tagjai is voltak a bizottságnak, mint Forgács Vilmos, az Orion kereskedelmi igazgatója, aki Wohllal már régóta együtt dolgozott vagy dr. Simon Gyula ügyvéd, aki ugyancsak még Per Anger irányítása alatt, Wallenberg érkezése előtt csatlakozott a mentéshez.[48] Müller Rezső, dr. Makai Oszkár, Szabó Károly, dr. Fleischmann Ottó, Balog (máshol Balogh) Andor, dr. Horváth Istvánné csak néhány név azok közül, akik mind a mentőakcióban, mind pedig később a Bizottság munkájában szerepet vállaltak. A Wallenberg Bizottság összes tagjáról, a háború előtti, alatti tevékenységükről és későbbi sorsukról külön értekezést lehetne írni, a jelen tanulmány szempontjából azonban leginkább annak van jelentősége,

44 „Authorities continue to suppress resistance" Central Intelligence Agency information from foreign documents or radio broadcasts, bizalmas jelentés, 1950. szeptember 26. https://www.cia.gov/readingroom/document/cia-rdp80-00809a000600340852-8 letöltve: 2024. június 29.

45 1540/1944. M.E. rendelet a zsidók értelmiségi munkakörben való alkalmazásának és foglalkoztatásának megszüntetése tárgyában.

46 Magyar Leszámítoló és Pénzváltó Bank Rt. Személyzeti Osztály iratai, 1938–1949. USHMM, RG-39.023M, 262/125.csomó. 1.tétel.

47 Ember, 2000, 187.

48 Ember, 2000, 18.

hogy a bizottság tagjai igen jól ismerték egymást, és többen kifejezetten magas, befolyásos pozíciókban dolgoztak (újra) a háború után. Előbbi legalábbis részben magyarázza a testület viszonylag gyors megalakulását és – a töredékesen fennmaradt levelezések tanúsága szerint – rendkívül szervezett működését: a különböző feladatokra albizottságok alakultak, a tagság pedig rendszeres üléseken beszélte meg az operatív ügyeket annak ellenére, hogy köztük semmiféle formális hierarchia nem volt.[49] Az utóbbi tette nagy valószínűséggel lehetővé, hogy az ambiciózus emlékmű az időközben fellépő gazdasági nehézségek ellenére is megvalósulhatott.

Abban az időben, amikor a Wallenberg Bizottság azon munkálkodott, hogy előteremtse a szobor felállításához szükséges pénzt, a svéd és szovjet hatóságok már egy ideje folyamatos, bár eredménytelen eszmecserét folytattak Wallenberg sorsáról. A svéd külügyminisztérium még 1945 januárjában azt az információt kapta a szovjetektől, hogy Wallenberget Budapesten megtalálták, és „a szovjet hadsereg védelme alatt áll".[50] Amikor februárban még mindig nyoma sem volt diplomatájuknak, a svédek ismét kérdéssel fordultak a szovjetekhez az ügyben, és ezt mintegy tizenöt hónapon keresztül ismételten megtették – minden eredmény nélkül. Az ügy akkor vett váratlan fordulatot, amikor 1946 júniusában két országos lap, a *Svenska Morgonbladet* és a *Svenska Dagbladet* is arról számolt be, hogy egy Christian Christiansen nevű, a Szovjetunióból nemrég kiszabadult dán hadifogoly azt állította, hogy találkozott Wallenberggel egy Moszkvától körülbelül 25 kilométerre lévő fogolytáborban az év februárjában.[51] A *Morgonbladet* továbbá nyilvánosságra hozta, hogy Edvard af Sandeberg svéd újságíró is arról tájékoztatta a svéd külügyminisztériumot, hogy hadifoglyok látták Wallenberget a Szovjetunióban. A fogolytapasztalatairól szóló cikksorozatban Sandeberg azt állította, hogy egy román fogoly révén értesült arról, hogy Wallenberg valószínűleg még él.[52] E beszámolók hatására a svéd közvéleményben megerősödött az

49 „A Wallenberg Bizottságnak ezért nincsenek vezetői, funkcionáriusai stb., hanem ez egy egész spontán, szinte keret nélkül csak a hála és szeretet által összetartott szerv" – írta a bizottság Lévai Jenőnek 1946. augusztus 26-án. Közreadja: Garai Sári (szerk.), Ember Mária (szöveg). „...hogy a budapesti Wallenberg-kiállítás emléke fennmaradjon" *Wallenberg Füzetek*, 1, 1994. 148.

50 Matz, 2019, 30.

51 „Nytt livsteck från Raoul Wallenberg" *Svenska Morgonbladet*. 1946. június 24. „Chr. Christiansen har ej mött R. Wallenberg" *Svenska Dagbladet*. 1946. június 30.

52 „Raoul Wallenberg lever – vistas i Soviet" *Stockholms Tidningen*. 1946. június 28.

a meggyőződés, hogy Wallenberg még életben van a Szovjetunió börtönrendszerében. Ettől kezdve a Wallenberg-ügy hirtelen és drámai átpolitizálódáson ment keresztül, s egy nemzetközi érdeklődésre már az alakuló hidegháborús ellentétek által definiált értelmezési keretben számot tartó témává vált.

A svéd fejlemények figyelembevételével igen szembetűnő, hogy a fenti hírek egyáltalán nem érték el a magyar közvéleményt. Körülbelül af Sandeberg beszámolóinak megjelenésével egy időben, 1946 júniusában a Wallenberg Bizottság adománygyűjtő koncertet szervezett a budapesti Zeneakadémián több, akkoriban népszerű művész részvételével, és az egyenesen szenzációnak számító Fischer Annie zongorajátékával.[53] A megnyitó beszédet Rolf Arfwedson új svéd ügyvivő mondta, a prológot pedig az ismert színművésznő, Gobbi Hilda, akinek az édesapja maga is részt vett segítőként a Wallenberg-féle mentőakcióban. Gobbi „a sárkányölők reinkarnációjaként" hivatkozott Wallenbergre, „aki öt nap alatt repült Fokföldről Budapestre, mert azt hallotta, hogy itt embereken lehet segíteni… Megmentett sokezer embert azután eltűnt megmentett védencei elől."[54] Majd hozzátette, hogy Wallenberg „itt érlelődött meg a humanista gondolat haláltmegvető előharcosává. Autóját, amelyen a deportáltak nyomába száguldott – ma sem tudni biztosan – vagy srapnell találta el, vagy nyilasgolyó."[55] Ebben az esetben nem találunk semmiféle utalást arra, hogy a diplomata esetleg életben lehet. A humanizmus fogalmának használatával, amely ebben az időben a nemzetközi antifasiszta diskurzusban[56] gyakran megjelent a fasizmus ellenpontjaként, a svéd diplomata embermentő tevékenysége ideológiai és morális alapokra helyeződött. Mivel a koncert célja az volt, hogy minél több pénzt gyűjtsenek a szoborra, nem véletlen, hogy az itt elhangzott prológus leginkább Wallenberg hősiességére helyezte a hangsúlyt, ezzel is alátámasztva az emlékmű létrejöttének szükségességét.

Ennek ellenére a bevezetőben számtalan, a mentőakció során a magyar munkatársaival kialakult szoros, bensőséges kapcsolatra való utalást találunk. Gobbi ugyanis így kezdte beszédét: „Furcsa modora volt, a németje nagyon különösnek tűnt, mint valami tengerentúli üzleti ajánlat, ami azonban csodálatosan illett hozzá, akárcsak a széldzseki és az Eden kalap, vagy később a szürke sisak és a hálózsák." Később hozzátette: „Játékos volt és hitt a játékban. Imádta a 24 órás munkanapot, az átdolgozott éjszakát, szívesen evett hideg konzervet és száraz kenyeret a légópincében a poros, olajos széldzsekijében."[57] Ezek az apró, hétköznapi dolgokra vonatkozó megfigyelések, sőt, a diplomatát mint egy furcsa csodabogarat leíró, kifejezetten humoros részletek bizonyítják, hogy a bevezetőben egyébként háromszor is megemlített „munkatársak" milyen közvetlen kapcsolatban álltak Wallenberggel. Ezek a leírások nem egy vallási vagy univerzális hősről, mitologikus alakról szólnak, sokkal inkább egy kicsit furcsa, néha talán idegesítő (hiszen senki sem szereti, ha a felettese állandóan dolgozik), szerethető hétköznapi emberről, akit az tett hősiessé, hogy saját értékei szerint, önzetlenül cselekedett. Ez az embermentő-leírás sokkal inkább hasonlít arra a tudományos irodalomban majd az 1980-as években dominánssá váló szociálpszichológiai irányzatra, mely az embermentők cselekedeteit altruista személyiségjegyeiknek és moralitásuknak tulajdonította.[58]

A fent leírt kollektív aktivizmus a túlélők részéről, mely kifejezetten arra irányult, hogy egy embermentő tevékenységét dokumentálják és emlékezetét definiálják, páratlan a holokausztemlékezet történetében. Az embermentők emlékműveit ugyanis jellemzően sokkal később állították fel. A kaunasi japán alkonzul, Chiune Sugihara emlékműve – aki Wallenberghez és a többi semleges állam magyarországi képviseleteihez hasonlóan vízumokkal mentett zsidókat a háború alatt – csak 1992-ben készült el Vilniusban. Oskar Schindleré szülővárosában, Svitanyban, 1994-ben született meg, míg Sir Nicholas Wintoné Prágában csak 2009-ben. De még a Wallenbergnek szentelt emlékművek közül is messze kilóg a budapesti, hiszen – bár mára több mint harminc létezik a világ minden sarkában – ezeket is csak az 1980-as évek óta állították fel. Az első emlékmű korai létrejöttét pontosan az tette lehetővé, hogy a svéd diplomata kiterjedt és támogató hálózatot épített ki maga körül,

53 „Raoul Wallenberg emlékhangverseny" *Világosság*. 1946. június 25. Fischer Annie ekkor tért haza többéves stockholmi tartózkodás után, ahol a háborút férjével, dr. Tóth Aladárral együtt vészelte át.

54 „A Wallenberg-emlékhangverseny" *Világ*. 1946. június 23.

55 „Raoul Wallenberg emlékhangverseny" *Világosság*. 1946. június 25.

56 Az antifasiszta humanizmusról lásd: Agocs, Andreas. *Antifascist Humanism and the Politics of Cultural Renewal in Germany*, New York: Cambridge University Press, 2017. https://doi.org/10.1017/9781316084106

57 A prológus teljes szövegét csak svédül és németül sikerült megtalálnom. Riksarkivet, Stockholm, Raoul Wallenberg föreningens arkiv, SE/RA/730686/F/F 4: 3:, Handlingar rörande ulika kulturprojekt, Riksarkivet, Stockholm, Raoul Wallenberg föreningens arkiv, SE/RA/730686/F/F 4:3, Handlingar rörande ulika kulturprojekt.

58 Vö. Oliner, Samuel P. – Pearl M. Oliner. *The Altruistic Personality. Rescuers of Jews in Nazi Europe*, New York: Free Press, 1988.

melynek központi vezető tagjaival olyan szoros és közvetlen kapcsolatot ápolt, hogy azok az embermentési tevékenysége iránti hálájuk mellett személyes kötődést is éreztek iránta, ami határozott cselekvésbe fordult.

Az antifasiszta harcos

Miután a már említett Mandl Ágnes átadta a névjegyzéket a bukaresti svéd követségen, hónapokig tartó hányattatásoknak nézett elébe, míg végül Svédországba utazhatott a jegyeséhez. Éppen Genfben tartózkodott, amikor egy ismerőse újságíró férje interjút készített vele; Mandl volt az első ember a háborús zónából, akivel találkozott. Mandl (férjezett nevén Adachi) memoárjában úgy emlékezett, hogy ekkor még senkit sem érdekelt a svéd mentőakció története, hiába próbálta elmondani. Ezért örömmel tett eleget az interjúkérésnek.[59] Az ebből készült cikk 1945. szeptember 5-én jelent meg a svéd *Aftonbladet* hasábjain, ahol Mandlt szó szerint idézte az újságíró: „...mielőtt Svédországba megyek, az én és az összes magyar antifasiszta zsidó nevében köszönetet kell mondjak Raoul Wallenberg úrnak és Danielsson követnek".[60] Figyelemre méltó, hogy Mandl antifasisztaként határozta meg magát. Azt sugallja, hogy nem áldozatként, hanem a náci Németországgal ideológiailag szembenállók csoportjának tagjaként tekintett magára, Wallenberggel egyetemben. Ebben az átmeneti időszakban az antifasizmus még nem volt a háború elsődleges értelmezési kerete Magyarországon, s Mandl kijelentését sem lehet a majd csak az 1950-es években dominánssá váló bolsevik típusú antifasizmus kényszerével magyarázni. Gondolatai sokkal inkább annak az 1930–40-es években kialakuló kifejezetten baloldali zsidó antifasizmusnak a példái, amely a globális mozgalomhoz leginkább az antiszemitizmus elleni harc frontján kapcsolódott.[61] Hogy Mandl nem volt egyedül ezzel az öndefinícióval, a Wallenberg Bizottság által megrendelt szobor is bizonyítja.

59 Adachi, 1989, 91, 93.

60 „Raoul Wallenberg hyllas som hjälte" *Aftonbladet*. 1945. szeptember 5. SE/RA/720660.3.1, Raoul Wallenberg Arkivet, Pressklipp, Stockholm, Riksarkivet.

61 Vö. Kaiser, Max. *Jewish Antifascism and the False Promise of Settler Colonialism*, Cham: Palgrave Macmillan, 2022. https://doi.org/10.1007/978-3-031-10123-6

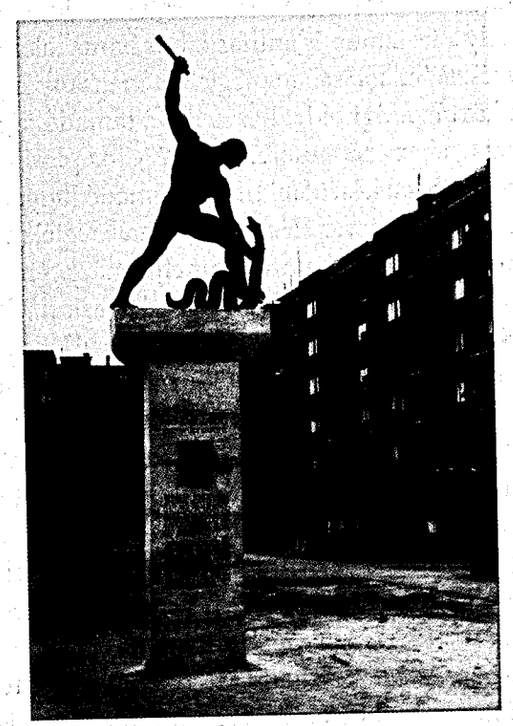

A Wallenberg-emlékmű a Szent István parkban az avatás előtt, 1949.
Forrás: United States Holocaust Memorial Museum, copyright: Thomas Veres.

A tervek szerint az 1946-os zeneakadémiai emlékkoncerten befolyt összeg a szoboralapot gyarapította, s a rendezvényen a készülő emlékmű kismintája is ki volt állítva. A leírás szerint a szobor „figurális része egy sziluett értelemben komponált, kígyóval viaskodó meztelen férfialakot ábrázol, aki Wallenberg hősies küzdelmét van hivatva szimbolizálni".[62] A konkrét ábrázolásban az állat a férfialakot támadja feléje fordított és megemelt fejjel, de az utóbbi van fölényben. A férfi bal lába a kígyó testére tapos, míg bal kezével a nyakát markolja, és éppen lesújtani készül rá a jobb kezében magasra tartott rövid bottal. A *Színház* című korabeli kulturális folyóirat az alakot mint a kígyóval viaskodó Herkulest[63] azonosította.

62 A Wallenberg Bizottság által az engedélyeztetéshez benyújtott szoborleírás. Idézi Pótó, 1989, 59.

63 „Wallenberg" *Színház*. 1946. május 3.

A kígyóval küzdő férfialak képe viszont ebben az időben jól ismert szimbólum[64] volt, amely a fasizmus és antifasizmus harcának számos, széles körben elterjedt művészi ábrázolásában megjelent már. A spanyol polgárháború idején például a köztársasági oldal használta a támadó kígyó szimbólumát az antifasiszta harc népszerűsítésére. Egy 1936-os plakáton egy meztelen férfi éppen egy kalapáccsal készül leütni egy támadó kígyót, melynek hasára „Fasizmus" *(Fascismo)* van írva. Hasonlóképpen megjelent a motívum egy 1941-es szovjet propagandaplakáton is, amely a náci Németország Szovjetunió elleni támadása után jelent meg, és „Halál a fasiszta fenevadra!" címet viselte. Ezen a művész, Alekszej Kokorekin, a Vörös Hadsereg egy katonáját ábrázolta, amint szuronyával egy kígyót szúr torkon, míg lábával a támadó állat testére tapos. A nácikkal kollaboráló francia Vichy-rezsim (1940–1944) ugyanakkor szintén a kígyót bottal leütni készülő meztelen férfialak motívumát használta fel egyes propagandisztikus publikációkban, amikor a bolsevizmus elleni harcra buzdított.[65]

A Wallenberg-szobrot megalkotó művész, Pátzay Pál erősen kötődött a magyarországi demokratikus-antifasiszta ellenálláshoz, ezért megalapozott az emlékművet mint a fenti ideológiák közötti küzdelem szimbólumát (is) értelmezni. 1942-ben Pátzay készítette azt a Petőfi-plakettet, melyet a Márciusi Front által a Petőfi-szoborhoz szervezett tüntetésen viseltek, s a német megszállás után kőbányai műtermében üldözött zsidókat bújtatott. Maga a művész is úgy fogalmazott, hogy a szobor szimbolikájának jelentése: „győzelem a fasizmus felett".[66] Sőt, ledöntése után is kifejezetten antifasiszta műként definiálta újra a Wallenberg-szobrot, amikor 1950-ben a Műcsarnokban megrendezett Első Magyar Képzőművészeti Kiállításon állította ki egy kisebb változatát „Kígyós figura" néven mint az új szocialista-realista művészeti ábrázolás egy példáját.[67]

64 A kígyó mint szimbólum rövid kultúrtörténetéhez: Morgan, Diane. *Snakes in Myth, Magic, and History. The Story of a Human Obsession*, Westport, CO: Praeger, 2008. Morgan nem elemzi a kígyót mint politikai tartalommal rendelkező szimbólumot.

65 „Európa szembenéz az ellenséggel! A magyar hadsereg" *(L'Europe face à l'ennemi! L'armée hongrois)*, illusztrált kis méretű poszter, 1939–1945. https://argonnaute.parisnanterre.fr/ark:/14707/1f248pbw0xgl letöltve: 2024. szeptember 26. Köszönöm Véri Dánielnek, hogy felhívta a figyelmemet erre a publikációra.

66 Kávássy, 2021, 40; Garai Sári – Ember Mária, 1994, 143.

67 *I. Magyar Képzőművészeti Kiállítás. Műcsarnok, Hősök Tere, 1950*, Budapest: Szikra, 1950.

Az emlékmű abból a szempontból is egyedülálló, hogy egy kifejezetten agresszív kompozíció, amely a fasizmus elleni általános harcot szimbolizálja. A háború után a túlélők által emelt hasonló struktúrák jellemzően az áldozatoknak állítottak emléket, és túlnyomórészt zsidó térben – zsinagógákban, temetőkben, ritkábban a lágerekben életben maradt hontalanok számára felállított DP-táborokban – helyezték el őket.[68] A Wallenberg-emlékmű kétségtelenül a budapesti üldözött zsidó túlélők számára jelentőséggel bíró térben, az egykori, úgynevezett nemzetközi gettó[69] területén állt volna, melynek a második világháború alatt mintegy 25 ezer üldözött zsidónak minősülő lakója több semleges állam, köztük Svédország védelme alatt állt.[70] Azonban a szobrot egyúttal egy kifejezetten kedvelt és már régóta népszerű közterületre tervezték. A Fővárosi Közmunkák Tanácsa által 1928-ban elkészített parkosítási terv ugyanis remekül sikerült, és az 1937-től Szent István parknak nevezett terület vízközelségével, hárs- és platánfák által árnyékolt sétányaival, de mindenekelőtt gyerekpancsolóként is funkcionáló vizes díszmedencéjével[71] az újlipótvárosi közönség népszerű szabadidős helyszíne volt. Ebbe a térbe képzelték el a Wallenberg-emlékművet, amelynek későbbi felirata is arról tanúskodik, hogy a helyválasztás nagyon is tudatos volt. „A rombolásnak ama

68 A témában már klasszikus James E. Young műve: *The Texture of Memory: Holocaust Memorials and Meaning*, New Haven, Conn.: Yale University Press, 1993; Marcuse, Harold. „Holocaust Memorials: The Emergence of a Genre" in *The American Historical Review* 115/1, 2010, 53–89. https://doi.org/10.1086/ahr.115.1.53 Wolfson, Leah (szerk.). *Jewish Responses to Persecution*, Vol. 5, 1944–1946, Washington DC: USHMM, 2015. 395–409. A magyar emlékművekről: Frojimovics Kinga. „»Landmark-Stones Are Standing Alongside the Highway of Martyrdom…«: Holocaust Memorial Monuments in Hungary" in *Studia Judaica* 14, 2006, 115–128; Bányai Viktória – Komoróczy Szonja Ráhel. „A vészkorszak zsidó áldozataira való emlékezés: a korai emlékművek héber terminológiája, 1945–1949" in Filep Tamás Gusztáv (szerk.). *Ünnep és felejtés. Emlékezet, identitás, politika*, Budapest: Kalligram, 2018. 118–141; Bohus Kata. „Parallel memories? Public memorialization of the antifascist struggle and martyr memorial services in the Hungarian Jewish community during early Communism" in Kata Bohus, Peter Hallama, Stephan Stach (szerk.). *Growing in the Shadow of Antifascism. Holocaust Memory in Socialist Eastern Europe*, Budapest: Central European University Press, 2022. 87–108. https://doi.org/10.7829/j.ctv280b7j3.10

69 A nemzetközi gettót a Magyar Nyilaskeresztes Párt kormánya hozta létre 1944 novemberében. Budapest gettósításáról lásd Cole, 2003.

70 Braham, 1997, 929.

71 Takács Katalin, Kubik Emese, Almási Balázs. „A modern mozgalom hajnalán: a budapesti Szent István park kertművészeti elemzése" in *4D Tájépítészeti és Kertművészeti Folyóirat* 60, 2021, 18–33. https://doi.org/10.36249/60.2

sötét korszakában legendás hősünkké lett – fogalmazott a felirat – Hirdesse ez az emlékmű múlhatatlan hálánkat annak a városrésznek középpontjában, amelynek üldözötteit az ő rendületlenül virrasztó embersége oltalmazta."[72] Az ebben az időszakban „tomboló" köztéri emlékműállítási láz közepette tehát, melynek eredményei döntő többségükben a szovjet hadsereg felszabadítóinak állítottak emléket, a Wallenberg-szobor egyedülálló módon egy konkrét csoport háláját fejezte ki a fasizmus elleni univerzális küzdelem szimbolikájával, egy mindenki számára elérhető, nyilvános térben.

1949. április 10-én avatták volna fel a monumentális, hat méter magas szobrot. Az emlékmű már hetek óta készen várta az ünnepséget. Veres Tamás, Wallenberg korábbi fényképésze, aki az igazolványképeket készítette a *Schutzpass*okhoz, még fotókat is készített róla, valószínűleg azzal a céllal, hogy az avatás után a sajtó rendelkezésére bocsássa őket.[73] Az emlékmű felavatására azonban nem került sor. Az esemény előtti éjszakán ugyanis a Fővárosi Emlékműfelügyelőség emberei a szobrot a talapzatról kötelekkel eltávolították és elszállították. Bár az az általános vélekedés, hogy az eltávolítás meglepetésszerűen és teljes titokban zajlott, valójában a Magyar Izraeliták Országos Irodája már előző nap tudott arról, hogy az avatást el kell halasztani, és erről táviratban értesítette is Wohl Hugót és Lányi Józsefet.[74] Hamarosan felröppent a hír, hogy a szobrot közvetlen szovjet parancsra vitték el, mert Moszkva számára a Wallenberg-ügy ekkorra már igencsak kényelmetlenné vált.[75]

A túlélők által definiált emlékezeti térben tehát Wallenberg alakja több, egymással párhuzamosan jelentkező, egymást kiegészítő narratívában, illetve egymással összefüggő konkrét és szimbolikus jelentésben is feltűnt. Az eddig felvázolt Wallenberg-képeken túl az ekkor közvetlenül a túlélőktől származó, kifejezetten az események rekonstruálására és dokumentálásra tett

72 A leírás megtalálható például: Horn Emil. „Szobortörténet" in *Honismeret* 17/4, 1989, 26.

73 Néhány ilyen fotó megtalálható a United States Holocaust Memorial Museum fotógyűjteményében, lásd pl. "Monument to Raoul Wallenberg", photo: Tom Veres, photograph no. 74027 és 74027A.

74 Kézzel írt táviratszöveg Wohl Hugónak és Lányi Józsefnek, 1946. április 9. PIH Elnöki ügyosztály iratai TB/B 304. doboz, MZsML, PIH Elnöki ügyösztály iratai TB/B 304. doboz.

75 Pátzay Pál is ezt az információt kapta a főváros kulturális ügyeinek főtanácsosától, Goda Gábortól. Murányi, 2000, 188. A szobor eltűnésével kapcsolatos legendákról és egymásnak ellentmondó visszaemlékezésekről lásd Pótó, 1989, 60–61.

kísérletek vizsgálata további példával szolgál a korai Wallenberg-emlékezet összetettségére.

A kollektív embermentés irányítója

Amikor a Wallenberg Bizottság először vetette fel hivatalosan az utcaátnevezés és a szobor ötletét még 1945 novemberében, egyúttal arról is tájékoztatták a főváros vezetését, hogy a Bizottság „az akció történetét »Wallenberg« címen könyv alakban hozza nyilvánosságra. A könyv ingyenes előállítása már biztosítva van."[76] A könyv megírásával Lévai Jenő újságírót bízták meg. A választás, csakúgy, mint a szobrot elkészítő Pátzay Pál esetében, nem volt véletlen. Lévai, aki maga is egy svéd *Schutzpass* birtokában a Pozsonyi úti védett házak egyikében vészelte át a háború utolsó időszakát, ekkor már elismert történetírója volt az üldöztetésnek.[77] Az 1930-as évek végétől számos könyvet és cikket publikált a zsidóüldözéssel, a magyar szélsőjobboldali mozgalommal és az ellenállással kapcsolatos témákban. A háború után tagja volt a párizsi béketárgyalásokat előkészítő csoportnak, és az új magyar kormány több, az üldöztetés koráról szóló dokumentumgyűjtemény kiadásával bízta meg.[78] A bizottság nyilván tisztában volt vele, hogy a magyar zsidók mentésére szervezett akciókról írt két könyve már nyomdában volt, és 1946-ban meg is jelentek.[79] Ezek egyike, a *Fehér Könyv* már tartalmazta a svéd mentőakció általánosabb leírását. Lévai Jenő Wallenbergről szóló könyve Magyarországon 1947-ben, Svédországban egy évvel később jelent meg.[80] A magyar kiadás elképesztően sikeres volt, a szerző a harmadik kiadás előszavában megemlíti, hogy a könyv megjelenése után két hónappal jutott el a harmadik nyomásig.[81]

76 Pótó, 1989, 59.

77 Zombory Máté. „A nemzeti tragédia narratívái: Lévai Jenő, az írás és a történelem" in *Múltunk* 14/2, 2018, 1–41.

78 Zombory Máté. „A halottnak hitt visszatér. Mivel foglalkozott Lévai Jenő 1956 és 1960 között?" in *Betekintő* 17/3, 2023, 33. https://doi.org/10.25834/BET.2023.3.2

79 Lévai, 1946; Lévai Jenő, *Szürke könyv magyar zsidók megmentéséről*, Budapest: Officina, 1946.

80 Lévai, 1947; Jenö Lévai, *Raoul Wallenberg, hjälten i Budapest*, Stockholm: Saxon & Lindströms Förlag, 1948.

81 Lévai Jenő, *Raoul Wallenberg regényes élete, hősi küzdelmei, rejtélyes eltűnésének titka*, (3. kiadás) Budapest: Magyar Téka, 1948. 8.

Raoul Wallenberg budapesti irodájában, magyar zsidó munkatársaival. Forrás: United States Holocaust Memorial Museum, copyright: Thomas Veres.

Ugyanebben az előszóban Lévai világosan megfogalmazza a könyv megírásának célját. Egyrészt megállapítja, hogy „Wallenberg életét, s az üldözöttek és menekültek védelmében folytatott hősies harcát ma már legendák övezik", ezzel szemben saját munkáját mint hiteles dokumentációt írja le. E hiteles dokumentáció pedig „az általam személyesen is tapasztalt hiteles tényekre, Magyarországon és Európa számos más államában tett utazásaim során személyesen összegyűjtött megbízható dokumentumokra, s a legóvatosabban mérlegelt és kiértékelt vallomások százaira támaszkodik".[82] Figyelemre méltó, hogy a hiteles dokumentáció Lévai által említett három forrása közül kettő – saját megfigyelései és a tanúvallomások – közvetlen vagy elbeszélt tapasztalatokon alapul, s ez a sajátosság egyértelműen megkülönbözteti a szerző Wallenberg-könyvét az embermentés témakörét feldolgozó két korábbi, döntően írásos dokumentumokon alapuló *Fehér* és *Szürke Könyvek*től. A Wallenberg-mentőakció főszereplői a tanúk, a résztvevők.

A könyvben számos, a svéd mentőakcióban dolgozó magyar munkatárs „szólal meg", sokszor szó szerinti idézet formájában (ezek gyakran a végjegyzetekben találhatók, a beszélő megnevezésével együtt, de számos

82 Lévai, 1948, 8.

esetben a főszövegben is szerepelnek).[83] Ezekből a beszámolókból világosan kirajzolódik a svéd mentőakció szervezeti felépítése is, Lévai név szerint említ több tucat munkatársat, megnevezi a különböző osztályok vezetőit. A leírások, amellett, hogy Wallenberg szervezői kvalitásairól és „hősies harcáról" közvetítenek, kiemelik az embermentési munka kollektív jellegét. „A Schützling-Protokoll hősi munkájáról" – írja Lévai a nyilasok által elhurcolt védőútlevéllel rendelkezők kiszabadítására szervezett csoportról, melynek vezetői dr. Geiger László, Kelecsényi Elek és dr. Magasdi Miklós voltak – „a későbbiek folyamán még részletesebben fogunk beszámolni".[84] Valóban, a későbbiekben kiderül, hogy az osztály „külszolgálatos képviselői" Wallenberggel együtt kiszálltak, hogy a nyilasok által összegyűjtött svéd védetteket a gyűjtőhelyekről kiszabadítsák.[85] Azonban a svéd diplomata nem lehetett mindig mindenütt jelen, ezért „[e]gy-két esetben sikerült a követség némelyik kirendeltségének, amelyik öntevékenyen járt el, hogy megvesztegetéssel szerzett a közelükben tanyázó kerületi nyilasházakban ... 'védelmező'-ket."[86] A Hegyeshalom felé gyalog hajtott zsidók megmentéséről pedig azt írja Lévai, hogy az esetek többségében Wallenberg nem volt jelen a mentőakciónál, hanem az állandóan a határ közelében tartózkodó kihelyezett munkatárs, Elek Béla „küzdött emberfeletti módon a mentés lehetőségéért," emelt ki és fordított vissza annyi embert, amennyit csak tudott (többségük nem rendelkezett semmiféle védettséget biztosító dokumentummal).[87] A példák sora még hosszan folytatható lenne, de már ez a néhány epizód is alátámasztja, hogy Lévai könyve, amely egyébként mára gyakorlatilag nélkülözhetetlen és megkerülhetetlen forrása lett a terjedelmes Wallenberg-irodalomnak, részletesen bemutatta a magyar munkatársak – akik gyakran Wallenbergéhez mérhető vakmerőséggel vetették bele magukat a leglehetetlenebb mentési helyzetekbe is – szerepét a svéd mentőakcióban. Ráadásul olyan, később a Wallenberg-emlékezet ikonikus elemévé vált epizódokról, mint például a Levine által is említett, Hegyeshalom felé tartó menetek feltartóztatása, derül ki, hogy Wallenberg sokszor személyesen jelen sem volt: az akciókat magyar munkatársai hajtották végre. A másik érdekes-

83 Ilyen, a főszövegben hosszan idézett beszámoló például Veres Tamásé a svéd munkaszolgálatos század kiszabadításáról a józsefvárosi pályaudvaron. Lévai, 1948, 138–139.
84 Lévai, 1948, 135.
85 Lévai, 1948, 142.
86 Lévai, 1948, 181.
87 Lévai, 1948, 148.

ség, hogy míg a *Szürke Könyv*ben Lévai a pápai nunciust állította a mentési akciók tágyalásának középpontjába,[88] a *Fehér Könyv*ben pedig egyértelműen a svájci akciót helyezte előtérbe, illetve a svéd akcióban Danielssonnak és Angernek legalább akkora szerepet tulajdonított,[89] mint Wallenbergnek (míg Langlet szerepét alig tárgyalta), a Wallenberg-könyvben a hangsúlyok teljesen máshová kerültek. Ez nyilvánvalóan egyenes következménye volt a megrendelő Wallenberg Bizottság szándékainak, akik – mint Lévai a *Fehér Könyv* egy lábjegyzetében megjegyzi – „dokumentáris emlékművet"[90] kívántak emelni a diplomatának.

A Lévai által megírt lehetetlen mentési helyzetek némelyike egy teljesen más kontextusban is előkerült ebben az időben, amely során a mentőakció kollektív jellege ismét megerősítést nyert. Az 1945-ben megkezdődött népbírósági perek irodalma már rámutatott, hogy a gyakorlati, jogi célok mellett azok az előző rendszerrel és annak ideológiai képviselőivel való leszámolást is jelentették.[91] Ebben a politikai összefüggésben a népbíróságok kifejezetten a nyilas időszakra koncentráltak,[92] és ez az eltolódás jelentkezett azokban a tanúvallomásokban is, melyek a perek során a svéd követség korábbi magyar munkatársai részéről hangzottak el. Raoul Wallenberg neve felmerült a Nidosi Imre (Budapest nyilas parancsnoka) elleni perben 1948-ban, illetve Bokor Sándor és társai ügyében is, amely nyilas csoport volt egyebek között felelős a Maros utcai kórházban 1945 januárjában elkövetett hírhedt mészárlásért is. A fenti perek kapcsán elhangzott vallomások közül a Raoul Wallenberggel kapcsolatos történetírás Müller Károlyét emelte ki legtöbbször, aki azt vallotta, hogy tanúja volt, amikor Dési-Dregán Miklós, a XII. kerületi nyilas csoport helyettes parancsnoka, szétosztotta Raoul Wallenberg és autója fényképeit társai között, és arra utasította őket, hogy ha találkoznak vele, végezzék ki. Ember Mária szerint ezzel a népbíróság a valóban kegyetlen, de a svéd diplomata eltűnésében vétlen nyilas csoportra kívánta kenni a gyilkossági ügyet.[93]

88 Lévai, *Szürke Könyv*, 1946, 13–30. Itt mint „a semleges követek doyenjét" emlegeti Lévai a nunciust.

89 Lévai, *Fehér Könyv*, 1946, 113–114, 117, 127–128, 133.

90 Lévai, *Fehér Könyv*, 1946, 133.

91 Karsai László. „The People's Courts and Revolutionary Justice in Hungary, 1945–46" in István Deák – Ian Gross – Tony Judt (szerk.). *The Politics of Retribution in Europe. World War II and Its Aftermath*, Princeton, NJ: Princeton University Press, 2000. 233–252. https://doi.org/10.1515/9781400832057-011

92 Karsai László. „A magyar holokauszt a nagy népbírósági perek tükrében" in *Századok* 154/5, 2020, 989–1014.

A szövevényes Wallenberg-gyilkossági ügy[94] és legendárium tárgyalása e tanulmánynak nem tárgya, a diplomata emlékezetének alakulása szempontjából jelentőséggel bíró népbírósági tárgyalásokon elhangzott tanúvallomások más részletei azonban igen. Ezek egyrészt a nyilas kegyetlenkedésekkel kapcsolatban a svéd követség és személyesen Raoul Wallenberg szervezetének védelmi mechanizmusát írták le, másrészt rávilágítottak a saját szerepükre is az akciókban. „Én a svéd követségen dolgoztam Wallenberg mellett, mint az ő titkára és ilyen minőségben több alkalommal tárgyaltunk vádlottal"[95] – kezdte tanúvallomását Nidosi Imre perében Szabó Károly, aki korábban egy írógépgyártó vállalat munkatársaként dolgozott, és viszonylag későn, 1944 novemberében lett a követség alkalmazottja. Gyakorlati tudása okán legfőképpen a *Schutzpass*ok előállításához használt írógépek javításával foglalkozott.[96] A háború után visszatért eredeti szakmájához, és a Mária Valéria utca (ma Apáczai Csere János utca) 10. szám alatt nyitott írógépszaküzletet.[97] A népbírósági jegyzőkönyvek tanúsága szerint Szabó a Jókai utcai és az Üllői úti svéd védett házak lakói ellen 1944 decemberében és 1945 januárjában elkövetett nyilas atrocitásokról számolt be. Ezekkel kapcsolatban kivétel nélkül többes szám első személyben beszélt az elrabolt védettek megmentésére tett erőfeszítésekről. Az Üllői útról a Mária Terézia laktanyába elhurcolt védettek kiszabadításáról például ezt írja a fennmaradt jegyzőkönyv: „Mi ezzel kapcsolatban Szalay (sic! – Szalai) Pálnál megtettük a lépéseket, mire ő kiszállt a rendőrséggel, de még jókor, mert útközben, mielőtt a Mária Terézia laktanyát elérték volna, sikerült utolérni őket és valamennyit kiszabadítottuk. … Mi azután január 13-án váltunk el Wallenbergtől és hogy vele ezután mi történt, arról nekem nincs tudomásom."[98] Még a per kezdete előtt Szabó

93 Ember, 2000, 12. lj., 144.

94 Lásd még Ember Mária. *Ránk akarták kenni*, Budapest: Héttorony, 1992.

95 Budapesti Népbíróság jegyzőkönyve a háborús bűntettek miatt Nidosi Imre ellen indított bűnügyben, USHMM Randolph Braham Collection, series 6, 25.6, Nb. XVII. 2718/1948/6., 13.

96 Kovács, 2015, 304.

97 „Nidossy 'testvér' Szálasi véreskezű tyúkszemirtója rövidesen népbíróság elé kerül" *Kis Újság*. 1948. március 18.

98 Budapesti Népbíróság jegyzőkönyve a Nidosi Imre ellen indított bűnügyben, USHMM Randolph Braham Collection, series 6, 25.6, 13–14.

interjút is adott a *Kis Újság*nak, a Kisgazdapárt lapjának, amelyben ugyancsak a csoport kollektív akciójáról beszélt, bár ez esetben sokkal nagyobb hangsúly került a nyilas vezető erkölcstelen életmódjára is (az ilyen, bulvár hangnemű és értékalapú megállapítások a későbbi perben nyilván nem hangozhattak el), Wallenberg eltűnéséről viszont nem ejtett szót.[99]

Szabó ismertette össze Wallenberget Szalai Pállal, a nyilaskeresztes párt rendőrségi összekötőjével, aki a svéd követség fontos kapcsolata lett számos embermentő akció vezetőjeként vagy résztvevőjeként. Amikor mint volt nyilast, 1945-ben őt is népbíróság elé állították, számos, korábbi Wallenberg-munkatárs is mellette tanúskodott, így Szalait felmentették a vádak alól.[100] Perjési Ferenc, Szalai egyik beosztottja is beszámolt a Wallenberggel való együttműködésről a Nidosi-perhez kapcsolódóan tett tanúvallomásában, amikor Szalai tevékenységét úgy összegezte, hogy Wallenberggel „együttdolgozva" mentőakciókat folytatott az üldözöttek megmentése érdekében.[101] Szalai (a jegyzőkönyvekben Szalay) maga pedig úgy fogalmazott a Jókai utca 1. szám alatti svéd védett házból elhurcoltak megmentésére szervezett akció kapcsán, hogy őt Wallenberg kérte meg, lépjen kapcsolatba Nidosiékkal, miután a svéd diplomata maga sikertelenül interveniált a nyilas házban.[102] Vagyis egy olyan helyzetről számolt be, amikor a diplomata személyes beavatkozása nem hozott eredményt, viszont ő, a nyilas hatalmi szervezetben elfoglalt magas rangjánál fogva sikerrel hajtotta végre a mentőakciót.

A népbírósági tanúvallomásokban, műfajuknál fogva, a megszólalók nem úgy beszélnek Wallenbergről, mint egy hősről. A rövid, róla szóló idézetekből viszont egy energikus, és a rendelkezésére álló emberi erőforrásokkal jól gazdálkodó koordinátor képe rajzolódik ki. A vallomások fontos jellemzője az is, hogy részletesen, és egymással egybecsengően írják le a svéd követség

99 „Nidossy 'testvér' Szálasi véreskezű tyúkszemirtója".

100 Később, a volt Központi Zsidó Tanács tagjai ellen tervezett koncepciós per során Szalait is letartóztatták, és azzal vádolták, hogy ő is tettestárs volt Wallenberg meggyilkolásában. Szabadulása után nem sokkal, 1956-ban emigrált, és haláláig az Egyesült Államokban élt Paul Sterling néven. Erről lásd bővebben Ember, 1992.

101 A Budapesti Népbíróság jegyzőkönyve a Nidosi Imre ellen indított bűnügyben, Perjési Ferenc kihallgatási jegyzőkönyve, 1948. március 23. USHMM Randolph Braham Collection, series 6, 25.6.

102 A Budapesti Népbíróság jegyzőkönyve a Nidosi Imre ellen indított bűnügyben, Szalai Pál tanúvallomási jegyzőkönyve, 1948. március 20. USHMM Randolph Braham Collection, series 6, 25.6.

szervezetének működését, és mintegy magától értetődőnek veszik a svéd diplomatával és egymással kialakult kollegiális viszonyt. Bár hangsúlyozzák Wallenberg központi szerepét a mentőakcióban, azt is világossá teszik, hogy viszonyuk korántsem volt hierarchikus.

Összegzés

Ez a tanulmány kísérletet tesz arra, hogy a szakirodalomban mind ez idáig alig figyelembe vett, a svéd mentőakcióból viszont oroszlánrészt vállaló magyar munkatársak szerepét mutassa be Raoul Wallenberg korai emlékezetének formálásában.

A háború vége után Magyarországon alig ismerte valaki a Wallenberg által vezetett svéd mentőakciót, de a Wallenberg Bizottság 1945-ös megalakításával a svéd követség volt munkatársai (védettjei) egyértelműen saját kezdeményezésükre, kollektíven léptek fel, hogy Raoul Wallenberg budapesti tevékenységének emléket állítsanak. Ennek az emlékezeti tevékenységnek a diplomata eltűnése volt a katalizátora, azonban célja kifejezetten nem egy elképzelhetetlen magasságokba emelkedő hős képének megrajzolása volt. Ráadásul a volt munkatársak által definiált emlékezeti térben a svéd diplomata alakja több, egymással párhuzamosan jelentkező narratívában, illetve egymással összefüggő, egymást kiegészítő és erősítő, konkrét és szimbolikus jelentésben is megjelent. Ezek mindegyike – kisebb vagy nagyobb mértékben ugyan, de – különbözött attól a képtől, amely a diplomatáról mára világszerte ismertté vált. A diplomata hősiességének ebben az időszakban a túlélő munkatársak által azonosított forrásai – a fasizmussal szembeni morális ellenállás, a bátorság, önzetlenség, de egyben hétköznapiság és szervezőkészség – egészen konkrét személyiségjegyeken és személyes tapasztalatokon alapulnak, s ezért nem is tekinthetők a későbbi „mitologizálás" alapjainak.

Az első emlékmű korai létrejöttét is az tette lehetővé, hogy a svéd diplomata kiterjedt és támogató hálózatot épített ki maga körül, melynek központi vezető tagjaival olyan szoros és közvetlen kapcsolatot ápolt, hogy azok az embermentési tevékenysége iránti hálájuk mellett személyes kötődést is éreztek iránta, ami határozott cselekvésbe fordult. A szoborhoz szükséges adománygyűjtési akció keretében megrendezett Wallenberg-emlékhangverseny során a svéd diplomatáról egy morális, önmagából építkező hétköznapi hős képe rajzolódott ki, akit az tett hősiessé, hogy saját értékei alapján, önzetlenül cselekedett.

A Pátzay Pál által megalkotott Wallenberg-szobor erőteljes antifasiszta utalásokkal dolgozott, így – egyedülálló módon – egy nagyon konkrétan meghatározott csoport (Wallenberg megmentettjei) háláját fejezte ki a fasizmus elleni univerzális küzdelem szimbolikájával, egy mindenki számára elérhető, nyilvános térben. Ebben az értelmezésben Wallenberg a náci Németországgal ideológiailag szembenállók csoportjának tagjaként szerepelt.

Végül pedig, a Lévai Jenő által írt Wallenberg-könyv, amely a dokumentáció egyik fő forrásaként kezelte a tanúvallomások által képviselt személyes tapasztalatokat, kiemelte az embermentési munka kollektív jellegét, melyben Wallenberg munkatársai legalább olyan hősiesek, mint a diplomata. Az ugyanebben az időszakban zajló népbírósági perekben elhangzott tanúvallomások, melyek ugyancsak említették Wallenberget, kifejezetten a nyilas időszakra koncentrálva adtak elő Lévaival összecsengő, a kollektív embermentésről szóló beszámolókat.

A Wallenberg Bizottság tevékenységében testet öltő kollektív aktivizmus a túlélők részéről, mely kifejezetten arra irányult, hogy egy embermentő tevékenységét dokumentálják és emlékezetét definiálják, páratlan a holokausztemlékezet korai történetében. Ebben a minőségében előrevetíti azt a fejleményt, amely a holokauszt nemzetközi történeti irodalmában és emlékezetének intézményesített formáiban csak évtizedekkel később vált hangsúlyossá: nevezetesen, hogy a zsidó üldözöttek számos mentési akcióban aktívan részt vettek a háború idején, és ezzel összefüggésben is, ők mint közösség jogosultak arra, hogy definiálják az embermentés fogalmát és formáját.

Bódi Lóránt

„Auschwitzból hazatért csinos, középkoru nő, főbérleti lakással rendelkező, férjhez menne." „Izraelita" házassági hirdetések a két világháború között és a vészkorszak után[1]

A zsidóság körében a párválasztásnak és házasságközvetítésnek számos módja létezett, például családok között előre elrendezett módon vagy házasságközvetítő *(sádchán)* révén.[2] Ezek közé tartoztak a házassági hirdetések is, melyek először csak az 1910-es években jelentek meg a magyar sajtóban, és az első világháború után nőtt meg jelentősen a számuk.[3] Ez a tendencia az autoriter és zsidóellenes Horthy-korszakban is folytatódott, egészen a végzetes 1944-es évig. A vészkorszak tragédiáját követően a magyar zsidóság az okozott demográfiai katasztrófából lassan tudott talpra állni. Ennek egyik első jele éppen a háború után kötött házasságok kiemelkedő számában figyelhető meg.[4] E nagyfokú házasodási szándék a háború utáni sajtón is

1 Jelen tanulmány *A kibeszélhetetlen számbavétele: társadalmi diskurzusok a holokausztról (1945–1948)* című PhD-disszertáció ötödik fejezetének átdolgozott, bővített változata.

2 Koerner, András. *How They Lived Vol. 2.: The Everyday Lives of Hungarian Jews, 1867–1940: Family, Religious, and Social Life, Learning, Military Life, Vacationing, Sports, Charity*, Budapest: Central European University Press, 2016. 39. https://doi.org/10.1515/9789633861486

3 A hirdetési bevételek fontos szerepet játszottak a 19. század közepétől Nyugaton létrejövő modern, üzleti alapú sajtó működésében. Magyarországon a sajtóhirdetési piac ezt a fejlettségi szintet csak a századfordulóra nyerte el. Ezzel együtt a házassági hirdetések piaca is csak a századforduló végére vált jelentőssé. Buzinkay Géza. *Kis magyar sajtótörténet*, Budapest: Haza és Haladás Alapítvány, 1993. 34–55.

4 A rendelkezésre álló házassági statisztikák alapján az 1946–1948 közötti időszakban a zsidó összlakosságon belüli számarányához képest lényegesen több zsidó házasság köttetett, mint nemzsidó. A jelenség más országokban is megfigyelhető volt, különösen az ún. hontalan, állampolgárság nélküli személyeknek *(Displaced Persons)* biztosított gyűjtőtáborokban *(DP Camps)*. Ilyen táborok működtek például Bajorország területén, ahol 1946 közepétől kivételesen nagy számban köttettek házasságok. 1000 főre 27,4 házasságkötés jutott, ezzel szemben az országrészt lakó nemzsidó lakosságnál ez a szám 2,8 volt. (Mankowitz, Zeev W. *Life between Memory and Hope: The Survivors of the Holocaust in Occupied Germany*, New York: Cambridge University Press, 2007. 133.).

rajta hagyta a nyomát, akárha a napisajtót nézzük (például *Magyar Nemzet*) vagy a felekezeti *Új Élet*et. Utóbbiban néhány év leforgása alatt több ezer hirdetést jelentettek meg.[5] Tanulmányom a házassági hirdetések sajátos forráscsoportján[6] keresztül közelíti meg a magyar zsidóság 20. századi sorsát, a zsidóság változó élethelyzetét a két világháború között és – különös tekintettel – a poszthábórús években:[7] miként nyilvánult meg a házassági hirdetésekben a magyarországi zsidóság reakciója a Horthy-korszak változó életfeltételeire és antiszemitizmusára? Mit tudunk elmondani a vészkorszakot túlélők egzisztenciális helyzetéről: érzelmi állapotukról, vágyaikról és a pár-

Nemcsak a házasságok, de a születési számok is kiemelkedőek voltak a DP-táborokban. Utóbbit Atina Grossmann „DP Baby Boomnak" nevezi. Gay, Ruth. *Safe among the Germans: Liberated Jews after World War II,* New Haven: Yale University Press, 2011; Grossmann, Atina. *Jews, Germans, and Allies: Close Encounters in Occupied Germany,* Princeton: Princeton University Press, 2009.

5 Átlagosan 15-20 hirdetés jelent meg egy lapszámban, de az 1948-as évfolyamban kb. 35-40 szerepelt lapszámonként. Ez rendkívüli szám, és úgy nézett ki a valóságban, hogy a 10 oldalas *Új Élet* utolsó két oldalát (a teljes lap 15-20%-át)szinte teljesen kitöltötték a házassági hirdetések.

6 Néhány példa a házassági hirdetések irodalmából: Harry G., Cocks. *Classified. The Secret History of the Personal Column,* London: Arrow, 2009; Epstein, Pamela. „Advertising for Love: Matrimonial Advertisements and Public Courtship" in Susan J. Matt, Peter N. Stearns (szerk.). *Doing Emotions History,* Urbana: Illinois University Press, 2014; Doughty, Lea, and Angela Wanhalla. „'The Marriage Market': Matrimonial Agencies and the Matrimonial Advertisement in Early Twentieth-Century New Zealand" in *New Zealand Journal of History* 52/2, 2018, 114–133, Lovell, Stephen. „Finding a Mate in Late Tsarist Russia: The Evidence from Marriage Advertisements" in *Cultural and Social History* 4/1, 2007, 51–72. Szempontunkból a legrelevánsabb szakirodalom, Wobick–Segev, Sarah E. „'Looking for a Nice Jewish Girl…': Personal Ads and the Creation of Jewish Families in Germany before and after the Holocaust" in *Jewish Social Studies* 23/3, 2018, 38-66. című tanulmánya. Az írás főleg a berlini zsidó újságokban megjelent házassági hirdetéseket vetette össze a náci hatalomátvételtől a holokauszt utáni időszakig (1933–1948). Wobick–Segev tanulmánya értékes összehasonlítást kínál mindkét ország eltérő időben és módon zajló zsidóellenes politikájának, majd a háború utáni újrakezdésnek a „házassági piacokra" és így a reprezentációs kódokra gyakorolt hatásaiban. Magyar szakirodalom híján érdemes megemlíteni még Gáti István. *Hozott szalonnával…* Budapest: Fekete Sas, 2006 és Vincze Mátyás. *Minden megoldás érdekel – A XX. század Magyarországa apróhirdetések tükrében,* Budapest: Kossuth, 2020 című köteteit, melyek szintén közölnek felekezeti házassági hirdetéseket.

7 Biess, Frank. „Feelings in the Aftermath: Toward a History of Postwar Emotions" in Frank Biess and Robert G. Moeller (szerk.). *Histories of the Aftermath. The Legacies of the Second World War in Europe,* New York: Berghahn, 2010. 30–49. https://doi.org/10.1515/9781845459987-004

találás stratégiáiról a hirdetések alapján? Mennyiben és hogyan beszéltek a túlélők a hirdetésekben a vészkorszak tapasztalatáról?[8] Ahhoz azonban, hogy jobban értsük a hirdetések kódjait, nagyobb történeti összehasonlításban (a hirdetési piac kezdeteitől egészen a Kádár-korszak elejéig, 1910–1957) kell, hogy vizsgáljuk a jeligék és önmeghatározások történeti morfológiáját. Ez a tanulmány tehát tágabb kérdésekre is keresi a választ: mit jelentett zsidónak lenni a hirdetések tükrében az 1920-as évektől kezdve, és hogyan került kifejezésre a zsidósághoz való tartozás a változó politikai rezsimek alatt és a vészkorszak után?

Módszertani és elemzési szempontok

Az érintett időszak valamennyi hirdetésének feldolgozására nem vállalkozhattam, ezért a Horthy-korszak alatti napilapok közül a kezdetben mérsékelt jobboldali *Magyar Nemzet*et, a felekezeti sajtóból pedig a hirdetések terén élenjáró és önálló magyar zsidó kultúrát hirdető *Egyenlőség*et *(Magyar Zsidók Lapja)* választottam. A *Magyar Nemzet* hirdetési rovata volt az egyik legjelentősebb, ráadásul 1938-tól megszakítás nélkül (kivéve 1954–1956 között) közölt házassági hirdetéseket (nagy számban izraelita hirdetéseket is). Így egy lap alapján lehetett vizsgálni e történetileg sűrű és tragikus időszak változó hirdetéseit. A koalíciós időszakból elsősorban az *Új Élet*, a *Magyar Nemzet,* és csak másodsorban az egyes pártokhoz kötődő *Szabad Nép, Szabad Szó* hirdetéseit vizsgáltam. Ennek az volt az oka, hogy ezek a lapok kevésbé jelentős, és eltérő közönségnek szánt (például párttagok, gazdálkodók, keresztény felekezetűek) hirdetési szolgálatot tartottak fenn. Ezeken kívül áttekintettem még az 1948-ban megalakult magyar nyelvű izraeli hetilap, az *Új Kelet* (1948–) vonatkozó lapszámait.

Módszertanilag két irányból közelítettem; a kis elemszám miatt az *Egyenlőség* esetében valamennyi hirdetést feldolgoztam, az *Új Élet*nél viszont úgynevezett random mintavétellel dolgoztam. A mintavétel során 1945–1952-ből származó 4103 hirdetés közül véletlenszerűen (algoritmus segítségével)

8 A házassági hirdetések egyúttal újabb példaként szolgálnak a David Cesarani által a „hallgatás mítoszának" nevezett tézissel szemben, vagyis hogy közvetlenül a háború után a túlélők részéről csupán hallgatás övezte volna a vészkorszak eseményegyüttesét. Cesarani, David – Eric J. Sundquist. *After Holocaust, Challenging the Myth of Silence,* London: Routledge, 2012.

minden megjelenési évből kiválasztottam 50 elemet.[9] Ugyanakkor még ezzel a módszerrel sem lehetett a minta teljes körű. Emiatt a vizsgálat ennél jóval nagyobb korpuszra is kiterjedt (a statisztikai elemzéshez csak az előbb említett mintát használtam fel). Az *Új Élet*en kívül a *Magyar Nemzet*nél és a többi lap esetében is kulcsszavas kutatás történt.

Ahhoz, hogy eljussunk a konkrét elemzéshez, le kell bontanunk még a hirdetéseket összetevőikre. A házassági hirdetések a „házassági piac" sajátos keresleti és kínálati rendszerét is leképezik, ami meghatározza, hogy melyek azok a – például társadalmi és vagyoni státuszra vonatkozó kulcsszavak (fizetés mennyisége, javak) –, amelyeket előszeretettel fognak használni a hirdetők. A hirdetés feladójának tömör, rövid formában kellett megfogalmaznia, hogy mit „ajánl", és hogy milyen paraméterekkel rendelkező partnert keresett.[10] Mindezek együtt sokat elárultak arról, hogy mitől lesz valaki „jó partie", vagyis, hogy kinek van magas ára ezen a piacon. Ezzel együtt – a sablonizált önjellemzéseknek köszönhetően – a feladó valós kiléte anonim maradhatott. Egy házassági hirdetés szövegét – tehát az átadni kívánt információk formáját – az egyéni habitus, a kötött forma, valamint a hirdetések karakterárazása (külön ára volt a kiemelésnek, nagyobb betűknek) egyaránt befolyásolta. Ezek alapján a hirdetések struktúrája az alábbi információkon keresztül ragadható meg: életkor, nem, társadalmi státusz (foglalkozás, munkahely), tulajdon, anyagi helyzet (például üzlet, üzem stb.), lakáshelyzet (tulajdon, bérlemény), önjellemzésre használt jelzők („karcsú", „csinos", „intelligens", „jólelkű"); utóbbiak többnyire megegyeztek a keresett személyek esetében is. A vizsgált házassági hirdetéseknek alapvetően három fontos információs elemük van. Az első az illető korára vonatkozott, illetve, hogy hány éves párt keres magának. A második a vagyonra és társadalmi státuszra (korszakonként eltértek a vagyont megjelenítő kifejezések: „dúsgazdag", „gyáros", „100000 korona vagyonnal"), illetve lakhatási viszonyaira, egyéb javakra vonatkozott (lakás, villa, bérlemény, autó). A negyedik elem a jogi státuszt jelentette: elvált, özvegy, hajadon. Az utolsó a jelige volt, amely lehetett egy szó vagy egy rövidke felhívás is („Amerika", „Szeretnék uj életet kezdeni").

9 A hirdetések évenkénti eloszlása; 1946: 977; 1947: 1340; 1948: 836; 1949: 379; 1950: 336; 1951: 235; 1952: 13. Havi bontásban ezek a számok az első három évben átlagolva durván 100 hirdetést jelentettek.

10 Pl.: feleséget, férjet, anyát a gyermekek számára, sorstársat, „utazópartnert", munkatársat/cégtársat.

Alapvetően vagy a hirdetés feladójára vonatkozóan tartalmaz további jellemzést, ajánlatot („Barna asszony", „Zenekedvelő", „Üzletem, lakásom van"), vagy a másik féllel szemben támasztott preferenciákat („65-ig", „Benősülés"), vagy a legtöbb esetben a közös életre utaló kifejezéseket tartalmaznak („Boldog élet", „Optimizmus", „Biztos megélhetés"). Összességében ezt nevezhetnénk a hirdetések alapstruktúrájának. Az ezt meghaladó személyes információk, mint például a vallásgyakorlásra, gyerekekre, közelmúltra (vészkorszak, család) vonatkozó információk nem minden esetben fordultak elő. A hirdetések többsége természetesen nem tartalmazta a felsorolt összes elemet.

A párkeresés modern terei

A házassági hirdetések feladása a zsidó közösség életében régóta meglévő gyakorlat volt, de erre kezdetben a hitközség vagy a zsinagóga terében, a zsidóság belső nyilvánosságában került sor.[11] Ahogy azt megtudhatjuk az 1890-ben az *Egyenlőség*ben zajló levélváltásból (ezt a megoldást azért is tartották szerencsésnek, mert így ki lehetett kerülni a közvetítő „sámeszokat"): a levélváltásban két rabbi vitatkozott arról, hogy mennyiben helyes és engedélyezhető a házassági hirdetések több helyen történő kihelyezése, ha ebből fakadóan – akár szándékolatlanul is – hozzájárulhatnak a vallásilag szigorúan tiltott többnejűséghez.[12] E vita után még három évtizednek kellett eltelnie ahhoz, hogy az ősi hithez és a magyarsághoz való tartozás kettősségét népszerűsítő *Egyenlőség* házassági hirdetéseket közöljön: 1918 májusában új tördelési struktúrát és rovatokat k létre – egy apróhirdetési felületet kialakítva –, ahol már voltak házassági hirdetések is.[13] Ezt megelőzően csak elszórtan fordultak elő. A házassági hirdetések mellett természetesen másféle hirdetések is olvashatók voltak ebben a rovatban, példaképp következzen egy hirdetés 1918-ból, az első világháború idejéből:

11 *Magyar-Zsidó Szemle*, 1886/5. szám, 348.

12 *Egyenlőség*, 1890. április 25.

13 Laczó Ferenc. *Felvilágosult vallás és modern katasztrófa közt. Magyar zsidó gondolkodás a Horthy-korban*, Budapest: Osiris, 2014. 62.

„Feleségem meghalt, én katona vagyok. Azon izr. család, mely hajlandó volna 3 és fél éves kis leánykámnak háború utánig otthont biztosítani, az írjon „Otthon" jeligére e lap hird. osztályához VII. Kertész-u. 16."
Egyenlőség, 1918. május 26.

Az apróhirdetési rovat következő változását a „házasság" alrovat hozta el, amely már kizárólag házassági hirdetéseket tartalmazott. Ekkorra szilárdult meg az a hirdetési formula, melyet a feladók egymás után követni kezdtek.[14] Itt érdemes kitérnünk a zsidó házasságok alakulására a két világháború közötti időszakban. Karády Viktor a *Budapesti* és *Magyarországi Statisztikai Évkönyvek* alapján a zsidó házasságkötésekre nézve arra a megállapításra jut, hogy a házasságok számai stagnáló, enyhén csökkenő tendenciát mutattak 1938-ig, az első zsidótörvény kihirdetéséig, amikor is látványosan csökkenni kezdett a házasságok száma. A zsidóságra jellemző endogám házasságkötések mellett,[15] a két világháború közötti időszak egy másik társadalmi fejleménye a vegyes házasságok megnövekedése a zsidóság körében. Ezt a jelenséget a téma kutatói a polgári anyakönyvezéssel is jogilag lehetővé vált asszimilációs folyamat egyik elemeként írták le.[16] A vegyes házasságok idővel szintén csökkenő tendenciát mutattak, különösen az 1941-es a vegyes házasságokat tiltó harmadik zsidótörvény után.

A háború kitörésének évétől az *Egyenlőség* nevet váltott, és *Magyar Zsidók Lapja* néven működött tovább 1939–1944-ig. Ez alatt az időszak alatt egyetlen olyan jelige volt, amely ismétlődött („Biztos megélhetés"). Következzék egy tipikusnak tekinthető hirdetés ebből az időszakból:

14 Összehasonlításképpen: Németországban már úgy két évtizeddel korábban, a századfordulón élénken működött a zsidó házassági hirdetések piaca. Wobick-Segev, 2018, 40.

15 Az elérhető statisztikák alapján a Budapesten 1926–1928 között kötött összes rokonházasság 41%-a zsidó házasság volt. *Budapest Székesfőváros Statisztikai Közleménye*, 86/4, 199.

16 Kovács András. „Zsidó és nem zsidó vegyes házasságok a második világháború után született generációban" in *Valóság* 33/9, 1990, 89–95; Karády Viktor. „A magyar zsidóság helyzete az antiszemita törvények idején" in *Medvetánc* 5/2–3 1985, 77–79; Kovács Éva. *Felemás asszimiláció: A kassai zsidóság a két világháború között (1918–1938)*, Somorja–Dunaszerdahely: Forum Kisebbségkutató Intézet–Lilium Aurum, 2009. 79–93.

Urilány exisztenciával rendelkező korrekt urat keres férjül 45-53-ig 8 ezer készpénz jeligére a kiadóba. Ügynök kizárva.
Magyar Zsidók Lapja, 1940. január 11.

Érdekes módon ugyanakkor a Horthy-korszak zsidóellenes intézkedéseinek hatásai (*numerus clausus* és a zsidótörvények, különösen az 1941-es harmadik, a vegyes házasságokat tiltó zsidótörvény) korlátozottan, kismértékben tükröződnek vissza a hirdetések szövegeiben. Két kivétel mégis akadt. Az egyik esetben a hirdető kifejezetten kivándorlási szándékáról írt. A kivándorlás témája a legfontosabbak között volt ekkor, gyakran jelentek meg cikkek róla, mivel ebben az időben még rendelkezésre állt kvóta – ahogy a lap hívta: „Szentföldre" – való kivándorláshoz (ez volt az *alijá*k úgynevezett ötödik hulláma, 1929–1939 között).[17] Viszont ahogy a kivándorlás sem volt ténylegesen tömeges, úgy a hirdetések szövegeiben sem fordul elő tömegesen a kivándorlás szándéka. A második kivételt képző példában egy volt tisztviselő a „zsidótörvények" (a második zsidótörvény vonatkozó hatályaira gondolhatott) munkához való jogot korlátozó hatásáról írt, amely az álláshirdetések között jelent meg:

ZSIDÓTÖRVÉNYEK miatt állását vesztett családfenntartó tisztviselő korrepetálást, olasz tanitást-fordítást, óra könyvelést vállal
Leveleket „Alapos" jeligére kér.
Magyar Zsidók Lapja, 1939. november 16.

Számos ok miatt nehezen összehasonlítható a magyarországi és a náci Németországban élő zsidóság helyzete, mégis érdemes itt megemlíteni, hogy az 1933-as náci hatalomátvétellel bekövetkező, legfőképpen az úgynevezett árjatörvények életbe lépésével megvalósuló „zsidópolitika" sokkal közvetlenebbül tükröződött vissza olyan hétköznapi jelenségekben, mint a házassági hirdetések. A Sarah Wobick-Segev által elemzett berlini hirdetéseken

17 Komoróczy Géza. *A Zsidók története Magyarországon II. 1849-től a jelenkorig*, Pozsony: Kalligram, 2012. 974.

azonnal érzékelhető volt a politikai-társadalmi klíma megváltozása, és a szerző kimutatható változást látott a preferenciák terén; megjelenik a német állampolgárság mint preferencia, és egyértelműen felértékelődik az emigráció szándéka, különösen a nácik által „sorsfordító évnek" *(Das Schicksalsjahr)* nevezett 1938-as évet követően.[18] A magyar közgondolkodásról általánosan elmondható, hogy az úgynevezett 1933-as náci árjatörvények, majd az 1935-ös nürnbergi törvények iránt meglehetősen receptív volt.[19] Ez aztán nem elsősorban a nemzetalkotó népcsoport, a magyarság „árjaságának" hangsúlyozásában mutatkozott meg (generikusan nem is lehetett volna bizonyítani), hanem ennek ellenfogalmaként a nem árja, vagyis az általában vett idegen nép, leginkább pedig a zsidósággal történő azonosításában.[20] Habár az árja diskurzus nem kodifikálódott, a megvalósuló zsidótörvények és -rendeletek

18 Wobick-Segev kizárólag felekezeti lapokat vizsgált, feltételezhetően azért, mert a szigorú német zsidópolitika miatt napi-, és hetilapokban zsidó házassági hirdetések nem jelenhettek volna meg. Wobick–Segev, 2018, 43–52.

19 Paksa Rudolf. *Magyar nemzetiszocialisták. Az 1930-as évek új szélsőjobboldali mozgalma, pártjai, politikusai, sajtója,* Budapest: Osiris, 2013. 104.

20 Reinhart Koselleck német történész az ún. történeti ellenfogalmak vizsgálatakor külön foglalkozik az árja–nem-árja fogalompár jelentésével is (Koselleck, Reinhart. *Az elmúlt jövő. A történeti idők szemantikája*, Budapest: Atlantisz, 2003. 290–297.). Ennek kapcsán Koselleck megállapítja, hogy az árja fogalomnak kezdetben nem volt politikai tétje, és csak nyelvelméleti jelentése volt, annyit jelentett, hogy nemes. Az árja fogalom radikális megváltozását a náci ideológiai nyelvhasználat hozta meg. Ekkor kapott egy politikai-leszármazásbeli jelentést, valamint a tagadásában (nem-árja) vált a „zsidóság" jelölőjévé, azzal együtt, hogy voltaképpen a zsidóság helyén bármi más is állhatott volna. Így ír erről a német történész: „Az 'árja' szót az általa tagadott fogalmi kör tette politikai terminussá, hiszen abba minden ellenfelet tetszés szerint be lehetett helyezni. A 'nem-árja' pusztán a saját pozíció tagadása, semmi több. Hogy ki nem-árja személy, az nem vezethető le sem az árja, sőt még a nem-árja fogalmából sem. A kifejezés egy képlékeny negatív alakzatot írt körül, és az, hogy kikre vonatkoztatták, egyedül attól a hatalomtól függött, amelynek megvoltak az eszközei arra, hogy kitöltse a nyelvileg üres helyet, konkretizálja a homályos fogalmat. Hogy éppenséggel a zsidókra gondoltak, az nem következett önmagából a fogalomból." (Koselleck, 2003, 296.) Majd Koselleck összekapcsolta az 'ember' *(Mensch)* és 'nem-ember' *(Unmensch)* fogalompárral: „Az olyan negációk ideológiai behelyettesíthetősége értelmében, amelyeknek semmilyen politikailag definiálható pozíció nem felel meg, itt az 'ember' és 'nem-ember' fogalompár strukturális alkalmazásának esetéről van szó. Ugyanis a 'nem-árját' sem az árja, sem a nem-árja kifejezés alapján nem lehet úgy meghatározni, hogy belőle bármilyen egyértelmű pozíció következne. A szópár eleve arra szolgált, hogy azok használhassák hatalmi célokra, akik magát a nyelvi szabályozást foganatosíthatták." Koselleck, 2003, 297.

közül egyetlen helyen, a nürnbergi törvények nyomán 1941-ben jóváhagyott,[21] a vegyesházasságokat tiltó harmadik zsidótörvényben („faji törvény") tűnik fel, de ott sem a magyar népre vonatkoztatva, hanem közvetetten a „hazai nemzetiségekre", feltételezhetően a németekre és svábokra: „Magyarországon a zsidóság az egyetlen nagyobb néptömeg, amely eltérő fajként tűnik fel a magyarság és az árja fajhoz tartozó hazai nemzetiségek mellett." Ettől függetlenül tehát az árja, nem árja kifejezések meghonosodtak a hazai diskurzusban is, például a közélet vagy a gazdasági élet „zsidótlanítása" kapcsán, és a „nem árja" egyértelműen a hazai zsidóságot jelölte.[22] A két világháború közötti magyar napilapok közül, szemben a *Magyar Zsidók Lapjá*val, a *Magyar Nemzet* hirdetésein jobban nyomon követhetők voltak a Horthy-korszak nyelvi-ideológiai változásai. A hirdetések mindig a hét utolsó lapszámában, vasárnap kaptak helyet a „Nyílt tér" rovatban. Sajátosan szivárgott le a nem árja kifejezés a házassági hirdetések piacára is, ahol az 1938-ban induló *Magyar Nemzet*ben csak elvétve szerepelt az „izraelita" megnevezés, annál gyakrabban találkozhatunk 1939-től a „nem árja" megnevezéssel, amely előbbi kódjává is válhatott, sőt még 1944. március 19-én, a német okkupáció napján is megjelennek hirdetések „nem árja" megnevezéssel, de még a deportálások előtt, 1944 februárjából is találhatunk izraelita hirdetőt:

„40-es izr. ÖZVEGYASSZONY, vidéki magánya miatt kénytelen ezúton KERESNI komoly hozzáillő ÚRIEMBER ISMERETSÉGÉT"
Magyar Nemzet, 1944. február 27.

Vajon kik voltak azok, akik „nem árjaként" adtak fel hirdetéseket: azok, akik a zsidótörvények szerint „váltak" zsidókká, de nem tartották magukat zsidóknak? Vagy azok, akik nagyon is zsidónak tartották magukat, de úgy gondolták, hogy ez az önmeghatározás a legbiztosabb módja annak, hogy megjelenhessenek a hirdetések között, hogy magukra öltik ezt a nyelvi-ideológiai szabályrendszert,[23] vagyis ezt tartották a megszólalás egyetlen lehető-

21 Komoróczy, 2012, 617.

22 Kovács Tamás. „Gettósítás Kaposváron" in Molnár Judit (szerk.). *A holokauszt Magyarországon európai perspektívában,* Budapest: Balassi Kiadó, 2005. 503.

23 Klemperer, Victor. *LTI – A Harmadik Birodalom nyelve,* Budapest: & Kiadó, 2022; Davies, Peter, and Andrea Hammel (szerk.). *Edinburgh German Yearbook 8: New Literary and Linguistic Perspectives on the German Language, National Socialism, and the Shoah,* Rochester, New York: Camden House, 2014; Pegelow Kaplan, Thomas. *The Language*

ségének? Vagy azok is, akik a nem árja kifejezést úgy használták, mint ami ráaggatható az összes „árja" népre, magyarra és más hazai nemzetiségekre is?[24]

Újrakezdés a vészkorszak után: a magyar zsidóság demográfiai helyzete

Az 1945 és 1948 közötti időszak – amelyet a magyar történetírás leginkább a *koalíciós időszakként* vagy az átmenet éveiként szokott jelölni – sajátos helyet foglal el a magyar történelemben.[25] Az elvesztett háború után, amikor felbomlott a korábbi politikai, társadalmi, gazdasági rend, az ország romokban állt, a Zsidó Világkongresszus[26] adatai alapján megbecsülhetően 569 507 zsidó személy (az 1944-es Magyarország zsidó lakosainak a 69%-a) erőszakos úton, különböző atrocitások, munkaszolgálat, deportálások következtében vagy koncentrációs lágerekben halt meg. Ebben a tragikus és bizonytalanságokkal teli időben kezdődött meg egy új világ felépítése. A „Maradék-zsidóság"[27] létszáma – amely a legjelentősebb volt a holokauszt által érintett országokban – 1945 végén a trianoni Magyarország területein így foglalható össze: megbecsülhetően 190 ezer személy tartózkodott az országban, közülük 119 ezer fő Budapesten. Az emberveszteségek területi lebontásban százalékosan a következők voltak: vidék (78,23%), Budapest (47,69%).[28] Az óriási emberveszteségek mellett a magyar zsidóság nemek és korosztályok szerinti összetétele is teljesen felborult. Budapesten jelentős

of Nazi Genocide: Linguistic Violence and the: Violence and the Struggle of Germans of Jewish Ancestry, Cambridge: Cambridge University Press, 2012. 67–70.

24 Emellett azt is érdemes hangsúlyozni, hogy a „faji diskurzusnak" nem minden eleme jelent meg a hirdetésekben. Ilyen volt pl. a *Mischling*nek nevezett – magyarul „félvérnek" nevezett –, vagyis félig zsidó félig árja (német) származás kérdése, amelyekre Wobick-Segev számos példát hoz a német zsidó hirdetésekből (a *Magyar Nemzet*ben erre csak egyetlen példát találni).

25 Standeisky Éva. „Tétova újraértelmezések. Magyarország második világháborút követő évei a rendszerváltás utáni történetírásban" in Erős Vilmos – Takács Ádám (szerk.). *Tudomány és ideológia között,* Budapest: Eötvös Kiadó, 2012.

26 A statisztika elkészítésének nehézségeiről, a számadatok pontatlanságáról: Stark Tamás. *A zsidóság a vészkorszakban és a felszabadulás után (1939–1955),* Budapest: MTA Történettudományi Intézete, 1995.

27 Komoróczy, 2012, 881–885.

28 Braham, Randolph R. *A népirtás politikája I–II. A holokauszt Magyarországon,* Budapest: Park Kiadó, 2015. 1487.

nőtöbblet,[29] míg vidéken csekély férfi többlet volt.[30] Budapesten 1577 nő jutott ezer férfira, ugyanez a szám vidéken 915 volt.[31] A kormegoszlást tekintetbe véve az úgynevezett reduktív életkorban lévők (20–40 éves kor között) számaránya még inkább torzította a statisztikát Budapesten (1784–1000) és vidéken (860–1000) is, ami a számok tekintetében azzal a gyakorlati következménnyel is járt, hogy 13 ezer nő nem találhatott magának zsidó férjet.[32] Mindezeken felül Eugene Duschinsky becslése szerint a korábban házas nők 70, míg a férfiak 65%-a maradt özvegyen.[33] A holokauszt demográfiai következményei mellett tragikus változás állt be a családok szerkezetében is. Megszűnt a korábbi rokonsági kapcsolati háló. A zsidóság háború utáni demográfiájában megmutatkozó aránytalanságok és torzulások (korfa, Budapest–vidék arányok stb.) a deportálások, a munkaszolgálat, a zsidóellenes atrocitások eltérő területi érintettségével függtek össze. A deportálások nem érintették olyan mértékben Budapestet (Horthy 1944. július 7-én függesztette fel a deportálásokat), mint a vidéket, ahonnan a teljes lakosságot deportálták. Ezek az adatok súlyosan befolyásolták a párválasztás és a házasodás lehetőségeit. A háború után ugrásszerűen megnőtt a vegyesházasságok száma az érintett 20–60 év közötti korosztályban. Karády Viktor Budapestre[34] vonatkozó kutatásai szerint az 1945–1948 közötti időszakban a zsidó házasságkötések a nemzsidó házasságokkal való összehasonlításban lényegesen

29 Már a háborút megelőzően is – ugyan csekély mértékben – nőtöbblet (1090–1000) volt Magyarországon, aminek a a főbb okai a férfiak első világháborús veszteségei, és a nők átlagos hosszabb élettartama voltak. A háború után ez az arány – ahogy láthatjuk – még drámaibban változott meg. Az arányok elmélyülése mögött a férfiakat érintő munkaszolgálat és hadifogság, továbbá az 1944-es nyilas rémuralom – amely szintén nagyobb kitettséget jelentett a férfiak számára –, valamint a kikeresztelkedések húzódtak meg. Utóbbi inkább a nőkre volt jellemző, lásd Karády Viktor. *Túlélők és újrakezdők,* Budapest: Múlt és Jövő, 2002. 71–73.

30 A teljes vidéki zsidóság deportációja a túlélők egyenlőbb nemi arányát eredményezte, a férfi többség egyik oka pedig a vidéki munkaszolgálatosok kisebb mértékű veszteségei lehettek. Braham, Randolph L. *A népirtás politikája: A holocaust Magyarországon,* Budapest: Park Kiadó, 1997. 1249–1250.

31 Braham, 2015, 1487.

32 Braham, 1997, 1250; Karády, 2002, 72.

33 Duschinsky, Eugene. „Hungary" in Peter Meyer, Bernard D. Weinryb, Eugene Duschinsky, Nicolas Sylvain (szerk.). *The Jews of the Soviet Satellites,* Syracuse: Syracuse University Press, The American Jewish Committee, 1953. 376–489.

34 A Budapest felé irányuló, országon belüli migráció és a kivándorlás következtében a főváros zsidó lakossága fokozatosan túlsúlyba került a vidékkel szemben.

nagyobb arányszámot mutattak, mint amilyen a zsidóság részaránya volt az összlakosság tekintetében.[35] Karády statisztikája éves bontásban a házasságot kötött férfiak tekintetében a következő:[36]

	zsidó vallásúak	más vallásúak
1938–1939	2005	10 970
1941–1943	1459	11 325
1945	1742	10 333
1946	2734	10 141
1947	2221	
1948	1894	
1949	1544	
1950	804 (becsült szám)	

1944-ből nincsenek adatok, de valószínűsíthetően a többi évhez képest ez volt a mélypont. A házasságkötések csoportspecifikus jelenségként való tárgyalását azzal összefüggésben érdemes szemlélni, hogy a nemzsidó férfiak részéről közvetlenül a háborút követően nem tapasztalható ilyen arányú házasodási szándék. Ennek okai többfélék lehettek, például a szovjet hadsereg miatt menekülők nagy száma, hadifogság, eltérő háborús tapasztalatok, nemi arányok. Karády a megnövekvő házasságok számát azzal magyarázza, hogy a zsidóság kompenzálta, mintegy „eltolta" azokat a házasságokat, amelyek a háború, az üldöztetések kényszere alatt nem valósulhattak meg. A kompenzálás mellett ezeknek az értékeknek a létrejöttéhez szükség volt arra, hogy a vészkorszak következtében megözvegyültek körében erős legyen a házasodási „kedv". Hasonló következtetésre jutott a *Városi Szemle* névtelen szerzője, aki a háború utáni budapesti házasságok adatait vetette össze az utolsó békeév, 1938 számaival, ami közel hasonló értékeket mutatott. Ennek kapcsán állapította

35 Karády, 2002, 83.

36 1946-ig *Budapest Székesfőváros Statisztikai Évkönyve* 1944–1946. 20. és ui. 1948. 23., 1947-től kezdve a Budapest Főváros Levéltárában (BFL) lévő kerületi anyakönyvek alapján, kézi számolással történt.

meg, hogy az első világháború utáni évekhez hasonlóan – azt lényegesen meghaladóan – több, úgynevezett palingám házasulót találni, vagyis olyat, aki megözvegyült, mint aki először kötött házasságot (protogám). Ráadásul az első világháborús tapasztalattal szemben a vészkorszakban és a háború során férfiak is elveszthették a feleségüket, ahogy a szerző írta:

> „Ennek a körülménynek a magyarázatát abban találjuk, hogy a deportálások során, továbbá a második világháború polgári lakosságot sem kímélő légitámadásai, végül az ostrom során sok nő is – köztük számos férjes asszony – pusztult el és az özvegyen maradt férjek a sok megpróbáltatás megszűntével új házasságkötés útján igyekeznek szenvedéseiket feledtető új otthont teremteni."[37]

Karády Viktor és a fenti szerző magyarázatát azzal egészíteném ki – és ezt megerősíti számos házassági hirdetés szövege is –, hogy a kisebbségi sors épp az alávetettség helyzete miatt ébreszthetett szolidaritást egymás iránt, és erősíthette összetartozás érzését. A megnövekedett számú házasságokat – a kezdetben magas értékek ellenére – a gyermekszületések számai nem követték. E mögött több okot is feltételezhetünk, például a lakóhely és megélhetés elvesztését, az üldöztetés fizikai-lelki utóhatásait. Csorba László az *Izraelita felekezeti élet Magyarországon a vészkorszaktól a nyolcvanas évekig (1945–1983)* című tanulmányában szintén az élet újrakezdéseként értelmezi az 1945 utáni házasságkötéseket és gyermekvállalásokat:

> „A fizikai és lelki egészség fokozatos visszanyerésének, az egzisztenciális biztonságteremtésnek, a közösségi élni akarás kinyilvánításának egyértelmű jele volt a hazai zsidóság családmegújító törekvéseinek sikere. Az egyedül maradottak házasodása 1946-ban már kétszerese a budapesti össznépesség vonatkozó arányszámainak; a gyermekáldás pedig – amelyet természetbeni és pénzsegély, illetve díjmentességi kedvezmények mellett hatékony propaganda is szorgalmazott – ekkor már majd' háromszorosa a felekezet előző évi népességszaporulatának.

37 *Városi Szemle*, 33, 1947, 278.

> [...] Fáradozásuk – melyet 'társkereső szolgálat' szervezése is támogatott – elsősorban a vidéki zsidóság körében járt gyors eredménnyel."[38]

A felekezeti házasságkötéseknek ugyanakkor volt több olyan aspektusa, amely eleinte nehézségeket okozott a házasodni és újraházasodni kívánók számára: a vallásjogi előírások.

Vallásjogi kihívások: házasodás és újraházasodás a vészkorszak után[39]

Az 1895-ben megszületett recepciós törvénynek köszönhetően törvényileg is lehetővé váltak a polgári vegyesházasságok Magyarországon,[40] és a megszülető polgári anyakönyvezés intézményével csökkent a rabbik korábbi adminisztratív szerepe.[41] Ugyanebben az évben megalakult az Országos Rabbi Egyesület (ORE) is, elsősorban az anyakönyvezési szabályok megváltozása miatt. Ennél azonban jóval több feladatot is ellátott: a rabbik érdekképviseletét, és közvetített a rabbik meg a hitközség között, valamint dönthetett vallásügyi kérdésekben, melynek legmagasabb fóruma lett. Az ORE 1936-ban hozott rendelete értelmében a vallástörvényi döntés joga I. fokon a helyi rabbit illette

38 Csorba László. „Izraelita felekezeti élet Magyarországon a vészkorszaktól a nyolcvanas évekig (1945–1983)" in *Hét évtized a hazai zsidóság életében*, Budapest: MTA Filozófiai Intézet, 1990. 65. Kiegészítve Csorba László idézetét: habár tény, hogy a születési statisztikák magas születésszámokat mutatnak, ezekből nem megismerhetők az ezek mögött megbújó sikertelen, megszakadt terhességek, ami releváns kérdés a háború utáni kontextusban. A vetélések e sajátosan női (poszt-)holokauszt tapasztalatait vizsgálja Szabó Alexandra M. „The Corporeal Continuation of the Holocaust: A Look at Miscarriages" című tanulmányában, melyben a Visual History Archive of the USC Shoah Foundation által őrzött *oral history* interjúin keresztül mutat be különböző vetéléstörténeteket mint az üldöztetések további rejtett következményeit. Szabó, Alexandra M. „The Corporeal Continuation of the Holocaust: A Look at Miscarriages" in *Hungarian Historical Review* 9/3, 2020, 408–429.

39 Toronyi Zsuzsanna. „Halachikus problémák a neológiában 1945–1950 között" in Karsai László, Molnár Judit (szerk.). *Küzdelem az igazságért: Tanulmányok Randolph L. Braham 80. születésnapjára*, Budapest: Mazsihisz, 2002. 723–730.

40 1895: XLII tc. „Az izraelita vallásról"

41 Stein Arthúr. *A zsidók anyakönyvei és konskripciói* 2. kötet. *A felekezeti anyakönyvek Magyarországon*, Budapest: Neuwald, 1941.

meg, de a hitközség fordulhatott feljebbvitelért az Országos Rabbiszékhez.[42] A vészkorszak után az ORE 1945. február 26-án – Budapest felszabadítása után két héttel – már megkezdte munkáját, vezetője Groszman Sándor volt.[43] Az ORE elsőként vállalt fontos szerepet a vallási élet újraindításában. A háború után az egyik legnagyobb kihívást a többi között a kitérések és azon nők (*agunák*) helyzetének vallásjogi tisztázása jelentette, akiknek a férje eltűnt, de még nem volt vallásjogilag érvényes tanúság a férj haláláról. A kitérések száma a két világháború között (1920–1942) nem volt kiugró, összesen 21 833 hivatalos kitérést regisztráltak, nem úgy az ezt követő években.[44] Az ORE 1946-ban ismertetett normatív állásfoglalása szerint azokat a zsidókat, akik nem tettek eleget a kitérés hivatalos, formális szabályainak, és 1945 után keletkezett papírjaikban vállalták zsidóságukat, továbbra is a közösség tagjainak tekintette. Azoknak, akik kikeresztelkedtek, illetve hamis papírokat szereztek, az úgynevezett vallási visszafogadás feltételének kellett eleget tenniük (*Tvila* és *Kabala*). Az 1941-es zsidótörvény után köttetett egyházi házasságokat (polgári nélkül) az Ideiglenes Kormány hitelesnek minősítette, de követelte az utólagos polgári anyakönyvezést, melyet a hitközségeknek kellett igazolniuk. Az agunák státuszának kezelése viszont már az első világháborút követően is okozott vallásjogi problémát a rabbiságnak. Az özvegyi státuszt bizonyító papírhoz a katonaságon keresztül lehetett hozzájutni. A katonaság hivatalos igazolást állított ki az adott személy elhunytáról. Ennek a *Sulchán Áruch*[45] szerinti megítélése továbbra is kétséges volt. Előfordultak olyan esetek, amikor az elhalálozás bizonyítására semmilyen szemtanú, hivatalos szerv nem vállalkozhatott.[46] A problémát dr. Róth Ernő, az ORE vezetője a következőképpen foglalta össze:

42 Rabbisági szabályzat, 1936. Magyar Zsidó Múzeum és Levéltár (MZsML), II-A-5, ORE iratai, 1936.

43 Pestet 1945. január 18-án, Budát február 13-án szabadították fel a szovjet csapatok.

44 Katona József. „A zsidó megújhodásért. A fővárosi zsidóság lelki képe" in *Az Országos Rabbiegyesület Értesítője* 4, 1947, 18–24.

45 A *Sulchán Áruch* („terített asztal"), a világ zsidóságának 16. századtól fennálló egyetemes törvénytára, melyet Josef ben Efraim Karo (1488–1575) állított össze.

46 Róth Ernő. „Az Aguna kérdéséhez" in *Az Országos Rabbi Egyesület Értesítője* 8, 1946, 14–19.

> „[...] a második világháború, illetőleg ennek jegyében véghezvitt zsidóirtás egészen más helyzetet eredményezett minden szempontból: igen nagy számban vannak olyanok, akik férjük sorsáról semmit nem tudnak: ezen nők zöme fiatal; gyermektől és rokonságtól megfosztva az élet keserveit egyedül kénytelenek viselni."[47]

Az üldöztetések idején elhunytak pontos névsora a mai napig *de facto* nem teljes. 1945 májusától kutatóbizottságok járták az egykori lágereket, hogy összegyűjtsék az életben maradottak adatait. A vészkorszak esetében a Talmudban előirányzott, úgynevezett bizonytalan halálesetekre vonatkozó útmutatásokat és tilalmakat nem alkalmazhatták. Akik nem tudtak életjelet adni magukról a kutatóbizottságoknak, azok feleségeit automatikusan özvegynek tekintették. Így összegezte Róth Ernő a rabbik előtt álló kihívásokat:

> „[...] a szörnyű világégés következtében eddig nem jelentkezett férjeknek legalábbis túlnyomó többsége már nincs életben. [...] Vajon helyes-e meggátolni a sok vallásos és erkölcsös nőt férjhezmeneteli szándékukban a valószerűtlenségre való tekintettel? [...] Azt hiszem, a válasz csak tagadó lehet."[48]

Attól tartott az ORE, hogy amennyiben a vallási szabályok betartását követeli meg az özvegyektől, akkor ez sok özvegyet el fog riasztani az egyházi házasságkötéstől és az intézményes hitélettől is, és emiatt csak a polgári házasságkötéssel fognak élni. Végezetül úgy döntött a rabbikar, hogy enyhíteni fog a tilalmakon, és minél inkább szorgalmazni fogja a termékeny korban lévők mielőbbi férjhezmenetelét. A *jibum* (sógorházasság) kapcsán nagyon hasonló volt az álláspont. A tórai törvények szerint a sógornak a testvér elhunyta után kötelessége volt az özvegyet feleségül vennie. A rabbik igyekeztek a vallástörvény adta keretek között megoldást találni a problémára.

47 Róth, 1946, 16.
48 Róth, 1946, 16.

Az Új Élet mint információszolgálat és a Vágyak női kórusa

> „'Új életet' hirdetünk a magyar zsidóság nagy többségének sirhantja – elpusztult üszkös romjai felett. Ez az élni akarás jele, a sebek begyógyulásának biztató varázsa, a zsidóság sok évezredes történetében a szívverést jelentő mozgása, amely most is – mint annyiszor a múlt tragédiái után – diadalmasan tör utat az enyészet roncsaiból"[49]

hangzott el Stöckler Lajosnak, a Magyar Izraeliták Országos Irodája (MIOI)[50] vezetőjének beszéde, amelyet az *Új Élet* a címlapján közölt. A második világháborút követően az első – s egészen a rendszerváltásig az egyetlen – központi hitközségi lap más hetilapokhoz képest valamivel később, 1945. november 13-án kezdte meg működését.[51] Kezdettől fogva a MIOI lapjaként, és vállaltan a magyar zsidóság hivatalos „fórumaként" jelent meg.[52] Az *Új Élet* a rendszerváltás után is megmaradt a zsidó felekezet hivatalos lapjának, ám 1989 után elvesztette privilegizált státuszát. A felelős kiadói feladatokat a lap indulásakor Roóz Rezső (1879–1963) újságíró[53] látta el, mellette öt főből álló szerkesztőbizottság felügyelte az *Új Élet* szerkesztését.[54] A folyóirat szerepe az 1945 utáni időszakban, közvetlenül a vészkorszak után rendkívül

49 *Új Élet*, 1945. november 13. 1.
50 Az ún. felekezeti különválás (1871) óta a MIOI látta el a magyarországi neológ zsidóság hivatalos képviseletét. Ez az állapot 1950-ig tartott, amikor az erőszakos központosító egyházpolitika miatt a MIOI és az addig különálló ortodox (Magyarországi Autonóm Orthodox Hitközség) és kisszámú Status Quo Ante felekezetek elvesztették önállóságukat, és a Magyar Izraeliták Országos Képviselete (MIOK) közös ernyőszervezete alá kerültek.
51 A legtöbb lap a Szövetséges Ellenőrző Bizottságtól már 1945 tavaszán és nyarán megkapta a lapkiadási engedélyt. Vö. Botos János. „Mit tudott a magyar közvélemény az Endlösungról?" in Feitl István (szerk.). *Nyitott/zárt Magyarország*, Budapest: Napvilág, 2013. 304–306.
52 A háború utáni időszak a magyar zsidó sajtó nagy korszakaihoz tartozik, megannyi újság, folyóirat, időszaki kiadvány jelent meg 1949-ig, közülük jelentős számban voltak cionista indíttatásúak. Lásd Komoróczy, 1993, 13–14.
53 Az *Új Élet* jogelődje a háború előtt szintén a Roóz Rezső szerkesztése alatt álló *Magyar Zsidók Lapja* volt (1939–1944).
54 A szerkesztőbizottság tagjai: Dénes Béla, Hevesi Ferenc, Munkácsi Ernő, Róth Szigfried, Szemere Samu. Az összetétel részben megegyezett a korábbi hitközségi vezetéssel, köztük Munkácsi Ernő a háború alatt működő Központi Zsidó Tanács titkára is volt.

jelentős volt. Egy információhiányos, bizonytalanságokkal teli időben az *Új Élet* az üldözöttek, a zsidóság első számú információelosztó intézménye volt.[55] Itt jelentek meg a Zsidó Világkongresszus, az American Jewish Joint Distribution Committee (JOINT),[56] a Deportáltakat Gondozó Országos Bizottság (DEGOB),[57] valamint a Vöröskereszt azon névjegyzékei, amelyek az életben maradt deportáltak, munkaszolgálatosok névsorát tartalmazták. Rendszeresen közölték azokat a híreket, rendeleteket, törvényeket, melyek aktuálisan érintették a zsidóságot. Állandóan napirenden voltak a jóvátétel, a vészkorszak felelőseinek vagy a kormány magatartásának a kérdései. Az *Új Élet* kommentárok és vitacikkek formájában bekapcsolódott a zsidóságot és az üldözéseket érintő nyilvános diskurzusokba is. A mindennapi élethez szükséges információk közlése mellett a vészkorszak tragikus élményeinek megosztására is helyet biztosított. Az *Új Élet* szerzői rendszeresen közöltek rövid elbeszéléseket, verseket, személyes visszaemlékezéseket. A korábban már említett Munkácsi Ernő *Hogyan történt?*[58] címen indított sorozatot, amely a vészkorszak elkövetőinek a dokumentumait közölte, Munkácsi kommentárjaival.

Az *Új Élet* heti, rendszeres megjelenésével, a közzétett reklámokkal, hirdetésekkel, tudósításokkal a vidéki közösségek és a külföldi zsidóság helyzetéről, Palesztináról majd 1948-tól Izraelről, a folytatható élet ritmusát adhatta a fizikailag és lelkileg összetört zsidóság számára, valamint egy nagyobb, a folyóiraton keresztül megélhető közösséghez való tartozás érzését.[59]

Szilágyi Géza (1878–1956)[60] a két világháború közötti korszak polgári írója és publicistája többrészes sorozatban rendszeresen közölt – a beérkezett

55 Csorba, 1990, 64–66.

56 Bányai, Viktória. „The Impact of the American Jewish Joint Distribution Committee's Aid Strategy on the Lives of Jewish Families in Hungary, 1945–1949" in Eliyana R. Adler – Kateřina Čapkova (szerk.). *Jewish and Romani Families in the Holocaust and Its Aftermath*, New Jersey: Rutgers, 2020. 115–126. https://doi.org/10.36019/9781978819542-007

57 Horváth Rita. „A Magyarországi Zsidók Deportáltakat Gondozó Országos Bizottsága (DEGOB) története" in *Makor (Magyar Zsidó Levéltári Füzetek)* 1. köt., 1997.

58 1947-ben azonos címen a cikkek gyűjteményéből könyv is készült. Nina Munk jóvoltából pedig megjelent egy angol nyelvű kritikai kiadása is, melyet Laczó Ferenc és Csősz László látott el jegyzetekkel: Munkácsi, Ernő. *How It Happened: Documenting the Tragedy of Hungarian Jewry*, Montreal: McGill-Queen's University Press, 2018.

59 Benedict, Anderson. *Elképzelt közösségek*, Budapest: L'Harmattan, 2003. 34–46.

60 Havasréti József. „Vitustánc. A 'társadalmi fiziognómia' és a szexualitás megítélésének kérdései Szilágyi Géza írásaiban" in *Thalassa* 19/4, 2008, 43–61.

női olvasók leveleire reagálva – cikkeket a nők háború utáni mindennapjairól a közelmúlt traumatikus eseményeivel és egzisztenciális nehézségeivel összefüggésben, például a párkeresés témájában is. Ezekben a cikkekben a házasodás szándéka is megjelent mint kizárólagos „női vágy". Ezt sugallja az egyik cikksorozat címválasztása is: *Vágyak női kórusa*. Az 1946-tól indult cikksorozattal az lehetett a szándéka, hogy felületet biztosítva segítsen megoldani az egyedül maradt és párjukat kereső nők gondjait – indokolta a szerkesztő. A sorozat a következő felütéssel indított:

> „Nők, kitártszívü, őszinte nők írják e leveleket, vagy itthon, a leggyilkosabb pestis elől megmenekült, vagy messzeföldi idegen haláltáborokból élve kikerült nők [...] sivatagos magányban maradtak egyedül: leányok, akiknek családjukkal együtt, védő és támaszt adó otthonuk is megsemmisült, ifjú nők, akiknek vőlegényét korai pusztulásba sodorta a pokoli világvihar, viruló asszonyok, akiktől ördögi hatalmak örökre elragadták férjüket, sokszor gyermekeiket is, idősebb, de még dolgos életre termett családanyák [...]"

Majd, mintha a szerző felhívást intézne a férfi levélírókhoz, azzal folytatta, hogy a levélírók egytől egyig újra- vagy megházasodni szeretnének, és ehhez keresik a megfelelő férfit, aki osztozni képes a közös szenvedésekben:

> „[...] Ezt a férfit pedig nagyon is érthetően, elsősorban azok között vélik és remélik megtalálni, akik minden tekintetben sorstársaik, akiket szintén fullasztó gettókban zsúfoltak össze, vagonokban raboltak gázkamrák felé, hóhéroktól diktált, gyilkos kényszermunkában akartak halálba sorvasztani, akik végül kifürkészhetetlen csoda kegyelméből szintén megmenekültek és visszatértek, de éppen úgy elözvegyültek, mert női párjukat, aki mellől, a kínok végzetes útjára korbácsolták őket, soha többé nem látták viszont."[61]

Az *Új Élet* hasábjain különböző sajtóműfajok (vezércikk, tárca stb.) mellett rendszeresen közöltek családtagjukat, rokonaikat kereső felhívásokat is. 1946 januárjától pedig növekvő számban jelentek meg házassági hirdetések cikkek, áruhirdetések és felhívások között. Nagyjából ezzel együtt, 1946 első

61 Szilágyi Géza. „Vágyak női kórusa" *Új Élet*, 1947. 15.

felére alakult ki a folyóirat belső struktúrája, a különböző műfajú és tördelésű szövegek hierarchikus elrendezése, és a házassági hirdetések az utolsó oldalakra kerültek.

Magyarországon a leginkább használatos hirdetési formulákkal, bevett kifejezésekkel kapcsolatban megállapítható, hogy strukturálisan nem mutatnak különbséget a háború előtt és után született hirdetések. Vegyünk néhány példát! Ilyen példa lehet a továbbra is használatban lévő köznyelvi megszólítás (leggyakrabban úrileány, úrinő), amely egészen 1951-ig érvényben volt. Szintén a korábbi szokásrend és beszédmód tovább élésére utaló példa a „hozomány" konkrét említése, ami a legtöbb esetben pénzösszeget jelentett. Joggal állítható, hogy a háború az önreprezentációnak ebben az aspektusában szintén nem hozott radikális változást. Rögtön itt jeleznem kell, hogy néhány pontban azonban felfedezhetők eltérések. Ami a két időszak között leginkább meghatározó preferenciális különbség, az a tulajdonolt vagy bérelt lakás, vagyis a lakhatás értéke egyértelműen felértékelődött a háború utáni időszakban, ami szintén érthető fejlemény hiszen – különösen Budapesten – a bombázások és az utcai harcokkal is járó frontátvonulás miatt súlyos sérüléseket szenvedett el a város lakásállománya, emellett a háború után a vagyoni különbségek és keresetek látványosan közeledtek, átmeneti kiegyenlítődést lehetett megfigyelni.[62] Érzékelhető különbség továbbá, hogy a háború után az *Új Élet*ben és a *Magyar Nemzet*ben is megjelentek narratívabb, személyesebb hangvételű hirdetések.

A házassági hirdetések „etikája"

A második világháború után is újból feltűntek, ahogy azt az *Egyenlőség*ben láthattuk korábban, a hirdetések közlésének sajtóetikai és vallási-erkölcsi kérdései – derül ki az *Új Ember* és a *Népszava* erre vonatkozó cikkeiből. A vélt vagy valós visszaélések elkerülése érdekében a katolikus *Új Ember* útmutatást adott ki a hirdetők számára: „Gyakran kapunk házassági hirdetéseket, amelyeket nem közölhetünk, mert nem felelnek meg feltételeinknek. Ez sok felesleges levelezést és időveszteséget okoz. Éppen ezért megismételjük, hogy házassági hirdetést csak magánosoktól fogadunk el, tőlük is csak akkor, ha a

62 Valuch Tibor. „Régi és új világ határán – a második világháború társadalmi következményei Magyarországon" in Feitl István and Ignácz Károly (szerk.). *Régi és új világ határán. 1945 történetei*, Budapest: Napvilág, 2018. 20–23.

hirdetési szöveget lelkiatyjukkal, vagy plébánosukkal láttamoztatják. Egyébként a házassági hirdetésekre is érvényesek általános feltételeink, amely szerint indokolás nélkül mellőzhetjük közlésüket. Ezzel a fenntartással pl. akkor élünk, ha valaki hirdetéséből kivehetően rideg üzletté egyszerűsíti a házasságot s így kezdi: »benősülne…« stb. Ha a hirdetés szövegéből megállapítható, hogy a házasulandó felfogása nem felel meg a házasságról szóló katolikus tanításnak, akkor a hirdetést nem közöljük."[63] Az *Új Ember* tehát nyíltan egyházi jóváhagyást kért a hirdetések közlésekor, és felemelte szavát a házassági piac és a házasság piacosítása ellen. Ennek az önleleplező jelét a „benősülne" kulcsszóban vélték tetten érni. Habár baloldali, a Szociáldemokrata Párt lapjaként jelent meg a *Népszava*, abban is érvényesült a fenti gyakorlat, szintén egyházi autoritáshoz kötötte a feladott hirdetések megjelentetését: „Házassági hirdetést csak abban az esetben közlünk, ha a hirdetés szövegét a hirdető lelkiatyja vagy plébánosa láttamozza. A kiadóhivatal fenntartja a jogot, hogy a feladott hirdetések közlését indokolás nélkül mellőzze s a pénzt visszaküldi."[64] Ehhez hasonló szerkesztőségi kikötésekre nem találni példát az *Új Élet*ben. A korábbiak alapján is joggal gondolhatjuk, hogy fontosabb szempont volt a hirdetések megjelentetésének akadályoztatásával szemben az üldöztetések utáni újrakezdés, az egyéni és közösségi boldogulás támogatása és az ezáltali közvetett befolyás az új házasságok megvalósulására.

Az *Új Élet*en és a *Magyar Nemzet*en kívül a vizsgált lapok közül a *Szabad Nép* (1950-ig) és a *Szabad Szó* (1949-ig), valamint a Tel-Avivban Marton Ernő szerkesztőségében megjelenő *Új Kelet* (1948–) – amely a kolozsvári azonos című lapnak lett az „ereci" folytatása – közölt házassági hirdetéseket. Előbbi kettőben rendszeresen voltak zsidó hirdetők („izr., izraelita") is. Az áttekintett sajtótermékekben egyedül a *Szabad Szó*ban nem szerepeltek zsidó hirdetők, itt leginkább hangsúlyosan keresztény (római katolikus) gazdálkodók, földművesek, iparosok hirdettek. Az *Új Élet*hez hasonlóan a *Szabad Nép* és a *Magyar Nemzet* esetében is gyakran szerepeltek utalások a vészkorszakra egy-egy jelző használatával: „musz özvegye", „deportált", „deportáltak előnyben", „deportált özvegye sem akadály" „deportált jeligére", „Auschwitzból tért", ugyanakkor eltérés mutatkozik például a kivándorlás témájában, mely ritkábban fordul elő a felsorolt lapokban. Látványosabb eltérést a *Szabad*

63 *Új Ember*, 1947. július 1. 5.
64 *Népszava*, 1948. november 18. 6.

Nép hirdetései mutatnak az 1948-as évtől kezdődően: vélhetően a magán- és közélet politizálódásaként megjelenik az „elvtárs" megszólítás. Ugyanakkor az már nem egyértelmű, hogy ebben az esetben a frissen megalakuló kommunista hatalom által megkövetelt megszólítási konvenció gyakorlatát olvashatjuk-e ki ebből, vagy a megszólítás ekkor még elsősorban a párthoz tartozás, a párttagság nyelvi manifesztációja volt.

> Elfoglaltságom miatt, ezuton szeretném megtalálni élettársamat, intellektuell izr. elvtársban 29 éves csinos „Pedagógusnő".[65]
>
> *Szabad Nép,* 1948. május 19.

Az *Új Kelet* 1948 augusztusában, Izrael állam megalakulása után indult el Schön Dezső és Marton Ernő közös vállalkozásaként azzal a céllal, hogy segítse tájékozódni az *olé*kat, a frissen Izraelbe költöző és héberül nem tudó magyarokat az új életükben.[66] A lap struktúrájának kialakulásával, 1949-ben jelentek meg az első házassági hirdetések (előtte gépiratos formában terjesztették az újságot). Az itt közölt hirdetések követték a hagyományos struktúrát, és hiányoztak a magyarországi lapokban olvasható kódok, a vészkorszakra és státuszra vonatkozóan.

> HÁZASSÁG CÉLJÁBÓL megismerkednék oly 42 éven felüli férfival, aki szeretetre vágyik. Leveleket „Egyedül vagyok" jeligére a kiadóba.
>
> *Új Kelet,* 1949. február 7.

Vajon ezt a hirdetést – feltéve, hogy friss alijázó volt az illető – milyen szöveggel adta volna fel az *Új Élet*ben vagy a *Magyar Nemzet*ben?

65 *Szabad Nép,* 1948. május 19. 16.

66 https://www.szombat.org/tortenelem/az-uj-kelet-cimu-lap-1948-1960 letöltve: 2022. március 17.

Az Új Élet és a Magyar Nemzet hirdetései

Ha a kiválasztott *Új Élet*-korpuszon tekintünk végig, akkor megállapítható, hogy azok a hirdetések voltak a kivételek, amelyek feladója valamilyen formában a világ tudomására akarta hozni, hogy deportálták, koncentrációs táborban volt, vagy a családját, párját elveszítette, de hozzá kell tegyük, hogy a vizsgált korpuszon kívül nagyobb számban fordultak elő ilyen hirdetések. Az könnyen belátható, hogy a vészkorszakot túlélt zsidóságon belül az atrocitások, deportálások tényei ismertek voltak. Ennélfogva az, hogy a feladók nem reprezentálták a maga teljességében az élethelyzetüket, nem feltétlenül jelenti, hogy tudatosan hallgatni akartak volna saját múltjukról (hozzá kell tegyem, ez is lehetett a stratégia). Ezt az állítást az is megerősíti, hogy ezzel szemben a *Magyar Nemzet* számos hirdetése világosan fogalmazott. A hirdetések nyelvi konvenciói biztosíthatták az önreprezentáció diszkrét, anonim formáját, egyúttal alkalmasak voltak bizalmas, érzékeny információk közlésére is. A vészkorszak eseményeit túlélve új, intim kapcsolatot létesíteni és megházasodni, lélektanilag rendkívül nehéz helyzet lehetett, különösen abban az esetben, ha valaki korábbi szerelmét, párját, házastársát, családját veszítette el. Ugyanakkor utóbbi erőteljesen terelhetett sok embert a házasság felé, a nehézségek, a közös sorsban osztozás, a felejtés reményében. Szintén ezt támasztja alá Kelbert Krisztina kutatása, amelyből a szombathelyi zsidóság történetéről készült kiállítása és monográfiája született. A szerző több olyan, túlélőktől származó megnyilatkozást idéz, melyekben arról számolnak be, hogy az újraházasodás az üldöztetés során elvesztett közös életre kínált gyógyírt: „Örülök a családi beszámolónak, új családalapítóknak add át gratulációmat és jókívánságaimat és kívánom nekik, hogy új életükben találjanak gyógyírt fájó sebeikre."[67] Ugyanitt olvashatjuk azt is, hogy a visszatérők gyakran a túlélők közül választottak párt: „Mind a ketten egyedül voltunk, összeházasodtunk. Így kezdtünk új életet."[68] Az ehhez hasonló megnyilatkozások sora folytatható lenne még.

A hirdetések elemzése alapján előzetesen kijelenthető, hogy feladói magyarországi lakóhellyel rendelkezhettek, azzal a kitétellel, hogy időnként magyarországi családtagok külföldön (például Izraelben, Amerikában)

67 Kelbert Krisztina. *Szemtől szemben – Képek a szombathelyi zsidóság történetéből,* Szombathely: magánkiadás, 2016. 599–601.

68 Kelbert, 2016, 601.

élő rokonnak kerestek házastársat, de az is előfordult, hogy közvetítő nélkül, Izraelből vagy más országból adtak fel hirdetést. Egy további jellemző, hogy nem minden esetben a házasulandó adta fel a hirdetést, hanem az ő nevében egy közvetítő „kezes". Leginkább a nők esetében fordult elő, hogy családtag (apa, fiútestvér, de akár barátnő is) vagy közeli rokon fogalmazta meg a hirdetést a házasodni kívánó nő helyett. A tradicionális házasodási gyakorlat szerint a lányt az apa vagy a fiútestvér adja férjhez vagy keres neki férjet. A férfi a hagyomány szerint kezességet és felelősséget vállal a nő tisztességéért. Ennek egy érzékeny formája – melyre szintén találhatunk példát a hirdetések között –, amikor idősebb özvegy számára is rokon férfi keres újabb férjet.

Férjhezadnám fehérnemü
varrónő, csinos leány rokonomat lakással, jobb iparoshoz
vagy kereskedőhöz 48-55-ig.
„Házias 100" jel. a kiadóba.
Új Élet, 1948. január 22.

A hirdetések mellett külön típust képeztek a házasságközvetítők, akik rendszeresen szerepeltek a *Magyar Nemzet*, a *Szabad Szó* és az *Új Élet* hasábjain. Az adott újság vélt társadalmi összetételű olvasóközönségének hirdették szolgáltatásaikat.

Házasságot úri és
gazdakörökben a legnagyobb diszkréció mellett, gyorsan és eredményesen közvetít -
Papp, Szeged, Zerge-
utca 13.
Szabad Szó, 1946. november 6.

Egyes házasságközvetítők (sádchán) akár több lapban is hirdették magukat. Ilyen volt például Goldné, aki már a két világháború között is hirdette a házasságközvetítését.

Házasságokat
diszkréten, gyorsan közvetít:
GOLDNÉ
Alsóerdősor utca volt
földszint 2 Fogad: 10-12-ig.
2-6-ig. Telefon: 223-480
Új Élet, 1946. június 27.

Mindenekelőtt azokkal az általános kérdésekkel érdemes folytatni, hogy kik és mikor, valamint miért adhattak fel házassági hirdetést. A háború lezárultával az országhatárokon kívül kerültek közül legelőször a munkaszolgálatosok tértek haza.[69] A statisztikai elemzéshez összeállított minta összesen 50 hirdetőt tartalmazott, közülük 30 nő és 20 férfi (20%-os nőtöbbség) 42 éves általéletkorral (csak 30 hirdető hozta nyilvánosságra az életkorát). Ezenfelül megállapítható, hogy a hirdetők nagyobbik fele fővárosi volt, mivel a „vidéki" (12) hirdetőkön kívül csak elvétve akadtak (4) olyanok, akik a Budapesthez tartozásukat külön kiemelték volna.

Most pedig próbáljuk meg elkülöníteni a feladók lehetséges csoportjait. Sok olyan hirdető volt, aki nem özvegyült meg a vészkorszak alatt, vagyis először házasodott (ami nem jelenti azt, hogy nem maradhatott család vagy rokonság nélkül). A hirdetők másik csoportja, akik özvegyen maradtak. Az özvegyekre szűkített minta alapján (12): 2 férfi és 10 nő emelte ki özvegységét. A hirdetések feladásának időpontja az özveggyé nyilvánítás (nem szükségszerű) hivatalos útján kívül arról is szólt, hogy az adott illető az elvesztett családtag, feleség, férj után mikor volt képes feladni egy hirdetést, amiben új házastársát kereste. Ezt az időbeli tényezőt nehéz kezelni, ugyanakkor számolni kell vele a hirdetések időbeli eloszlásának vizsgálatakor.

A hirdetések tematikus típusai

Itt térnék rá arra a kérdésre, hogy mivel magyarázható a hirdetések mennyiségének ugrásszerű megszaporodása egy adott idő alatt, illetve, hogy mik azok a szándékban, kifejezésekben (jelige) összeálló csomópontok, amelyek jellemeznek egy adott időszakot. Ugyan a minta nem tartalmazott erre vonatkozó hirdetéseket, mégis az egyik legnagyobb felhajtóerő – ismerve

69 Braham, 2015, 1490.

a mintán kívül eső hirdetéseket – az emigráció, leginkább az Izraelbe történő kivándorlás *(alija)* volt. A háború utáni emigrációs hullámot megelőzően már a háború alatt, valamint az 1930–1941 közötti években is zajlott tömeges kivándorlás, amikor is körülbelül 5870 fő hagyta el az országot.[70] Az 1948-as év sorsfordító volt a zsidóság számára, 1948 májusában hivatalosan kikiáltották Izrael államot, mellyel lehetővé vált a legális alija. A magyar politikai vezetés sohasem támogatta nyíltan az *alijázás*t. Kizárólag a Belügyminisztérium adhatta ki az útlevelet, és csak abban az esetben kaphatták meg a kérelmezők, ha igazolni tudták, hogy katonai szolgálatot vagy katonai munkaszolgálatot teljesítettek. A zsidóság vezetői is ambivalensen álltak a kérdéshez, annak ellenére, hogy támogatásukról kellett biztosítaniuk a zsidóságot, mert ez volt feléjük az általános elvárás.

1948 decemberében az országgyűlés elfogadta az állampolgárságra vonatkozó törvényt, amely súlyosan szankcionálta a nem szabályos határátlépést, s ez az illegális alijára is vonatkozott: abban az esetben, ha elfogtak valakit, elkobozták a vagyonát, és elvehették az állampolgárságát. A hivatalos izraeli statisztika szerint 1948 májusa és 1951 vége között 13 631 személyt fogadtak be Magyarországról.[71] Ez a tény az *Új Élet*en is nyomot hagyott, ellenben a *Magyar Nemzet*ben csak elszórtan fordultak elő alijára utaló hirdetések. 1948-tól az *Új Élet* – a kormány politikáját követve – egyértelműen anticionista hangvételre váltott, ugyanakkor továbbra is megjelenhettek kivándorlásra hívó izraeli feladók hirdetései. A hirdetések közül jó néhányban feltűnik az Izraelbe való kivándorlás. Amellett, hogy sok olyan hirdetés is megjelenik, melyben már külföldön (Amerikában, Ausztráliában) élő személyek keresnek maguknak Magyarországon élő feleséget, (férjet), vagyis sokaknak releváns szempont volt, hogy endogám módon, azonos kulturális, nyelvi és történelmi háttérrel rendelkező párt találjanak maguknak. Más esetben a hirdetők még a kivándorlás előtt kerestek párt, hogy egy biztos kötelékkel együtt hagyják el az országot.

70 Stark, 1995, 93.
71 Komoróczy, 2012, 975.

Fogságból visszatért
szeretteit elvesztett, 27 éves fiatal-
ember
élettársat keres
18-22 éves, komoly, haladószellemű
deportálásból visszatért hölgy személyében.
Lehetőleg fényképes választ
kér. „Előlről kezdjük az életet Erecben" jeligére
a kiadóba.

Új Élet, 1948. november 18.

A vészkorszakra utalás nem általános, de meglehetősen gyakori az *Új Élet*ben. A leggyakoribb kifejezések: „musz" (munkaszolgálatos) (6), „deportált", illetve indirekt módon: „deportált előnyben" (2). Feltételezhető, hogy a konkrét jelentésük mellett rövid, tömör formájuk miatt mindkét kifejezés egyfajta gyűjtőfogalomként szolgálhatott (külön érdekesség, hogy a hirdetők között fellelhető fővárosi többség ellenére a budapesti gettót egyetlen esetben sem említik). A felsoroltakon kívül előfordulnak olyan kifejezések is, amelyek kevésbé direkt módon, utalásszerűen vonatkoznak a vészkorszakra; ilyen például: „nemrég tért vissza", „teljesen egyedül maradt". A szavakat és a kifejezéseket olvasva feltűnhet, hogy mennyire más az üldöztetések kortárs nyelve. Érdemes megjegyezni, hogy például a *koncentrációs tábor, láger, haláltábor* vagy *gettó* kifejezések sem fordulnak elő a hirdetésekben, annak ellenére sem, hogy a háború utáni közbeszéd ismert, gyakran előforduló szavai voltak. Itt is kínálnak összehasonlítást a háború utáni német hirdetések, melyek esetében Wobick–Segev hasonló megállapításra jut: viszonylag kevés hirdető volt, aki expliciten, világosan fogalmazott az átéltekről, inkább burkolt, indirekt módon írtak.[72] Fontos szempont, hogy amíg a zsidóüldözések özvegyei feltüntetik például, hogy „musz" özvegye, addig a háborúban elhunyt katonák özvegyei esetében kevésbé fordul elő, például a „katonaözvegy" kifejezés.

72 Wobick–Segev egy másik érdekességre is felhívja a figyelmet: a háború után, egészen az 1950-es évekig a náci korszak rasszista terminológiái (*Volljuden, Jude, Halbjuden*) a házassági hirdetések reprezentációs készletében maradtak. Ezek a kifejezések a magyar kontextusban („magyarosított") formában sem jelentek meg. Wobick–Segev, 2018, 52–57.

Követni szeretném két
testvérem példáját kik vidéken
megtalálták boldogságukat, 48
éves, musz özvegye, jó gazda-
asszony és üzletasszony férjhez-
mennék, esetleg vidékre is. Vá-
laszokat 55 éves korig. „Szolid"
jeligére a kiadóba.

Új Élet, 1948. január 1.

Auschwitzból hazatért
csinos, középkoru nő, főbérleti lakás-
sal rendelkező, férjhez menne 55-69
év körüli önálló iparoshoz vagy ke-
reskedőhöz, vidékihez is. „Senkim
nincs" jeligére Propaganda hirdetőbe.
Teréz-körut 50.

Új Élet, 1948. február 19.

A hirdetések között találni narratívabb, „vallomásos" példákat, melyekben – szemben a gyakoribb formalizált diskurzussal – írnak a sorsukról, érzéseikről, vágyaikról a hirdetők. Jellemző, hogy ezeket az „aprókat" általában női hirdetők adták fel.

Keresem
társaságban és ez úton azon 50–55 éves elegáns, jó-
megjelenésü, gazdag, lelki finom izr. igazi urat kivel
még talán boldog lehetnék
imádott férjem után. Nagyon elhagyatottnak érzem
magam. 45 éves, alacsonytermetű szőke, vagyonos,
önálló keresettel bíró özvegy vagyok.
Kimerítő választ kérek pontos címmel „Ideális há-
zasság"
Blocknerhez, Városház-u. 10.

Magyar Nemzet, 1946. október 27.

Auschwitz szörnyűségeiből
tiszta családi élete feltámadására rendületlenül!
várakozik zenei.
orvosbiológiai filigrán s élettárs
egyéniségre olyan önálló vegyészmérnök
aki egyetemi nagyvárosból, reál-
existenciáját budapesti
kozmetikai intézetbe
esetleg drogériába ké-
szül áttelepülni. Jel.:
Jó megjelenésü sport-
férfi 19339 fők.

Magyar Nemzet, 1951. január 11.

A vizsgált időszakban leggyakrabban előforduló másik hirdetéstípus esetében a hirdetők nemcsak házastársat kerestek maguknak, hanem egy személyben leendő munkatársukat, cégtársukat is. A hirdetések feladói „kisvállalkozók", rendszerint üzlet, kisebb-nagyobb üzem tulajdonosai.[73] Itt érdemes megjegyezni, hogy az ilyen típusú, vagyonszerzési célból kötendő házasságok hirdetéseinek hívószavai (például: „benősülnék, benősülhet") az 1948 után az államosításokkal megváltozott magántulajdon-ellenes gazdasági és társadalmi környezet ellenére egészen 1951-ig rendszeresen feltűntek a hirdetésekben (1949 végén a 10 főnél többet foglalkozó üzemek és üzletek államosítása is megtörtént, melyet többkeretfeltétel szűkülése miatt az ennél kisebb vállalko-

73 A minta alapján összesen három foglalkozási kategóriát határoztam meg, amely értelemszerűen azt is jelentette, hogy bizonyos foglalkozási-társadalmi csoportok kimaradtak, ilyen pl. szakmunkás, „iparos", emellett sok esetben csak annyi szerepelt a hirdetésekben – konkrétum nélkül – hogy „vagyonos", „jólszituált" (4) vagy állással rendelkező. Egy esetben „dolgozó" jelölést használt a hirdetés feladója, amelyet – ismerve a korszak politikai nyelvhasználatát – épp az új rendhez való politikai adaptáció és a megszülető új identitás hordozójának tekinthetünk. A dolgozó nem más, mint a szocialista közember, a polgár ellenkategóriája (Szabó Márton. *Politikai idegen – A politika diszkurzív szereplőinek elméleti értelmezése,* Budapest: L'Harmattan, 2006. 161–178.). Összesen öt esetben olyan is előfordult, hogy a hirdetők a konkrét vagyoni helyzetüket jelölték meg („7000 Ft"). A minta alapján a legtöbb hirdető kereskedelmi („kereskedő") tevékenységet folytatott (8), ezután következtek az üzlettulajdonosok (3), üzemtulajdonos (1), földtulajdonos (1) és földműves (1). Utóbbi kettő tevékenységi köre megegyezhetett.

zások államosítása vagy megszűnése követett).[74] Egy másik típust képeznek a nevesítetten vallásos vagy ortodox feleséget, férjet kereső hirdetések. Bizonyos esetekben mindössze egy-egy héber szóval utalnak csak az ortodoxiára:

> Iparjoggal biró, középkorú cipészmester BENŐSÜLHET bevezetett üzlettel és szép lakással bíró özvegyasszonyhoz. Özv. Weisz Mártonné. VI. Szondi u. 38.
> *Új Élet,* 1946. január 17.

> Bász Talmudhocheim SZIGORÚAN orth. leányt 29-26 éves korig keres nősülés céljából 27 éves, modern jesivát járt vagyontalan fiatal ember.
> *Új Élet,* 1946. január 24.

Összegezve a fentieket néhány megállapításban: az új élet reményében az emigráció (főleg Izraelbe való kivándorlás) fontos szerepet játszott a hirdetésekben. Az államosítások alatt sok iparos, üzemtulajdonos hirdetéseiben a házasság egyben üzleti partnerséget is jelentett. A vallásos vagy ortodox felekezetű párkeresők pedig gyakran héber kifejezésekkel jelezték vallási irányultságukat. A hirdetésekben az is kifejezésre jutott, hogy az újraházasodás gyógyírt jelenthetett a veszteségekre.

Lezárás

1952. január 17-ével hirtelen teljesen megszűnnek a házassági hirdetések az *Új Élet* hasábjain (a január 10-i számban még 9 házassági és 3 házasságot közvetítő hirdetés jelent meg). Feltételezhetően egy konkrét döntés állhatott a házassági hirdetések közlésének felfüggesztése mögött, mivel a hirdetési

74 Majtényi György – Szatucsek Zoltán (szerk.). *A szabó tűje és a cipész dikicse – Dokumentumok a kisipar és a kiskereskedelem államosításának történetéből,* Budapest: Magyar Országos Levéltár, 2001. 107–152.

rovat továbbra is működhetett. Majd az új kádári adminisztráció első évében, 1957-ben tértek vissza az *Új Élet* utolsó oldalára, és maradtak meg a mai napig. Ugyanez a folyamat játszódott le az 1950-es évektől a Hazafias Népfront lapjaként működő *Magyar Nemzet*nél. Ott 1951 júliusától szűnt meg a házassági alrovat, és tért vissza szintén 1957 szeptemberétől.[75] Ebből is látható, hogy hosszú ideig a magyar zsidóság egy része számára a zsidó társ megtalálásának módját és helyét egyaránt a felekezeti és napilapok házassági rovatai jelentették.

Mint a nyilvánosság apró, névtelen zugai, a házassági hirdetések sajátos keresleti és kínálati logikával rendelkeztek. Közelebb álltak a mindennapok valóságához, mint a politika realitásához, ennek ellenére a maguk sűrített módján képezték le a zsidóság változó társadalmi és politikai helyzetét; szándékait, vágyait, lehetőségeit. A marginális státusznak köszönhetően a hirdetésekben időnként olyan szándékok jelenhettek meg, ami láthatóbb helyen már kevésbé mutatkozhattak volna meg (például az Izraelbe történő kivándorlás, *alija*). Végigkövetve a hirdetések változó önmeghatározásait, láthattuk a két világháború között, hogy az izraelita mint vallási kategória mellett, hogyan jelent meg a zsidótörvények hatására a „nem árja" kifejezés a hirdetésekben, hogy aztán a háború után a vészkorszak tapasztalatával a korábbi vallási, kulturális, „faji" alapú összetartozás mellett létrejöjjön egy új önmeghatározás, amely az üldöztetés közös szenvedéséből táplálkozott („deportált", „muszos" vagy „Auschwitzot járt"), majd hogy ismét „izraelita" legyen az államszocializmusban, hogy végül a „zsidó"[76] önmeghatározásban álljon meg a rendszerváltást követően.

75 A *Magyar Nemzet* a rendszerváltás után is közölt „izraelita" hirdetéseket, habár egy újabb fordulat történt az önidentifikáció terén, és az „izraelita" hivatalos vallási és etnikai kategóriát felváltotta a „zsidó" megnevezés. A társkeresés mára nagyrészt az online térbe költözött. Magyarországon pl. a Jewish Meeting Point (https://www.jmpoint.hu) kínál ilyen szolgáltatásokat. A magyar nyilvánosságban napjainkban csak elvétve találhatunk házassági hirdetéseket, azok is a „társkeresés" rovat részét képezik. A megnevezésben bekövetkező változás is sűrítve jelzi a párkeresés társadalmi kontextusának és feltételeinek átalakulását.

76 Komoróczy, 2012, 1054.

A HOLOKAUSZT
AZ IRODALOM TÜKRÉBEN

Kisantal Tamás

A holokauszt emlékezete az 1970-es évek magyar irodalmában

„Megkérdezett engem valaki, hogy
akarok-e Auschwitz kortársa lenni?"
(Bárdos Pál: *Az első évtized*)

A magyar holokauszt irodalmi ábrázolásainak történetében az 1970-es évek közepét kiemelt fontosságú dátumnak szokás tekinteni. Joggal, hiszen 1975-ben jelent meg a holokausztirodalom minden bizonnyal legjelentősebb itthoni műve, Kertész Imre *Sorstalanság*a, még ha a könyv érdemi fogadtatástörténete minimum egy évtizeddel később kezdődött is. A regény 2000-es évek eleji recepciójában gyakran megjelenő egyik erős állítás, hogy nemcsak poétikailag nyújtott újat Kertész, hanem témájában, illetve szemléletmódjában is, mivel korábban vagy egyáltalán nem esett szó a holokausztról, vagy csak rendkívül behatárolt szabályrendszer, az úgynevezett antifasiszta diskurzus keretei között lehetett róla beszélni. A *Sorstalanság* mellett általában Ember Mária *Hajtűkanyar* című, 1974-es regényét szokás még megemlíteni a korszak beszédmódján túllépő és a holokausztot új módon tematizáló regényként, ám e két mű legfeljebb egy emlékezet- és irodalomtörténeti paradigmaváltás előképeként (Kertész esetében inkább első állomásaként) értelmeződik, a valódi fordulat e narratíva szerint később következett be.[1]

Az utóbbi évek kutatásai azonban nemcsak a holokausztot övező évtizedekig tartó csendről szóló vélekedést cáfolták meg, hanem az antifasiszta beszédmód korábban egyneműnek, állandónak és mindenre kiterjedőnek tekintett koncepcióját is finomították, rámutatva, mennyire képlékeny, történetileg, valamint az adott bel- és külpolitikai helyzet függvényében változó volt e diskurzus.[2] Némiképp más megközelítésben, az 1960-as irodalmi mezőt

1 Vö.: Szirák Péter. „Magyar–zsidó–sors. Tiltás, szokás és kezdeményezés a hetvenes–nyolcvanas évek irodalmában" in Kisantal Tamás – Menyhért Anna (szerk.). *Művészet és hatalom. A Kádár-korszak művészete*, Budapest: JAK–L'Harmattan, 2005. 55–67.

2 Lásd például: Kékesi Zoltán, Zombory Máté. „Antifasiszta emlékezet újragondolva" in *Korall* 22/85, 2021, 138–168. https://doi.org/10.52656/KORALL.2021.03.007; Bohus, Kata. „Parallel Memories? Public Memorialization of the Antifascist Struggle and

elemezve egy tanulmány amellett érvelt, hogy el kell különítenünk egymástól az antifasizmust mint ideológiát, illetve mint irodalmi keretrendszert, és ha az előbbi még igyekezett is alapvetően meghatározni a játékszabályokat, az utóbbi sokkal nagyobb mozgásteret tett lehetővé. Sőt, a szerző szerint az „antifasizmus mint irodalmi címke egyfajta védelmet jelentett a szerzők számára, mert megjeleníthették a ma már tipikusan holokausztirodalomhoz tartozó témákat a zsidó identitás és a magyar felelősségre vonatkozó tabuk tiszteletben tartása nélkül. A politikailag terhelt antifasiszta címkézés ugyanakkor megakadályozta, hogy az így keletkező műveket a rendszerváltás után a holokausztirodalomhoz tartozónak ismerjék el."[3] Egy másik szöveg pedig emlékezetelméleti nézőpontból éppen az 1970-es évek első felét tekinti olyan kezdőpontnak, amikortól egyre nagyobb számban jelentek meg a holokausztal foglalkozó szépirodalmi és történeti munkák, és amely egyértelműen a holokauszt kollektív emlékezethellyé válásának folyamatát készítette elő.[4]

Tanulmányom legfőbb célkitűzése, hogy néhány, az 1970-es évek első felében megjelent szépirodalmi alkotás bemutatásán és elemzésén keresztül tovább árnyalja a holokauszt magyarországi ábrázolástörténetének narratíváját. Meglátásom szerint az ekkoriban megjelent szövegek különböző színvonalon ugyan, de meglehetősen radikális kísérletet tettek arra, hogy a magyar holokauszt emlékezetét problematizálják, és saját keretrendszerükön belül felvessenek bizonyos kérdéseket. Az itt szóba kerülő művek javarészt a kor bevett ideológiai és poétikai konvencióinak szabályain belül maradtak, ám többféleképpen igyekeztek az 1944–1945-ben lezajlott eseményeket megközelíteni és a kor emlékezetpolitikáján belül elhelyezni. Reményeim szerint elemzésükkel nemcsak a *Sorstalanság* megjelenése körüli irodalom- és kultúrtörténeti kontextus megismeréséhez kerülhetünk közelebb, hanem a korszakban kibontakozó emlékezési stratégiákat is jobban megérthetjük.

Martyr Memorial Services in the Hungarian Jewish Community during Early Communism" in Kata Bohus – Peter Hallama – Stephan Stach (szerk.). *Growing in the Shadow of Antifascism*, Budapest–Vienna–New York: Central European University Press, 2022. 87–109. https://doi.org/10.7829/j.ctv280b7j3.10; Véri, Dániel. „Where Art Met History: Holocaust Exhibitions in Early Postwar Hungary" in *The Journal of Holocaust Research* 37/4, 2023, 393–417. https://doi.org/10.1080/25785648.2023.2225321

3 Esbenshade, Richard S. „Holokausztemlékezet másképpen. A magyar antifasiszta irodalom" in *Múltunk* 64/2, 2019, 57.

4 Gyáni Gábor. „A holokauszt magyar emlékezete" in Gyáni Gábor. *A történelem mint emlék(mű)*, Budapest: Pesti Kalligram, 2016. 186–199.

„Volt idő [...], amikor szinte rossz néven vették,
ha valaki sokat emlegette Auschwitzot vagy a gettót"
(Vadász Ferenc: *Ma mások halnak meg*)

A holokauszt magyar irodalmi ábrázolásáról írt egyik első összefoglaló tanulmány, Földes Anna szövege is az 1970-es évek idejére teszi a szemléletmód megváltozását. A szerző ennek legfőbb indokát nem a politikai diskurzus átalakulásában, sokkal inkább egy generációváltásban látja. Szerinte ugyanis ekkorra „érnek be" azok az írók, akik annak idején még gyermekként élték át és túl a holokausztot.[5] Két fő tendenciát különít el a szerző: a gyermekbeszélőket alkalmazó félig vagy teljesen önéletrajzi szövegeket, valamint a holokauszt „ihlette" alkotásokat, amelyekben, mivel a több évtizednyi távlat „rálátásra" ad lehetőséget, a történelmi események már metaforikus funkcióval bírnak. Földes megfigyelése mai emlékezetelméleti terminológiával is körülírható, hiszen tipikusan átmeneti időszakról van szó: túl vagyunk már a közvetlen szemtanúk háborút követő memoárdömpingjén (1945–1947), amelyek eltűnésében persze az 1948 utáni politikai rendszer is szerepet játszott, de még innen az 1970-es években kibontakozó nyugati „holokausztdiskurzus" itthoni begyűrűzésén vagy a másodgenerációs túlélők szövegeinek megjelenésén (az 1980-as évek közepétől, de leginkább az 1990-es évektől). A továbbiakban Földes distinkcióját némiképp bővíteni és finomítani szeretném, és e fejezetben egy, a korszakban megfigyelhető harmadik kategóriát fogok vizsgálni: a magyar felelősséggel foglalkozó műveket.

A háborúban részt vevő katonák, valamint a hétköznapi állampolgárok szerepének tematizálása már az 1960-as években elkezdődött: vagy áttételesebben, parabolisztikus szövegeken keresztül – idesorolnám Sánta Ferenc *Az ötödik pecsét* (1963), továbbá Örkény István *Tóték* (1966) című kisregényét –, vagy konkrétabban, mint Rónay György művében, az *Esti gyors*ban (1963), illetve filmváltozatában, a Fábri Zoltán rendezte *Utószezon*ban (1966).[6] A valódi áttörést azonban Cseres Tibor *Hideg napok* (1964) című regénye és a belőle készült film (1966) hozta: az újvidéki vérengzést az eseményben különböző

5 Földes Anna. „A holokauszt a magyar (próza)irodalom tükrében" in Randolph L. Braham (szerk.). *Tanulmányok a holokausztról I.*, Budapest: Balassi, 2001. 73–122.

6 Utóbbi alapos elemzését lásd: Zombory Máté – Lénárt András – Szász Anna Lujza. „Elfeledett szembenézés: Holokauszt és emlékezés Fábri Zoltán *Utószezon* c. filmjében" in *BUKSZ* 25/3, 2013, 245–256.

módon részt vevő egykori négy katona elbeszélői szólamain keresztül bemutató mű a maga idejében figyelemre méltó társadalmi vitákat váltott ki.[7]

Az 1970-es évek elején is megjelent néhány, a háborús bűnösség magyar oldalát firtató mű. Annyiban ezek tipikusnak tekinthetők, amennyiben a magyar felelősség kérdését a korszak hivatalos múltértelmezésének keretei között problematizálják. Alapvetően társadalmi-történelmi tényezőkkel magyarázták a felelősséget, a Horthy-korszak félfasiszta rendszerében nevelkedett katonák és közép- vagy felsőosztálybeli állampolgárok „hamis tudatának" tudva be cselekedeteiket. Ezen belül azonban vagy a problémafelvetésük, vagy az ábrázolásmódjuk mai szemmel mégis szokatlanul radikálisnak hat. Pontosabban az egyik ilyen művet, Vadász Ferenc: *Ma mások halnak meg* című regényét[8] inkább látszatradikálisnak mondanám, ugyanis, egyfelől olyan problémát vet fel, amelyet a korszakban nem szokás (és ma is kényesnek számít), másrészt azonban merész témáját aktuálpolitikai ideologikus keretek közé helyezve vizsgálja, így tompítva kérdésfeltevései élét. A szöveg irodalmi minőségében legkevésbé sem kiemelkedő, inkább a korszak átlagához sorolható, szemléletmódja pedig egyértelműen a hivatalos emlékezetpolitikát képviseli. Kerettörténete szerint egy magyar újságíró az NSZK-ban riportjaihoz anyagot gyűjtve megismerkedik egy fiatal lánnyal, aki elmeséli, hogy nevelőanyja annak idején azért disszidált Magyarországról, mert koncentrációs táborbeli szenvedései után hazatérve is meghurcolták és (legalábbis mostohalánya szerint) igaztalanul bebörtönözték. Az elbeszélés két szálon fut, az egyik az újságíró nyomozását mutatja be, a másik pedig az idős asszony találkozását egykori bergen-belseni rabtársával és áldozatával, valamint a két nő hosszas vitáját a felelősség kérdéséről. Kiderül, hogy a nő annak idején Magyarországon nem koncepciós per áldozata lett (ahogy később állította), hanem szabályos népbírósági tárgyalás során ítélték el. Bebizonyították ugyanis, hogy azonos a „Korbácsos Berta" néven ismert bergen-belseni blokkparancsnokkal, aki, bár ő maga is rab volt, kegyetlenségében szinte fogvatartóit is túlszárnyalta. Tehát a regény a koncentrációs tábor világának „szürke zónáját" villantja fel, azon belül pedig a kápó figu-

7 Cseres művéről bővebben egy korábbi tanulmányomban írtam: Kisantal Tamás. „»Urak! Erről aztán egy szót se!« A múltfeldolgozás esélye és lehetőségei Cseres Tibor *Hideg napok* című regényében" in *Literatura* 44/3, 2018, 279–293.

8 Vadász Ferenc. *Ma mások halnak meg,* Budapest: Kossuth, 1972.

ráját, amely a mai napig érzékeny téma, hiszen éppen a sokáig bevett „náci bűnösök kontra szenvedő mártírok" narratíváját kérdőjelezi meg.

A regény valós eseményeken alapul, a szerző a nő alakját Klein Mórné, született Kohn Ilonáról mintázta, aki Bergen-Belsenben blokkparancsnokként „Korbácsos Ilonka" néven vált hírhedtté. 1948-ban nagy érdeklődés és sajtóvisszhang kísérte népbírósági tárgyalás során életfogytiglani börtönbüntetést kapott, majd egy évvel jelentősen enyhítették, mindössze két év fegyházra változtatták az ítéletet. Vadász egy interjúban elmondta, hogy ő maga is egy 1948-as újságban bukkant a perre, majd – akárcsak a regénybeli újságíró – nyomozómunkát folytatva göngyölítette fel a történetet: elolvasta a hajdani periratokat, és beszélt a még élő szemtanúkkal.[9] Maga a szerző is raboskodott koncentrációs táborban, néhány napig Auschwitzban, majd onnan Dürnhauba vitték,[10] ám nem a származása miatt deportálták, hanem politikai tevékenysége miatt. A mű is alapvetően politikai kontextusba helyezi a kollaboráció problémáját. Nem lélektani regény, nem a kápóvá válás folyamata érdekli, a szereplők motivációiról keveset tudunk meg. Már csak azért sem, mert a karakterek regényidei (azaz 1970-es évek eleji) énjét látjuk: például Berta egykori életét akkor ismerjük meg, amikor a nő a hannoveri repülőtéren várja egykori fogolytársát, hogy megvitassák a múltat. A külső narráció az asszony perspektívájára vált, s időnként szabad függő beszédbe átmenve olvashatjuk, mit gondol Berta múltjáról, bergen-belseni tetteiről és a népbírósági perről. Emlékezete azonban egyértelműen az aktuális személyiségét tükrözi: magyarázkodik, áldozati szerepben igyekszik feltüntetni magát, ellenségeket kreál. Fel sem merül benne, hogy felelős lenne a történtekért, az egykori fogolytársnőjével folytatott vitája is inkább süketek párbeszéde. Az oknyomozó újságíró is a Kádár-kor tipikus (vagy inkább tipizált) figurája: a *Népszabadság*nál dolgozik, és nem ijed meg a kényes témáktól sem (ez persze az akkori körülmények közt értendő, a középszintű problémák feltárását jelenti anélkül, hogy a rendszer legitimitását egy pillanatra is megkérdőjelezné). A korszak regényeiben egyébként gyakori az újságírói szerep (vagy elbeszélői pozíció) alkalmazása, aki legtöbbször valamiféle objektív megfigyelőként tűnik fel: látszólag nem ítélkezik, csak leírja a tényeket – még akkor is, ha ezek nem feltétlenül kellemesek. Ilyen újságíró-figura van például az 1960-as évek két sikerregényében, amelyek egyaránt merész társadalmi

9 Kócsag Piroska. „A találkozás nem maradhat el" *Esti Hírlap,* 1972. november 11. 2.

10 Vadász Ferenc. „Nappalok és éjjelek egybefolytak…" in *Kritika* 17/1, 1988, 5.

problémákat dolgoztak fel: Fejes Endre *Rozsdatemető* című művében (1962) és Sánta Ferenc könyvében, a *Húsz óra*ban (1964).[11] Fontos azonban, hogy e művek lehettek bár kritikusak, bírálatuk mindig a rendszeren belül maradt, a politikai és társadalmi rend legitimitását nem kérdőjelezték meg.

Vadász Ferenc regénye hasonlóan működik, és az újságíró vizsgálódása során nem hagy kétséget Berta motivációit illetően, mint az asszony egykori kihallgatótisztje, most a Belügyminisztérium ezredese leszögezi: a nő „[J]ól beleillett a fasiszta gépezetbe."[12] Emellett a regény a főszereplő perspektíváján keresztül bőven utal a korabeli kulturális és irodalmi kontextusra, amelyek felől igyekszik értelmezni a múltat (többek között Robert Merle, Peter Weiss, Günter Grass és Martin Walser egy-egy műve említődik a „múltfeldolgozó"-„történelmi számvető" alkotások példáiként). Hangsúlyozza (és több egykori áldozat is kimondja), hogy elmúltak már azok az idők, amikor nem lehetett beszélni a koncentrációs táborokban történtekről, manapság igenis számot kell vetni a múlttal. Mindehhez kortárs politikai tét is társul, amellyel a regény földrajzilag is eltávolítja a problémát. Az újságíró fő célja ugyanis, hogy a Német Szövetségi Köztársaságban (NSZK) megismert lánynak, Kristinának bemutassa mostohaanyja életét, szembesítse az igazsággal. Ez meg is történik, a regény végén Kristina Magyarországra látogat, és találkozik az egykori túlélő szemtanúkkal. Így a mű az NSZK-beli baloldali fiatalok múlttal való számvetésének problémáját helyezi előtérbe. Hiszen a regény éppen abban az időszakban keletkezett, amikor az NSZK-ban felnőtt új nemzedék igyekezett elszámolni szülei múltjával és a Harmadik Birodalom szerepével a német történelemben, amely részint nemzedéki, részben pedig ideológiai ellentétként tematizálódott.[13] Vagyis azzal, hogy az író Berta későbbi életét az NSZK-ba tette át (nem találtam nyomát, hogy Klein Mórné szabadulása után emigrált volna), egyszersmind át is keretezte a problémát, amennyiben nem az „elkövetők kontra mártír rabok"-narratíva lebontása, de nem is a

11 A *Rozsdatemető* egyébként a holokausztemlékezet szempontjából is figyelmet érdemel, az egyik mellékalak, a nyolcadik kerületi munkáscsaládba beházasodott zsidó, Reich Kató figurája révén, akit aztán a családtagok, a kislányával együtt, menekülésekor „elfelejtenek" magukkal vinni – így Auschwitzba deportálják őket.

12 Vadász, 1972, 99.

13 Vö. Fulbrook, Mary. *A német nemzeti identitás a holokauszt után,* Budapest: Helikon, 2001. 241–242; valamint a jelenség ultrabalos elemeiről Elias, Norbert. *A németekről. Hatalmi harcok és a habitus fejlődése a tizenkilencedik–huszadik században,* Budapest: Helikon, 2002. 210–272.

magyar holokaussztal való szembenézés lett a tét, hanem a Nyugat elmaradó számvetése saját (hamisnak tételezett) múltfeldolgozásával. Vagyis az újságíró itt is ugyanazt a munkát végzi el, amelyet egyéb oknyomozó tevékenysége során: felgöngyölíti az eseményeket, magyarázata azonban lokális marad, pillanatra sem kérdőjelezi meg a bevett politikai-ideológiai múltértelmezést.

A másik könyv jóval érdekesebb, és nem mentes ugyan az antifasiszta-ellenálló diskurzus érvényesítésétől, ám egészen máshová helyezi a hangsúlyt. Gerencsér Miklós *Fekete tél* című regénye[14] Győr és környéke 1944 késő ősze és 1945 kora tavasza közötti időszakát mutatja be. Mint ismeretes, ezen a területen tartotta magát legtovább a nyilas rémuralom, és Budapest után itt zajlottak a legkegyetlenebb vérengzések. Egy interjúban Gerencsér elmondta, hogy tizenkét éves gyerekként szemtanúja volt bizonyos eseményeknek – megélte, ahogy zsidó iskolatársai egyszer csak eltűntek, majd a nyilasuralom idejét, bár a gyilkosságok nagy részét nem látta, legfeljebb néhányról szerzett tudomást (viszont állítása szerint az egyik bori halálmenet rabjaival is találkozott).[15] Mint a műhöz írt másfél oldalas bevezetőjében a szerző megjegyzi, komoly kutatómunkát végzett a regényhez, népbírósági dossziék, nyomozati jegyzőkönyvek, illetve szemtanúi vallomások alapján állította össze könyvét.[16] A szereplők nagy része valódi, a leírt események is megtörténtek.

Ez a regény is megfutja az akkoriban „kötelező köröket". Bemutatja a nyilasokkal szemben kibontakozó munkásmozgalmi ellenállás, a József Attila Kör leleplezésének, megkínzásának és kivégzésének történetét, és a műben ezek a figurák valódi mártírokként ábrázolódnak, különösen Németh László János, a fiatal költő alakja.[17] Meglepő módon azonban nem ez a központi szál, sőt különösebb súlya sem lesz, csupán a nyilasok által elkövetett rémtettek egyike marad. Az epizodikusan felépített, rengeteg szereplőt felvonultató regényben egyértelműen az elkövetők kerülnek a fókuszba, áldozataik egyéniségére kevesebb figyelem irányul – legyenek azok mozgalmárok, zsidók

14 Gerencsér Miklós. *Fekete tél,* Budapest: Szépirodalmi Könyvkiadó, 1973.

15 Zsadányi Oszkár. „Párbeszéd Gerencsér Miklóssal – a győri fekete télről" in *Új Élet* 28/17, 1973, 1–2.

16 Gerencsér, 1973, 5–6.

17 A József Attila Kör és tagjai létező figurák voltak, december 19-én tartóztatta le őket a Nemzeti Számonkérő Különítmény. Vö.: Kiss Rudolf. *A győri Wilhelm Pieck Vagon- és Gépgyár története 1896–1956. III. rész,* Győr: Wilhelm Pieck Vagon- és Gépgyár, 1956. 152–155.

vagy katonaszökevények. Vagyis a *Fekete tél*ben megjelenik ugyan az antifasiszta ábrázolásmód számos kelléke, felvillan a (hamvába holt) kommunista ellenállás, hangsúly kerül a német parancsnokság szerepére is, ám mindez eltörpül a magyar nyilasok véres orgiája mellett. Nem véletlenül használtam az „orgia" szót, mert ha irodalmilag Gerencsér messze nem is ér fel Zoltán Gábor 2016-os, *Orgia* című könyvének színvonalához, az ábrázolt világ terén emlékeztet arra. A *Fekete tél* erősen túlírt szöveg, szerkezetileg túl sok szálat és szereplőt mozgat, emiatt izolált epizódokra bomlik, ám ezek nem kapnak egyforma súlyt és jelentőséget. Bizonyos figurák jól kidolgozottak, jellemző módon inkább a nyilasok, mások, főként az áldozatok alulírtabbak, a kommunista mártírok ábrázolásának patetikusabb elbeszélői hangneme idegen elemnek tűnik a regényen végigvonuló sötét, gyakran már-már cinikus regiszterben. A szöveg azonban igen közelről ábrázolja a nyilasok rémtetteit, nem finomkodik, a brutális kínzások, gyilkosságok leírásától sem ódzkodik. (Nem tudok róla, hogy Zoltán ismerte-e Gerencsér regényét. Inkább arról lehet szó, hogy a két szerző hasonló történelmi anyaggal szembesült, és próbálta irodalmi formába önteni.)

A győri eseményekből tehát az elkövetőkre helyeződik a hangsúly, és bár tetteik szörnyűek, maguk a karakterek nem démonizálódnak, épp ellenkezőleg: nevetséges, kisszerű figurák, gyávák, alkoholisták, félőrültek. Sőt, az egyik nyilas vezető, Strahlendorf Gyula Károly konkrétan klinikai eset, aki kalandos életútja során a Lipótmezőn is megfordult, méghozzá ápoltként. A regényben ő az egyik legellenszenvesebb karakter: buta, rangkóros és gyáva, akit (szintén meglehetősen korlátolt) felesége irányít, a férfi pedig frusztrációit, folyamatos kisebbségi érzését fordítja át az áldozatokkal szembeni agresszióvá. A Strahlendorfról leírtak egyébként nagyjából fedik a valóságot, a férfi, akit akkoriban nemesi származása és jellegzetes arcszőrzete miatt „szakállas bárónak" neveztek, a korszakban hírhedt figurának számított. Az 1920-as évektől a pesti bulvárújságok cikkeinek állandó témája volt egy viceházmesternével kötött házassága és lopási ügyei miatt, és 1927-ben családja valóban őrültekházába záratta. Később rikkancsként, majd újságárusként kereste kenyerét, de lopási és seftelési ügyein kívül már az 1930-as évek végén a nyilaspropaganda terjesztése miatt is afférjai voltak a rendőrséggel. A győri nyilasuralom egyik legkegyetlenebb figurája lett, a szovjet hadsereg érkezése után nyugatra menekült, Passauban fogták végül el, majd hazahozatala után a háború utáni népbírósági tárgyaláson több mint száz gyilkosságot ismert be,

és 1947 áprilisában kivégezték.[18] Strahlendorf körül számos legenda keringett, nem egyet ő maga terjesztett: például Ferenc József törvénytelen fiának nevezte magát,[19] tárgyalásakor pedig az egyik újság a győri tevékenykedése alatt állítólagosan vezetett naplójáról írt, amelyet – legalábbis a napilap szerint – a börtönben egykori nyilas rabtársai elloptak, széttéptek és megettek, hogy a rájuk nézve kompromittáló részek megsemmisüljenek.[20]

A regény bizonyos szereplők belső monológjain vagy a narrátori szólam magyarázatain keresztül ismerteti a fontosabb nyilasok életútját, és legtöbbjükre ugyanaz jellemző: ügyeskedő, gyáva kisemberek, akik a körülmények adta pillanatnyi hatalomtól megrészegülve kiélik kisebbségi komplexusukat. Vagyis a könyv nem a náci ideológia hatásában látja a szörnyűségek magyarázatát, a legtöbb nyilast inkább a pillanatnyi hatalom részegíti meg. Nem született szadisták, egyikük még arra is képes, hogy egy razzia során felfedezett bujkáló egykori bajtársát futni hagyja. Furcsa módon azonban a regényt olvasva ezek a figurák válnak emlékezetessé, és mivel sem az áldozatok, sem a kommunista szereplők (akik szintén leginkább csak áldozati funkciót töltenek be) nem kapnak elég súlyt, végig a háttérben maradnak. Radikális következményekkel jár, hogy a szöveg az áldozatokról és az ellenállókról a bűnösökre helyezi át a fókuszt, a nyilasok folyamatos kegyetlenkedése ugyanis a totális káosz már-már apokaliptikus világképét közvetíti. Ebből a szempontból a végkifejlet is különleges: bár Győr felszabadul, erről a közel ötszáz oldalas műnek csupán az utolsó három bekezdése tudósít. Előtte a terror utolsó képeit láthatjuk, a nyilasok már érzik a vesztüket, de ezzel együtt is rombolnak, fosztogatnak, és menekülésük előtt lángba borítják a várost. Sőt, az a katona, aki a korábban említett jelenetben futni hagyta szökevény társát, Strahlendorf parancsára kénytelen tarkón lőni az illetőt –

18 Vö. „Strahlendorf Henrik báró éjszaka autón elraboltatta öccsét, hogy a család becsülete tiszta maradjon" *Világ*, 1926. február 7., 9; „Báró és vicéné szerelmének epilógusa a törvényszék előtt" *8 Órai Újság*, 1927. március 1., 10; „A kikísért nő sehogy sem akart meghalni… Kivégezték báró Strahlendorf Gyulát" *Világ*, 1947. április 17., 2.

19 Bihari Mihály. „Gyula, a tömeggyilkos" *Népszava*, 1947. április 16., 6.

20 Csorna Béla. „A győri nyilasok megették a bizonyítékot: »a szakállas báró« állítólagos naplóját" *Világosság*, 1946. december 28., 3. Ugyanez a lap néhány hónappal később, Strahlendorf kivégzéséről tudósítva a napló létezését állította, illetve arról írt, hamarosan nyilvánosságra hozzák a háromszáz oldalas szöveget, és mivel ez, legalábbis tudtommal, nem történt meg, jó okunk van, hogy a történetet a korabeli szenzációhajhász sajtóra jellemző álhírek közé sorolni. Vö.: „A »szakállas rém« kivégzése előtt mindenkinek megbocsátott" *Világosság*, 1947. április 17., 1.

vagyis korábbi kockázatvállalása felesleges volt. Az utolsó jelenet igen rövid, érezhetően szimbolikus akar lenni. Megtudjuk, hogy néhány órával később a város felszabadult, és a romok közt, a „robajló, üszkös, lázas forgatagban" egy öregember botorkál végig a főutcán. A férfit korábban elfogták a nyilasok, mert azzal vádolták, hogy kapcsolatban van a szovjetekkel, és mivel irritálta őket konok kitartása, kegyetlenül megkínozták. Miután rabtartói elmenekültek, kijöhetett börtönéből, és az utolsó jelenetben állhatatossága, valamint végsőkig meggyötört állapota révén metaforikusan azonosul a várossal. Mint olvashatjuk: „[...] egy fehér hajú öregember vonszolja összetört testét az összetört falakba kapaszkodva". A templom küszöbénél leroskad, és keservesen sírni kezd. Ha akarjuk, az utolsó mondatok reményt sugallnak, az öregember zokogása ugyanis mintha megtisztulást eredményezne: „Ez a sírás olyan jólesett neki, mint egy pohár hűvös tej. És a gyengeségből erő lett, a fájdalmakból gyógyulás. Felállt, letörölte a könnyeit. Ment tovább. Észre sem vette, hogy immár nem kell a falba kapaszkodnia."[21] Mégis kétes remény ez, az előző jelenetek már-már apokaliptikus képei után rövid és elsietett befejezésnek hat. Kissé olyan, mintha egy, a kiadó által a könyvbe íratott, vagy az öncenzúra gyakorlatát érvényesítve odabiggyesztett függelék lenne, hogy a könyv végkicsengése valamivel optimistább legyen.[22]

Ennyiben mindenképp különleges Gerencsér Miklós könyve: a magyar nyilasuralom ilyen szinten kegyetlen és már-már nihilista ábrázolása a korszakban nem volt jellemző. A háború utáni irodalmi és filmes ábrázolásokban a nyilasfigurák jellegzetesen vagy mellékalakok (például Karinthy Ferenc *Budapesti tavasz* című 1953-as regényében), esetleg intellektuális példázatok szimbolikus karakterei (Sánta Ferenc korábban említett művében vagy Déry Tibor 1971-es, *A képzelt riport egy amerikai popfesztiválról* című kisregényében), időnként pedig minden félelmetességükkel együtt is nevetséges figurák (Török Rezső 1945-ös szövegében, az *Enyv és szappan*ban vagy

21 Gerencsér, 1973, 488.

22 Igen hasonló például Sánta Ferenc 1963-as, *Az ötödik pecsét* című regényének zárlata, amikor a nyilas fogságból egy bombázás miatt véletlenül megszabaduló, lelkileg megalázott Gyuricza hazafelé vánszorog, s a könyv ezzel a sorral fejeződik be: „[...] és a beálló csendben felhallatszott Vecsés felől az ágyúk dörgése". A mondat természetesen a felszabadító szovjet hadsereg érkezésére utal, és Olasz Sándor szerint Sánta talán azért írhatta bele, hogy ezzel megfeleljen a kiadói elvárásoknak. Vö. Olasz Sándor. „A megkeresett és eltüntetett történelem (Sánta Ferenc parabolái)" in Olasz Sándor. *Mai magyar regények*, Budapest: Nemzeti Tankönyvkiadó, 2003. 66.

Keleti Márton 1954-es filmvígjátékában, a *Fel a fejjel*ben).[23] A *Fekete tél* talán az első szöveg, amely teljesen a nyilasuralomra koncentrál, és a nyilasokat teszi meg főszereplőnek. A regény zárvány maradt, korabeli recepciója sem volt túl jelentős, de annyiban mindenképpen figyelemre méltó szöveg, hogy az akkori ideológiai keretek és ábrázolási konvenciók között vállalkozott egy olyan anyag feldolgozására, amely egyértelműen meghaladta e keretrendszer beszédmódját. Vagyis a regény arra jó példa, hogy a nyilasterror káosza nem elbeszélhető az akkor bevett narratív és ideologikus mintázatok „újrahasznosításával".

„Anyja neve? Láger. Apja neve?
Láger. Iskolai végzettsége? Láger"
(Gera György: *Terelőút*)

A bűnösséget ábrázoló vagy tematizáló regények mellett egy olyan fontos szövegkorpusz is volt a korban, amely némi rokonságot mutat a Földes Anna-féle gyermekelbeszélő kategóriájával, ám valamelyest tágabb annál, mivel a múlt ábrázolása mellett maga az emlékezés folyamata is tematizálódik bennük. E művek fő tétje nemcsak az, hogy bemutassák az egykori eseményeket, hanem a múlt és jelen közti távolság is ábrázolódik, akár személyes, akár kollektív síkon. Vagyis az emlékezés válik tétté, hol direktebben, hol áttételesebben. Az egyik ilyen szöveg Gera György *Terelőút* című regénye,[24] amelynek elbeszélője Ausztriában utazva próbálja megkeresni az egykori lágert, ahol raboskodott (ez a könyvben fiktív település, Lubaunak hívják, maga a szerző annak idején Mauthausen egyik altáborában volt). A hely azonban szinte nyomtalan, a környéken lakók memóriájából is kitörlődött, a főszereplő pedig olyan külső és belső utazáson vesz részt, amelynek során egyszerre idéződik meg saját múltja, illetve annak problémás emlékezete. Mivel a regényt néhány évvel ezelőtt György Péter alaposan elemezte, kitérve a fiktív helyszín funkciójára, a prousti hatásra az elbeszélésben, valamint a különféle emlékezésformák és a narrátor zsidó-magyar identitásának kap-

23 Török és Karinthy regényeit hosszabban elemzem könyvemben: Kisantal Tamás. *Az emlékezet és a felejtés helyei. A vészkorszak ábrázolásmódjai a magyar irodalomban a háború utáni években*, Pécs: Kronosz, 2022. 117–134; 254–259.

24 Gera György. *Terelőút*, Budapest: Magvető, 1972.

csolatára,[25] e fejezetben inkább egy, a korszakban megjelent másik munkát vizsgálok meg közelebbről, amely legalább annyira érdekes, mint Gera regénye, manapság azonban ritkán kerül említésre. Bárdos Pál *Az első évtized* című regénye (1975) a szerző családjának deportálását, majd a strasshofi és neunkircheni táborokban eltöltött időszakát mutatja be. Bárdos gyermekként élte át az eseményeket, családjával az alföldi zsidóság azon szerencsésebb tagjai közé tartozott, akiket nem Auschwitzba vittek. A szerző nem először (és nem is utoljára) foglalkozott a zsidóüldözés és a holokauszt tárgykörével, 1967-es regénye, a *Különös ismertetőjele a félelem* munkaszolgálatos témát dolgozott fel – értelemszerűen nem saját élménye, hanem a fotóművész, Liebmann Béla beszámolói alapján. Megjelenése után azonban Liebmann hiteltelennek tartotta a művet, úgy érezte, nem mutatja be megfelelően az általa átélt munkaszolgálat világát, így megtagadta azt, és a korabeli kritikák is erősen bírálták annak deheroizáló szemléletmódját és történelmi tévedéseit.[26] (Egyébként a fotós feleségét és kislányát is Strasshofba deportálták, ám ők már nem térhettek vissza, a tábor felszabadítása után hazafelé tartva egy SS-különítmény ölte meg őket.)[27]

Talán a korábbi mű sikertelensége is szerepet játszhatott abban, hogy *Az első évtized*ben Bárdos immár saját történetét dolgozta fel. A könyv legfőbb érdekessége az erősen reflexív elbeszélői hangnem, egy olyan narrátoré, aki tisztában van azzal, hogy története nem „különleges". Nem csak azért, mert nem tartalmaz olyan részeket, amelyeket már akkor is „elvártak" egy holokausztbeszámolótól: Strasshof és Neunkirchen nem haláltáborok voltak, nem volt szelekció és gázkamra, illetve a körülményeknek köszönhetően a túlélési esély is sokkal nagyobbra tehető. Neunkirchenben a gyerekek színielőadást tartottak, amelyen még a parancsnok is részt vett, a tiszti házban vendégeskedő operettszínésznőnek, Rökk Marikának a rabok önként és büszkén készítettek ajándékot – vagyis a könyv a korban „átlagos" holokauszt-visszaemlékezésekhez képest éppen abban szokatlan, hogy a legszörnyűbb epizódok hiányoznak belőle. Sőt, a narrátor már a regény első mondataiban kissé cinikusan megjegyzi, hogy „túlélői" státuszából is eleve csak nagyon részleges tapasztalat következhet, ráadásul morális szakadék

25 György Péter. „»A láger sors« (Gera György: Terelőút)" in *Jelenkor* 53/12, 2010, 1350–1360.
26 Zsadányi Oszkár. „Különös ismertetőjele – a történelem nem ismerése" *Új Élet*, 1967. július 15., 3.
27 Lásd Hollósi Zsolt interjúját: „Szeged első fotóriportere: Liebmann Béla,"

választja el a túlélőket az egykori áldozatoktól. Mint írja: a „túlélők ki nem érdemelt joga a halottakkal szemben, hogy szenvedéseik emlékével kérkedhetnek, míg akik a rövidebbet, sőt a legrövidebbet húzták, azok egy szót sem szólhatnak többet. Nem akarok dicsekedni. Nem főztek szappant belőlem, bőröm nem díszít állólámpát, nem lettem füstté, korommá, s nem fagytam üveggé a hóban. Voltaképpen semmi sem történt velem. Élek."[28] Ráadásul az elbeszélő azzal is tisztában van, hogy nemcsak a múlt és annak személyes emlékezete különíthető el egymástól, hanem az utóbbi szöveggé formálódás közben újabb átalakuláson megy keresztül. Ahogy az első fejezetben megjegyzi, rég elveszett az az illúzió, hogy egy szerző önzetlenül, érdekek nélkül ír, nem lehet afféle középkori szerzetesként elképzelni, akinek Isten vezeti a tollát. Ráadásul maga az emlékezés is feladatként artikulálódik, nem csupán azért, mert az elszenvedett események idején még mindössze kilencéves volt, így emlékei szükségképpen részlegesek, hanem mivel nem vállalhatja fel a felejtés adományát – többek között a többi áldozat emlékének megörökítése miatt.[29] Így a történetet folyamatosan meg-megszakítják a narrátor reflexiói, aki hangsúlyozottan az aktuális tudása alapján kommentálja az akkori emlékeit, valamint az írással járó nehézségekre is reagál. Ennek több tétje is van. Az egyik, hogy az elbeszélő szerint sajátos szemtanúi pozíciója okán hidat képezhet két nemzedék között. Egyrészt kapcsolódik az áldozatokhoz és azokhoz a túlélőkhöz, akik élményeik révén traumatizálódtak, ezért az emlékezés teherré vált számukra, képtelenek rá, miközben nem emlékezni sem tudnak. Egy helyütt hosszan ír például közelebbi és távolabbi ismerőseiről, akik számára a jelen folyamatosan a múlttal terhes (egyiküknek a méhét vették ki egy lágerben, másik hosszú évtizedekkel később is az egykor eltűnt kislányát keresi, a harmadik megtagadta gyermekeitől a karácsony ünnepét, mert számára az 1944-es Duna-parti eseményeket idézné fel).[30] A háború után született nemzedék a túlélői élményanyaghoz nem férhet hozzá, ezért írói feladattá válik a két szféra összehangolása, mivel az elbeszélő éppen az időbeli távolság és az azóta megformálódott történeti tudás révén egyszerre közvetítheti saját egykori tapasztalatát és helyezheti történelemi kontextusba azt.

https://hollosizsolt.hu/index.php?waction=ext70 letöltve: 2024. szeptember 16.
28 Bárdos Pál. *Az első évtized*, Budapest: Szépirodalmi Könyvkiadó, 1975. 7.
29 Bárdos, 1975, 8.
30 Bárdos, 1975, 185.

Így a narrátor, amellett, hogy pontról pontra időrendben elmeséli, milyen hányattatásokon mentek keresztül családjával, hogyan élték meg és túl a zsidóüldözés, a gettósítás és a koncentrációs tábor eseményeit, mai tudásával és véleményével is kiegészíti a történetet. A könyv kilencedik fejezetében például beszámol egy, a szegedi téglagyárban létesített gettóban tartott gyűlésről, ahol tájékoztatták a foglyokat, hogy három transzportban mennek majd tovább.[31] Mindenki azt tartotta legszerencsésebbnek, ha az elsőbe kerül, az elbeszélő nagyszülei is erre próbáltak feljutni. Hiába könyörögtek azonban, a másodikba osztották őket. Jóval később, már a háború után megtudták, hogy az első transzport közvetlenül Auschwitzba ment, ahol aznap nem is volt szelekció, hanem mindenkit egyenesen a gázkamrába hajtottak.[32] A jelenet éppen ettől a későbbi információtól nyeri el valódi súlyát, hiszen teljesen átértelmeződik a nagyszülők kétségbeesett próbálkozása, és jól látszik, mennyire esetleges volt az áldozatok mozgástere ezekben a szituációkban, milyen nagy a távolság az általuk logikusnak tekintett döntések és sorsuk valós befolyásolásának lehetősége között.

Emellett a narrátor nemcsak a korabeli viszonyokat, lehetőségfeltételeket írja le, hanem saját egykori és későbbi énjét is szembesíti. Egyszerre kísérli meg felidézni, hogy a kilencéves gyerek miként élte meg a deportálást és a táborokat, valamint leírni, amit az aktuális tudásával és személyiségével gondol az eseményekről, illetve ezek szűkebb és a tágabb történeti és társadalmi kontextusáról. Ezt azonban számos tényező nehezíti, például szembesülnie kell az irodalmi nyelv és a holokauszt összeférhetetlenségével is. Mint egy helyütt a náci fajelmélet kultúraromboló hatásával kapcsolatban megjegyzi:

„Hát ki hihet még a regénynek? Utánuk kellene szavakat sorba raknom. De ki hisz még a szavaknak? Tudomány... Kultúra... Irodalom... Szavaink hitele ott szállt el az auschwitzi kéményekből, összekeveredve milliók hamujával. »Száz halott katasztrófa – hatmillió halott statisztika« – mondta Eichmann. Tévedett. Az a hatmillió zsidó meg a másik ötmillió áldozat meg a húszmillió orosz meg a többi beláthatatlan, felfoghatatlan tömegű emberi élet nem statisztika. Rettenetes teher a lelkünkön, a szavainkon, s bizony kétséges, hogy ilyen súlyos teherrel lehet-e szólni még. Regényt írni, magunkat a világmindenség középpontjába állítva. Új szavak kellenének, melyekhez semmiféle emlék sem tapad. De nincsenek új szavaink. Emlékeink súlyával kell élnünk

31 Erről bővebben lásd kötetünkben Lénárt András és Pataricza Dóra tanulmányát.
32 Bárdos, 1975, 135–137.

tovább, s régi szavakból regényt teremteni. A siker reménye nélkül. A kétségbeesés erejével."[33]

Vagyis a regény legfőbb kérdése, hogy a személyes élmény releváns szöveggé formálható-e egy olyan korszakban, amikor maga a nyelv és a kultúra is korrumpálódott. Ráadásul a narrátor tisztában van vele, hogy évtizedek távlatából saját emlékei sem megbízhatóak, és mivel irodalmi művet ír, bizonyos részleteket meg is kell változtatnia. Egy párbeszéd után például a narrátor megjegyzi: „[E]z a beszélgetés Nagyapával, melyet itt idézve közöltem, nem így folyt le. Csak így is lefolyhatott volna."[34] Sőt, olyan sokan megírták már tapasztalataikat, és a lágerszövegek szinte már saját műfajt és szabályrendszert hoztak létre, hogy az elbeszélő úgy érzi, keveset tud ezekhez hozzátenni – mivel „csak" gyermekként élte meg az eseményeket, és nem is Auschwitzban, Buchenwaldban vagy Bergen-Belsenben, hanem „csak" Strasshofban és Neunkirchenben raboskodott. Így a szöveg nemcsak a múlt és a jelen közti távolságra és a „regényesítés" lehetőségeire reflektál, hanem arra is, hogy saját élményei mennyire felelnek meg a „lágerirodalom" bevett sablonjainak. Például a szöveg vége felé így ír:

„Mikor valaki a fölszabadulását elmeséli, mindig van egy pillanat: és akkor megláttuk az első orosz katonát – ennek a pillanatnak kialakult a jelképes sémája is: – Egyik kezében géppisztoly, a másikban kenyér. Azt nyújtotta felénk. – S az első politikai benyomás: Nyemcü jeszt?

Ha én megkérdezem magamtól, mikor volt ez a bizonyos pillanat, hát nem tudok válaszolni."[35]

A feltűnő szovjet katona és a „Nyemcü jeszt?" (azaz „Vannak-e itt németek?") kérdés valóban állandó eleme a korszak felszabadulás-beszámolóinak. Ám itt semmi ilyesmi nem történik, az élmény és a műfaji séma nem kapcsolódik össze. Egészen más lesz a befejezés, részint patetikus, részben pedig e pátoszt ironizálja. Az utolsó lapokon az elbeszélő, miután hosszan értekezett arról, hogy vajon a regény pragmatikai célja (tudniillik az, hogy a múltat megismerve megakadályozzuk hasonló rémségek bekövetkeztét) nem több-e puszta illúziónál, rég halott nagyanyjával vitatkozik, hogy leírhatja-e, ami a hazatéréskor történt. A jelenet ugyanis valóban megtörtént, ám a nar-

33 Bárdos, 1975, 172.
34 Bárdos, 1975, 263.
35 Bárdos, 1975, 293.

rátor szerint egy regény végén giccses hatást kelt. A mű utolsó mondatai így hangzanak:

„Leugrottunk a vonatról. Anya sírt, Öcsi is, az én szememet is elfutotta a könny. Nagyanyám elővette a fehér kendőt, s a porrá állott rögöt, amit az anyja sírjáról hozott, szétszórta a földön. Nagyapám pedig – bocsánat a falvédő-jelenetért, irgalom szegény fejemnek, hogy egy giccshuszár unokája vagyok –, Nagyapám letérdelt, és megcsókolta a földet.

Hazajöttünk."[36]

Nem akarnám Bárdos Pál szövegét afféle korai posztmodern regényként feltüntetni, ugyanis a narrátor minden reflexivitásával együtt is hisz a történet elbeszélhetőségében, vagy legalábbis abban, hogy az író kötelessége a lehető legalaposabban megmutatni az eseményeket, valamint emlékezetüket. Persze azt sem állítom, hogy e hit elvesztése szükségképpen autentikusabb elbeszélést eredményezne – ahogy azt az 1990-es és 2000-es évek elején sok kritikus tette, amikor egy, a Kertész Imre műve által meghatározott irodalmi és kulturális szemléletmódot olvastak rá más szövegekre is. *Az első évtized* különlegességét esszéisztikus hangneme, folyamatos reflexiói, valamint a korban bevett irodalmi narratívák megkérdőjelezése adja. Gera és Bárdos művei, bár sok tekintetben különböznek, mindketten a holokauszt személyes és kollektív emlékezetének problematikusságát ábrázolják – az előbbi az idősíkok állandó keveredése, az utóbbi pedig a hangsúlyozott utóidejű hiperreflektált narrátori pozíció révén.

„...NEM »A« ZSIDÓ SORS"

(Ember Mária: *Hajtűkanyar*)

A továbbiakban a holokauszt irodalmi bemutatásának egy harmadik, markáns stratégiáját elemzem, méghozzá a korszakban legnagyobb közvetlen hatást kiváltó regényen, Ember Mária *Hajtűkanyar* című munkáján keresztül. A mű legfontosabb eljárása ugyanis az, hogy a történetet, egy debreceni magyar-zsidó család (pontosabban anya és fia) deportálását és a strasshofi munkatáborba való hurcolásának históriáját lépten-nyomon különböző dokumentumok – korabeli újságcikkek, hivatalos okiratok, történelemkönyvekből vett részletek, kihallgatási jegyzőkönyvek stb. – szakítják meg. Így a műben tulajdonképpen folyamatosan két nézőpont érvényesül. Jóllehet a

36 Bárdos, 1975, 327.

narráció egyes szám harmadik személyű, de legtöbbször a gyerek perspektívája domináns, és az ő (valamint a többi szereplő) korlátozott tudása teszi lehetővé, hogy a szöveg testközelből mutassa be az eseményeket. A dokumentumok azonban többféleképpen viszonyulhatnak ehhez, illetve a regény konkrét cselekményéhez: kitágíthatják, kontextusba helyezhetik azt, az események attitűdjét befolyásolhatják, vagy a szereplők számára ekkor még ismeretlen információkat közölhetnek. E működésmód alaposabb elemzéséhez közelebbről meg kell vizsgálnunk a történetiség regénybeli szerepét és a dokumentumok funkcióját.

Minden bizonnyal a *Hajtűkanyar* legtöbbször idézett része a regény mottója, amely igen látványosan demonstrálja a mű szemléletmódját. „Ennek a könyvnek a tárgya nem »a« zsidó sors. Amit ez a könyv elbeszél, az magyar történelem."[37] Fontos, hogy akik ezt a paratextust citálják, általában csak annak tartalmi részével foglalkoznak, hangsúlyozva, hogy a mű nem különálló, csak a zsidóságra jellemző narratívaként jeleníti meg a zsidóság elhurcolását, hanem a magyar történelem részeként, azaz egy nemzeti elbeszélés kontextusában.[38] Száraz György, eredetileg a *Valóság*ban megjelent, később bővített formában könyvként is kiadott, a magyarországi zsidóság történetét és a vészkorszakhoz vezető tendenciákat elemző műve egy az egyben átvette Ember mottóját, amelyet a szerző így kommentált: „[S]zemérmes mottó. De vád rejtőzik mögötte és történelmi igény. Nem kér, nem követel: bejelent. Jogosan."[39]

Érdemes azonban kiemelni, hogy a paratextus tipográfiailag is elkülönül a szövegtől: nem nyomtatott betűkkel, hanem kézírással szerepel benne, és utána még egy aláírás is olvasható: „Ember Mária." Így leginkább egy dedikációra hasonlít, mintha a szerző a könyvből kilépve személyesen nekünk, olvasóknak ajánlaná sorait, és hangsúlyozná szándékát: vegyük komolyan, amit mond, ne értsük félre az itt következő munka intencióját, amelyet szignójával is hitelesít. Maga a két mondat is különösen van megfogalmazva: az idézőjelbe tett névelő („a") az utána következő fogalom egyetemességét kérdőjelezi meg: nemcsak nem témája a könyvnek a zsidó sors, de nincs is ilyen, legalábbis a mű kontextusában nincs. Ám ugyanígy feltűnő a következő mondatban a névelő hiánya is: nem „a" magyar történelmet

37 Ember Mária. *Hajtűkanyar*, Budapest: Szépirodalmi Könyvkiadó, 1974. 5.
38 Lásd például Szirák Péter. *Kertész Imre*, Pozsony: Kalligram, 2003. 71.
39 Száraz György. *Egy előítélet nyomában*, Budapest: Magvető, 1976. 5.

beszéli el a könyv, de nem is arról van szó, hogy „egy" (bizonyos) magyar történelemről lenne szó, az egymással versengő történetek egyikéről, hanem a névelőhiány éppen a következő szót emeli ki. *Magyar* történelem ez, részesei magyarok: ahogy a könyvből kiderül, mindkét oldal főszereplői is azok: magyar áldozatok kerültek munkatáborba magyar hatóságok „szívélyes" közreműködésével. Sőt, a névelőhiány erőteljesebben hangsúlyozza a „magyar" melléknévi természetét a határozott névelővel együtt járó kiemelő, a „magyar történelem" szókapcsolatot összesűrítő aktussal szemben. (Más szavakkal: ha „a magyar történelemről" beszélünk, akkor a „magyar" – bár jelzői funkciójú, mégis – erőteljesen összeolvad a főnévvel, egyetlen, adott, „magyartörténelemről" van szó. Míg ha névelő nélkül csupán „magyar történelem" szerepel, akkor a jelzőn, a történelem sajátosan magyar verzióján van a hangsúly.) Valóban bejelentés ez, méghozzá annak az író személyes kézjegyével hitelesített deklarálása, hogy a könyv – minden, a korszakban megjelent lágerbeszámolónál radikálisabban – olyan szélesebb történelmi kontextusban kívánja megmutatni az eseményeket, amely nem faji/vallási (nem „a" zsidó sorsról szól), nem is világtörténeti (nem a fasizmusellenes harc a témája), hanem „csak" magyar történelmi tapasztalatot közvetít. E cselekvésében azonban nem egyszerűen nemzeti jellegű kontextusba helyezi a zsidóüldözést, hanem lényegében *megteremti* azt a korszakban javarészt hiányzó narratív keretet, amely alapján magyar történelemként írható meg a deportálások előzménye, azok lefolyása és a lágerbeli élet.[40]

Mint már volt róla szó, a történelmi tapasztalatot nemcsak a szöveg cselekménye hozza létre, hanem a beékelődő források révén a narratív és a dokumentáris szint együttes játéka során képződik meg. A dokumentumok egyszerre több funkciót töltenek be a regényben. Egyrészt hitelesítik a leírtakat, amennyiben minden ilyen témájú szöveg egyik legfőbb kérdésére, a fikcionalitás és a tényszerűség elkülöníthetőségének problémájára mutatnak rá, történeti tényekkel támasztva alá a regény fikcionális igazságát. Mint egy, az 1980-as évek elején megjelent, alapvetően a nyugati holokausztirodalomról szóló szövegében Barbara Foley megállapította, az 1960–1970-es években

40 Hasonló gesztus volt a másik irányba Lévai Jenő 1948-ban megjelent *Zsidósors Magyarországon* című könyve, amely, ahogy Zombory Máté megjegyzi, elmozdulást és perspektívaváltást jelentett a szerző korábbi műveihez képest, mivel itt az antiszemitizmus történeti távlata felől vizsgálta a holokauszthoz vezető utat. Vö. Zombory Máté. „A nemzeti tragédia narratívái: Lévai Jenő, az írás és a történelem (1932–1948)" in *Múltunk* 63/2, 2018, 197–236.

több lehetséges irányba indulhattak el a témáról szóló fikciós művek, amelyek mindegyike sajátos problémákat gerjesztett. Bizonyos szövegek univerzalizálták, jelképszerűvé tették az eseményeket, mások ellenben nyíltan fikcionalizálták azokat. Egy meglehetősen széles körben elterjedt módszer követői pedig a klasszikus realista történelmi regény poétikáját követve bizonyos tipizált, reprezentatív mikrokozmoszszerű történeteket emeltek ki, amelyekben a történelem egészének menetét ábrázolták szinekdochikusan. Foley szerint az ilyen művek általában abban különböznek a hagyományos történelmi regényektől, hogy lényegesen nagyobb hangsúlyt fektetnek a cselekmény tényekkel való alátámasztására – például dokumentumok szövegbeli elhelyezésével, a mondottak igazságát hangsúlyozó szerzői elő- vagy utószavak beillesztésével.[41] Mindez a témával foglalkozó bizonyos kelet-európai művekre is érvényes: 1968-ban adták ki magyarul Anatolij Kuznyecov *Babij Jar* című, a náci hadsereg ukrajnai rémtetteiről szóló dokumentumregényét, amely egyfelől számos olyan szerzői kiszólást tartalmaz, amely az események igazát hangoztatja, tanúkra hivatkozik, vagy – oly sok korabeli kelet-európai műhöz hasonlóan – a szöveg jelenorientációját erősíti (amennyiben kortárs történelmi párhuzamokat hoz, és kiemeli, hogy Nyugaton a mai napig is tovább él a nácizmus). Emellett a szöveget meg-megszakítja egy-egy, *Eredeti dokumentumok fejezete* címet viselő szakasz, ahol a könyv bizonyos forrásokat vonultat fel, amelyek célja egyértelműen a mondottak legitimálása, azok igazságtartalmának alátámasztása.[42]

Már Gera György könyve is tartalmazott a szövegbe illesztett dokumentumokat, amelyek egyik szerepe az események magyarázata, kontextusba helyezése volt.[43] A *Hajtűkanyar* dokumentumközlése kétségkívül ilyen célt *is* szolgál. Nem kizárt, hogy Kuznyecov műve hatott Ember Máriára, legalábbis a dokumentumok kezelésében – szemléletmódja azonban meglehetősen eltér a szovjet szerző könyvétől. A lehetséges korabeli hatások közt megemlíthető a tényirodalom virágzása (Truman Capote *Hidegvérrel* című regénye már 1967-ben napvilágot látott magyarul), valamint a kortárs magyar szociográfia újabb hulláma is (a *Magyarország felfedezése* című könyvsorozatot 1970-től kezdték publikálni). Véleményem szerint sokkal fontosabb azonban az, hogy

41 Foley, Barbara. „Fact, Fiction, Fascism: Testimony and Mimesis in Holocaust Narratives" in *Comparative Literature* 34/4, 1982, 330–360. https://doi.org/10.2307/1771153

42 Kuznyecov, Anatolij. *Babij Jar*, Budapest: Magvető, 1968.

43 A dokumentáris részek szerepéről a *Terelőút*ban bővebben lásd: György, 2010, 1357.

a *Hajtűkanyar* dokumentumkezelése jócskán túllép a ténybeli legitimáció funkcióján, a dokumentumok ugyanis a történetbe integrálódnak, és folyamatos interakcióba lépnek a szöveggel. Ez többféleképpen valósulhat meg. Az egyik lehetőség, hogy a cselekmény éppen zajló szekvenciája a dokumentumban foglaltakat illusztrálja, mintegy megeleveníti az ott leírtakat. Egy példa a sok közül: a regény elején a szereplőknek gettóba kell költözniük, s a jelenet felvezetése után a következő dokumentum olvasható:

„Részletek egy határozatból:
Jász-Nagykun-Szolnok vármegye
4952 sz.
Zsidók zárt lakónegyedbe való telepítése
Határozat
A vármegye alispánja az 1610/1944. M.E. sz. rend 9. §-a alapján a megkülönböztető jelzés viselésére kötelezett zsidóknak zárt lakónegyedbe való telepítését elrendelte.
[...] E területeken a zsidók teljesen elkülönítve kötelesek élni, melyet saját költségükön 180 cm magas kerítéssel kell lezárni.
[...] A zsidók által lakott házaknak a szabad utcáikra néző ablakait kötelesek saját költségükön fehér papírral teljesen beragasztani.
Kisújszállás, 1944. május 13.
Olvasható aláírás s. k.
polgármester"[44]

Talán nem kell érvelni amellett, hogy a határozat idézésével a szöveg nem egyszerűen csak bizonyítani akarja: a regényben elbeszélt szekvencia, a vidéki zsidóság gettóba kényszerítése valóban megtörtént. Legfeljebb egy holokauszttagadó kételkedne ebben, de számukra e részlet egyébként sem bírna semmilyen bizonyító erővel.[45] Persze a dokumentum citálásának a részletek pontossága miatt is lehet funkciója, ám jóval fontosabb az, hogy a főszöveg és a történelmi forrás összekapcsolódik, a művelet pedig mindkét szövegtípusra visszahat. Ahogy számos teoretikus kifejtette, egy dokumentum önmagában csupán néma, halott tárgy, egy rég eltűnt valóság textuális

44 Ember, 1974, 31.

45 Többek között Standeisky Éva kutatásai bizonyítják, hogy a korszakban, ha nyíltan nem is, de egymás közt, baráti körökben működött az antiszemitizmus és a holokauszt relativizálása is. Vö: Standeisky Éva. *Antiszemitizmusok*, Budapest: Argumentum, 2007. 88–89.

lenyomata, amely elsődlegesen legfeljebb a múlt idegenségéről, megközelíthetetlenségéről tanúskodik. A forrás nem önmagáért beszél, a történész az, aki a múlt idegenségét ismerőssé igyekszik tenni, és különböző diszkurzív műveletek révén megszólaltatja az adott dokumentumot.[46] Az egyik legalapvetőbb történetírói eljárás a történelmi forrás által felkínált tények kontextusba helyezése és történetté formálása: egy tény csupán úgy válik jelentéstelivé, hogy bizonyos cselekmény részeként helyet kap az adott narratívában.[47] A *Hajtűkanyar* esetében a források szövegbe emelésével egyszerre több dolog is bekövetkezik. Egyfelől legitimálódik a fikcionális cselekmény történetisége, másfelől a megoldás rámutat arra, hogy a történeti források jelentésképzése az adott kontextuson múlik. Harmadrészt pedig – és véleményem szerint ez a legfontosabb – rávilágít a szöveg létrejötte és a történelmi valóság közötti viszonyra, amely éppen a regény múltértelmezésének (a mottóban emlegetett „magyar történelemnek") a kulcsa. E forrásoknál (és a többi ilyen jellegű iratnál) van ugyanis egy párhuzam a történész jelenbeli művelete és a szöveg készítőjének, kibocsátójának korabeli tevékenysége között: méghozzá a dokumentum és a valóság közötti távolság. Úgy értem, a fenti rendeletet kibocsátó kisújszállási polgármester ugyanúgy nem érzékelte a szöveg által gerjesztett valóságtartalmat, ahogy a mai olvasó sem – ám míg utóbbi esetben e távolság kiküszöbölhető, és éppen ez a regény célja, addig a múltbeli esetben éppen az elidegenítés volt a legfőbb feladat. Magyarul, a törvények és rendeletek kibocsátói közvetlenül általában nem szembesültek rendelkezéseik személyes következményeivel, azzal, hogy az általuk kiváltott eseménysor emberek életét változtatja meg és teszi tönkre – számukra mindez csak holt adatok tömkelege, teljesítendő feladat volt. A regényben éppen ezeket az apróságokat látjuk: hogy mit jelent, ha a gettóba telepítendő családnak „saját költségére" kell megoldania a költözést, mennyi mindent kellett megszervezni, milyen sokféle foglalkozást, tevékenységet űző magyar embernek kellett részt vennie a folyamatban – törvényhozóknak, polgármestereknek, jegyzőknek, a Zsidó Tanács tagjainak, csendőröknek, fuvarosoknak, vasúti alkalmazottaknak stb. Vagyis a dokumentumok ilyetén bevonásával a regény

46 Vö. például: de Certeau, Michel. „Az írás és a történelem" in Kisantal Tamás (szerk.). *Tudomány és művészet között. A modern történelemelmélet problémái*, Budapest: L'Harmattan–Atelier, 2003. 99–111.

47 Vö.: Veyne, Paul. „Kommentár a történetírásról. Sem tények, sem geometriai létezők, hanem cselekmények" in Gyurgyák János, Kisantal Tamás (szerk.). *Történetelmélet*. 1. kötet, Budapest: Osiris, 2006. 218–231.

arra világít rá, hogy az eseménysor *magyar* történelem: nemcsak azért, mert az áldozatok zsidó származású *magyar* állampolgárok voltak, hanem amiatt is, mert mindez nem jöhetett volna létre más *magyar* polgárok részvétele vagy éppen passzivitása nélkül.

A regény azonban nem a kollektív bűnösségről szól, inkább arról, hogy a bűnösök és áldozatok közti terület, a kívülállók igen széles kategóriája sem tarthatta magát teljesen távol az eseményektől. Maga a rendszer működött úgy, hogy szükségképpen mindenkinek (vagy majdnem mindenkinek) részt kellett vennie a közös játszmában. Erre jó példa az alábbi dokumentum, Szolnok polgármesterének 1944-ből származó körlevélrészlete:

„A húsiparosok és hentesek figyelmét pedig arra hívom fel, hogy május 1-étől a zsidók részére új húsjegyeket adattam ki, és a húsjegyek szelvényeire az esetenként megállapítandó súlyban, amely azonban hetenként és fejenként 10 dkg-nál több nem lehet, csupán csak marha vagy lóhús szolgálható ki."[48]

A szolnoki hentesek nyilván nem tekinthetők bűnrészesnek azért, mert végrehajtották a rendeletet, amely legfeljebb heti tíz deka (nem sertés-) húst biztosít egy zsidó származású magyar állampolgárnak. A *Hajtűkanyar* éppen arra világít rá, hogy a történet (és a történelem) sokkal bonyolultabb a bűnös–áldozat–kívülálló hármasnál, a rendszer óhatatlanul mindenkit a „játék" részesévé tett.

A mű cselekménye az áldozatok perspektívájából koncentrál e folyamatra – legalábbis a regény első felében (a munkatábort bemutató részeknél ez már kevésbé hangsúlyos, itt inkább a láger mindennapjait láthatjuk, amelyet Ernst Weber egykori lagerführer kihallgatási jegyzőkönyvei kereteznek). A főszereplő gyermek szemszögéből figyelhetjük meg azokat a „lépéseket" (hogy Kertész egy évvel később megjelent regényének végét idézzük), amelyek a lágerhez vezettek: a sárga csillag felvarrását, az apa távozását, a német cseléd hazaköltözését, a hírt, hogy a mozik játsszák a *Jud Süßt*, stb. E tapasztalatok nyilván a szerző hajdani emlékei mellett egyfajta közös nemzedéki élményt is közvetítenek: ahogy Száraz György könyve elején kifejti, a *Hajtűkanyar*t olvasva neki is beugrottak ugyanazok a filmek, játékok, témák.[49] Emellett a dokumentumok révén a történet másik oldala is megjelenik, amelyet a közvetlen résztvevők nem élhettek meg (legalábbis nem így), de az utókor sem tud róla. A regény csekély korabeli recepciójában Tarján Tamás a *Hajtűkanyar*

48 Ember, 1974, 102.
49 Vö.: Száraz, 1976, 8–10.

lehetséges irodalmi párhuzamai közül az akkoriban megjelent visszaemlékezések (például Gera György említett műve) mellett az Anne Frank-napló szerepét hangsúlyozza: annyiban talán jogosan, hogy Ember Mária könyve is a gyermeki közvetlen tapasztalatra épít. Tarján azonban a történelmi források beemelése miatt úgy véli, a könyv nem tudott valódi regénnyé válni, jórészt megmaradt dokumentumgyűjteménynek és ezek illusztrációjának.[50] Az ilyesféle kritikai nézőpont egyébként általános volt a korszakban, néhány évvel korábban Zappe László is azért bírálta Gerencsér Miklós említett művét, hogy túlságosan valósághű, hiányzik belőle a művészi absztrakció.[51]

A későbbi irodalmi recepció, amely jórészt Kertész *Sorstalanság*a révén fedezte fel a könyvet, gyakran annak mércéjével és kritériumrendszerével mérte Ember művét. Szirák Péter Kertész-monográfiájában például abban látta a két regény hasonlóságát, hogy mindkettő kilép a korabeli antifasiszta diskurzusból, ám Ember műve Kertészével szemben hisz az események megérthetőségében és ábrázolhatóságában. Ezt szolgálnák a mű szociografikus-történeti dokumentumbetétei, amelyek által Szirák szerint a regény, a *Sorstalanság*gal ellentétben, alapvetően „az utólagosság távlatának ad meghatározó szerepet".[52]

Sziráknak bizonyos szempontból igaza van, ám vélekedése annyiban szintúgy utólagos, hogy a kertészi esztétikát és poétikát vetíti rá Ember művére. A *Hajtűkanyar* ugyanis véleményem szerint egyszerre működteti az egyidejű és az utólagos perspektívát, s a kettő feszültségéből építkezik. (Tulajdonképpen Kertész műve is ezt teszi, ám ő egy radikális lépéssel tovább megy, amennyiben a regényben csak a jelenidejűség manifesztálódik, amely folyamatosan konfrontálódik az olvasó – és rejtetten a narrátor – utólagos horizontjával.) Kétségkívül az idézett dokumentumokban Ember Mária felhasznál olyan szövegeket is, amelyek segítségével utólagos magyarázatot kapunk bizonyos, a cselekményidőben zajló eseményekre, vagy előrevetítik azok kifutását. Például a deportáltak gyűjtőtáborbeli életét bemutató szakaszban (amikor a magyar katonák és nyomozók mindent megtesznek, hogy akár még kínzással is megfosszák az áldozatokat az összes rejtegetett vagyonuktól), a főszereplő nagymamáját nagy nehezen sikerül feljuttatni egy olyan vasúti vagonba, ahol kórházkocsi is van. Ekkor az elbeszélést egy perirat,

50 Tarján Tamás. „A magyar regény 1974-ben" in *Irodalomtörténet* 58/4, 1976, 833–834.
51 Zappe László. „Regény, 1973" in *Irodalomtörténet* 56/6, 1974, 913.
52 Szirák, 2003, 73.

később pedig egy történetírói munka szakítja meg, amelyből megtudjuk: ez a vonat nem Ausztriába, hanem Auschwitzba ment, ahol aztán az öregeket és a betegeket azonnal elgázosították.[53] Vagyis az utólagos perspektíva, akárcsak Bárdos regényében, itt is a korabeli tapasztalati mező hiányosságát, az események totális kiszámíthatatlanságát jelöli.

Ember Mária könyve tehát olyan kísérlet, amely e poétikai megoldással, a dokumentumok és a fikció egymásra vetítésével a zsidóság deportálásának egy, a kor irodalmában meglehetősen merész történelmi értelmezését közvetíti. A mű célzottan *magyar történelmet* ír, nemzeti keretek közt jeleníti meg a holokausztot. Ebből a szempontból más a tétje, mint a korabeli antifasiszta szövegeknek, de Kertész Imre egy évvel később megjelent művétől is radikálisan különbözik. Az események Embernél érthetőek és lényegében ábrázolhatóak is – ehhez az attitűdhöz talán az is hozzájárul, hogy itt sem az auschwitzi halálgyárak totális üzemével, hanem az ausztriai munkatáborral szembesültek a szereplők. Az érthetőség és az értelmezhetőség azonban a korban radikális (és ha belegondolunk, a mai napig sem mindenkinél bevett) interpretációt, a *magyar holokauszt* regényét hozta létre.[54]

A regény megjelenése nem annyira a hivatalos irodalmi berkekben váltott ki nagy visszhangot, de korabeli recepciója mégis jelentős. Mint az Ember Mária irodalmi hagyatékát birtokló Murányi Gábor a *Hajtűkanyar* egy későbbi kiadásához írt utószavában megjegyzi, a recenzióknál sokkal fontosabb és értőbb reakciók születtek a szerzőhöz írt magánlevelekben olyan korabeli értelmiségiek tollából, mint Boldizsár Iván, Lengyel József vagy Mérei Ferenc.[55] Ennél jóval ismertebb Száraz György korábban már említett, a *Valóság*ban megjelent nagyesszéje, majd annak könyvváltozata, amely évtizedek óta először hosszan és alaposan elemezte a magyarországi zsidóság helyzetét, az asszimiláció problémáját, a holokauszthoz vezető utat, valamint a háború utáni szituációt. A szerző tehát inkább kiindulópontnak használta Ember művét, ám szemléletmódja annyiban mindenképpen kapcsolódik

53 Ember, 1974, 131.

54 A holokauszt nemzeti tragédiaként való elbeszélése közvetlenül a háború utáni években már tematizálódott. Vö. erről Zombory Máté. „Magyar Golgota. Politikai közösség és múltreprezentáció 1945 után" in *Szociológiai Szemle* 25/1, 2015, 66–88. Ember Mária szövege azonban annyiban mindenképpen új szemléletet tükrözött, hogy a korszak diskurzusában ez a magyar társadalom egészére koncentráló holokausztértelmezés kevéssé volt jellemző.

55 Murányi Gábor. „Utószó" in Ember Mária. *Hajtűkanyar*, Budapest: Noran, 2007. 442–443.

hozzá, hogy a magyar történelmen belül, annak részeként vizsgálta ezeket a társadalomtörténeti folyamatokat. Száraz műve kifejezetten sikeres lett,[56] számos korabeli szöveg vizsgálta szemléletmódját és téziseit, a legtöbbször kiemelve, mennyire fontos, hogy e kérdésről végre hosszabb elemzés olvasható. Külön tanulmányt érdemelne a könyv gondolatmenetének és a korabeli recepciónak az analízise, amelyre terjedelmi okból itt nem vállalkozhatok.[57]

Összegzés, avagy az 1970-es évek elejének emlékezetirodalma

Tanulmányomban azt akartam bemutatni, hogy az 1970-es évek első felében megjelent regények mind számukban, mind szemléletmódjukban újat tudtak hozni, és egyértelműen körvonalazódni látszott a hazai irodalmi mezőben egyfajta, a magyar holokauszt személyes és közösségi emlékezetét érintő változás. Nem írhattam minden, ekkoriban napvilágot látott műről, a jelentősebbek közül feltétlenül érdemes még megemlíteni Gyertyán Ervin *Szemüveg a porban*, illetve Moldova György *A Szent Imre-induló* című regényét (mindkettő 1975-ös). Azt sem állítom, hogy az általam vizsgált szövegek egyformán újítóak és radikálisak voltak. Szövegemből valószínűleg kiderült, hogy Vadász Ferenc könyvét inkább egy kényes témát felvető, ám azt a hivatalos ideológiai kontextusba helyező (és ebben a tekintetben a korszak antifasiszta irodalmához problémátlanul illeszkedő) műnek tartom. Gerencsér szövege pedig leginkább abból a szempontból érdekes, ahogy maga a történelmi alapanyag felülírja a korszak ábrázolási konvencióit, és a nyilasterror öncélú vérengzése mellett az áldozatok és az ellenállók történetei egyaránt eltörpülnek. Gera György, Bárdos Pál és főleg Ember Mária művei sokkal különlegesebbek – valószínűleg nem véletlenül. Nemcsak a szerzők voltak tehetségesebb írók, de a bűnösség és az elkövetői mentalitás kérdései valószínűleg ekkoriban még igen érzékeny témának számítottak, számos társadalmi tabu és elhallgatás övezte őket – amelyek a későbbi időszakokra is átöröklődtek, gondoljunk csak a Zoltán Gábor-regény (2016), illetve

56 L. M. „Sikerkönyvek, sikerkönyvek. 10 bolt – 3 listavezetője" *Esti Hírlap*, 1977. február 17. 2.

57 Néhány fontosabb kritika: Zsadányi Oszkár. „Több mint előítélet! Jegyzetek Száraz György könyvéről" *Új Élet*, 1976. december 1., 4; Bata Imre. „Száraz György: Egy előítélet nyomában" in *Kritika* 16/6, 1977, 29–30.; Lázár István. „Száraz György: Egy előítélet nyomában" in *Tiszatáj* 31/3, 1977, 97–100.; Szabó Miklós. „Egy előítélet történetéhez. Jegyzetek Száraz György könyvéről" *Magyar Nemzet*, 1977. január 21., 7.

A gyilkosok emlékműve című dokumentumfilm (2021) körüli diszkussziókra. Persze Ember Mária műve ezt a kérdést is érinti áttételesen azzal, ahogy a magyar történelem kontextusába helyezve ír meg egy személyes holokauszttörténetet. Ahogy Kertész *Sorstalanság*a is, amely tulajdonképpen a korabeli regényekben tárgyalt minden problémát megjelenít, olyan nézőpontot teremtve a holokauszt értelmezéséhez, amelynek jelentősége csak jóval később vált láthatóvá (mint köztudott, a mű korabeli recepciója látványosan nem tudott mit kezdeni a kertészi szemléletmóddal, az antifasiszta diskurzus fogalmi keretei közt a regény értelmezhetetlen volt).[58]

Szövegem legfőbb célja tehát a korabeli irodalmi diskurzus felvillantása volt, s így egy nagyobb kutatás első lépésének is tekinthető. A kép még nagyon részleges, hiszen alaposabban fel kellene mérni az egyes szerzők életművét, a holokaussthoz való viszonyukat (és az abban megfigyelhető súlypont-eltolódásokat), aprólékosabban elemezni kell a művek szemléletmódját és recepcióját a korabeli történelmi, kulturális és politikai diskurzusok felől is. Az mindenesetre talán e rövid összefoglalóból is kitűnik, hogy az 1970-es évek közepére a magyar irodalomban kibontakozott egy szövegcsoport, amely rekontextualizálta vagy újraértelmezte a holokauszt bizonyos bevett megközelítéseit. Ennek legfontosabb, korszakos remekműve a *Sorstalanság* volt, amely azonban nem a „semmiből jött" – ahogy a későbbi irodalomtörténet-írás hajlamos láttatni (és ahogy maga Kertész is hangsúlyozta). Vagyis az időszak műveinek alaposabb áttekintése talán nemcsak bevett irodalomtörténeti narratívánkat finomíthatja, hanem ahhoz is hozzájárulhat, hogy jobban megértsük a magyar holokauszt emlékezetének történetét.

58 Ehhez lásd: Vári György. *Kertész Imre. Buchenwald fölött az ég*, Budapest: Kijárat, 2003. 200–230. Megjegyzendő azonban, hogy Vári, bár hosszan elemzi a korabeli recepciót, mindezt a 2000-es évek utáni Kertész-értelmezés felől teszi. Azaz nem a befogadás kritikai fogalomkészletének feltérképezése a célja, hanem az, hogy rávilágítson, mennyire félreértették a *Sorstalanság*ot.

Auschwitz-memoárok és az antifasiszta örökség: Betlen Oszkár, Bruno Baum, Hermann Langbein[1]

Betlen Katalin (1947–2024) emlékére

Monowitzban, Auschwitz egyik altáborában a földalatti kommunista párt nemzetközi vezetőségének négy tagja az ellenállás értelméről tárgyal. „A fő feladat hozzájárulni Hitler vereségéhez" – jelentette ki a francia Bellini. A lengyel tag ellentmondott: „Ez frázis. Mit verünk mi itt Hitleren? Mi? […] Hitler gyilkolni akar, és mi megakadályozzuk a gyilkosságok egy részét. Ez itt a harcunk fő értelme." De ez is túlzott leegyszerűsítés, értenek egyet: „Hitler nemcsak gyilkolni akar, hanem azt is akarja, hogy hadiiparának hasznot hozzunk. Ha valamennyien életben maradnánk, de engedelmesen dolgoznánk az I. G.[Farben]-nek, akkor bizony sehogy sem mondhatnók, hogy Hitler ellen harcolunk."[2]

Ez a jelenet Betlen Oszkár (1909–1969) magyar kommunista Auschwitz-memoárjából való, amely először 1959-ben jelent meg. A főszereplők nem fiktívek, hanem az auschwitzi ellenállás kiemelkedő alakjai: a német Stefan Heymann (1896–1967), a lengyel Leon Stasiak (1915–2000), a francia Robert Waitz (1900–1978), akit az emlékirat Bellini néven emleget és maga Betlen.[3] Mindannyian antifasiszta szervezetek tagjai voltak, mielőtt deportálták őket Monowitzba, az IG Farben vállalati koncentrációs táborába, amely a munkaerőt biztosította az IG Farben auschwitzi üzemének. A bizottsági ülésen folytatott vitájuk ellenére egyetértettek a fasiszta agresszió eredendően gazdasági természetében. Így vagy úgy, de mindannyian folytatták a fasizmus elleni harcot a táborok felszabadítása után is.

1 A szöveg a *Journal of Genocide Research* 2024. október 9-én megjelent számában publikált „The Postwar Fight Against Fascism: Auschwitz Memory in Leftist Activism" című tanulmány rövidített magyar fordítása. https://doi.org/10.1080/14623528.2024.2410049

2 Betlen Oszkár. *Élet a halál földjén*, Budapest: Kossuth Kiadó, 1959. 213.

3 Betlen János személyes közlése 2021. június 6-án. A Párttörténeti Intézetnek adott visszaemlékezéseiben Betlen Oszkár az eredeti neveket használja, PIL 867.f.2/b-33.

Ez a tanulmány az auschwitzi ellenállás három túlélőjének visszaemlékezéseire összpontosít, és azt vizsgálja, hogy miként hozták összefüggésbe a fasizmust és a népirtást a gazdasági kizsákmányolással. Célunk a háború utáni emlékezet baloldali-antifasiszta paradigmájának újraértékelése – egy olyan paradigmáé, amely eltűnt a kortárs holokausztkultúra megjelenésével. Ennek érdekében a tanulmány felülvizsgálja az Auschwitz-emlékiratok Nyugat-központú kánonját egy kiterjedtebb transznacionális kontextus rekonstruálásával, mégpedig magyarországi, kelet-németországi és osztrák kiadványok vizsgálatán keresztül. Míg a kulturális emlékezet és az emlékezetkutatás egyaránt Primo Levi és Elie Wiesel 1958-as emlékiratait szokta a holokaussztal való történelmi számvetés előzményeként elkönyvelni, ez a tanulmány Betlen Oszkár, Bruno Baum (1910–1971) és Hermann Langbein (1912–1995) munkásságát vizsgálja. Mindannyian az auschwitzi kommunista ellenállás vezető alakjai voltak, és mindannyian politikai aktivizmusuk részeként írták meg memoárjaikat. Műveik Levi és Wiesel művei előtt vagy azok körül jelentek meg: Baum *Ellenállás Auschwitzban* című könyve három kiadásban jelent meg 1949-ben, 1957-ben és 1962-ben; Betlen *Élet a halál földjén* című könyve 1959-ben, Langbein *Az erősebbek* című memoárja 1949-ben, majd „Az auschwitzi harccsoport" című rövidebb visszaemlékezése pedig 1962-ben. Az írás azonban csak egy aspektusa volt antifasiszta tevékenységüknek, és mindannyian összetett szerepet játszottak az antifasiszta emlékezetben, amely magában foglalta a tanúskodást, a dokumentálást, valamint a politikai-szervezeti munkát. Mindannyian tagjai voltak egy erős, egész Európára kiterjedő antifasiszta hálózatnak, amelynek középpontjában a Nemzetközi Auschwitz Bizottság (Internationales Auschwitz Komitee, IAK) állt. Az 1954-ben alapított IAK célja Auschwitz emlékének megőrzése, a túlélők érdekeinek képviselete és a fasizmus háború utáni megnyilvánulásai elleni küzdelem volt.[4]

Bár Baum, Betlen és Langbein útjai végül szétváltak, politikai-szervezeti munkájuk és írásaik a baloldali antifasizmusból indultak ki, amely a fasizmusban a politikai elnyomás, a faji üldözés és a gazdasági kizsákmányolás együttesét látta. Auschwitz emlékének ébren tartásával kapcsolatos erőfeszítéseikkel koruk sürgető kérdéseire reagáltak. Ilyen volt a Német Szövetségi Köztársaság újrafegyverzése és NATO-tagsága, a jóvátételek, a volt nácikat érintő amnesztia és társadalmi reintegrációjuk, és végül a háborús bűnökkel kapcsolatos perek úgynevezett második hullámának folyamatban lévő előkészületei. Számukra azonban ezek a kérdések mind összefonódtak azzal, amit ők kapitalista restaurációnak és a fasizmus fenyegető újjáéledésének tekintettek.

4 Az IAK története megírásra vár. A szervezet 1954 és 1962 közötti történetéről, amikor Langbein volt a főtitkár, lásd Stengel, Katharina. *Hermann Langbein: ein Auschwitz-Überlebender in den erinnerungspolitischen Konflikten der Nachkriegszeit*, Frankfurt am Main: Campus, 2012.

Írásunk amellett érvel, hogy a baloldali antifasiszták jelentős szerepet játszottak a háború utáni emlékezetben, és ezzel két különálló kutatási irányhoz járul hozzá: a háború utáni korai emlékezettel, valamint az antifasiszta internacionalizmussal kapcsolatos legújabb kutatásokhoz. Míg az utóbbi az 1945 előtti időszakra koncentrál,[5] tanulmányunk az antifasizmust mint az emlékezés és a politikai szerveződés háború utáni paradigmáját vizsgálja újra. Ami az emlékezetkutatást illeti, ez az utóbbi időben komoly figyelmet szentelt a háborút közvetlenül követő időszak holokausztemlékezetének. A „hallgatás mítoszának megkérdőjelezése" azonban ritkán ment túl azon a kérdésen, hogy létezett-e vagy sem a holokauszt emlékezete, ahogyan mi ismerjük, abban az időszakban. Tanulmányunknak nem célja, hogy a háború utáni „hallgatás" ellen érveljen, mivel azt máshol már meggyőzően megtették.[6] Inkább az antifasiszta emlékezetet vizsgáló legújabb tanulmányokra építünk, hogy megmutassuk: bár az antifasizmust valóban instrumentalizálták a hidegháborúban, mégsem lehet pusztán kommunista propagandát látni benne.[7] Ahelyett, hogy a holokausztemlékezet példáit szaporítanánk

5 Braskén, Kasper, Nigel Copsey, David Featherstone (szerk.). *Anti-Fascism in a Global Perspective: Transnational Networks, Exile Communities, and Radical Internationalism*, London – New York: Routledge, 2021; García, Hugo et al. (szerk.). *Rethinking Antifascism: History, Memory and Politics, 1922 to the Present*, New York: Berghahn Books, 2016.

6 Diner, Hasia R. *We Remember with Reverence and Love: American Jews and the Myth of Silence after the Holocaust, 1945–1962*, New York: New York University Press, 2009; Cesarani, David, Eric J. Sundquist (szerk.). *After the Holocaust: Challenging the Myth of Silence*, London – New York: Routledge, 2012; Azouvi, François. *Le mythe du grand silence: Auschwitz, les Français, la mémoire*, Paris: Fayard, 2012; Jockusch, Laura. *Collect and Record!: Jewish Holocaust Documentation in Early Postwar Europe*, Oxford: Oxford University Press, 2012; Fritz, Regina, Éva Kovács, Béla Rásky (szerk.). *Als der Holocaust noch keinen Namen hatte: zur frühen Aufarbeitung des NS-Massenmordes an den Juden*, Wien: New Academic Press, 2016.

7 Kékesi Zoltán és Zombory Máté. „Antifasiszta emlékezet újragondolva. Magyar történeti kiállítások Oświęcimben és Párizsban 1965-ben" in *Korall* 22/85, 2021, 138–168. https://

a hidegháborús Keleten, célunk az antifasiszta emlékezet elfeledett, vasfüggönyön átívelő paradigmájának feltárása, amely a fasizmus rémtetteinek emlékezetben tartását szorgalmazta, miközben elismerte a zsidó népirtás központi szerepét, utóbbit nem választva el a fasizmus más aspektusaitól, elsősorban a politikai elnyomástól és a gazdasági kizsákmányolástól.

Az antifasiszta emlékezet vizsgálata során tanulmányunk három állítást fogalmaz meg. Először is azt, hogy a háború utáni időszak baloldali antifasisztái számára Auschwitz emlékezete elválaszthatatlan volt a jelen társadalmi változásáért folytatott küzdelemtől. Másodszor, az úgynevezett „gazdasági ügy" azért volt olyan jelentős a háború utáni kampányaik szempontjából, mert úgy vélték, hogy a gazdasági kizsákmányolás központi szerepet játszott a fasizmusban, és széles körű következményei voltak a háború utáni társadalmakra is. Végül pedig: Auschwitz a népirtás és a kizsákmányolás helyszíneként vált számukra a fasizmus szimbólumává. A gazdasági aspektus azonban nem szorította háttérbe a fasizmus népirtó jellegét, az üldözés faji aspektusát vagy a sajátosan zsidó tapasztalatot. Az antifasiszták inkább úgy tekintettek a gazdasági kizsákmányolásra és a népirtásra, mint a fasizmus egyformán konstitutív elemeire.

Tanulmányunk először felvázolja, hogy az antifasiszta szövetség „gazdasági ügye" és a gazdasági igazságosság közös eszméje hogyan bomlott fel a hidegháború és a nyugati kapitalista restauráció miatt. Másodszor azt vizsgáljuk, hogy a három aktivista visszaemlékezései hogyan kapcsolják össze a fasizmust és a népirtást a gazdasági kizsákmányolással, továbbá elemezzük, hogy az antifasiszta ellenállásnak milyen sajátos jelentést tulajdonítottak. Ezután korabeli sajtóanyagok és kiadatlan budapesti, haifai és bécsi levéltári források alapján feltárjuk írásuk tágabb kontextusát: az 1950-es és 1960-as évekbeli politikai-szervezeti munkájukat. Végezetül pedig a háború utáni antifasizmus hanyatlását követjük nyomon, megvizsgálva memoárjaik utóéletét, rámutatva arra az alapvető politikai változásra, amely a kortárs holokausztemlékezet kialakulásához vezetett.

doi.org/10.52656/KORALL.2021.03.007; Bohus, Kata, Peter Hallama, Stephan Stach (szerk.). *Growing in the Shadow of Antifascism: Remembering the Holocaust in State-Socialist Eastern Europe,* Budapest, Vienna, New York: Central European University Press, 2022; Pirjevec, Jože, Egon Pelikan, Sabrina P. Ramet (szerk.). *Anti-Fascism in European History. From the 1920s to Today,* Budapest, Vienna, and New York: Central European University Press, 2023; Koch, Anna, Stephan Stach (szerk.). *Remembering across the Iron Curtain,* Berlin and Boston: de Gruyter (megjelenés előtt).

Könyvtár és

Széttartó életpályák

Betlen, Baum és Langbein egyaránt politikai foglyok voltak, akik a két világháború közötti kommunista pártokban és az antifasiszta ellenállásban végzett munkájuk miatt kerültek Auschwitzba. Langbein, a Nemzetközi Brigádok egykori tagja, francia internálótáborokból (St. Cyprien, Gurs és Le Vernet) került Dachauba, majd Auschwitz I-be, az úgynevezett *Stammlager*be. Baumot a berlini kommunista ellenállásból egy brandenburgi börtönbe, majd szintén a *Stammlager*be vitték. Betlent, aki a Csehszlovákiai Kommunista Pártnak dolgozott Morvaországban (ahol a kommunisták szökését segítette a nácik által megszállt Lengyelországból), Dachauba, Buchenwaldba, majd végül Monowitz-Bunába (Auschwitz III) küldték. Míg Baumot és Betlent Auschwitzban egyben zsidónak is minősítették, Langbein ezt egy adminisztratív hiba miatt elkerülte. A háború utáni írásaikban azonban egyikük sem zsidó túlélőként, hanem egykori politikai fogolyként azonosította magát. Auschwitzban Langbein írnokként, Baum pedig villanyszerelőként dolgozott, míg Betlen először a fogolykórházban, majd egy építkezésen, végül maga is írnok lett. Mindannyian részt vettek a szervezett ellenállásban – Langbein és Baum az úgynevezett auschwitzi harccsoport *(Kampfgruppe Auschwitz)* vezetői voltak, míg Betlen a monowitzi táborban a földalatti kommunista párt nemzetközi vezetőségének tagja volt.

A felszabadulás után Langbein főállásban az Osztrák Kommunista Pártnak dolgozott Bécsben (egy ideig a Központi Bizottság tagjaként), később pedig a Nemzetközi Auschwitzi Bizottság egyik alapítója lett. Baum a Német Szocialista Egységpárt (Sozialistische Einheitspartei Deutschlands, SED) kelet-berlini szervezetében töltött be különböző vezetői pozíciókat, később a Központi Bizottság tagjává választották. Betlen a *Szabad Nép*, a kommunista párt napilapjának főszerkesztőjeként dolgozott, és 1951-ben a párt Központi Vezetőségének póttagja lett. Az 1956-os forradalom után azonban a Párttörténeti Intézet (PTI) munkatársa lett, ahol a Harmadik Internacionálét kutatta.

Az 1950-es évek elejének „anticionista" kampánya azzal fenyegetett, hogy aláássa az általuk képviselt örökséget. 1952 végén Betlen megfigyelőként részt vett a Slánský-perben, és jelentésében a „zsidókérdést" a „per egyik súlyos politikai hibájaként" tárgyalta. Elítélte a vádiratban a 11 vádlott zsidó származására tett utalásokat, valamint a zsidóság hangsúlyozását a tárgyalás során. Betlen szerint ez „elvileg tarthatatlan és komoly antiszemita hangulatkeltésre alkalmas". Ennek következtében – érvelt – nemcsak Prágában, de

máshol is „nagyon erős az antiszemita hangulat".[8] Az események Baumot személyesen is érintették: a prágai per nyomán – miközben zsidó vezetők menekültek Kelet-Németországból – ideiglenesen visszavonták az *Ellenállás Auschwitzban* című művének példányait, feltehetőleg a zsidó ellenállás ábrázolása miatt.[9] Baum felemelkedése azonban folytatódott a SED-ben, és könyve kibővített formában újra megjelent az évtized második felében – egy a korábbinál is részletesebb passzussal a zsidó ellenállásról.

Noha hasonló irányból indultak el, pályafutásuk a hidegháború korszakában mégis ellentétes pályát képviselt: míg Baum a kelet-berlini közigazgatási-politikai elit tagja lett, Betlen politikailag jelentéktelen pozícióba került. Langbein viszont az 1956-os leleplezésekre és a magyar forradalom leverésére reagálva kilépett az Osztrák Kommunista Pártból, és végül a kommunisták uralta Nemzetközi Auschwitz Bizottságból is. A gazdasági kizsákmányolást ennek ellenére mindannyian alapvető fontosságúnak tartották Auschwitz és tágabb értelemben a fasizmus szempontjából.

Eltérő életútjuk ellenére mindannyian központi jelentőséget tulajdonítottak az ellenállásnak, mind saját tapasztalataikat, mind Auschwitz emlékezetét illetően. Ebben a tekintetben írásaik tükrözték az antifasiszta emlékezet egyik fő sajátosságát, az ellenállás kultuszát. Ha megvizsgáljuk munkáikat, fényt deríthetünk arra, hogy az ellenállás miért foglalt el ilyen fontos helyet az antifasiszta emlékezetben: a háború utáni antifasiszta tevékenységükre valójában mindannak kiterjesztéseként tekintettek, amit 1945 előtt tettek. A múltbeli ellenállásra azért kellett emlékezni, mert úgy gondolták, hogy a jelen maga is ellenállást követelt. Nyilvánvaló, hogy mindhárman ideológiailag elkötelezett értelmiségiek voltak, akik memoárjaikat nem irodalmi ambícióból írták. Az antifasizmus számukra nem pusztán a megemlékezés kultúráját jelentette; az antifasiszták számára a fasizmus emlékezete a jelenben nyert értelmet, mégpedig valamilyen transzformatív politikai küzdelem kontextusában.

8 Betlen Oszkár. „Összefoglaló jelentés a Slánsky-perről, 1952. november 28." MNL OL, M-KS 276.f. 65.cs. 102. ő.e., 3.

9 Groehler, Olaf. „Antifaschismus und jüdische Problematik in der SBZ und der frühen DDR" in *Hefte zur DDR-Geschichte* 26, 1995, 25. A keletnémet állampárt zsidókkal kapcsolatos politikáját újragondolja Brown, Alexander D. *Rethinking the GDR opposition: reform, resistance and revolution in the other Germany,* PhD diss., University of Birmingham, 2019.

A GAZDASÁGI KÉRDÉS

Bár ez az írás kommunista és volt kommunista tanúkat vizsgál, a gazdasági magyarázat nem korlátozódott a kommunista vagy akár baloldali fasizmusértelmezésekre. Az antifasiszta szövetség tagjaiként mind az Egyesült Államok, mind a Szovjetunió a gazdasági imperializmus háborújaként értelmezte a második világháborút, amelyben az iparosok vezető szerepet játszottak. Következésképpen az úgynevezett gazdasági ügy *(economic case)* konstitutív eleme volt a nürnbergi Nemzetközi Katonai Törvényszék (International Military Tribunal, IMT), az antifasiszta szövetség e központi intézménye felállítására vonatkozó terveknek.[10] Az iparosok felelőssége abban a tényben rejlett – magyarázta Francis M. Shea amerikai jogász, Robert Jackson bíró egyik asszisztense –, hogy „ők adták Hitlernek az anyagi eszközöket Németország újrafegyverzéséhez, teljes tudatában annak, hogy Hitler ezeket a fegyvereket a németek katonai hódítással történő terjeszkedésének programjára akarta felhasználni".[11] Az IMT-ítélet a gazdasági ügy különböző aspektusait szankcionálta a béke elleni bűncselekmény (hozzájárulás a háború viseléséhez), a háborús bűncselekmény (például a megszállt területek iparának „árjásítása") és az emberiség elleni bűncselekmény (például rabszolgamunka a német cégek számára) büntetőjogi kategóriái alatt.

A nyugati hatalmak elkötelezettsége a gazdasági ügy mellett azonban csökkent a hidegháborús feszültségek növekedésével. Az 1945-ös potsdami konferencián elképzelt dekartellizált Németországtól az USA célja egy erős és újjáépített Németország felé mozdult el, amely pufferként szolgálhat a kommunizmussal szemben.[12] Bár a későbbi nürnbergi perek során az amerikai katonai bíróság (Nuremberg Military Tribunals, NMT) 1947-ben és 1948-ban a Krupp-, az IG Farben- és a Flick-ügyben ítélkezett a Harmadik Birodalom iparosai felett, a fasiszta agressziót immár nem kapcsolta össze a gazdasági imperializmussal. Éppen ellenkezőleg, ezek az eljárások az amerikai ipari vállalatok büntetlenségét voltak hivatottak bizonyítani, amelyek katonai hozzájárulása lényegesnek számított a fenyegető hidegháborús konfliktusban. Az NMT-perek célja az volt, hogy „megmentsék a német

10 Baars, Grietje. „Capitalism's Victor's Justice? The Hidden Stories Behind the Prosecution of Industrialists Post-WWII" in Kevin Heller, Gerry Simpson (szerk.). *The Hidden Histories of War Crimes Trials,* Oxford: Oxford University Press, 2013. 163–192. https://doi.org/10.1093/acprof:oso/9780199671144.003.0008

11 Idézi Baars, 2013, 170.

12 Baars, 2013, 174.

üzleti életnek a náci bűnökben való bűnrészessége miatt erkölcsi romokban heverő kapitalizmus hírnevét". Ezt úgy érték el, hogy különbséget tettek a kapitalizmus két egymással versengő felfogása között: „az egyik hű a piaci liberalizmus szelleméhez, a másik ezen elvek megcsúfolása".[13]

A gazdasági ügyet propagáló amerikai jogászok, mint Shea, keserűen csalódtak, amikor visszatértek az Egyesült Államokba. Ügyük tabuvá vált, és sokan „marxista elméletként" hivatkoztak arra, ami az antifasiszta szövetség számára nem sokkal korábban konszenzuális volt. Mi több, az amerikai ügyészi csapat több tagja ellen is vizsgálat indult a McCarthy-korszakban feltételezett „bolsevista" elhajlásuk miatt.[14] Ugyanakkor a koreai háborúval összefüggésben a nürnbergi törvényszékek által elítélt elkövetők közül sokakat szabadon engedtek, és az elítélt iparosok többségét visszahelyezték korábbi pozícióikba.

A gazdasági ügy elvesztése nemcsak a jogászoknak okozott csalódást, hanem mindazoknak, akik osztották azt a meggyőződést, hogy a politikai elnyomás és a gazdasági kizsákmányolás összefonódott a fasiszta hadigépezet szolgálatában. Ami az 1950-es években történt, az az ő szemükben nem merült ki abban, hogy a korábban elítélt elkövetőket szabadon engedték. Ennél sokkal fontosabb volt az a visszarendeződés, amelyet a kapitalista kizsákmányolás háborús célokat is szolgáló, rendszerszintű helyreállításának láttak.

A politikai és gazdasági igazságosságért folytatott küzdelmek egyik fő célpontja az Interessengemeinschaft Farbenindustrie AG volt, egy vegyipari óriásvállalat, amely a Zyklon B-t, a cianálapú növényvédő szert szállította, amelyet az SS a gázkamrákban tömeggyilkosságokra használt. 1945-ben a kartell szövetséges ellenőrzés alá került. Üzemeit le kívánták bontani és a cégbirodalmat fel akarták darabolni azzal a kimondott szándékkal, hogy „lehetetlenné tegyenek minden jövőbeli fenyegetést Németország szomszédaira vagy a világbékére".[15] Bár a kartellt három fő összetevőjére (Bayer, BASF és Hoechst) szedték szét, ezek gyorsan vezető cégekké váltak saját ágazatukban, és hamarosan újra hadiipari eszközök gyártásába kezdtek, amelyeket az

13 Priemel, Kim Christian. „'A Story of Betrayal': Conceptualizing Variants of Capitalism in the Nuremberg War Crimes Trials" in *The Journal of Modern History* 85/3, 2013, 100. https://doi.org/10.1086/668801

14 Baars, 2013, 189.

15 Idézi „IG Farben" in *Encyclopedia Britannica,* https://www.britannica.com/topic/IG-Farben.

USA a koreai háborúban használt.[16] 1955-ben az IG Farben felszámolásáról szóló törvény megszüntette a szövetségesek által előírt összes fennmaradó korlátozást, és hamarosan az IG Farben számos vezető tisztviselője ismét vezető pozíciót töltött be a nyugatnémet vegyiparban. Az IG Farben fasiszta bűnökben való felelőssége azonban a háború utáni évtizedekben is közügy maradt. Az IG Farben háborús szerepét érintő bírósági ügyek jelentették az egyik fő csatateret, ahol a baloldali internacionalisták felvetették a népirtás és a gazdasági kizsákmányolás közötti kapcsolat kérdését. Ezek az aktivisták annak nevében léptek fel, amit Auschwitz valódi emlékének tekintettek, és ezzel válaszoltak a kapitalista restauráció fejleményeire, illetve arra, ami a szemükben a nürnbergi antifasiszta elvek elárulását jelentette. Baum, Betlen és Langbein ezek közé az aktivisták közé tartozott.

Auschwitz-memoárok

Langbein 1949-es emlékirata, *Az erősebbek,* a vereség történetével kezdődik: a Nemzetközi Brigádok visszavonulásával a Pireneusokon keresztül. A nyitófejezet visszatekint a fasizmus „fekete kísértetének" elterjedésére a két világháború közötti Európában és Langbein saját részvételére az antifasiszta harcban Ausztria 1938-as *Anschluss*a után.[17] A következő fejezetekben Langbein elmeséli útját a franciaországi internálótáborokon keresztül Dachauig és Auschwitzig, majd onnan Németországon keresztül vissza Ausztriába. Elbeszélése arról tanúskodik, hogy kommunistaként és a Nemzetközi Brigádok tagjaként szerzett tapasztalatai milyen mélyen formálták az internáló- és koncentrációs táborokon belüli ellenállás iránti személyes elkötelezettségét és szervezőkészségét. Auschwitzban ellenállási munkájának nagy részét a nemzetközi együttműködés koordinálása tette ki, a táborokat átható nemzeti ellentétek és faji hierarchiák ellenére. Továbbá Eduard Wirths (1909–1945), az auschwitzi SS főorvosának írnokaként segített a deportáltaknak a halálos körülmények és az egészségügyi politika elől menekülni. Emlékiratainak címe összetett jelentéstartalmakat sűrít magába, utalva a személyes kitartásra, képességekre és tartásra, valamint a kommunizmus történelmi felsőbbrendűségébe vetett hitre. Bécsi társával, Ernst Burgerrel (1915–1944), az auschwitzi harccsoport másik vezetőjével beszélgetve

16 Baars, 2013, 191.

17 Langbein, Hermann. „Die Stärkeren" Kézirat. ÖStA, Nl HL, E/1797.

Auschwitzban felidézte, hogy „hogyan tanulmányoztuk a bolsevik párt történetét Gurs-ban [a francia internálótáborban]. »Mi erősebbek vagyunk«, ezt tanultuk belőle. Erősebbek – de vajon itt, Auschwitzban is?"[18]

Langbein nézőpontját a táboron belüli helyzete határozza meg: Betlennel ellentétben ő a főtáborban dolgozott, távol a fizikai kényszermunka fő helyszíneitől. A tábor orvosi irodájában végzett munkája révén hozzá került statisztikai adatok voltak azok, amelyeken keresztül a külső altáborokat megörökítette. Beszámolója azonban leginkább a szenvedés, a túlélés és a küzdelem főtáboron belül átélt tapasztalataira koncentrált, ezért nem a fizikai kényszermunka áll a középpontjában. Nem tér ki a háború, a népirtás, a kényszermunka és a kizsákmányolás közötti összefüggés részletes elemzésére sem. Mégis, ez az összefüggés jelen van az emlékirat visszatérő marxista utalásaiban. Például akkor, amikor a táborokból hazafelé vezető hosszú úton, egy német városban elmeséli történetét:

> Nem sokat kérdeztek a koncentrációs táborról. Talán épp ezért, és talán azért is, mert úgy éreztem, hogy emberekkel van dolgom, akik érzéseket és nem egyenruhát hordanak a szívükben, elmondom nekik, most először, hogy mit éltem át. Nemcsak az adatokat és a számokat, nem csak a hatmilliót, akiknek Auschwitzban meg kellett fulladniuk, hogy Hitler kiterjeszthesse a német finánctőke életterét, hanem beszélek nekik az embertelen – a mélyen emberi tapasztalatról, amelyen átmentünk mi, akik életben és szellemileg épen maradtunk.[19]

Ez a részlet megerősíti a gazdasági magyarázatot, miközben azt sugallja, hogy a memoár hozzájárulása ehhez a magyarázathoz az „emberi tapasztalatról" adott beszámoló, különösen azoknak a tapasztalatairól, akik „szellemileg épelméjűek maradtak". Ez tovább árnyalja a cím jelentését: ők „erősebbek" voltak abban az értelemben, hogy szellemileg *(spirituell)* „épek" maradtak, amennyiben ellenálltak annak a faji hierarchiának, amelyet a fasizmus a táborokban is rákényszerített a deportáltakra.

Baum *Ellenállás Auschwitzban* című, először szintén 1949-ben megjelent, majd 1957-ben kibővített és 1962-ben átdolgozott műve az Auschwitz-komplexumot a modern történelem szélsőséges kizsákmányolásának csúcspontjaként írta le.[20] Műve Auschwitzot a náci állam, a hadsereg és az ipar politikai és gazdasági érdekeinek összefonódásaként határozta meg – ez az álláspont kétségtelenül a korszak uralkodó kommunista értelmezését képviselte. Ennek megfelelően Baum Auschwitzról szóló jelentése bővelkedik a gazdasági szerkezetátalakítás, a nyugatnémet demilitarizáció és a nagyvállalatok felelősségre vonása iránti követelésekben. Ez utóbbiak közül különösen a Siemens játszott kiemelkedő szerepet Baum életében – munkásként, kommunista szervezőként, majd auschwitzi fogolyként, később pedig politikusként és memoáríróként. Fiatalemberként a Siemensnél dolgozott 1933-ig, amikor a Németországi Kommunista Ifjúsági Szövetség (*Kommunistischer Jugendverband Deutschlands,* KJVD) berlini szervezetében való tagsága miatt elvesztette állását. Egy 1954-es életrajz szerint 1935-ben ismét részt vett a Siemens „munkásainak bérharcában", amikor az SS letartóztatta, ami végül bebörtönzéséhez és deportálásához vezetett.[21] Auschwitzban villanyszerelőként dolgozott, majd szemtanúja volt annak, hogy a Siemens hogyan látta el a tábort – többek között a krematóriumokat – elektromos berendezésekkel.[22] Az *Ellenállás Auschwitzban* mindazonáltal inkább Auschwitzról szóló beszámolóként, mintsem a küzdelem és a túlélés személyes történeteként olvasható. Saját tapasztalatait Baum szinte függelékként illeszti be a történelmi dokumentumok sorába, amelyekre a német vállalatok népirtásban játszott szerepének alátámasztásaként hivatkozik.[23] Ebben az összefüggésben idézi fel a deportálással kapcsolatos személyes élményeit, különösen a megérkezés okozta sokkot, a kényszermunkát és a tömeggyilkosság közelségét, mint a náci kizsákmányolási és népirtási politika bizonyítékát.

A kis, 100 oldalas könyv négy fejezetre tagolódik. Az 1. fejezet a tábor történetét, felépítését, a foglyok körülményeit, a tábor szerepét a végső megoldásban, a kényszermunkát az altáborokban és az ellenállás elfojtását vázolja. Ezután minden további fejezet egy-egy szempontra összpontosít: a 2. az orvosi kísérletekről, a 3. a német vállalatok szerepéről, a 4. pedig az ellenállásról szól.

18 Langbein, Hermann. *Die Stärkeren. Ein Bericht,* Wien: Stern, 1949. 89.
19 Langbein, Hermann. „Die Stärkeren" Kézirat. ÖStA, Nl HL, E/1797. 183, 540.

20 Baum, Bruno. *Widerstand in Auschwitz,* Berlin: Kongress, 1962. 52. Bár az 1957-es kiadás „első", az 1962-es pedig „második" kiadásként jelent meg (talán azért, mert az 1949-es kiadás a későbbi kiadások négy fejezetéből csak egyet tartalmazott), az egyszerűség kedvéért az 1949-es kiadást első kiadásnak, az 1957-es és 1962-es kiadást pedig második és harmadik kiadásnak nevezzük. Az idézetek az 1962-es kiadásból származnak.
21 *Neues Deutschland,* 1954. november 17. 3.
22 Baum, 1962, 60–61.
23 Baum, 1962, 29.

Ami a német vállalatokat illeti, a 3. fejezet meglehetősen szisztematikusan, vállalatról vállalatra halad, és az IG Farben, a Krupp és a Siemens „termelési központjait", valamint a „tömeges kizsákmányolás"[24] módszereit írja le, náci dokumentumokra, a nürnbergi eljárásra és tudományos forrásokra támaszkodva. Az utolsó és leghosszabb, „Ellenállás Auschwitzban" című fejezet ellentétes hangnemet üt meg, mivel többes szám első személyben számol be arról, hogyan működött az antifasiszta szerveződés Auschwitzban. Baum az ellenállás sokféle módját (beleértve a segítségnyújtást és segélyezést, a szabotázst, a dokumentálást, a menekülést és a fegyveres felkelés előkészítését) a különböző politikai csoportok, nemzetek, zsidók és nem zsidók, férfiak és nők együttműködésének eredményeként mutatja be. Ez a fejezet topográfiai felépítésű, és helyszínről helyszínre halad, elsősorban a főtáborra koncentrálva, majd Birkenaura és az altáborokra kitérve. Mégis, a *Stammlager*ben politikai fogolyként elfoglalt helyzete alakítja beszámolóját, és a Monowitz-Buna altáborral kapcsolatban elismeri: „az IG Farben urai elleni harc leírását egy külön munkának kellene elvégeznie".[25]

Mintha csak Baum felhívására válaszolna, 1959-es, *Élet a halál földjén* című Auschwitz-memoárját Betlen Oszkár az IG Farbennel, a fasiszta hadiipar megtestesítőjével szembeni ellenállás történeteként fogalmazta meg.[26] Betlen 1942 októberében indítja az eseményeket, amikor a rabok egy nagyobb csoportjával együtt elszállították Buchenwaldból, ahol az előző három évet töltötte. „A Bunát fogjuk építeni, az IG Farben nagy vegyi üzemét. Ott, az üzem mellett lesz a táborunk, Auschwitz új oldalága"[27], értesülnek a csoport tagjai megérkezésükkor. Beszámolója során Betlen egyértelművé teszi, hogy a táborban végzett kényszermunka a háborús érdekeket szolgálja, hiszen „az IG-nek, a német hadiiparnak egészséges rabokra van szüksége".[28] A monowitzi tábort a fasizmus esszenciájaként ábrázolja, amelyet nem egyszerűen a munkaerő kizsákmányolása, hanem egyúttal a faji besorolás és elnyomás jellemez:

> „Mit csinált ezekből az emberekből Hitler, és mit akart még csinálni! A lengyelekre P-betűt festetett, az ukránokat „Ost" felirattal jelölte meg, a zsidók ruhájára csillagot varratott. Láncra verte csaknem egész Európát, népeit alantasakra és még alantasabbakra osztályozta."[29]

Betlen szerint a faji hierarchiák annyira áthatották a tábor mindennapjait, hogy ez magát az ellenállást is veszélyeztette. Mint például az egyik kápó esetében, aki csak a lengyeleknek segített, arra hivatkozva, hogy a zsidókat úgyis megöli az SS: „Milyen sikere ez a hitleristáknak. Ölik, pusztítják a lengyeleket, végigtipornak egész országukon, de közben azzal vakítják őket, hogy a német nemzetiszocializmus szörnyű, gyilkos kasztrendszerében nem ők alkotják a legmegvetettebbek kasztját."[30] Az a magatartás, amely megmenti az egyiket, miközben hagyja meghalni a másikat, Betlen számára nem ellenállás: nem lehet emberéleteket menteni, „ha engedményeket teszünk a fasiszta emberirtásnak".[31] Következésképpen az ellenállás jóval túlmutat azon, hogy valaki a sajátját menti. Langbeinhoz hasonlóan Betlen is úgy ábrázolja az ellenállást, mint a faji besorolás következetes megtagadásának intellektuális gyakorlatát, az ösztönök feletti uralmat, ahogy fogalmaz.

Betlen beszámolójában az ellenállás elsődleges forrása a kommunista párt, amely jóval több mint egy szervezet. Sokkal inkább szellemiség, amely összeköti az embereket még létező intézményi kötelékek nélkül is: „Nem mi vagyunk a párt. A párt elsősorban az eszmét jelenti. A becsületet. Antifasiszta gyűlöletünket és az elnyomott emberek védelmét, szeretetét. A párt itt akkor is él, hat, irányít, ha nincs pártszervezet."[32] Betlen szótárában a „párt", a „szolidaritás", az „emberség" vagy az „ösztönuralom" mind az ellenállás metaforái. Következés-

24 Baum, 1962, 49–50.
25 Baum, 1962, 78.
26 Az a kevés munka, amely 1989 után egyáltalán foglalkozik Betlen könyvével, figyelmen kívül hagyja antirasszizmusát, miközben számonkéri Auschwitz helyesnek vélt reprezentációját. Mivel a jelenkoruk emlékezeti normarendje felől közelítenek a memoárhoz, csak a holokausztemlékezet kudarcát képesek meglátni benne. György Péter például odáig megy, hogy az *Élet a halál földjén* „sokkal inkább a kommunista ideológiai tudat megrendítő textuális emlékműve, mintsem érvényes beszámoló arról, amit Betlen amúgy valóban láthatott, s ténylegesen átélt" (György Péter. „A láger sors" in *Jelenkor* 53/12, 2010, 1354.). Kisantal Tamás, bár veszi a fáradságot, hogy rekonstruálja a memoár koncepcióját, azt továbbra is a későbbi holokausztemlékezeti kánon felől olvasva azt állapítja meg, hogy hazug, és relativizálja a nácik faji alapú tömeggyilkosságait. Kisantal Tamás. *Az emlékezet és a felejtés helyei. A vészkorszak ábrázolásmódjai a magyar irodalomban a háború utáni években*, Pécs: Kronosz, 2020. 274–283.
27 Betlen, 1959, 44.
28 Betlen, 1959, 216.
29 Betlen, 1959, 323.
30 Betlen, 1959, 196.
31 Betlen, 1959, 197.
32 Betlen, 1959, 112–113.

képpen az ellenállás nem csupán abból állt, hogy például térképeket rajzoltak a háborús üzemekről, amelyeket aztán kicsempésztek a szövetségeseknek. Maga a tény, hogy a foglyok a faji osztályozást figyelmen kívül hagyva segítették egymást, ellenállásnak számított. Pontosan ez az, amit a kommunisták Betlen könyvében tesznek és támogatnak, és ez az, ami megkülönbözteti őket, a „vörösöket", a „zöldektől", a bűnözőktől, noha mindkét csoport egyaránt szervezkedett. Következésképpen a koncentrációs táborban kifejtett ellenállást *par excellence* internacionalista törekvésnek tekinti, amely magában foglalja annak tudatát, hogy a fasiszta hatalmak elleni nagyobb, globális harc részeként történik. „A front, a hatalmas front, amely rémületben tartja a hitleristákat, hozzánk is elér. Mi is belekapcsolódunk a nagy küzdelembe."[33]

Betlen memoárjának első része a lágerben működő földalatti kommunista pártszervezet vezetőségének megalakulását és tevékenységét beszéli el. Amikor 1944 májusában befutottak Auschwitzba az első magyarországi transzportok, a magyar anyanyelvű Betlent a tábori irodába helyezték írnoknak. Ez jelentősen megnövelte az ellenállás lehetőségeit, bár felvetette azokat az etikai kérdéseket is, amelyek abból fakadtak, hogy választani kellett a halálra ítéltek és a túlélők között. A második rész a fegyveres ellenállás előkészítéséről szól. Betlen a felszabadulással zárja memoárját, hangsúlyozva, hogy ezzel nem ért véget a fasizmus elleni harc, hiszen mindazok, akik túlélték, örökre adósai maradtak azoknak, „akikkel egyek voltunk, de akik elporladtak a krematóriumokban".[34]

Baum, Betlen és Langbein egyaránt a náci politika egy sajátos aspektusaként hangsúlyozta a zsidók kiirtását. Egyáltalán nem hagyták figyelmen kívül az Auschwitzba deportált zsidók különleges státuszát. Éppen ellenkezőleg, félreérthetetlenül világossá tették, hogy a faji kategorizálás hogyan érintette a zsidókat. „Sok fogoly tűnődött azon – írta Baum –, vajon mi az értelme és célja a tábor nyomorúságos körülményeinek. Apránként azonban mindenki számára világossá vált, különösen 1942-től, amikor a zsidók nagy transzportjai megérkeztek Európa legtöbb, Hitler által megszállt országából, hogy az emberiség történetének legnagyobb tömeggyilkossága zajlik."[35]

Betlen memoárja több ízben foglalkozik a faji antiszemitizmus problematikájával, a zsidók helyével a faji hierarchiában, illetve specifikusan azzal,

33 Betlen, 1959, 111.
34 Betlen, 1959, 327.
35 Baum, 1962, 15.

hogy az üldöztetés révén a szubjektum zsidóként azonosul.[36] Ugyanakkor mindhárman hangsúlyozták, hogy nemcsak a zsidók, hanem más népek is áldozatai voltak a rasszista agressziónak, köztük például a romák is, hiszen az egész emberiséget hierarchikus faji csoportokra osztották.

Emellett mindannyian részletezték, hogy a deportáltak közötti faji hierarchiák és előítéletek hogyan akadályozták az antifasiszta szerveződést. Langbein például megjegyezte, hogy

> „az érkezők többsége zsidó, de ők is halnak meg a leggyorsabban. A zsidókat nem veszik fel a jó kommandókba. Ők alkotják a legalsó réteget. [...] Az SS így akarja. De sok fogoly is így akarja, mert számukra valamiféle védelmet jelent, ha legalább van a foglyoknak olyan kategóriája, amely még náluk is alacsonyabb."[37]

Elkeseredésében, hogy egyes német foglyok képtelenek voltak együttérezni a zsidó és orosz deportáltakkal, megjegyzi: velük ellentétben „mi Spanyolországban megtanultuk minden nép testvéri barátságát".[38] Számára az antifasiszta internacionalizmus tapasztalata volt az, amely mélyreható leckét adott neki az antirasszizmus és a szolidaritás terén.

Miközben Langbein és Baum a tömeggyilkosságok faji vonatkozásait hangsúlyozták, a zsidó ellenállásról is beszámoltak – különösen Baum, aki a *Sonderkommando* felkelését, mint a zsidó ellenállás példáját, himnikus hangnemben ünnepelte. 1949 és 1962 között a későbbi kiadások sem fukarkodtak a zsidó hősiesség dicséretével. Ellenkezőleg, a passzus egyre hangsúlyosabbá vált, és az 1962-es kiadásban ez állt:

> „A *Sonderkommando* tagjai túlnyomórészt zsidók voltak; voltak köztük szovjet állampolgárok is [...] Lélegzetvisszafojtva követte harcukat az egész tábor. A *Sonderkommando* harcosainak bátor halála – szimbolikus jelentőségén túl – hozzájárult a különböző országokból származó zsidó és nem zsidó foglyok közötti bizalomteljesebb együttműködéshez, mivel szembetűnő példát szolgáltattak arra, hogy a zsidók tudnak harcolni. Sok lengyel és német, akiket megfertőzött a náci faji agitáció,

36 Betlen, 1959, 22, 83, 189–194, 197–198, 323.
37 Langbein, 1949, 91.
38 Langbein, 1949, 55.

egykori katonai elit rehabilitációjával és – ezzel párhuzamosan – az „ártatlan *Wehrmacht*" hidegháborús mítoszával.[50] Röviden, az antifasisztáknak keleten és nyugaton egyaránt jó okuk volt arra, hogy az újrafegyverkezést „újrafasizálódásként" ítéljék el. Nem meglepő tehát, hogy a fasizmus elleni harcuk a háború után is folytatódott.

1947 elején, mielőtt a német iparosok, a Flick, az IG Farben és a Krupp elleni nürnbergi perek elkezdődtek volna, Bruno Baum sajtótájékoztatót szervezett Berlinben. A helyi SED végrehajtó bizottságának tagjaként követelte, hogy vonják felelősségre a Siemenst auschwitzi üzeme, valamint a „zsidó kényszermunkások" deportálásában és kizsákmányolásában való részvétele miatt.[51] 1949-ben, amikor az *Ellenállás Auschwitzban* első kiadása megjelent, a berlini városi tanács tagjaként és a tanács gazdasági osztályának vezetőjeként Baum hozzájárult egy – ahogy ő nevezte – „forradalmi törvényhez" a „háborús bűnösök és náci aktivisták" vállalkozásainak államosításáról.[52]

Ugyanekkor Budapesten Betlen a koncentrációs táborokról megjelent „ponyvairodalmat" bírálta, amiért azok a „tömegek lemészárlását" „az -SS-legények és parancsnokaik szadizmusának, önkényének" tulajdonították, és figyelmen kívül hagyták a táborrendszer „tőkés kulisszáit". Számára a memoárírás értelme az volt, hogy hozzájáruljon „a fasizmus igazi lényegének leleplezéséhez".[53] „Ilse Koch minden állatiassága mellett – vagy minden állatiasságával együtt – csak a Kruppok, Thiessenek, az I. G. Farben részvényeseinek eszköze volt. És ha az amerikaiak felmenthetik a háborús bűnösség vádja alól a német nagyipar vezéreit, akkor felmenthetik a lámpaernyős Ilse Kochot is," jegyezte meg a buchenwaldi táborban talált lámpaernyőkre utalva, amelyekről úgy vélték, hogy emberi bőrből készültek Ilse Koch, a táborparancsnok felesége számára. A provokatív „Mengele és a Marshall-terv" címet viselő cikk nem összehasonlította a Marshall-tervet a náci kegyetlenségekkel. A berlini válság és a harmadik világháború fenyegető veszély[54] közepette a német gazdasági folyamatosság helyreállításában való amerikai részvételre hívta fel a figyelmet, amit a „fasizmus veszélyeként" értelmezett. Figyelmeztetett, hogy „ezeket a bűnöket a háború, a náci imperializmus termelte ki és egy új háború, egy új imperialista támadás új fenevadakat termelne ki".[55]

50 Lásd Smelser, Ronald, Edward J. Davis II. *The Myth of the Eastern Front. The Nazi-Soviet War in American Popular Culture*, Cambridge: Cambridge University Press, 2008. 64–126.
51 *Neues Deutschland*, 1947. február 9. 2.
52 *Neues Deutschland*, 1947. február 9. 1.
53 Betlen Oszkár. „Mengele és a Marshall-terv" *Szabad Nép*, 1948. szeptember 26. 9.
54 Lásd Judt, Tony. *Postwar*, New York: The Penguin Press, 2005. 242.

Az 1950-es évek közepe valódi fordulópontot hozott Baum, Betlen és Langbein tevékenységében. Az újrafegyverkezés elleni nemzetközi kampány Nyugat-Németország 1955-ös NATO-csatlakozásával érte el csúcspontját, ami egybeesett a 10. évfordulós megemlékezésekkel. A kommunista dominanciájú Ellenállók Nemzetközi Szövetsége (Fédération Internationale des Résistants, FIR), mely 1951-ben alakult a nyugati antitotalitarizmus és a német remilitarizáció ellen,[56] Európa-szerte mozgósította a túlélőket és nemzeti szervezeteiket. Nyugat-Németországban a náci rezsim üldözöttjeinek szövetsége (Vereinigung der Verfolgten des Naziregimes, VVN), egy 1947-ben alapított antifasiszta szervezet állt a kampány élére. Ezzel párhuzamosan a kampány ösztönözte az úgynevezett tábori bizottságok újjászervezését, amelyeket főként egykori politikai foglyok vezettek. Ezek közül az 1954-ben megalakított, bécsi székhelyű Nemzetközi Auschwitz Bizottság (IAK) volt a legjelentősebb.[57] „Cselekednünk kell, mielőtt túl késő lenne megmenteni az emberiséget. Soha többé Auschwitzot!" – állt az IAK 1954-es határozatában az évfordulós év előkészületeivel kapcsolatban.[58] Az újrafegyverkezéssel szemben a szervezet azt tekintette fő feladatának, hogy rámutasson a nyugatnémet gazdasági elit, különösen az IG Farben felelősségére a náci bűnökben. Maga Langbein az Österreichische Zeitung (Bécs szovjet lapja) szerkesztőjeként dolgozott, majd 1954-től az IAK főtitkára volt, amelynek irodája bécsi lakásában volt bejegyezve.[59]

Betlen, aki a magyar lágerbizottság és az IAK vezetőségi tagja lett, szintén 1954-ben újra publikált Auschwitzról. A párizsi szerződés, vagyis az NSZK megszállásának megszüntetése és NATO-tagsága kapcsán idézte fel személyes emlékeit az auschwitz-birkenaui, úgynevezett theresienstadti családi

55 Betlen Oszkár. „Fellebbezünk!" *Szabad Nép*, 1946. december 22. 5.
56 Lagrou, Pieter. *The Legacy of Nazi Occupation. Patriotic Memory and National Recovery in Western Europe, 1945–1965*, Cambridge: Cambridge University Press, 1999. 267–275. A FIR-ről, lásd: Becker, Maximilian. „Tales of Antifascism: International Survivors' Organizations during the Cold War" in *Fascism* 9/1–2, 2020, 244-271. https://doi.org/10.1163/22116257-09010009
57 Stengel, 2012, 125–143.
58 Idézi Stengel, 2012, 146.
59 Stengel, 2012, 159–160.

táborról.[60] Néhány hónappal később Betlen beszámolt az újrafegyverkezés ellen tiltakozó és az Auschwitz-Birkenaui Állami Múzeumban tartott 10. évfordulós megemlékezéseken elfogadott állásfoglalásról, megjegyezve: Auschwitzban „nem lehetett *csak* emlékezni, *csak* gyászolni sem".[61] Egy harmadik cikkben részletesen beszámolt az SS és az IG Farben együttműködéséről Monowitz-Bunában, abban az auschwitzi altáborban, amelyet ő maga is túlélt. Riportja az Auschwitz-Birkenaui Állami Múzeumban nemrég megnyílt kiállításon bemutatott náci dokumentumokra támaszkodott, és rámutatott az iparosok nyugat-németországi rehabilitációjára és az iparnak az újrafegyverkezéshez való hozzájárulására.[62]

Az 1950-es évek második felében, amikor az *Ellenállás Auschwitzban* című művének második, bővített kiadása megjelent, Baum a nyugatnémet militarizmus ellen folytatott kampányt. A SED nyugat-berlini képviselőházi csúcsjelöltjeként[63] óva intett az ipar, különösen az AEG és a Siemens bevonása ellen a wannseei (Nyugat-Berlin) kutatóreaktor fejlesztésébe. Tette ezt azzal az indokkal, hogy a magánipar bevonása veszélyezteti az atomenergia békés célú felhasználását, ha ez remilitarizálással és a volt náci tisztek bonni visszahelyezésével párosul.[64] Fellépése természetesen egy szélesebb keletnémet kampány része volt: 1957-ben például a „Leleplezett militarizmus" című kiállítás a Krupp-csoport részvételét mutatta be a háborúkban 1871-től 1914-en át 1939-ig, és mozgósított „az ellen, hogy az amerikai imperializmus segítségével újjáéledjék a német militarizmus."[65] Ennek ellenére Baum nyugatnémet remilitarizáció ellen folytatott kampánya összhangban maradt azokkal a tanulságokkal, amelyeket korábban Auschwitzból levont.

Memoárjának harmadik kiadásán aztán Baum az Eichmann-per idején dolgozott. Bár az 1961. július 31-re keltezett előszó „kínzóink" és „milliók gyilkosainak" felelősségre vonását követelte, hangsúlyozta, hogy a kegyetlenségek nem egyének ügyei, mivel a „bűnöző egyének" csupán „a német militarizmus mellékjelenségei".[66] Az IG Farbent „különösen felelősnek" nevezte az

60 Betlen Oszkár. „A terezini gyerekek" *Szabad Nép,* 1954. december 19. 4.
61 Betlen Oszkár. „Nem felejtünk" *Szabad Nép,* 1955. április 24. 6.
62 Betlen Oszkár. „Nagyobb veszély, mint Hitler..." *Szabad Nép,* 1955. május 5. 3.
63 Lásd *Neues Deutschland,* 1954. november 17. 3.; *Neues Deutschland,* 1958. augusztus 21. 6.
64 *Neues Deutschland,* 1956. október 5. 2.
65 *Neues Deutschland,* 1957. június 6. 6.
66 Baum, 1962, 6–7.

auschwitzi tömeggyilkosságokért, és elítélte a közelmúltbeli remilitarizálásban játszott szerepét, valamint befolyását a bonni szövetségi nukleáris ügyekért felelős minisztériumban. Eichmann jeruzsálemi perével ellentétben, amelyet gyakran a holokausztmegemlékezés fordulópontjaként ünnepelnek, Baum kommentárja fenntartotta azt az antifasiszta értelmezést, amely a megsemmisítést a náci imperializmus és a kelet-európai terjeszkedés részének tekintette.

Míg Nyugat-Németország újrafegyverkezése az 1950-es évek közepén fordulópontot jelentett a háború utáni emlékezetben, a kényszermunkások kártalanítása az antifasiszta aktivizmus második frontját nyitotta meg. Norbert Wollheim (1913–1998), egykori auschwitzi zsidó fogoly 1953-as, az IG Farben ellen indított perét követően a vállalat tárgyalásokat kezdett a The Conference on Jewish Material Claims Against Germany (röviden Claims Conference) nevű zsidó szervezettel.[67] Johann August von Knieriem (1887–1978) vezetésével, aki a vállalat igazgatótanácsának korábban hosszú ideig tagja és az IG Farben nürnbergi perének egyik vádlottja volt, az IG Farben felajánlotta, hogy a kényszermunkáért egyösszegű kártérítést fizet, amelyet a zsidó szervezet oszt szét az auschwitzi túlélők között. A kifizetések célja az volt, hogy megelőzzék a későbbi kártérítési követeléseket, mivel ezek hátráltatták volna a vállalat folyamatban lévő sikeres felszámolását (értsd: átmentését). Ugyanebből az okból von Knieriem minden fogolycsoportot le akart fedni, ezért a kártérítésre szánt harmincmillió márkából hárommilliót elkülönített a nem zsidó foglyok számára. Ily módon, ahogy Benjamin Ferencz (Claims Conference) megjegyezte, „von Knieriem versenyhelyzetbe hozta a zsidó és a nem zsidó igénylőket".[68] A Claims Conference, amely elutasította a nem zsidó túlélők képviseletét, a jogosult kérelmezők körének szűkítésében volt érdekelt, és – a nyugatnémet kárpótlási szabályozáshoz hasonlóan[69] – ki

67 Benz, Wolfgang. „Der Wollheim-Prozeß. Zwangsarbeit für I. G. Farben in Auschwitz" in Ludolf Herbst – Constantin Goschler (szerk.). *Wiedergutmachung in der Bundesrepublik Deutschland,* Berlin: de Gruyter, 1988. 303–326. https://doi.org/10.1515/9783486704075-016
68 Ferencz, Benjamin B. *Less than Slaves: Jewish Forced Labor and the Quest for Compensation,* Bloomington: Indiana University Press, 2002. 46.
69 Lásd Hockerts, Hans Günter. „Wiedergutmachung in Deutschland 1945–2000" in *Vierteljahrshefte für Zeitgeschichte* 59/2, 2001, 167–214.; a hidegháborús kontextushoz lásd Schrafstetter, Susanna. „The Diplomacy of Wiedergutmachung: Memory, the Cold War, and the Western European Victims of Nazism, 1956–1964" in *Holocaust and Genocide Studies* 17/3, 2003, 459–479. https://doi.org/10.1093/hgs/17.3.459

akarta zárni a nyugaton élő nem zsidó túlélőket, valamint a keleten élő nem zsidó és zsidó túlélőket.

1955-ben az IAK értesült a tárgyalásokról, amelyekbe bekapcsolódott a volt monowitzi foglyok képviseletében. A következő években hosszas vita alakult ki az IG Farben, a Claims Conference, valamint az IAK között a jogosultsági kategóriák és az azoknak megfelelő kompenzáció meghatározásáról. Az IAK delegáltjai a fogolykategóriáktól függetlenül minden kényszermunkás bevonása mellett érveltek (kivéve azonban a „zöldeket", azaz a „bűnözőként" megjelölt deportáltakat), és – szemben tárgyalópartnereikkel – következetesen elutasították a táborrendszerben érvényesített náci megkülönböztetések alkalmazását, amelyeket eredendően faji megkülönböztetésnek tekintettek. A Claims Conference képviselői vonakodtak az együttműködéstől. Az IAK pozícióját a tárgyalásokon tovább gyengítette az a tény, hogy a nyugatnémet jogszabályok hatékonyan védték az IG Farbent a a kelet-európai zsidók és a politikai foglyok – akár kelet-, akár nyugat-európai – követeléseivel szemben. Mégis, az 1958-ban elért megállapodás legalább részben meghozta az IAK erőfeszítéseinek gyümölcsét, mivel a zsidónak nem minősített foglyokra is kiterjedt.[70] Langbein részt vett a tárgyalásokon, Betlen pedig a magyar követelések átvilágításában dolgozott.[71]

Ami Baumot illeti, 1965 elején csatlakozott az IAK vezetőségéhez, amikor az Antifasiszta Ellenállók Keletnémet Bizottsága a szervezet részévé vált.[72] Ugyanebben az időszakban a Frankfurt am Main-i Auschwitz-perek megnyitották Baum IG Farben elleni harcának utolsó, de mozgalmas szakaszát. Fritz Bauer tartományi főügyész a pert úgy tervezte meg, hogy a nyilvánosság számára a teljes auschwitzi komplexummal való szembesítést szolgálja, így a vádlottak, az SS-személyzet egykori tagjai, összességében a táborrendszer egészét képviselték.[73] A tárgyalás azonban nem érintette az

70 A kárpótlási tárgyalásokról lásd Stengel, Katharina. „Competition for Scant Funds. Jewish, Polish, and Communist Prisoners of Auschwitz in the Negotiations for the Wollheim Agreement" http://www.wollheim-memorial.de/files/1064/original/pdf_Katharina_Stengel_Competition_for_Scant_Funds_Jewish_Polish_and_Communist_Prisoners_of_Auschwitz_in_the_Negotiations_for_the_Wollheim_Agreement.pdf.

71 Ferencz, 2002, 220.

72 Betlen Oszkár. „Jelentés a Nemzetközi Auschwitz Bizottság vezetőségének üléséről, Prága, 1965. január 15–17" MNL OL XXVIII-M-21 1. állag 1965. 2. ő.e.

73 Lásd Pendas, Devin O. *The Frankfurt Auschwitz Trial, 1963–65: Genocide, History and the Limits of the Law,* Cambridge: Cambridge University Press, 2010.

„Auschwitz-komplexum" gazdasági aspektusát. Baum nyilatkozatokat adott ki, amelyekben követelte, hogy a vállalati vezetőket ültessék a vádlottak padjára, illetve dokumentumokat nyújtott be az ügyészségnek, alátámasztandó az IG Farben bűnügyi felelősségét.[74] A második Auschwitz-per során Baum, az ellenállási csoport más túlélőihez, köztük Betlen Oszkárhoz és Robert Waitzhez hasonlóan, tanúvallomást tett arról, hogy az IG Farben hogyan zsákmányolta ki az auschwitzi foglyok munkaerejét.[75]

Röviden, amikor az auschwitzi túlélők az „újrafasizálódás" ellen tiltakoztak, nagyon is valós társadalmi és gazdasági változásokra reagáltak. Igazuk volt abban, hogy ezek mögött a változások mögött a hidegháború előtti antifasiszta konszenzus összeomlását látták. Az, hogy alig tíz évvel a felszabadulás után ellenálltak ezeknek a változásoknak, aligha meglepő.

Emberek Auschwitzban

Bár Baum, Betlen és Langbein közös platformról indultak, kapcsolatukat egyre mélyülő konfliktusok terhelték. Ezek a feszültségek 1956 és 1962 között oda vezettek, hogy az IAK eltávolította Langbeint a vezetésből, a szervezet pedig Bécsből Varsóba költözött. A Langbein vezetése körül kiéleződő konfliktusok minden bizonnyal összefüggtek azzal, hogy Langbein a Szovjet Kommunista Párt 1956-os XX. kongresszusán tett leleplezések és a magyar forradalom után elhatárolódott a kommunizmustól. Eltávolítása azonban nem egyszerűen az osztrák pártból való 1958-as kizárása miatt következett be. Langbeint az IAK-on belül kritizálták a jóvátételi tárgyalások miatt is, egyesek – például Baum – úgy látták ugyanis, hogy ezek inkább legitimálják a nyugatnémet vállalatokat, semmint hogy felelősségre vonnák őket. Az elvtársiasság igazi próbája azonban a szervezet küldetése körüli vita volt. Az „újrafasizálódásnak" tekintett jelenséggel szembesülve az IAK vezetőségén belül sokan úgy érezték, hogy újra kell gondolniuk Auschwitz politikai jelentőségét és az IAK szerepét ennek képviseletében. Azzal érveltek, hogy az IAK eredeti küldetését, az auschwitzi elkövetők üldözését ki kell terjeszteni a „fasizmus bármilyen formában vagy néven jelentkező formája elleni harcra", valamint „minden olyan jelenség elleni harcra, amely tömeggyilkosságra vezethet",

74 *Neues Deutschland,* 1964. január 23. 2.

75 *Neues Deutschland,* 1966. január 19. 6.; *Neues Deutschland,* 1966. szeptember 17. 8.

mint például az atomenergiával végzett háborús kísérletek.[76] Ebben az összefüggésben éleződött ki a Langbein és az IAK vezetősége közötti konfliktus. Míg Langbein „egyoldalúnak"[77] tartotta az IAK ellenállását a nyugatnémet újrafegyverkezéssel szemben, addig az IAK vezetősége az ő „támadásait" eredendően politikai jellegűnek tekintette, amelyet szerintük Langbein az összes auschwitzi túlélő (keleti és nyugati) képviseletének látszólag apolitikus elvének ürügyén hajtott végre. Az 1962-ben megjelent *Auschwitz. Zeugnisse und Berichte* című kötet, amelyet Langbein végül H. G. Adlerrel és Ella Lingens-Reinerrel szerkesztett közösen, ennek a konfliktusnak esett áldozatául. Miután Langbein elhozta a kötetet az IAK-tól, 13 közreműködő vonta vissza a kötetbe szánt szövegét. Köztük volt Betlen Oszkár is.[78]

Ezek a konfliktusok az emlékirataikban is megnyilvánultak. Az 1962-es kötethez írt, „Az auschwitzi harccsoport" című saját hozzájárulásában Langbein eltávolított minden utalást a kommunista életrajzokra, amelyek 1949-es emlékiratában az elbeszélést alakították. Ernst Burger például, az auschwitzi ellenállási csoport társalapítója és az Ausztriai Kommunista Ifjúság nevű szervezet egykori vezetője egyszerűen csak „bécsi fiatalember"-ként szerepel.[79] Baum a maga részéről a kommunista disszidensek neveit távolította el könyvéből – köztük Langbeinét is. Baum elhagyta Heinz Brandt (1909–1986) említését is, aki szintén az auschwitzi ellenállás tagja volt, és akit a keletnémet rendőrség 1961-ben elrabolt Nyugat-Berlinből, amikor Baum könyvének átdolgozott kiadása előkészületben volt. Ettől függetlenül Baum Auschwitzról alkotott felfogása alig változott az évtizedek során.

76 Dr. Haász Árpád és November László jelentése az IAK amszterdami gyűléséről, 1958. június 4., MNL OL M-KS 288. f. 32. cs. 1958. 1. őe. 18., 2.

77 Langbein Waitznak, 1961. augusztus 12-én, SIHR CD Waitz Collection 4.10

78 Lásd Stengel, Katharina. „Auschwitz zwischen Ost und West. Das Internationale Auschwitz-Komitee und die Entstehungsgeschichte des Sammelbandes Auschwitz. Zeugen und Berichte" in Katharina Stengel (szerk.). *Opfer als Akteure. Interventionen ehemaliger NS-Verfolgten,* Frankfurt am Main: Campus, 2008. 174–197. A kötetbe szánt visszaemlékezések visszavonásáról lásd Tadeusz Holuj az IAK vezetőségének és az ellenőrző bizottság tagjainak, d.n., SIHR CD Waitz Collection 2.12., 4–9. o. Az eredeti könyvtervet lásd „Protokoll über die Beratungen der Kommission für das Auschwitzbuch, 22 Jan. 1961." SIHR CD Waitz Collection 2.2.11, 23. o.

79 Langbein, Hermann. „Die Kampfgruppe Auschwitz" in H. G. Adler, Hermann Langbein, Ella Lingens-Reiner (szerk.). *Auschwitz. Zeugnisse und Berichte,* Frankfurt am Main: Europäische Verlagsanstalt, 1962. 231.

Távol állt attól, hogy a változó pártvonal „próteuszi" propagandistája legyen;[80] egészen 1971-ben bekövetkezett haláláig fenntartotta a népirtás gazdasági szempontú értelmezését. Jóllehet ma Langbeint azért ünneplik, mert „következetes volt egy életen át" (így egy 2012-ben megjelent Langbein-monográfia címe),[81] valójában ő volt az, aki alapvetően megváltoztatta álláspontját. Amikor 1962-ben elvesztette az osztrák táborszövetség vezetői posztját, intézmény nélkül maradt. Egy rövid, magánemberként eltöltött időszakot követően a Táborok Nemzetközi Bizottságának (Comité International des Camps) főtitkára lett, és antitotalitárius keretek között folytatta munkáját.

És valóban: az 1962-es kötetbe írt visszaemlékezése fordulatot jelent Langbein élete végéig folytatott tanúságtevő munkájában. Mivel eltávolított minden utalást saját politikai elkötelezettségére, tapasztalataira és kommunistaként szerzett képességeire, az új beszámoló az ellenállást univerzális-emberi és erkölcsi fogalmakkal magyarázta: az ellenállás politikai harcból „erkölcsi erővé"[82] alakult át. Magyarázataiban a politikai elkötelezettség helyét a személyes jellem foglalta el. Ez az új koncepció alapozta meg az auschwitzi perben tett 35 000 szavas tanúvallomását éppúgy, mint későbbi könyvét, amely *Emberek Auschwitzban* címmel 1972-ben jelent meg. Miután maga mögött hagyta a szervezett antifasizmust, elhagyta annak fogalmi keretét is: az új könyvbe már a „fasizmus" és az „antifasizmus" kifejezések sem kerültek be. A hangsúly itt az emberi tapasztalatok skálájának bemutatására helyeződik, nem pedig az „erősebbek" ünneplésére. Ahogy a mottóban fogalmaz: „Kötelességemnek éreztem, hogy megírjam ezt a könyvet annak a számtalan embernek a kedvéért, akik még Auschwitzban is folytatták a küzdelmet az embertelenség ellen, és életüket vesztették." Ez a harc, amelyet az embertelenség és nem a fasizmus ellen vívtak, távol állt a szervezett antifasizmustól. A könyvben nincs koherens ellenállási narratíva, mert az antifasizmust az erkölcsi-emberi dilemmák és az egyéni és csoportos ellenállás számtalan formájának egyfajta panorámája váltja fel. Az ellenállásról szóló fejezetet az egyéni és nem a szervezett és kollektív ellenállás eseteivel nyitja, amelyeket aztán a személyes bátorság és leleményesség példáiként

80 Taterka, Thomas. „Mythen und Memoiren im 'Antiglobkestaat.' Konturen des zwischen Buchenwald und Auschwitz gespaltenen Lagerdiskurses in der DDR" in *Menora* 11, 2000, 155.

81 Halbmayr, Brigitte. *Zeitlebens konsequent. Hermann Langbein. Eine politische Biografie,* Wien: Braumüller, 2012.

82 Langbein, 1962, 227.

ábrázol. Ez előrevetíti az antifasiszta szubjektum eltűnését az elbeszélésből: az „auschwitzi harccsoport" már korántsem főszereplője Langbein új, emberi tapasztalatokról szóló történetének. Ez az átmenet az antifasiszta politikától az egyetemes-morális üzenet felé azt mutatja, hogy Langbein felfogása megváltozott a tekintetben, hogyan is szolgálhatja Auschwitz emléke a jelent.

Ez az új szókincs segítette hozzá Langbeint ahhoz, hogy később bekerüljön a holokausztemlékezet kialakulóban lévő kánonjába. Bár ma sem élvez olyan rangot, mint a szintén Auschwitzban raboskodó Jean Améry, Charlotte Delbo, Primo Levi vagy Elie Wiesel, az *Emberek Auschwitzban* című művét többször is kiadták Németországban és Ausztriában, valamint lefordították franciára, olaszra és lengyelre, és 2004-ben az Egyesült Államok Holokauszt Emlékmúzeumának gondozásában megjelent egy amerikai kiadás is. Az amerikai kiadáshoz írt előszavában Henry Friedlander (1930–2012) neves holokausztkutató és Auschwitz-túlélő különösen a roma áldozatok szerepeltetéséért méltatta.[83] Noha Langbein könyve a holokausztkutatás 2000-es évekbeli vitáiban Friedlander progresszív álláspontjával tűnt rokonnak, Langbein esetében a roma áldozatok szerepeltetése az antifasizmus örökségének kései terméke volt, és az úgynevezett *Zigeunerlager* borzalmairól szóló 1949-es beszámolója előzte meg, valamint az IAK keretei között folytatott, a roma áldozatokat is elismerő munkája.[84]

Az inkluzivitás e két formája különbözik egymástól, és különböző fogalmi világokból ered. Míg a kortárs holokausztemlékezet progresszív ága a fajilag üldözött áldozati csoportokra fókuszál – zsidókra, romákra és bizonyos értelemben a „homoszexuálisokra" és a fogyatékosokra (az utóbbiakat a nácik el akarták távolítani az „egészséges" németek fajilag meghatározott közösségéből) –, addig az antifasiszta emlékezet a fasiszta atrocitásokra összpontosított, és az emberiség elkülönült faji és egyéb alárendelt csoportokba való kategorizálása ellen küzdött. Amikor például Betlen a német újrafegyverkezésre figyelmeztetett, „Auschwitzot és Oradourt, Mauthausent és Lidicét" idézte fel mint a fasiszta tömeggyilkosságok térképének referenciapontjait.[85] Oradourban és Lidicében az SS francia és cseh civileket gyilkolt meg, megtorlásul a

83 Friedlander, Henry. „Foreword" in Langbein, Hermann. *People in Auschwitz,* Chapel Hill & London: The University of North Carolina Press, 2004. xi.

84 Lásd Langbein, 1949, 122–123., ill. Stengel, 2012, 63, 165–166, 512, a faji kategóriákkal összefüggő nehézségek kapcsán l. uo., 150, 170.

85 Betlen Oszkár. „A terezini gyerekek" *Szabad Nép,* 1954. december 19. 4.

térségükben kifejtett ellenállásért. Ezek az atrocitások a háború utáni perek és nemzetközi megemlékezések tárgyaivá és a fasiszta kegyetlenkedések jelképeivé váltak, akárcsak a koncentrációs táborokban elkövetett bűntettek. Betlen és a korszak számára, amelyben élt, Auschwitz és az altáborok kétségtelenül szimbolikusak voltak, de nem különültek el a háború és a megszállás egész komplexumától. Ezek együttesen jelentették a fasizmus bűntetteit, amelyekre az utókornak emlékeznie kellett. Ezzel szemben a holokausztemlékezet korszakában Oradour vagy Lidice elvesztette jelképszerű státuszát.

Ezzel párhuzamosan mindhárom memoár a feledés homályába merült. Míg az *Ellenállás Auschwitzban*t 1962 óta nem adták ki újra, az *Élet a halál földjén* 1959-ben és 1980-ban jelent meg második és harmadik kiadásban. Langbein 1982-ben újra kiadta *Az erősebbek*et, új elő- és utószóval, amelyben elhatárolódott attól a „hívő kommunistától", aki egykor az emlékiratot írta. Bár továbbra is ragaszkodott az ellenállás bemutatásának fontosságához, az új elő- és utószóban megismételte 1972-es értelmezését, miszerint nem a politikai elkötelezettség, hanem valamiféle „természetes humanizmus" vezette az auschwitzi földalatti csoport tagjait arra, hogy „ellenálljanak annak, hogy tárgyakká váljanak", és ehelyett „szubjektumként viselkedjenek".[86]

Langbein útja a szervezett antifasizmustól az ellenállás depolitizált fogalmáig megegyezett a holokauszt emlékezetének Nyugaton kialakulóban lévő „morális univerzalizmusával".[87] Az, hogy pontosan mivel szemben kell „ellenállni", alapvetően megváltozott: a fasizmus mint politikai-ideológiai és gazdasági rezsim helyét az absztrakt „gonosz"[88] vagy a „gyűlölet" és az „előítélet" hasonlóan általánosító fogalmai vették át. A holokausztemlékezet kortárs formája olyan mélyreható változást indított el, amely a koncentrációs táborok emlékét függetlenítette az antifasiszta politikától, amely korábban számtalan – antikapitalista, antinukleáris vagy antikolonialista – formában nyilvánult meg.[89] Ugyanakkor elválasztotta a koncentrációs táborok emlékét

86 Langbein, Hermann. *Die Stärkeren,* Köln: Bund, 1982. 7, 278–279.

87 Lásd Alexander, Jeffrey C. „Holokauszt és trauma: morális univerzalizmus Nyugaton" in Szász Anna Lujza, Zombory Máté (szerk.). *Transznacionális politika és a holokauszt emlékezettörténete,* Budapest: Befejezetlen Múlt Alapítvány, 2014. 66–148.

88 Bull, Anna Cento; Hans Lauge Hansen. „On Agonistic Memory" in *Memory Studies* 9/4, 2016, 395. https://doi.org/10.1177/1750698015615935

89 Ez utóbbiról lásd Kékesi, Zoltán, Máté Zombory. „Beyond Multidirectional Memory. Opening Pathways to Politics and Solidarity" in *Memory Studies* June 5, 2023, 1–20. https://doi.org/10.1177/17506980231176040

a gazdasági-társadalmi kizsákmányolástól is, megteremtve ezzel a kortárs emlékezetpolitika feltételeit.

Következtetések

Mivel Baum, Betlen és Langbein az antifasizmust nem pusztán a múlt ügyének vagy a megemlékezés és az elismerés kérdésének tekintette, a mi tanulmányunk az emlékiratokat a transznacionális politikai-szervezeti munka tágabb kontextusával kapcsolta össze: ahelyett, hogy a megjelent memoárokat pusztán szövegként vizsgálnánk, az antifasiszta gyakorlatok szélesebb körű megnyilvánulásaiként rekonstruáltuk őket. Ezzel azt állítottuk, hogy a háború utáni időszak baloldali antifasisztái számára az Auschwitz-emlékezet a társadalmi változásért folytatott nagyobb küzdelembe ágyazódott. Baum, Betlen és Langbein a háború utáni jelenük sürgető kérdéseire reagáltak, és az antifasiszta emlékezés mint gyakorlat ebben a folyamatban kristályosodott ki. Számukra ezek a kérdések arra mutattak rá, amit a fasizmus fenyegető újjáéledésének tekintettek. Az „újrafasizálódás" vádja valóban messze nem csupán propagandaeszköz volt a kommunista rezsimek kezében, hanem legitim érvet jelentett. Az amnesztia és a korábbi elkövetők reintegrációja csak a „re-fasizálódás" legszembetűnőbb aspektusai voltak; valójában az antifasiszták a politikai és társadalmi restaurációt egy harmadik világháború fenyegetésének tekintették. Amikor Auschwitzra emlékeztettek, nem pusztán az elhallgatás ellen küzdöttek (szemben az Auschwitz-emlékiratok nyugati kánonjával), hanem a kapitalista restaurációval, amely, úgy vélték, egy újabb háborúval és a népirtás lehetőségével fenyegetett.

Az úgynevezett gazdasági ügy központi szerepet játszott a háború utáni emlékezet baloldali-antifasiszta paradigmájában, és ennek Baum, Betlen és Langbein szemében a háború utáni társadalmakra nézve is jelentős következménye volt. Mindhárman emlékeztették közönségüket a fasizmus és Auschwitz gazdasági aspektusára, és ezt nem kizárólag a marxista elemzés alapján tették. Mint fentebb bemutattuk, a hidegháború előtti antifasiszta szövetség örökségére támaszkodtak, amelyben a háború utáni megtorlás magában foglalta a gazdasági igazságosságot is. Ugyanakkor nem arról van szó, hogy a faji üldöztetést determinisztikusan a kizsákmányolásból vezették volna le, vagy a népirtás megértését a kapitalizmus problémájára redukálták volna – még ha a korszak egyes marxista történészeire ez igaz is. Bár főként Betlen és Baum az auschwitzi táborkomplexumot az imperialista

hadigépezetet ellátó gyárként mutatta be, a faji üldözést és a fajirtást nem tekintették pusztán származékosnak vagy másodlagosnak. Ehelyett a fasizmus rasszista ideológiáját külön tényezőként hangsúlyozták.

Következésképpen a baloldali antifasiszták számára a fasizmus gazdasági aspektusa nem feltétlenül szorította háttérbe a fasizmus népirtó jellegét, az üldözés faji aspektusát vagy a sajátosan zsidó tapasztalatát. Az antifasiszta emlékezet e három fő alakja a náci politika különálló aspektusaként jellemezte a zsidók kiirtását, és aprólékosan kimutatta, hogy a faji kategorizálás hogyan érintette a koncentrációs táborokban – a náci üldözés más áldozatai mellett – a zsidókat. A három szerző-aktivistát természetesen nem az különböztette meg egymástól, hogy az exkommunista Langbein elismerte a holokausztot, míg a kommunista Baum és Betlen nem. Ezt mindannyian megtették – bár az emberiséget ért fasiszta agresszióra emlékeztek, és nem a holokausztra mint különálló zsidó tapasztalatra. Fontos, hogy mindannyian ugyanazon az alapon utasították el a faji osztályozást és az antiszemitizmust: az antifasiszta antirasszizmus alapján. A fasizmusnak való ellenállás azt jelentette, hogy „szellemileg épek" maradtak, ahogy Langbein hangsúlyozta, ahelyett, hogy alávetették volna magukat a tábor mindennapi gyakorlatába beépült rasszista gyakorlatnak.

Ahogy az antifasiszta emlékezet hanyatlott, és a holokausztemlékezet jelenlegi paradigmája átvette a helyét, az ellenállás elvesztette kiemelkedő státuszát a megemlékezésekben. Ezzel együtt elenyészett a felfogás, hogy az antifasizmus szellemi és szervezett ellenállásra egyaránt felszólított – a kizsákmányolás és a népirtás egymással összefüggő projektjeivel szemben. Az ellenállás fogalmának helyébe az az erkölcsi kötelesség lépett, hogy az egyes áldozatok emberi méltóságát helyreállítsuk, és így közvetítsük a múlt erkölcsi tanulságait. Az antifasiszta emlékezet elfeledett paradigmájának újragondolásával tanulmányunk hozzá kíván járulni az emlékezeti aktivizmus új kutatási területéhez azáltal, hogy történetileg problematizálja az emlékezet és a politika közötti kapcsolatot.[90] A vitatott erkölcsi univerzálék korában

90 Daphi, Priska; Lorenzo Zamponi. „Exploring the Movement-Memory Nexus: Insights and Ways Forward" in *Mobilization: An International Quarterly* 24/4, 2019, 399–417. https://doi.org/10.17813/1086-671X-24-4-399 Berger, Stefan, Sean Scalmer, Christian Wicke (szerk.). *Remembering Social Movements: Activism and Memory*, London and New York: Routledge, 2021. Vö. továbbá Gutman, Yifat, Jenny Wüstenberg (szerk.). *The Routledge Handbook of Memory Activism*, London and New York: Routledge, 2023.

az antifasiszta paradigma lehetővé teheti számunkra, hogy a népirtás emlékezetét újra a transzformatív politikában horgonyozzuk le.

Köszönetnyilvánítás

E tanulmány korábbi változatait ismertettük a következő konferenciákon: "Convergences. Fifth Annual Memory Studies Association Conference" ((Varsó, 2021. július 5–9.), „Kádár-korszak, kádárizmus, korlátozott mozgástér: magyar modell?" (Miskolc, 2022. szeptember1–3.), "Remembering Contentious Lives" (Utrecht University, 2022. szeptember 12–14.), illetve a HUN-REN TK jour fixe eseményén 2024. február 22-én. Köszönet minden résztvevőnek az észrevételeiért, különösen a következőknek: Apor Péter, Maximilian Becker, Duygu Erbil, Emma Kuby, Ann Rigney, Joanne Sayner, Clara Vlessing. A szerzők ezúton is köszönetet mondanak Martinkó Máténak, Jasmin Söhnernek és Pia Wallnignak értékes segítségükért.

A szerzők életrajzai

Ádám István Pál társadalomtörténész. A Bristoli Egyetemen szerzett doktori fokozatot Tim Cole tanítványaként 2015-ben. Angolul és magyarul is könyve jelent meg a budapesti házmesterek történetéről. Kutatásaiban a zsidóellenességet a szakmai érdekképviselet és a kollegialitás tükrében vizsgálja. 2022 óta a Páva utcai Holokauszt Emlékközpont történészeként dolgozik.

Bódi Lóránt társadalomtörténész, szerkesztő. Doktori fokozatát az ELTE – Atelier – Európai történetírás és társadalomtudományok programban szerezte 2022-ben. A Café Bábel esszéfolyóirat főszerkesztője. Fő kutatási területe a 20. századi kelet-európai történelem, különös tekintettel az autoriter rezsimek és a holokauszt történetére. Jelenleg a Wiener Wiesenthal Institut für Holocaust-Studien kutató-ösztöndíjasa.

Bohus Kata a Tromsø-i Egyetem kutatási tanácsadója, a Norwegian Research School in History oktatója. Doktori fokozatát a Central European University történelem szakán szerezte 2014-ben; kutatási területe a zsidóság második világháború utáni története és a holokauszt emlékezete.

Buchmüller Péter a Central European University Department of Historical Studies doktorjelöltje. Disszertációjának témája a magyarországi zsidó ügyvédek története és a szakmán belüli antiszemitizmus kérdése. 2023–2024-ben két kurzust tartott az Eötvös Loránd Tudományegyetemen a közép-európai zsidóság történetéről. 2024–2025-ben a Claims Conference Saul Kagan Academic Fellowship in Advanced Shoah Studies ösztöndíjasa.

Csapody Tamás jogász, szociológus, habilitált egyetemi docens, a Semmelweis Egyetem Magatartástudományi Intézetének munkatársa. Az erőszak és az erőszakmentesség témakörének kutatója. A civil társadalom, alternatív mozgalmak, emberi jogok, polgári engedetlenség, passzív rezisztencia és a honvédelmi kötelezettségek témakörében folytat kutatásokat. Közel húsz éve foglalkozik a második világháború alatt a szerbiai Borba vitt magyar katonai munkaszolgálatosok témájával.

Huhák Heléna a Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézetének tudományos munkatársa. Kutatási területe a magyarországi holokauszt személyes forrásai, a koncentrációs és kényszermunkatáborok társadalomtörténete. Jelenleg a magyar zsidó lágernaplókról szóló monográfiáján dolgozik. Doktori disszertációja alapján készült könyve *Agitátorok: A kommunista mozgósítás a pártállam kiépítésének mindennapjaiban (1948–1953)* címmel, 2022-ben jelent meg.

Kékesi Zoltán történész, a Centre for Collective Violence, Holocaust and Genocide Studies (University College London) tudományos munkatársa. PhD-fokozatát 2008-ban az ELTE Irodalomtudományi Doktori Iskolán szerezte. Korábban a Center for Jewish History, a Leibniz-Institut für Geschichte und Kultur des östlichen Europa, a United States Holocaust Memorial Museum, a Jád Vásem, a Central European University és a Zentrum für Antisemitismusforschung vendégkutatója. Könyvei: *Haladék. Holokauszt-emlékezet a kortárs művészetben* (Kijárat, 2012); *Memory in Hungarian Fascism: A Cultural History* (Routledge, 2023).

Kisantal Tamás irodalomtörténész, kritikus, a Pécsi Tudományegyetem docense. Fő kutatási területei: történelem és irodalom viszonya, a történelmi regény műfajtörténete, valamint a holokauszt ábrázolásmódja. Legutóbbi könyve, *Az emlékezet és a felejtés helyei* (2020) a holokauszt magyar irodalmi ábrázolásának történetét vizsgálta a második világháború utáni másfél évtizedben.

Klacsmann Borbála holokaussztörténész. Szakterülete a holokauszt mikrotörténete és a holokaussztúlélők kárpótlása és jóvátétele. Doktori fokozatát 2021-ben szerezte meg a Szegedi Tudományegyetemen. Korábban dolgozott a Holokauszt Emlékközpontban, az amszterdami Anne Frank Háznak és a Jád Vásem magyar kutatócsoportjában is. Jelenleg a University College Dublin posztdoktori kutatója, valamint a *Holokaussztörténetek* című ismeretterjesztő Facebook-oldal tulajdonosa és szerkesztője.

Kónya Judit *Halakha and Anti-Jewish Legislation. Responsa Literature Written in the 1930s and 1940s in Hungary* című doktori munkáját az ELTE Asszириológiai és Hebraisztikai Tanszékén védte meg 2015-ben. A Jád Vásemben dolgozott levéltárosként (2007–2011), majd a Claims Conference

ösztöndíjasa volt (2011–2013). Jelenleg a Zsidó Nép Története Központi Levéltára (Central Archives for the History of the Jewish People) és a jeruzsálemi Nemzeti Könyvtár munkatársa. Aikidótanár.

Kunt Gergely társadalomtörténész, a Miskolci Egyetem egyetemi docense. Kutatási területe naplók összehasonlító elemzése, különös tekintettel a második világháborúra és a holokausztra. Disszertációja 2017-ben *Kamasztükrök* címmel jelent meg, amelyben a zsidó és keresztény kamaszok mentalitását vizsgálta. 2019-ben kiadott *Kipontozva...* című kötetében a második világháborúban megerőszakolt nők naplóit elemezte.

Lénárt András 2019 óta a Holokauszt Emlékközpont munkatársa, korábban az 1956-os Intézet kutatója volt. Számos tanulmány és könyvfejezet szerzője, 2013 óta foglalkozik a zsidóüldözés és a holokauszt emlékezetével. A munkaszolgálatról szóló, Ádám István Pállal közösen jegyzett, *Képek takarásában: Pillanatfelvételek a munkaszolgálatról* című kötete 2024-ben fog megjelenni. A CEU OSA www.csillagoshazak.hu projekt egyik szervezője, a 2019-ben elindított Holokausztfoto.hu és a 2022-ben létrehozott jphotoarchive.org szerkesztője. 2019-től az Országos Rabbiképző és Zsidó Egyetem óraadója. 2021-ben a bécsi Institut für die Wissenschaften vom Menschen ösztöndíjasa volt.

Olosz Levente doktori oklevelét az Eszterházy Károly Egyetemen szerezte történelem szakon 2021-ben. Tanulmányai során számos kutatói és tanulmányi ösztöndíjat elnyert. Szerkesztőként dolgozott a *Múlt és Jövő* és a *Hurbán* folyóiratoknál, valamint jelenleg is az *Erdélyi Krónika* című történelmi portálnál. A Holokauszt Emlékközpont és az Erőszakkutató Intézet tudományos munkatársa.

Pataricza Dóra történész, az Åbo Akademi University (Finnország) és a Szegedi Zsidó Hitközség Archívumának posztdoktori kutatója. Kutatási területei közé tartozik a finn antiszemitizmus, valamint Szeged zsidó történelme és kultúrtörténete. Jelenleg egy, az International Holocaust Remembrance Alliance és a Claims Conference által finanszírozott projektet vezet, melynek célja a Szegedről és környékéről elhurcolt holokausztáldozatok sorsának rekonstruálása.

Szabó Alexandra M., végzős történész PhD-hallgató a Brandeis Egyetemen, Boston Massachusettsben. Mesterképzéseit az ELTE Bölcsészettudományi Kar Magyar Irodalom- és Kultúratudományi Intézet irodalom- és kultúratudomány szakán, illetve a Central European University Történelem Tanszékén végezte. Kutatási témái: zsidó és roma holokauszttúlélők társadalomtörténete közvetlenül a háború után; a holokauszttúlélők egészségügyi tapasztalatai, különösen tekintettel a termékenységre. Elnyerte a Brandeis Egyetem, a Dél-kaliforniai Egyetem, valamint az Egyesült Államok Holokauszt Emlékmúzeumának ösztöndíját, továbbá a Los Angeles-i Cedars-Sinai kórház történelemkutatási központjának ösztöndíjasa volt.

Szécsényi András történész, tudományos kutató, az Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára (ÁBTL) Tudományos Főosztályának munkatársa. Kutatásai felölelik a magyarországi holokausztnak és utóéletének számos kérdéskörét. Az utóbbi években a Bergen-Belsenbe deportált magyar zsidók történetét és emlékezetét tárja fel hazai és nemzetközi közgyűjteményekben végzett kutatások alapján.

Zombory Máté az ELTE Társadalomtudományi Kar és a HUN-REN Társadalomtudományi Kutatóközpont munkatársa. Kutatási területe a kulturális emlékezet történeti szociológiája, a társadalmi mozgalmak, az antifasizmus története és emlékezete, transznacionális kapcsolatok. *Az emlékezés térképei. Magyarország és a nemzeti azonosság 1989 után* (2011) és a *Traumatársadalom. Az emlékezetpolitika történeti-szociológiai kritikája* (2019) című könyvek szerzője. Jelenlegi kutatási projektjei közé tartozik a holokausztdokumentáció hidegháborús története, különös tekintettel Lévai Jenő újságíró és író munkásságára, illetve az antifasiszta emlékezet története.

SZTE Egyetemi Könyvtár és Levéltár SZEGED 8.
X 376912

Az elmúlt évtizedekben a magyar holokausztkutatás atyja, Randolph L. Braham az 1944-es gettósítás és deportálás évtizedes évfordulóinál felkérte a legnevesebb holokausztkutatókat, hogy állítsanak össze egy tanulmánykötetet, amellyel méltó módon emlékezhetnek erre a tragikus eseményre. Mivel Braham professzor 2018-ban elhunyt, ezért ezúttal fiatal történészek vállalták magukra az évfordulós kötet megszerkesztését. Céljuk a megemlékezés mellett, hogy bemutassák, a holokausztkutatás milyen új irányaival, témáival, módszereivel foglalkoznak a feltörekvő történészgeneráció tagjai.

2024

ORSZÁGOS RABBIKÉPZŐ
ZSIDÓ EGYETEM
JEWISH THEOLOGICAL SEMINARY
UNIVERSITY OF JEWISH STUDIES
בית־מדרש לרבנים
האוניברסיטה ללימודי היהדות בהונגריה
תרל"ח | 1877

5990